

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ante Jurčević

**ARHITEKTURA I SKULPTURA S
LOKALITETA CRKVINA U BISKUPIJI KOD
KNINA**

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Dr. sc. Mirja Jarak, izv. prof.

Zagreb, 2016.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Ante Jurčević

**ARCHITECTURE AND SCULPTURE FROM
THE SITE CRKVINA IN BISKUPIJA NEAR
KNIN**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:

Prof. Mirja Jarak, PhD

Zagreb, 2016.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Ante Jurčević

**ARHITEKTURA I SKULPTURA S
LOKALITETA CRKVINA U BISKUPIJI KOD
KNINA**

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Dr. sc. Mirja Jarak, izv. prof.

Zagreb, 2016.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Ante Jurčević

**ARCHITECTURE AND SCULPTURE FROM
THE SITE CRKVINA IN BISKUPIJA NEAR
KNIN**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:

Prof. Mirja Jarak, PhD

Zagreb, 2016.

MENTOR

Dr. sc. Mirja Jarak, izvanredni profesor

Mirja Jarak rođena je u Zagrebu 1962. g. Na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirala je dvopredmetni studij filozofije i arheologije 1986. Magistrirala je (1990.) i doktorirala (1998.) na Odsjeku za arheologiju Filozofskoga fakulteta s temama iz kasnoantičke arheologije. Na istom Odsjeku zaposlena je od kraja 1987. g. Od 1993. g. zaposlena je na Katedri za opću srednjovjekovnu i nacionalnu arheologiju, kojoj je od 2000. do 2009. bila predstojnicom.

Od akad. god. 1989./90. drži nastavu na Odsjeku za arheologiju. Održala je velik broj kolegija, predavanja i seminara, s različitim temama iz starokršćanske i srednjovjekovne nacionalne arheologije (20-ak tematski različitih kolegija do uvođenja bolonjskog sustava, a unutar bolonjskog studija uz neke stare, uvela je i niz novih kolegija). Od održanih kolegija neki su se bavili temama opće srednjovjekovne arheologije (primjerice Panonija od 6. do 9. stoljeća, Panonija u ranom i razvijenom srednjem vijeku), a većina je bila posvećena starokršćanskoj i ranosrednjovjekovnoj baštini u užem ili širem kontekstu (primjerice Uvod u ranokršćansku ikonografiju, Starokršćanski i ranosrednjovjekovni sarkofazi, Ranosrednjovjekovna groblja). Unutar bolonjskoga studija M. Jarak nositeljica je 11 kolegija na preddiplomskom i diplomskom studiju. Od akad. g. 1996./97. drži nastavu i na poslijediplomskome studiju arheologije, gdje je angažirana kao mentorica. Sudjeluje i u radu doktorskoga studija medievistike. Akad. god. 2007./08. i u zimskome semestru 2008./09. bila je pročelnica Odsjeka za arheologiju. Boravila je na više inozemnih sveučilišta i održala veći broj priopćenja na znanstvenim skupovima.

Znanstveni rad Mirje Jarak posvećen je, kao i njezina nastavna djelatnost, kasnoantičkoj i srednjovjekovnoj arheologiji i povijesti. Znanstveni radovi mogu se podijeliti prema užim tematskim područjima. Ističu se radovi posvećeni kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj arhitekturi i skulpturi i različitim problemima predromaničkog razdoblja u Hrvatskoj. Značajna skupina radova bavi se povijesnim i hagiografskim temama (radovi koji tematiziraju kasnoantičke i srednjovjekovne literarne izvore za područje Panonije i Dalmacije). Za knjigu objavljenu 2013. g. (Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća: uvod u studij predromanike, Književni krug Split), dobitnica je Godišnje nagrade Filozofskoga fakulteta.

SAŽETAK

Lokalitet Crkvina nalazi se u selu Biskupija pored Knina. Biskupija je, uz Nin, Solin i Knin, jedno od najvažnijih ranosrednjovjekovnih naselja u Hrvatskoj Kraljevini. Počeci zanimanja za lokalitet vezani su uz kraj 19. stoljeća i djelovanje fra Stjepana Zlatovića, koji je upozorio na izvještaj fra Gašpara Vinjalića iz 1746. godine u kojem se donose prvi opisi lokalitetâ na području Biskupije, a te je opise nadopunio i vlastitim zapažanjima. Na njegovu je inicijativu mladi franjevac Lujo Marun započeo arheološka istraživanja na lokalitetu Crkvina u Biskupiji. Dolaskom Maruna u Knin započinje razdoblje velikih istraživačkih poduhvata kojima će biti udareni temelji srednjovjekovnoj arheologiji u Hrvatskoj, ali i današnjem *Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika* u Splitu. U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata S. Gunjača započinje s nizom revizijskih arheoloških istraživanja na području Biskupije, pa tako i na Crkvini gdje se iskopavalo između 1951. i 1957. Rezultate istraživanja i svoja razmišljanja o nalazištu objavljuje u opsežnom izvještaju iz 1953. godine. Nakon Gunjačine revizije pa do 2008. godine nije bilo ozbiljnijih aktivnosti na Crkvini, kada započinju nova revizijska istraživanja, koja su još u tijeku. Većina dokumentacije i arheoloških nalaza, kako onih iz 19. i sredine 20. stoljeća, tako i najnovijih nikada nije publicirana niti znanstveno interpretirana. S lokaliteta potječe više od 1000 kamenih ulomaka koji pripadaju kamenom namještaju i arhitektonskoj dekoraciji crkve, koji su u ovoj prigodi prvi put kataloški obrađeni i objedinjeni.

Težište je na kronološkom razvrstavanju navedene građe u pokušaju rekonstrukcije razvoja kompleksa na Crkvini u Biskupiji u rasponu od prijelaza 8./9. stoljeće do sredine 13. stoljeća kako bi se dobio uvid u sve promjene koje je doživjela arhitektura i njezin interijer. Najstarijim slojem mogu se smatrati dvije međusobno odvojene skupine grobova – grobovi južno od bazilike i oni ispod nje, te grobovi 88 i 125 ispod sjeverne dogradnje uz baziliku. Obje skupine pripadaju približno istom vremenu, a mogu se smjestiti u rasponu od zadnjeg desetljeća 8. stoljeća do 20-tih godina 9. stoljeća. Nad grobovima se 20-30-tih godina 9. st. podiže trobrodna bazilika, a istovremeno ili nešto kasnije uz nju se dograđuje sklop zgrada. Bazilika je tijekom razdoblja od izgradnje do kraja 11. stoljeća doživjela pet manjih ili većih obnova interijera. Sredinom 13. stoljeća srušena je u tatarskoj provali, a nad njezinim srednjim brodom podignuta je manja jednobrodna crkva prigodom čije gradnje su kao arhitektonski elementi korišteni preklešani ulomci starijeg kamenog namještaja. Ta posljednja sakralna građevina porušena je tijekom osmanske okupacije u 16. stoljeću i nikada više nije obnovljena.

SUMMARY

The site of Crkvina is located in the village of Biskupija near Knin. Biskupija, along with Nin, Solin and Knin, is one of the most important early medieval settlements in the Kingdom of Croatia. The beginnings of interest in the site at Crkvina in Biskupija are linked to the end of the 19th century and the activities of Franciscan Stjepan Zlatović, who was, along with his pastoral work, also involved in history and archaeology. Zlatović drew attention to the account of Franciscan Gašpar Vinjalić from 1746 in which he gave the first descriptions of the sites in the Biskupija area, and he supplemented these descriptions with his own observations. Upon his initiative, the young Franciscan Lujko Marun was appointed the parish priest of Knin. With Marun's arrival in Knin began a period of major research projects that would lay the foundations of medieval archaeology in Croatia, as well as the *Museum of Croatian Archaeological Monuments*. In the period after the Second World War S. Gunjača began a series of revisory archaeological investigations in the area of Biskupija, as well as at Crkvina which was excavated in the period between 1951 and 1957. He published the results of the investigation and his thoughts about the site in an extensive report from 1953. With a detailed analysis of the architectural complex Gunjača assumed two distinct phases of construction. In the first, the oldest, a three-nave basilica was built with no western front (narthex and bell tower) and after that, a western front and complex with a cloister on the northern side of the church. From the ground plan it is also evident that the complex was intersected by the country road, which L. Marun unsuccessfully attempted to avoid at the end of the 19th century, whilst the southern part of the site - the basilica and part of the northern annex - remained within the village's Roman Catholic cemetery, which in the period between Marun's and Gunjača's excavations was enclosed by a stone wall. Gunjača described the basilica as a three-nave building with a three-part sanctuary without a prominent external apse. Due to the rustic building technique he dated it to the 9th or 10th century and not the 11th, as Karaman had previously determined. He interpreted the rooms of the narthex as the royal mausoleum, and the annexed architectural complex along the northern side as a monastery. The question of the dating of the monastery Gunjača left unanswered, and also excluded the possibility that the remains at Crkvina belonged to the cathedral and the residence of the Croatian court bishop. After Gunjača's revision, until 2008, there were no serious archaeological investigations at Crkvina.

From the oldest layer at Crkvina in Biskupija two separate groups of graves can be considered – the graves south of the basilica and those underneath it, as well as graves 88 and 125

underneath the northern annex. Both groups belong to approximately the same time, in other words the Biskupija-Crkvina horizon. They can be placed within the range of the last decade of the 8th century to the 920s. All precede the formation of the architectural complex at Crkvina, and therefore the possibility that this concerns a mausoleum in the literal sense should be rejected. Nevertheless, it is quite clear that the location at which the basilica would be erected was chosen precisely because of the mentioned graves. The approximate date of the construction of the basilica was determined by a burial in a sarcophagus beneath the northern room of the narthex. This sarcophagus was made from ancient *spolia*, and in the literature the name of the sarcophagus with *hippocampi* became attached to it. It is linked to the work of the *Workshop of the Master of the Koljani chancel panel* which is also attributed to the first equipping of the basilica. Considering that this happened in the period between 820 and 830 the burial of the deceased in the sarcophagus must also have happened at the same time. The beginning of the 9th century is also the time of the Christianisation, and the affiliation to Christianity of the buried in sarcophagus is proved by the cross carved on its lid. Workshop of the *Master of the Koljani chancel panel* built and furnished the three-nave basilica at Crkvina in Biskupija in the period between 820 and 830. This workshop, which normally worked at royal sites, carved the altar screen (on which is also preserved the first record of the titular of the Church of St Mary and St Stephen), then the hexagonal ciborium and stone holy water font. The *Workshop of the Master of the Koljani chancel panel* also made the sarcophagus with *hippocampi* in which Duke Borna or one of his contemporaries was buried.

The earliest the narthex could have been added to the church was after the burial in the sarcophagus with the *hippocampi*, sometime in the second third of the 9th century, and no later than the end of the 10th century. In this time span the interior of the church went through two changes. The first took place at the end of the 9th century when the *Court workshop from the time of Duke Branimir*, which operated in the period from 879 to 892, executed the altar screen. Belonging to this screen is a fragment of the gable with the remains of an inscription [...] DVX GLO[riosus...]. Soon after, at the beginning of the 10th century, the *Benedictine workshop which operated at the time of Duke Branimir (and Muncimir)*, fitted the basilica with a new altar screen. The same workshop also carried out the pulpit with rosettes. Therefore, it is safe to assume that it was during one of these reconstructions that the narthex with the bell tower was also.

New major changes happened in the mid-11th century. In the time of King Petar Krešimir IV (1058-1074) there was some renovation at Crkvina which was not only limited to the

intervention to the interior of the basilica but related to the architectural parts (*transennae*) too. The *Knin-Zadar workshop* carried out the restoration and it carved the altar screen, the quadrilateral altar ciborium and beam with the depiction of a fantastic animal. Soon after, in the last quarter of the 11th century, the *Romanesque workshop from Knin* was active at Crkvina so that the smaller quadrilateral ciborium and the architectural decoration of unknown purpose can be attributed to this workshop. Changes to the upper parts of the altar screen were also made, and new beams and the already noted gable with the depiction of the Mother of God were placed, whereby the titular of the church was once more confirmed. At present there is not much to say about the time of the emergence of the northern annex next to the basilica nor about its function. It is only certain that it happened after the end of the 8th century and the beginning of the 9th century to which point the correctly dated graves 88 and 125 underneath the architecture. The probability exists that the annex emerged either at the time of the erection of the basilica or when the narthex with the bell tower was finished. This question still remains unanswered.

KLJUČNE RIJEČI:

Hrvatska Kneževina/Kraljevina, Biskupija-Crkvina, arhitektura, skulptura, klesarske radionice, predromanički crkveni namještaj, ranoromanički crkveni namještaj

KEY WORDS:

Croatian Principality/Kingdom, Biskupija-Crkvina, architecture, sculpture, stone carving workshops, preromanesque church furniture, early romanesque church furniture

Sadržaj

1. Lokalizacija Crkvine u Biskupiji kod Knina	1
2. Geografske karakteristike	3
3. Povijesno – topografski pregled naselja i arheoloških lokaliteta u Kosovom polju	5
4. Povijest istraživanja.....	16
4.1. Uvod.....	16
4.2. Pregled arheoloških istraživanja i znanstvenih radova vezanih uz njih.....	19
4.2.1. Radovi nastali do 1950. godine.....	19
4.2.2. Radovi nastali od 1950. godine do 2015. godine.....	26
5. Rezultati novih revizijskih istraživanja iz 2000. godine te od 2008. do 2015. godine s posebnim osvrtom na stratigrafski odnos između grobova i arhitekture.....	37
5.1. Rezultati istraživanja iz 2000. godine.....	37
5.2. Rezultati revizijskih istraživanja od 2008. do 2015. godine.....	44
5.3. Grobovi s franačkim nalazima s Crkvine u Biskupiji (horizont Biskupija-Crkvine).....	48
6. Skulptura.....	58
6. 1. Razvoj stilske analize predromaničke i ranoromaničke skulpture te izdvajanje klesarskih radionica koje su djelovale na Crkvini u Biskupiji.....	58
6. 2. Analiza i atribucija predromaničkog i ranoromaničkog namještaja s Crkvine u Biskupiji.....	65
6. 3. Radionica Majstora koljanskog pluteja.....	71
6. 4. Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira.....	115

6. 5. Treća klesarska radionica koja je djelovala na Crkvini u Biskupiji (Radionica koja je izradila ambon s rozetama ili Anepigrafska /Benediktinska klesarska radionica iz vremena knezaBranimira).....	137
6. 6. Ranoromaničke radionice na Crkvini u Biskupiji (Zadarsko-kninska klesarska radionica i Romanička radionica iz Knina).....	161
6. 6. 1. Zadarsko-kninska klesarska radionica.....	162
6. 6. 2. Romanička klesarska radionica iz Knina.....	175
6. 7. Šesta klesarska radionica.....	213
6. 8. Zaključna razmatranja o skulpturi.....	218
7. Arhitektura	221
7. 1. Arhitektonski ostatci tzv. crkve Sv. Luke.....	228
7. 2. Trobrodna bazilika.....	231
7. 3. Dogradnje na zapadnom pročelju bazilike.....	233
7. 4. Sjeverna dogradnja.....	234
7. 5. Rasprava nakon objave rezultata Gunačinih revizijskih istraživanja.....	235
7. 6. Problem pravokutne apside i zida <i>d</i> ispred začelnog (istočnog) zida bazilike na Crkvini.....	242
7. 7. Problem polukružne apside i zida <i>d</i> ispred začelnog (istočnog) zida bazilike na Crkvini.....	243
7. 8. Problem izgradnje i funkcije prostorija na zapadnom pročelju bazilike na Crkvini	245
7. 9. Problem datacije i funkcije sjevernog dijela arhitektonskog kompleksa.....	249
8. Zaključak	254
Popis literature.....	258
Životopis autora.....	286

1. LOKALITET CRKVINA U BISKUPIJI KOD KNINA

Arheološki lokalitet Crkvina nalazi se u selu Biskupija iznad križanja glavne prometnice koja

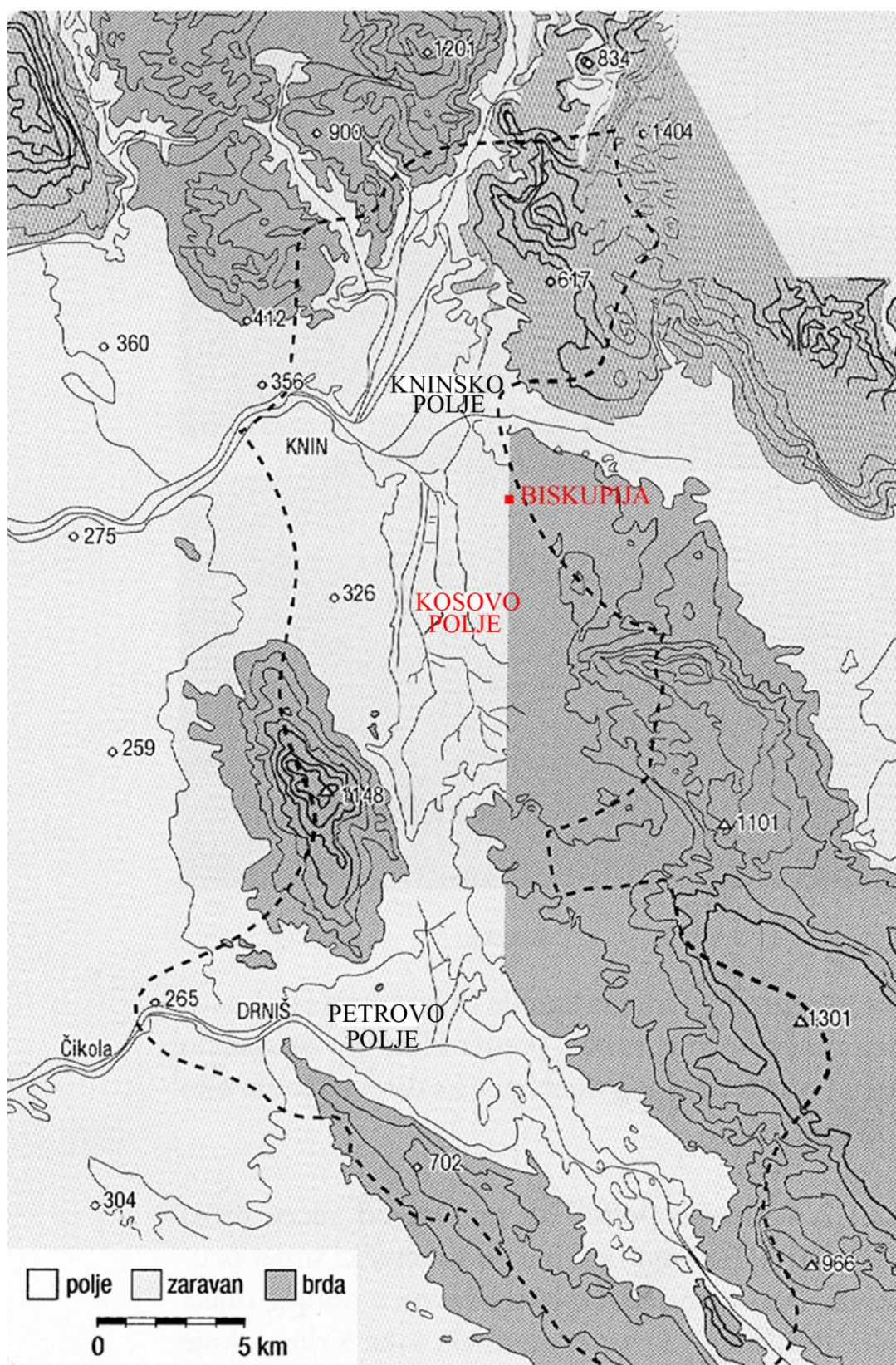
ide iz pravca Knina preko Orlića prema Drnišu i lokalne ceste koja vodi prema zaseocima Vidovići, Jelovine i Katići. Navedena lokalna prometnica razdvojila je arhitektonski kompleks na Crkvini na dva dijela; sjeverni na kojem se nalazi sklop manjih međusobno povezanih prostorija i južni na kojem su se sačuvali ostatci trobrodne bazilike s narteksom i trijemom te prostorija koje su povezane sa sjevernim zidom bazilike. Danas se sjeverni dio naziva Mala, a južni Velika Crkvina (vidi sl.1). Velika Crkvina je sastavni dio recentnog katoličkog groblja te je obzidana visokim zidom, a unutar groblja nalazi se i župna crkva Naše Gospe.¹

Sl. 1; Pogled na lokalitet Crkvina u Biskupiji (foto: Z. Alajbeg)

Osim ostataka arhitekture, arheološkim istraživanjima od 1886. do 2015. godine, na Crkvini je pronađeno oko 400 vrlo vrijednih grobnih nalaza koji se datiraju u rasponu od kraja 8. do 15. st. Također je pronađeno oko 1130 ulomaka crkvenog namještaja i arhitektonskih dijelova na kojima se sačuvala ornamentalna dekoracija koja se, prema svojim stilskim karakteristikama, može datirati od početka 9. do sredine 13. st. Među najpoznatije nalaze iz ove skupine, spadaju greda oltarne ograde na kojoj se sačuvao natpis s titularom crkve (sv. Marija i sv. Stjepan) te zabat i tranzena s prikazom Bogorodice. Po broju i kvaliteti nalaza ovaj lokalitet spada u red najznačajnijih srednjovjekovnih nalazišta u Republici Hrvatskoj.

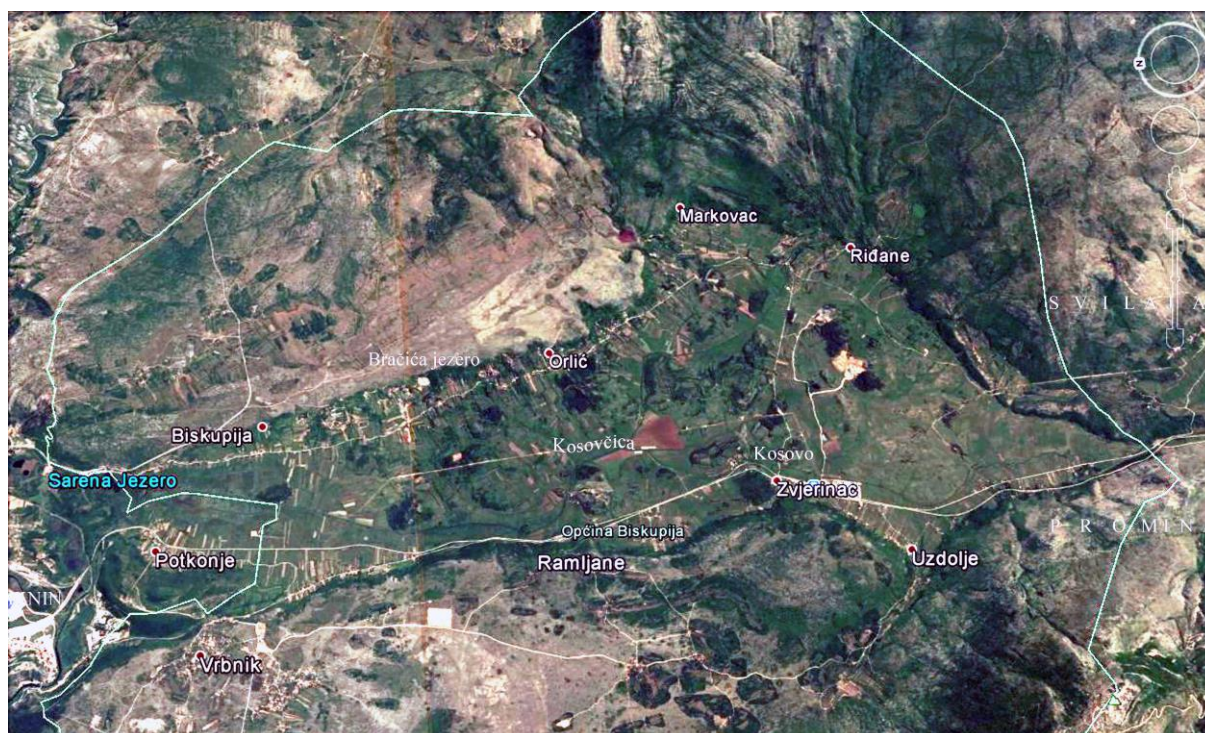
¹ Crkva je sagrađena prema projektu Ivana Meštrovića a posvećena je 1938. godine.

2 GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE

Karta 1; Kninsko, Kosovo i Petrovo polje (preuzeto iz: Matas 2009, str. 78)

Selo Biskupija nalazi se na sjeveroistočnoj strani Kosova polja i udaljeno je oko 7 kilometara od grada Knina. Kosovo polje smjestilo se između Kninskog i Petrova polja te geografski spada u skupinu krških polja koja se nalaze uz gornji tok rijeke Krke. Površina Kosovog polja od sjevera, gdje ga glavica Konj i greben Burum razdvajaju od Kninskog, do padina Promine i Svilaje, koje ga na jugu razdvajaju od Petrovog polja, iznosi 33,8 km² (vidi kartu 1).² Polje je dobilo ime po rijeci Kosovčici, koja cijelom dužinom, od izvora do ušća teče kroz njega te se ulijeva, između glavica Konj i Burum, u rijeku Krku. Širim područjem protječe pet rijeka i rječica od kojih je najveća Krka zatim slijede Butižnica, Krčić, Orašnica i već spominjana Kosovčica. Osim rijeka na ovome području nalazi se i nekoliko jezera; Šarena i Burumska jezera smještena su uz sjeverni rub, a Bračića jezero uz sjeveroistočni rub Kosovog polja. Brojini izvori vode, plodno tlo te bogati pašnjaci na okolnim planinama stvorili su idealne uvjete za život te je ovaj prostor naseljen od prapovijesti do danas, o čemu svjedoče brojni arheološki nalazi. Danas je selo Biskupija dio istoimene općine kojoj još pripadaju naselja Orlić, Turić, Markovac, Riđane, Uzdoľje, Zvjerinac, Kosovo, Ramljane i Vrbnik (vidi kartu 2).

Karta 2; Pogled na Kosovo polje i naselja u općini Biskupija

² Matas 2009, str. 77-79.

3. POVJESNO - TOPOGRAFSKI PREGLED NASELJA I ARHEOLOŠKIH LOKALITETA U KOSOVOM POLJU

Kosovo polje u ranom srednjem vijeku bilo je u sastavu kninske županije koja se prvi put spominje u 10. stoljeću kao jedna od jedanaest hrvatskih županija u spisu bizantskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta.³ Županija je dobila ime po gradu Kninu koji se smjestio na brdu Spas s kojega se najbolje nadzirao i kontrolirao, najprohodniji prirodni prolaz kojim je jadranska obala povezana s unutrašnjosti Hrvatske (**vidi kartu 3**).⁴ Zahvaljujući strateškom položaju i prometnoj povezanosti s ostalim županijama,⁵ Knin i kninska županija stekli su poseban status u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj državi o čemu svjedoče, u literaturi već odavna poznati, brojni arheološki lokaliteti (**vidi kartu 3**).⁶ S obzirom na specifičnost teme ovoga rada nije moguće opširnije se osvrnuti na sve njih, premda pojedini nalazi s lokaliteta u Kninu, Pađanima, Otonu, Benderu, Plavnom, Golubiću spadaju u red bližih analogija nalazima s Crkvine u Biskupiji, njihovim uvrštavanjem u raspravu obuhvatio bi se preširok geografski pojas i prevelik broj nalaza zbog čega se ne bi mogla na kvalitetan način iznijeti zadana problematika. Stoga ću se (opširnije) osvrnuti samo na lokalitete koji se nalaze se u neposrednoj blizini Crkvine u Biskupiji i to samo one na kojima su pronađeni ostatci predromaničkih crkava. Sve građevine, o kojima će biti riječ, smještene su na rubnim dijelovima Kosovog polja, odnosno unutar jedne (manje) zatvorene geografske cjeline (**usp. kartu 2 i kartu 3**).⁷

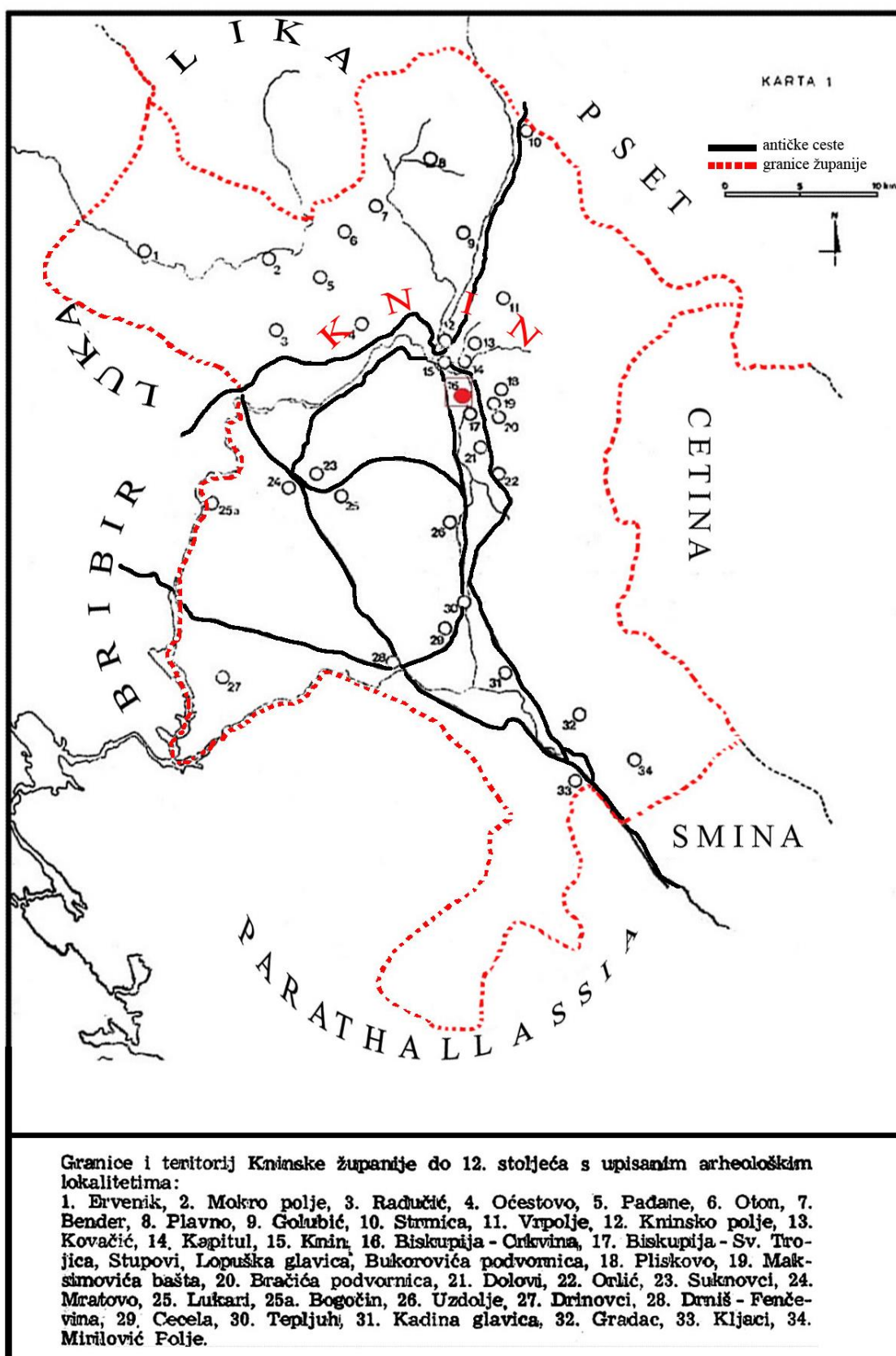
3 Prema Smiljaniću Kninska županija je od 10. do 12. stoljeća graničila s Ličkom županijom na sjeveru, Psetskom na sjeveroistoku, Lučkom na sjeverozapadu, Bribirskom na zapadu, Cetinskom na istoku, Parathallasiom i Sminom na jugu (vidi kart 2). Usp. Smiljanić 1988, str. 125-149.

4 Gunjača 2009, str. 87-167

5 O prometnicama vidi u: Bojanovski 1974, str. 205-210, karte IV i V; Miletić 1992, str. 149; Jakšić 2000, str 7-28; Gunjača 2009; Jurčević 2011, str. 133-135.

6 Gunjača 2009, str. 87-167.

7 Sve sakralne građevine unutar Kosovog polja nalazile su se uz prometnice isto kao i u Kninskom polju (Vrpolje - Viola, Golubić), u Plavnu, Mokrom ili Petrovom polju.

Karta 3; Granice kninske županije do 12. st. (preuzeto iz: Smiljanić 1988, str 137.)

Na jugoistočnoj strani Kosovog polja, odnosno na prijelazu iz Kosovog u Petrovo polje, u selu Uzdolju (na pravoslavnom groblju Sv. Luke u zaseoku Čenići), istraženo je arheološko nalazište s ostacima kasnosrednjovjekovne crkve posvećene sv. Ivanu.⁸ Na ovome mjestu pronađeni su ulomci oltarnih ograda koje su izradile različite klesarske radionice u dužem vremenskom razdoblju, a kao najznačajniji nalazi mogu se izdvojiti greda i zabat s imenom hrvatskog kneza Muncimira i uklesanom godinom 895. te nešto kasnije pronađena oltarna greda s imenom župana Ivana. Natpis koji spominje župana Ivana naknadno je upisan na navedenu gredu i većim dijelom je prekrrio stariju grafiju od koje se sačuvao samo dio teksta na kojem se spominje sv. Marija.⁹ Sjeverozapadno od Uzdolja na mjestu gdje Kosovo polje prelazi u susjedno Kninsko, a rijeka Kosovčica se ulijeva u Krku, nalazi se lokalitet Kapitul s arhitektonskim ostacima benediktinskog samostana i nešto mlađe kninske katedrale. O važnosti ovog samostana svjedoče isprave kraljeva Petra Krešimira IV. i Dmitra Zvonimira kao i natpisi s imenima hrvatskih vladara Stjepana Držislava i Svetoslava s kraja 10. stoljeća te opata Stjepka koji su pronađeni na ovome lokalitetu.¹⁰ Također, na sjeveroistočnoj strani Kosovog polja, u selu Biskupija, arheološkim istraživanjima utvrđeno je postojanje pet ranosrednjovjekovnih sakralnih objekata i to na lokalitetima Crkvina, Stupovi,¹¹ Lopuška glavica,¹² Bukorovića podvornica¹³ te ispod današnje pravoslavne crkve Sv. Trojice.¹⁴ Na temelju pronađenih pet crkava S. Gunjača je iznio nekoliko pretpostavki vezanih uz naziv sela, a najpoznatija je da se današnje selo Biskupija u srednjem vijeku zvalo Kosovo (*villa Cossovo*, *Kosoua*, **vidi kartu 4**),¹⁵ te da se upravo po tim crkvama (u ranom srednjem vijeku) središnji i najveći dio sela nazivao užim toponimom *Pet crkava* zabilježenim u *Hrvatskoj redakciji Ljetopisa popa Dukljanina* (*v Petih crkvih v Kosovi*).¹⁶ Gunjačini zaključci bili su sve donedavno većim dijelom prihvaćeni u domaćim znanstvenim krugovima, među arheolozima, povjesničarima i povjesničarima umjetnosti.

8 Gudelj 2005

9 Delonga 1998, str. 12-15; Jarak 2000, str. 138; Gudelj 2005, str. 72, sl. 2612. Jakšić 2013, str. 139, sl. 3; Jurčević 2014, str. 138-139, sl. 13.

10 Gunjača 1949, str. 57; I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj sv. I i II. 1964, str. 337-338, 533-536; sl. 218; Burić 1988; Delonga, 1996, str. 107-111, T XXXV sl. 73, T XXXVI sl. 74.

11 Gunjača 1954.

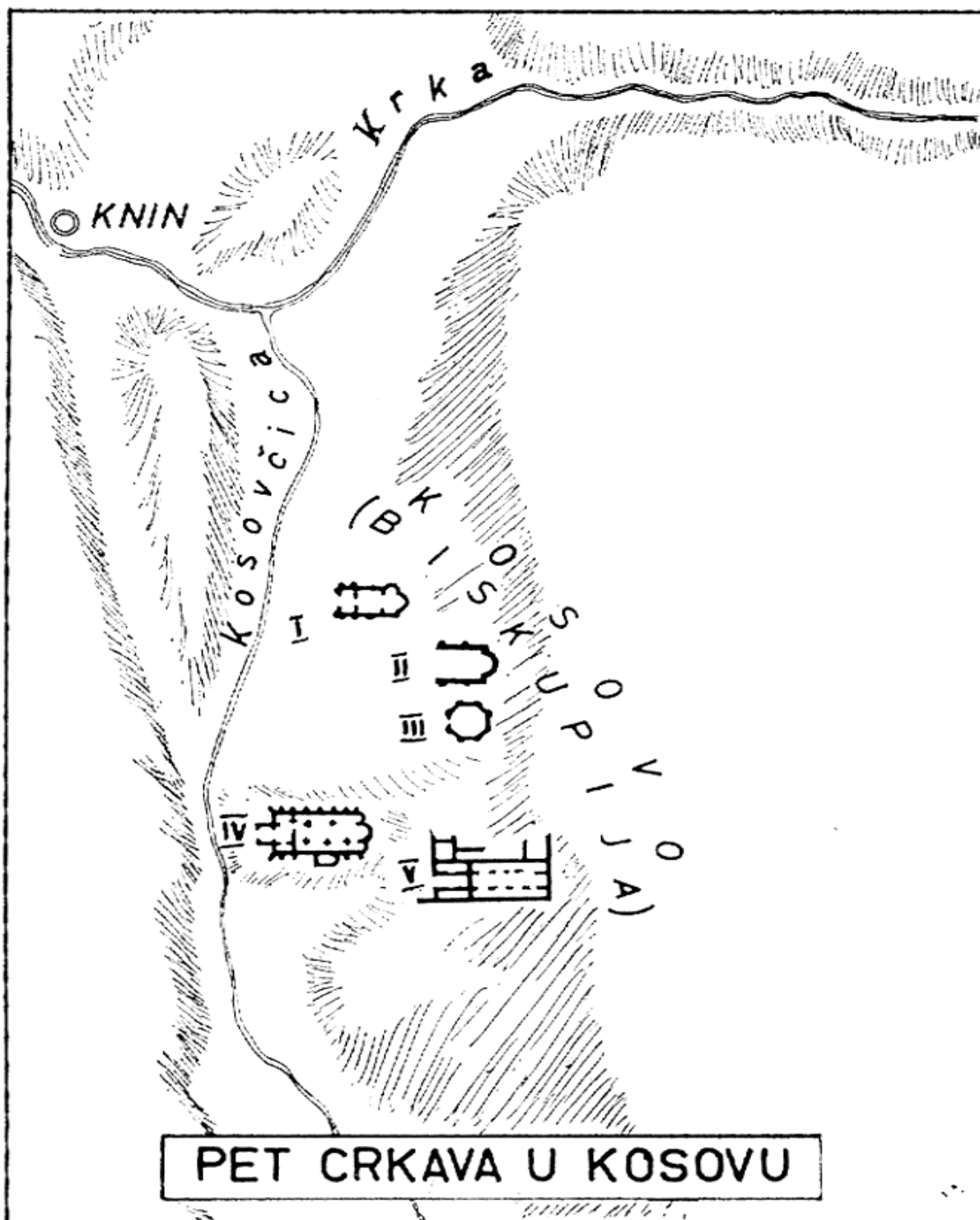
12 Gunjača 1956.

13 Gunjača 1952c.

14 Radić, 1904, (Izvjeste o radu Hrv. star. dr. iz 1899. g.) str. 48; Gunjača 1952a, str. 292.

15 Gunjača 1975a, str. 154, 157-165.

16 Gunjača 1975a, str. 158.

Karta 4; Položaj pet predromaničkih crkava u Biskupiji (preuzeto iz Gunjača 1975a, str.154)

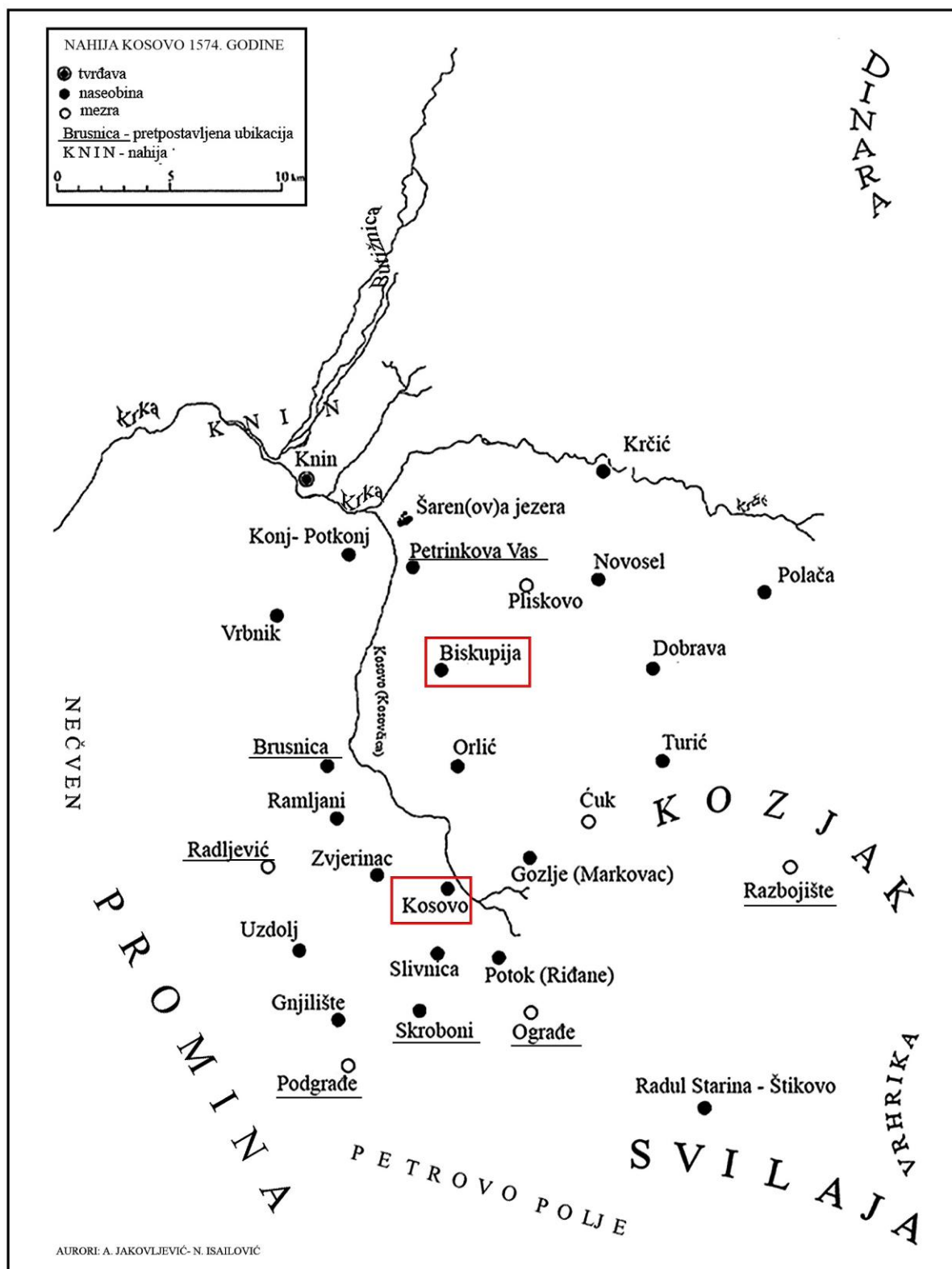
Međutim, rezultati novijih istraživanja, odnosno podaci pisanih izvora iz osmanskog razdoblja otkrivaju neke dosad nepoznate činjenice i bacaju novo svjetlo na navedenu problematiku.¹⁷ Nakon osmanskih osvajanja, na ovom području tijekom prve polovice 16. stoljeća uspostavila se nova teritorijalna jedinica - *Kliški sandžak*.¹⁸ U sklopu nje nalazila se manja upravna jedinica (*nahija*) Kosovo, koja se spominje već u prvom turskom popisnom defteru nastalom nakon okupacije Knina i okolice 1528.-1530. godine. Defter iz 1550. bilježi sva naselja u Kosovom polju pod imenima iz predosmanskog razdoblja. Kao sela navode se Vrbnik, Zvjerinac, Ramljani, Orlić i Kosovo, a kao pustoseline (nenaseljena ili slabo naseljena mjesta) Uzdolje i Biskupija.¹⁹ Dakle, u ovome dokumentu naveden je prvi i najstariji poznati zapis imena današnjeg sela i kao što vidimo ono je starije nego što se donedavno smatralo.²⁰ U kasnijem popisu iz 1574. godine Biskupija se navodi kao selo, a isti izvor u kosovskoj nahiji bilježi i niz danas poznatih i postojećih sela i zaselaka o kojima nema pisanog traga u predturskom razdoblju poput Konj i Potkonj, Polača, Krčić, Pliskovo, Turić. Stoga se može zaključiti da izvori osmanske provenijencije, nastali odmah po osvajanju, potvrđuju postojanje brojnih srednjovjekovnih toponima, ali i jasno svjedoče da Biskupija nije identična sa selom Kosovo kao što je to Gunjača pretpostavljao (**vidi kartu 5**). Međutim, Gunjačini argumenti izneseni u posljednjim radovima vezanim uz Biskupiju i biskupijske lokalitete te zaključak da je današnje selo Biskupija zapravo srednjovjekovno selo Kosovo u novije vrijeme ponovo su aktualizirani i u potpunosti prihvaćeni od strane N. Jakšića.

17 Vidi u: Јаковљевић, Исаиловић 2013a, str. 25-70.; Јаковљевић, Исаиловић 2013b, str. 255- 290. Autori vrlo opširno donose i pregled starijih radova koji su se bavili topografskom problematikom vezanom uz granice, naselja, župe i županije na širem kninskom području.

18 Glamuzina, Fuerst-Bjeliš 2015, str.151-156.

19 Opširni popis 2007, str. 89, 396, 426.

20 Usp. Delonga 1996, str. 59.

Karta 5; Srednjovjekovna naselja u Kosovom polju (preuzeto iz: Jakovljević, Isaailović 2013a, str. 69.)

Jakšić ide i korak dalje te smatra da je i crkveni namještaj pronađen na širem području sela Uzdolje prenesen s Crkvine u Biskupiji.²¹ Kao glavni argument iznosi činjenicu da su na jednom i drugom lokalitetu zastupljeni ulomci predromaničkog namještaja koji su izradile iste klesarske radionice te se na gredama oltarnih ograda (koje pripadaju produkciji iste klesarske radionice a pronađene su na oba lokaliteta) nalaze natpisi koji spominju Sv. Mariju (**vidi sl. 2/1a i b**).²² Jakšić u navedenom radu, na nekoliko mjesta, izjednačava crkve sv. Marije u selu Kosovu i sv. Marije u Biskupiji te tvrdi da je riječ o jednom te istom lokalitetu i istoj građevini.²³ Držim da je do ovog zaključka došao na temelju Gunjačinih pretpostavki,²⁴ jer inače uopće ne postoje argumenti na osnovu kojih bi se crkve Sv. Marije u (selu) Kosovu i Sv. Marije (Crkvina) u Biskupiji mogle smatrati istom građevinom. Naime, Gunjača je nakon analize spisa šibenskog notara Georgiusa iz 1475. godine (u kojemu se spominje Petar Grubelich koji posjeduje zemlju pored crkve sv. Marije u Kosovu) zaključio, zbog podudarnosti titulara crkve u (selu) Kosovu i titulara crkve koji se sačuvao na jednoj gredi oltarne ograde s Crkvine u Biskupiji, da je riječ o istoj crkvi i o istom selu.²⁵ Međutim, kao što sam već naveo, u međuvremenu je otkrivena još jedna greda oltarne ograde na kojoj se spominje sv. Marija i došlo je do novih spoznaja vezanih uz topografiju Kosovog polja, na koje se Jakšić uopće ne osvrće u svom radu. Kako bi se izbjegli daljnji nesporazumi smatram potrebnim još jednom naglasiti, da su Sv. Marija u Biskupiji (Crkvina) i Sv. Marija u (selu) Kosovu, dva različita lokaliteta. Još jednom ističem i značaj radova A. Jakovljevića i N. Isailovića,²⁶ koji su analizom povijesnih vrela donijeli mnoštvo novih podataka ne samo o organizaciji osmanske vlasti nakon osvajanja ovih prostora, nego, što je u kontekstu

21 Jakšić 2013, str. 140 - 141.

22 Naime, s natpisom na gredi oltarne ograde koja je pronađena na Crkvini u Biskupiji šira znanstvena javnost je upoznata još od 1888. godine kao i s pretpostavkom da je crkva bila posvećena sv. Mariji i sv. Stjepanu, dok je nalaz grede ograde s natpisom na kojem se spominje Djevica Marija, a otkriven je na Uzdolju, iz novijeg vremena. Greda je pronađena uz kuću. Đ. Čenića kamo je najvjerojatnije dospjela nakon istraživanja Đ. Jankovića. Opširnije vidi u: Delonga 1998, str. 14-15; Milošević 2000c, str. 322-325; Jarak 2000, str. 129-142; Gudelj 2005, str. 53-75; Jakšić 2013, str. 140-142; Jurčević, 2014, str.138-140, sl. 14, bilj. 86.

23 Usp. Jakšić, 2013, str. 140, vezano uz donatorski natpis župana Ivana ... koji je bio postavljen u interijeru srednjovjekovne crkve Sv. Marije u Kosovu, današnjoj crkvi u Biskupiji kod Knina..., potom u vezi zabata s Bogorodicom (str.140) ...likovno osvježenje interijera Sv. Marije u Kosovu novom trabeacijom s prikazom Bogorodice..., za samu crkvu str. 140 i 142 ...upravo za crkvu sv. Marije u Kosovu (Crkvina u Biskupiji)... ili ...Smještanjem izvornog mjesta trabeacije s Muncimirovim natpisom na Crkvinu u Biskupiji, u nekadašnju katedralu hrvatskog biskupa, u crkvu sv. Marije na Kosovu s kneževskim mauzolejom... i na kraju na str. 142: S druge pak strane u nešto drugačijem svjetlu nam se pokazuje crkva sv. Marije u Kosovu, kneževski mauzolej s prebogatim ostavštinom predromaničkih reljefa, (...), tek s jednim ulomkom na kojem su ostaci titule DVX GLO...

24 Gunjača 1975a, str. 138, bilj. 27, str. 158.

25 Kao argumente u prilog ovoj pretpostavci Gunjača donosi i nalaze crkvenog namještaja s Crkvine u Biskupiji, gredu s titularom crkve, zabat i tranzenu s Bogorodicom, (usp. Gunjača 1975a, str. 158, str. 159-160, sl. 20, 22, 23.)

26 Јаковљевић, Исаиловић 2013a, str. 25-70; Јаковљевић, Исаиловић 2013b, str. 255- 290; Isailović, Jakovljević 2012, str. 31-58.

razmatrane problematike još važnije, usporedili su zatečeno topografsko - naseobinsko stanje s podacima iz starijih srednjovjekovnih razdoblja. Dobiveni rezultati bitno se razlikuju, barem što se tiče naselja u Kosovom polju, od dosada opće prihvaćenih mišljenja iznesenih od strane starijih povjesničara. Ovdje prvenstveno mislim na S. Gunjaču i njegovu tezu da se selo Biskupija prije turskog osvajanja zvalo Kosovo.²⁷ Jakovljević i Isailović argumentirano su dokazali da su u srednjem vijeku postojali i selo Biskupija i selo Kosovo, te izradili kartu s rasporedom naselja u Kosovu polju (**vidi kartu 5**).²⁸

Dakle, prema povijesnim izvorima koje donose Gunjača,²⁹ Jakovljević i Isailović možemo zaključiti da su u Kosovu polju postojale dvije crkve posvećene sv. Mariji; jedna u selu Kosovu druga u Biskupiji (**vidi kartu 5**). Navedenu pretpostavku potvrđuju i arheološki nalazi jer su i dvije oltarne grede na kojima se spominje sv. Marija kao titular otkrivene na suprotnim stranama polja, u Biskupiji i u Uzdolju (**vidi karte 2 i 5 te sl. 2/1a i b**). Razloge zbog kojih pretpostavljam da grede iz Uzdolja i s Crkvine u Biskupiji na kojima se spominje sv. Marija nisu dio iste oltarne ograde detaljno sam obrazložio 2014. godine.³⁰ Ovdje donosim (samo) fotografiju navedenih greda na kojoj su razlike (u dimenzijama) između njih vidljive na prvi pogled te je jasno da nisu mogle stajati zajedno na istoj oltarnoj ogradi kako to Jakšić pretpostavlja (usp. **sl. 2/1**).³¹ Predromanički namještaj koji je pronađen na području današnjeg sela Uzdolja ne potječe s jedne lokacije već s nekoliko njih te nije nužno morao potjecati s položaja na kojem se nalazi romanička/gotička crkva sv. Ivana. Sudeći prema navedenom najvjerojatnije potječe iz crkve Sv. Marije u (selu) Kosovu čiji položaj još nije utvrđen.³²

27 Gunjača 1975a, str. 155-165.

28 Јаковљевић, Исаиловић 2013a, str. 30, bilj. 19, karta na str. 69.

29 Riječ je o izvorima vezanim uz P. Grubelicha i Sv. Mariju u selu Kosovu. Usp. Gunjača 1975a, str. 138, bilj. 27, str. 158.

30 Jurčević 2014, str. 138-140, sl. 13 i 14, bilj. 86.

31 Jakšić kao gotovu činjenicu navodi da je greda s natpisom župana Ivana podrijetlom s Crkvine u Biskupiji te da je dimenzijama i starijim natpisom sadržajno usaglašena s gredom koja je pronađena na Crkvini (Usp. Jakšić 2013, str. 141) Međutim, kao što se jasno vidi na fotografiji navedene grede nisu niti približno istih dimenzija a titular crkve koji se spominje na gredi iz Uzdolja (sv. Marija) jedan je od najzastupljenijih na ovome području (usp. Marasović, 2008, str. 169-170.)

32 O granicama između sela Uzdolja i Kosovo vidi u: Јаковљевић, Исаиловић 2013, str. 49, bilj. 40, gdje se spominje selo Gnjište u kojem se nalazila crkva sv. Ivana (današnji zaseok Čenići), a uz koju je pronađen veći dio trabeacije oltarne ograde s imenom kneza Muncimira, zatim na str. 55 (bilj. 53) gdje se navodi selo Kosovo koje je obuhvaćalo dijelove današnjih sela Orlić, Markovac i Ridane, te na str. 57, 84-87 gdje se navodi Uzdolje (Izdolj). Usp. Jurčević 2014, str. 138-140, sl. 14, bilj. 86.

Sl. 2/1; A – greda oltarne ograde na kojoj se nalazi natpis s imenima sv. Stjepana i sv. Marije s Crkvine u Biskupiji ; B - greda iz Uzdolja na kojoj se nalazi ime župana Ivana i stariji natpis s imenom sv. Marije.

Uz podatke koje donose Jakovljević i Isailović treba ukazati i na još nekoliko srednjovjekovnih lokaliteta vezanih uz Kosovo polje. Nedavno je, u orličkom zaseoku Urukala, pronađen i otkupljen za *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika* ulomak

predromaničke skulpture a objavila ga je M. Petrinc.³³ Autorica, između ostalih, navodi i podatak da s ovoga mjesta, najvjerojatnije, potječu i tri ulomka predromaničke skulpture koja su 1958. i 1962. godine donešena u isti muzej, ali je za njih navedeno da su najvjerojatnije u Urukala prenešeni s Crkvine u Biskupiji, pa su stoga tako i inventirani, a budući da nisu slikovno objavljeni danas se više ne mogu identificirati. Po svemu sudeći nije riječ o prenošenju crkvenog namještaja nego se radi o novom predromaničkom lokalitetu kako i sama autorica pretpostavlja.³⁴ Također smatram da namještaj pronađen na lokalitetu Kapitul ne potječe s Crkvine u Biskupiji jer za takvu pretpostavku ne postoje uvjerljivi argumenti.³⁵ Dakle, zaključujem da su svi navedeni srednjovjekovni arheološki lokaliteti u Kosovu i (Kninskom) polju nastali kao posebne i samostalne cjeline. Zbog vrlo opširne i specifične teme disertacije nisam ulazio u problematiku vezanu uz groblja i pojedinačne nalaze iz ovog razdoblja s prostora spomenutog polja, kao ni u pravce komunikacija koje su uvjetovane geografskim položajem te su sasvim sigurno utjecale na razvoj naselja i nastanak sakralnih objekata unutar Kosovog polja i Kninske županije. Na kraju, ističem činjenicu da šire područje današnjeg sela (a i srednjovjekovnog) Kosova nije nikad sustavno rekognoscirano kao uostalom ni šire područje oko današnjeg sela Uzdolje ni trasa puta,³⁶ koji od Tepljuha (Promone) preko (srednjovjekovnog) Gnjilišta, Uzdolja, Radljeva, Ramljana, Brusnice i Vrbnika vodi prema Kninu. Ovim pravcem je od antike do danas prolazila glavna prometnica od Drniša prema Kninu te je čudno što uz nju nije dosad registriran niti jedan arheološki lokalitet (**vidi karte 2, 3, 5 i 6**) dok su s druge strane polja utvrđeni brojni antički, ranosrednjovjekovni i kasnosrednjovjekovni lokaliteti premda tim dijelom nije prolazila niti jedna važnija komunikacija.³⁷

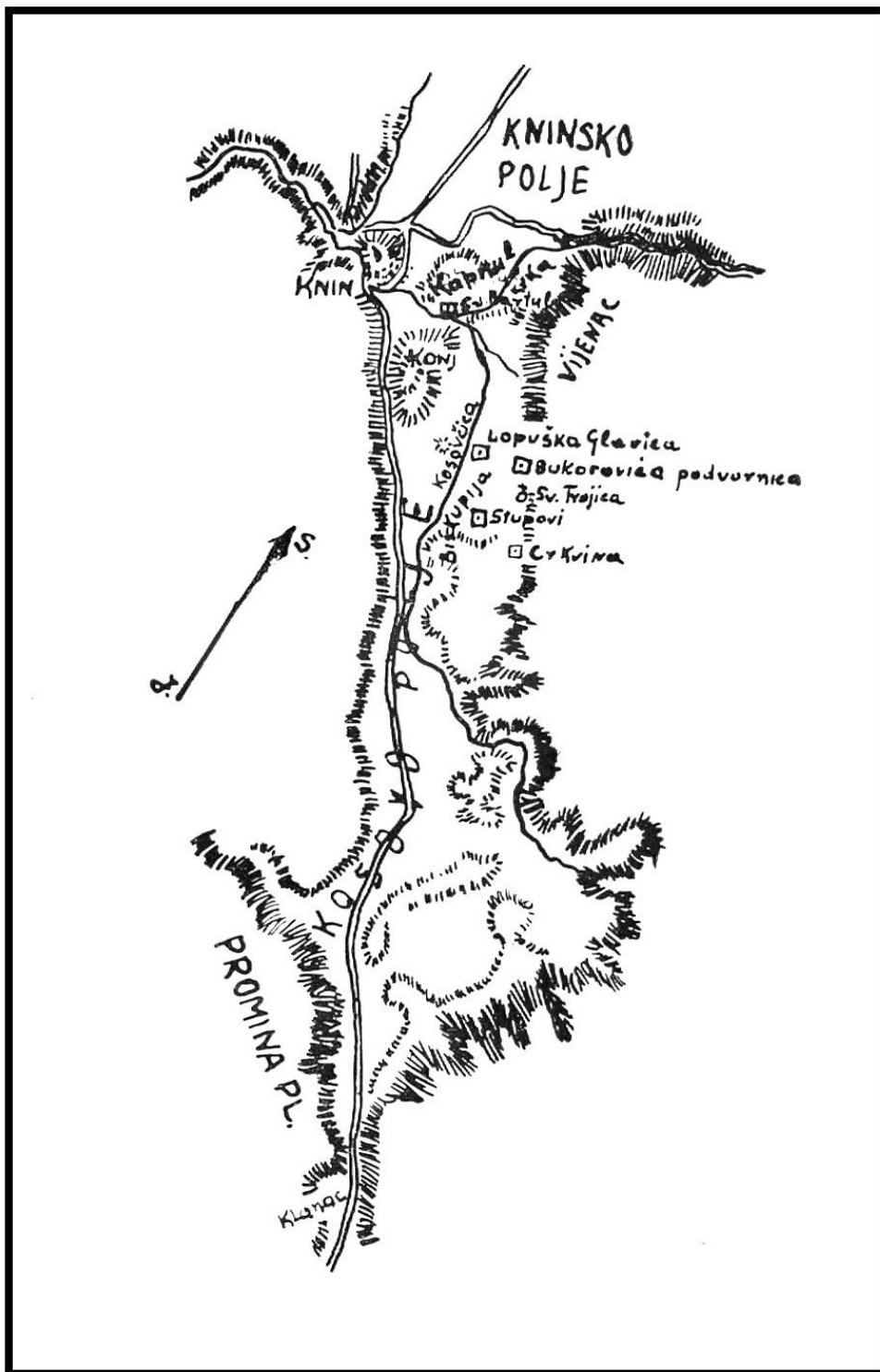
33 U rekognosciranju terena i sâm sam sudjelovao te sam s M. Petrinc detaljno pregledao lokalitet u Urukalima, kao i lokalitete Crkvine u orlićkom zaseoku Kekićima i Crkvine u selu Markovac (zaseok Trifunovići). Dok o crkvini u Kekićima postoje podatci da se tu nalazila starokršćanska crkva za ostatke arhitekture, koji su vidljivi na lokalitetu Crkvine, u Trifunovićima nemamo nikakvih podataka. Usp. Petrinc 2015, str. 85, sl. 2.

34 Petrinc 2015, str. 85.

35 Jurčević 2014, str. 136 bilj. 61 i 65, str. 139.

36 U selu Uzdolju križale su se dvije važne antičke prometnice; jedna je išla iz pravca sjeverozapada u smjeru Burnum – Bobodol – Uzdolje, a druga iz pravca juga od Promone (Tepljuh) preko Uzdolja i Vrbnika (Kapitula) prema Kninu i Strmici (usp. Glavaš 2016, str. 128-132, sl. 51-57.).

37 Glavna prometnica koja je išla u pravcu Sinj - Vrlika - Knin zaobilazi Biskupiju kako u antici tako i danas.

Karta 6; Prikaz glavne prometnice (Tepljuh-Knin) kroz Kosovo polje (preuzeto iz: Gunjača 1949, str. 60)

4. POVIJEST ISTRAŽIVANJA

4.1 Uvod

Arheološka istraživanja na lokalitetu Crkvina u Biskupiji kod Knina spadaju u red najranijih sustavnih istraživačkih poduhvata vezanih uz jedan srednjovjekovni lokalitet u Republici Hrvatskoj. Započela su 1886. godine, a vodio ih je *Odbor za istraživanje starina u kninskoj okolici* na čelu s fra Lujom Marunom.³⁸ Marun nije imao nikakvo iskustveno ni stručno predznanje o tome kako bi trebalo voditi arheološka istraživanja.³⁹ Propuste nastale prilikom iskapanja ispravljao je naknadnim revizijama ponekad i po nekoliko puta na istome mjestu. U prvim kampanjama nije vodio tehničku dokumentaciju, a u dnevnike istraživanja naknadno je, prema sjećanju, upisivao podatke o određenoj kampanji. U konačnici, ovakav način istraživanja odrazio se i na današnje spoznaje o lokalitetu. Usprkos početnom nesnalaženju, Marun je ipak uspio objaviti dio rezultata svojih istraživanja i prezentirati ih javnosti kroz vlastite izvještaje ili zahvaljujući drugim stručnjacima kojima je rado ustupao otkrivenu građu na znanstvenu obradu. Riječ je o Marunovim suvremenicima S. Zlatoviću, Š. Ljubiću, K. Patschu, F. Radiću i F. Buliću. Nakon tih prvih objava i znanstvenih rasprava lokalitetom su se u okviru različitih tema bavili brojni povjesničari, arheolozi i povjesničari umjetnosti poput F. Šišića, M. Barade, LJ. Karamana, S. Gunjače, K. Prijatelja, T. Marasovića, V. Gvozdanovića (danas Goss) i I. Fiskovića te mnogi mlađi autori. Stoga danas raspolazemo velikim brojem stručnih i znanstvenih rasprava povezanih s lokalitetom Crkvina u Biskupiji pa je gotovo nemoguće osvrnuti se na sve njih. U gruboj podjeli, možemo ih razvrstati prema problematici koja u njima prevladava:

38 Prije Maruna prva arheološka istraživanja na Crkvini u Biskupiji namjeravao je provesti 1880. g. kninski župnik fra Dane Klarić no bio je spriječen od lokalnog pravoslavnog stanovništva (vidi u: Marun 1890, str. 64- 65.). O počecima istraživanja na Crkvini i o načinu na koji su vođena najbolje govori Marunova zabilješka: ... Ta radja dne 7. siečnja 1886 započela na sred groblja, gdi se najbolja prilika prikazivala, i odmah se pokazali zidovi. Taj dan i sutra dan odkrio se dio srednjega broda velike bazilike, preudešene u kasnijoj dobi za seosku crkvicu, i izvaljeno bi liepih ornamentalnih i epigrafičuih komada. Ovaj pokušaj u Biskupiji smatramo početkom ozbiljnijega djelovanja o hrvatskim starinám.

39 Marun nije u školi studirao arheologiju, a u životu se nije ni za knjigu mnogo zanimao (usp. Jurišić 1979, str. 47). Ovaj citat se odnosi na Marunov odnos prema arheološkoj literaturi jer na drugom mjestu Jurišić navodi da je Marun za svoje doba posjedovao doličnu klasičnu i humanističku naobrazbu koju je stekao u franjevačkoj gimnaziji u Sinju i na četverogodišnjem studiju teologije u Šibeniku i Makarskoj (usp. Jurišić 1979, str. 68).

Radovi koji se bave problemom arhitekture:

- problem oblika i tipske pripadnosti bazilike te datiranje njezine izgradnje
- problem svetišta i zapadnog pročelja
- problem funkcije arhitektonskog kompleksa sjeverno od crkve

Radovi koji se bave crkvenim namještajem i ukrašenim arhitektonskim dijelovima crkve.

Radovi koji se bave grobovima, odnosno grobnim nalazima, te njihovim odnosom prema arhitekturi.

Radovi koji se bave pitanjem ubikacije položaja katedrale hrvatskog biskupa, odnosno kninske katedrale.

S obzirom na temu disertacije i zadane ciljeve ovdje ću, u pregledu dosadašnjih arheoloških istraživanja i objavljene literature, detaljnije uzeti u razmatranje one radove koji se bave problematikom vezanom uz skulpturu i arhitekturu. Uz njih ću ukratko izložiti problematiku vezanu uz radove o najstarijem sloju grobova i njima pripadajućih grobnih nalaza. U prvom redu to se odnosi na grobove u kojima su pronađeni ostatci drvenih ljesova (G1-G10), te na zidane grobnice i sarkofage. Ti grobovi i grobni nalazi koji ih vremenski opredjeljuju biti će analizirani samo u kontekstu njihovog stratigrafskog odnosa prema zidovima istražene arhitekture. Također i sarkofag s hipokampima, koji je pronađen u istom sloju kao i gore navedeni grobovi, ovdje će biti analiziran kao dio klesarske produkcije jedne radionice, a nalazi u njemu poslužiti će kao argument za datiranje te radionice. Podatke vezane uz ostale grobove i nalaze koji iz njih potječu ovdje neću posebno navoditi.

Temeljne ostatke arhitektonskog kompleksa na Crkvini u Biskupiji u literaturi se često dovodilo u vezu s podacima zabilježenim u povijesnim i diplomatskim izvorima koji se odnose na položaj katedrale hrvatskog i kninskog biskupa, a također i podatke vezane uz smrt hrvatskog kralja Dmitra Zvonimira. Zbog navedenih okolnosti Crkvinom su se u manjoj ili većoj mjeri bavili gotovo svi povjesničari koji su proučavali hrvatsko rano srednjovjekovlje. Oni uz analize diplomatskih i povijesnih izvora obrađuju i dio građe pronađen arheološkim istraživanjima te ga koriste kao argumentaciju za potvrdu ili osporavanje određenih pretpostavki. Stoga ću se od radova iz ove skupine osvrnuti samo na najrelevantnije i to one koji razmatraju navedenu problematiku u kontekstu arhitekture i skulpture. Također je

neophodno osvrnuti se i na djelovanje *Kninskog starinarskog društva* i *Muzeja hrvatskih starina* u Kninu čija je povijest neodvojiva od prvih arheoloških istraživanja na Crkvini u Biskupiji. Prikaz okolnosti u kojima su djelovali omogućava jasnije razumijevanje problema vezanih uz građu koju je prikupljalo *Društvo* i pohranjivalo u *Muzeju*.⁴⁰

Na kraju ću ovdje po prvi put iznijeti dio rezultata najnovijih revizijskih istraživanja provedenih u razdoblju od 2000. do 2015. godine, a koja su vodili djelatnici Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika Lj. Gudelj (2000. g.) i M. Petrinc (2008. do 2015. g.).⁴¹

Uzimajući u obzir sve dosad navedeno, radovi i rezultati istraživanja koji će biti obuhvaćeni u ovom pregledu mogu se kronološki razvrstati u tri skupine:

Radovi nastali za vrijeme i nakon arheoloških istraživanja Fra Luje Maruna pa sve do revizijskog istraživanja Stjepana Gunjače (1886. - 1950.g).

Radovi nastali nakon revizijskog istraživanja Stjepana Gunjače (istraživanja su se vodila u tri kampanje 1950, 1951 i 1957.) do 2000. godine.

Rezultati novijih revizijskih istraživanja 2000. te od 2008. do 2015. godine.

40 Česta seljenja iz jednog postora u drugi, nedostatak stručnog osoblja, devastacije Muzeja za vrijeme Prvog i Drugog svjetskog rata, razlozi su što danas nedostaje velik dio tehničke dokumentacije (snimke arhitekture, fotografije, dnevni istraživanja) s raznih lokaliteta, a isto tako i podaci o podrijetlu pojedinih nalaza. O problematici vidi u: Jurišić 1979, str. 16-24; Zekan 2008, str. 10-31, 40-43, 48-72; Gunjača 1949a, str. 279-294; Gunjača 1954b, str. 186-187; Gunjača 1958b, str. 7-28.

41 U istraživačkim kampanjama od 2008. i sâm sudjelujem kao zamjenik voditelja istraživanja.

4.2 Pregled arheoloških istraživanja i znanstvenih radova vezanih uz njih

4.2.1 Radovi nastali do 1950. godine

Počeci arheoloških istraživanja na kninskom području vezani su uz djelovanje fra Stjepana Zlatovića.⁴² On je prvi kroz vlastita zapažanja i kroz aktualizaciju izvještaja fra Gašpara Vinjalića iz 1746. godine,⁴³ ukazao na važnost arheoloških lokaliteta u kninskoj okolini, a posebno onih u Biskupiji te upozorio na mogućnost da se ondje nalazio i dvor i katedrala hrvatskog biskupa.⁴⁴ Na Zlatovićevu inicijativu 1885. godine, iz Drniša u Knin, premješten je mladi franjevac Lujo Marun s ciljem da nadzire građevinske radove na Kapitolu kod Knina kako bi zaštitio arheološke nalaze koji bi se ondje pronašli.⁴⁵ Marunovim dolaskom u Knin započinje razdoblje velikih istraživačkih poduhvata koji će zauvijek promijeniti odnos prema srednjovjekovnoj i nacionalnoj arheologiji. Nakon Kapitula Marun je, 7. siječnja 1886. godine, započeo i prva arheološka istraživanja na Crkvini u Biskupiji gdje je, u razdoblju od 1886. do 1908. godine, proveo još dvadesetak istraživačkih kampanja. Prilikom tih istraživanja otkriveni su temeljni ostaci trobrodne bazilike i arhitektonskog kompleksa vezanog uz nju, a također je sakupljena velika količina vrlo vrijednih nalaza, kako onih iz grobova tako i ukrašenih kamenih ulomaka koji su pripadali crkvenom namještaju ili dijelovima arhitekture. Dio podataka o samim istraživanjima Marun je zabilježio u svome dnevniku,⁴⁶ dio je objavljen u *Viestniku hrvatskog arheološkog društva* 1890.,⁴⁷ 1891.⁴⁸ i

42 Stjepan Zlatović bio je svećenik franjevačkog reda. U Kninu je boravio kao gvardijan franjevačkog samostana u razdoblju od 1860. do 1863. i kao župnik od 1867. do 1871. godine. Bavio se arheologijom i poviješću, a pisao je o prapovijesnim, antičkim i starohrvatskim arheološkim lokalitetima (Kapitul, Biskupija, Danilo, Vrlika, Karin) te o povijesti franjevaca u Dalmaciji (o G. Vinjaliću, F. Grabovcu i dr.). Svoje radove objavljivao je u časopisima *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, *Nada*, *Vienac*, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, *Starohrvatska prosvjeta*. Usp. Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=67312>

43 O radu Gašpara Vinjalića vidi u: Urlić 1911, str. 277-287. Opširno o problematici vezanoj uz Vinjalićevo pismo iz 1746. godine raspravlja S. Gunjača (usp. Gunjača 1949b, str. 38-45.) a 2010. godine prevedena je i tiskana Vinjalićev knjiga *Kratki povijesni i kronološki pregled zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj Bosni* (Vinjalić 2010.).

44 Zlatović donosi, između ostalog, i opis Crkvine...Tute posred sela nalazi se i danas staro katoličko groblje na prostranoj ledini sa velikimi mašeti kamenih nadgrobnica, na kojih su urezana različita zlamenja mača, štita i ratila; nad ovijem grobljem bijaše pomemita bazilika, a možda uzanju biskupski dvori; pokraj groblja za vremena otca Vinjalića vidjaše se ostanci kapele svetoga Luke. Tu se poziva na ranije opise biskupijskih lokaliteta koje je napravio G. Vinjalić 1746. godine. (usp. Zlatović 1883, str. 52-55.).

45 Naime, na Zlatovićevu zamolbu, provincijal Provincije presvetog Otkupitelja (Split) fra Josip Pavić premjestio je fra Luju Maruna u Knin gdje Marun nakon nekog vremena osniva Odbor za istraživanje starina u kninskoj okolini, Kninsko starinarsko društvo i Prvi muzej hrvatskih spomenika (vidi u: Jurišić 1979, str. 6. bilj. 40).

46 Marun 1998, str. 27, 30- 35, 41-47, 49, 52- 54, 63, 69, 79-85, 88, 90, 91-93, 97-102, 106-108, 111, 114, 119, 122, 128, 137, 140, 152, 161-162, 164, 166-167, 170, 172, 174-175, 180, 182, 184, 219, 250, 255, 257-260, 263, 271, 275, 280.

47 Marun 1890, str. 60-72, 139-144.

1892.⁴⁹ te u prigodnim publikacijama kao što je *Spomen - knjiga otvora Prvog muzeja hrvatskih spomenika(...)* izišla 1894. godine.⁵⁰ U *Spomen- knjizi* Marun prvi put objavljuje cjeloviti opis bazilike na Crkvini gdje navodi „da je bazilika imala pravilno predvorje, pa u nutarnjem narteksu dvie pobočne pogrebne bogomolje. Srednji brod je odijeljen od pobočnih pilovima, napokom imala je jednu apsidu. Bazilika je s iztočnog boka bila spojena s velikom sgradom (...). Ova sgrada ima sav oblik samostana bilo za koludre, bilo za kanonike regulare. Dužina ove bazilike iznosila bi 32,65 m, a širina 13,25. m.“⁵¹

Prije navedenih izvještaja izišla su dva značajna rada vezana uz Marunova istraživanja na Crkvini. Prvi je objavio Zlatović 1887. godine i u njemu su prvi put, u crtežu, publicirani nalazi skulpture koji su pronađeni tijekom prve Marunove istraživačke kampanje,⁵² a drugi, mnogo važniji, napisao je F. Bulić i izišao je 1888. godine.⁵³ Bulić je na vrlo visokoj znanstvenoj razini analizirao stilske i epigrafske karakteristike ukrasa i natpisa na crkvenom namještaju s Crkvine u Biskupiji, ali i s Kapitula kod Knina. Na osnovu dobivenih rezultata iznio je svoje mišljenje o nastanku i podrijetlu predromaničke skulpture općenito.⁵⁴ Podrijetlo pleterne ornamentike Bulić pronalazi u romansko-langobardskoj arhitekturi i skulpturi te navodi da je u razdoblju „formacije romansko - lombardskog sloga nastala pleterna ornamentika, te kao glavno ornamentalno obilježje pratila od prvog iskona formaciju spomenutog sloga. Ornamentacija naših spomenika bez svake sumnje i po kompoziciji i po izradbi spada u rod sjeverno-talijanske ornamentacije za dobe Karlovića.“⁵⁵ Na temelju stilske i paleografske analize Bulić ulomak grede s natpisom sv. Marije i sv. Stjepana datira u 9. stoljeće te zaključuje se na Crkvini nalazila crkva iz 9. st. koja je prethodila mlađoj arhitekturi iz 11 st. Također je, za razliku od Vinjalića i Zlatovića,⁵⁶ ustvrdio da arhitektura na Crkvini ne može biti dvor niti katedrala hrvatskog biskupa, nego je pretpostavio da se katedrala nalazi

48 Marun 1891, str. 60-64.

49 Marun 1892, str. 26-32.

50 Marun 1894.

51 Ovo je jedan od rijetkih Marunovih cjelovitih opisa arhitekture (usp. Marun 1894, str. 67), Podatci koje Marun donosi u prethodno citiranim radovima u pravilu su nepotpuni, gotovo da je riječ o natuknicama. Stoga je za bolje razumijevanje njegovih izvještaja neophodno konzultirati Gunjačin izvještaj o reviziji na Crkvini (usp. Gunjača 1953, str. 9-18), te radove K. Jurišića (Jurišić 1979) i M. Zekana (Zekan 2008), također i arhivsku dokumentaciju (fotografije) i inventarne knjige koje sadrže podatke o nalazima iz ovog razdoblja, a pohranjene su u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika.

52 Zlatović 1887, str. 4-9; Radić 1898c, str. 91.

53 Bulić 1888.

54 Bulić 1888.

55 Usp. Bulić 1888, str. 16.

56 Bulić 1888, str. 52-53, bilj. 6 i 7.

na Kapitolu kod Knina.⁵⁷ Bulić je ovdje prvi donio i sve relevantne povijesne izvore vezane uz Crkvinu u Biskupiji.

Nedugo nakon izlaska njegove knjige, F. Radić kritički se osvrnuo na Bulićeva razmišljanja o podrijetlu skulpture i o ubikaciji katedrale hrvatskog biskupa najprije u *Viestniku*,⁵⁸ a zatim opširnije u *Starohrvatskoj prosvjeti*.⁵⁹ Osim navedenih radova Radić je u *Starohrvatskoj prosvjeti*, u razdoblju od 1895. do 1904. godine, napisao još dvadesetak tekstova u kojima se bavio nalazima skulpture s Crkvine u Biskupiji.⁶⁰ Najcjelovitiji prikaz problematike vezane uz arhitekturu i skulpturu na Crkvini te o katedrali hrvatskog biskupa i ubikaciji pet crkava u Biskupiji iznio je Radić u radu *Postanak, razvitak i rad Hrvatskog kninskog starinarskog društva* 1899. godine.⁶¹ U njemu Radić detaljno iznosi mišljenja svojih suvremenika Zlatovića, Klaića, Bulića i Maruna kao i starijih autora poput Vinjalića i Farlatija. Za razliku od Bulića Radić je smatrao da podrijetlo pleterne ornamentike treba tražiti u bizantskoj umjetnosti odnosno u bizantskim gradovima u Dalmaciji.⁶² Također je držao da se katedrala hrvatskog biskupa nalazila na Crkvini u Biskupiji te da se u njoj blizini nalazio i dvor hrvatskog kralja.⁶³ Međutim, neovisno o navedenim Radićevim pretpostavkama, najveća vrijednost njegovih radova je u tome što se u njima, zbog forme u kojoj su napisani,⁶⁴ donose prve fotografije i detaljni opisi pojedinih predmeta s Crkvine kao i okolnosti u kojima su pronađeni. Bez ovih podataka bilo bi gotovo nemoguće pristupiti ozbiljnijem proučavanju problematike vezane uz arhitekturu i skulpturu na Crkvini u Biskupiji.⁶⁵

57 Bulić 1888, str. 6-10.

58 Radić 1889, str. 50-55, 82-85, 115-119; Radić 1890, str. 12-24, 45-54, 90-95, 122-134.

59 Radić 1895c, str. 150-156.

60 Radić 1895a, str. 7-9; Radić 1895b, str. 112-128; Radić 1895c, str. 150-156; Radić 1895d, str. 166-173; Radić 1895e, str. 242-247; Radić 1895f, str. 205-211; Radić 1896a, str. 10-13; Radić 1896b, str. 51-59; Radić 1896c, str. 71-86; Radić 1896d, str. 211-216; Radić 1898a, str. 21-26; Radić 1898b, str. 34-36; Radić 1898c, str. 89-95; Radić 1898d, str. 113-118; Radić 1898e, str. 157-174; Radić 1900a, str. 3-36; Radić 1900b, str. 123-130; Radić 1904, str. 35-40.

61 Radić 1899, str. 36-56 i Radić 1904, str. 36-56 (reprint 2005. g.)

62 Radić 1890, str. 45-46, 53-54; Radić 1898, str. 158-159; Radić 1900a, str. 3-36; Radić 1900b, str. 123-130.

63 Radić 1895a, str. 151, „...da su „villa regalis“ i biskupska crkva s. Marije imale biti jedna uz drugu, razumje se po onom, što nam povieda Farlati..., a u Biskupiji je bila biskupska crkva Svete Marije i kraljevski dvorac...”

64 Većina Radićevih radova pisani su u formi izvještaja i najčešće su se u njima prezentirali novopronađeni nalazi.

65 Između ostalog, Radić jedini donosi podatak da je bazilika sv. Marije u Biskupiji imala na pročelju s jedne i druge strane četverostran zvonik. To je dugo vremena bio jedini opis zapadnog pročelja bazilike na Crkvini. (usp., Radić 1898a, str. 21). Također podatci o položaju pojedinih ulomaka namještaja navedeni su samo u njegovim radovima npr. „Množina ornamentalnih i natpisnih ulomaka, koji svi bijahu uzidani u kasnije grobnice sa stećcima...” (usp. Radić 1898d, str. 161). Također donosi i veliki broj podataka vezanih uz druge lokalitete koji

Raspravu o ubikaciji katedrale hrvatskog biskupa, na temelju povijesnih izvora i arhivske građe, nadopunjuje i proširuje povjesničar F. Šišić.⁶⁶ Šišić pretpostavlja da su postojale dvije katedrale; prva (starija) hrvatskog biskupa, koja se nalazila u Biskupiji na lokalitetu Crkvina i druga (mlađa) kninskog biskupa, koja je sagrađena na Kapitolu, gdje se nekad nalazio benediktinski samostan.⁶⁷ M. Barada u svom radu *Episcopus Chroatensis*, između ostalog, detaljno raspravlja što uopće znači pojam hrvatski biskup i koji su njegovi prerogativi,⁶⁸ zatim navodi što se dogodilo nakon ukidanja institucije hrvatskog biskupa i kako je nastala kninska biskupija.⁶⁹ Okolnosti u kojima su se odvijale promjene o kojima piše Barada svakako su se odrazile i na odnos prema stolnim crkavama spomenutih biskupija u kontekstu teze koju je iznio F. Šišić.⁷⁰

Posljednji autor kojega možemo svrstati u ovu skupinu jest Lj. Karaman.⁷¹ On je u svojim radovima, stavljajući starohrvatsku kulturnu baštinu u kontekst srednjovjekovne evropske umjetnosti, revidirao mišljenja svojih prethodnika te polemizirao sa suvremenicima o podrijetlu i razvoju iste. Karaman donosi opširan pregled arhitekture, skulpture, ali i grobnih nalaza koji su kao rezultat istraživanja na polju hrvatske srednjovjekovne arheologije dospjeli u znanstvenu javnost, pa u tom kontekstu raspravlja i o problematici vezanoj uz lokalitet Crkvina u Biskupiji.⁷² U svojoj podjeli, prema tlocrtnim oblicima i karakteristikama gradnje, baziliku na Crkvini svrstava u drugu, mlađu, skupinu crkava trobrodnog, uzdužnog ili bazilikalnog tipa.⁷³ Nastanak skupine trobrodnih građevina bazilikalnog tipa, u koju spada i crkva sv. Marije i Stjepana u Biskupiji, pripisuje utjecaju benediktinskog reda u ranoj romanici (sredina 11. st.).⁷⁴ Karaman je zagovarao tezu da su ostatci bazilike na Crkvini pripadali katedrali „kninskog hrvatskog biskupa, koja je g. 1078. u prisutnosti kralja Zvonimira bila svečano posvećena Sv. Mariji Djevici“.⁷⁵ Također je, raspravljajući o predromaničkoj skulpturi obradio i najznačajnije nalaze s ovoga lokaliteta, između ostalih,

nam se nisu sačuvali u Marunovim izvještajima, kao npr. da je Marun izvršio istraživanja ispod crkve sv. Trojice u Biskupiji te da je pronašao tri zida po kojima bi se moglo zaključiti da su dio osmerokutne građevine (usp. Radić, 1899, str. 48, 1904, str. 48. reprint 2005)

66 Šišić 1925, str. 690-695.

67 Šišić 1925, str. 693-695, bilj. 22. Na temelju Šišićevog rada N. Jakšić će kasnije dodatno učvrstiti ovu tezu. (usp. Jakšić 1988.).

68 Barada 1931, str. 201-203.

69 Barada 1931, str. 208-209, bilj. 14.

70 Šišić 1925, bilj. 61 i 62.

71 Karaman 1930.

72 Karaman, 1930, str. 68-71, 73-78, o podrijetlu ukrasa na skulpturi str. 73-118.

73 Karaman 1930, str. 13, 34, bilj 27.

74 Karaman 1930, str. 43, 69.

75 Karaman 1930, str. 68, bilj. 27.

akroterij šesterostranog ciborija i zabat s Bogorodicom.⁷⁶ Nastanak pleterne dekoracije, smatra Karaman, ne treba tražiti ni u bizantskoj ni u langobardskoj umjetnosti već na tlu srednje i sjeverne Italije u 8. st.⁷⁷ Pojavu ljudskog lika na crkvenom namještaju, uzimajući u razmatranje zabat s Bogorodicom, tumači kao najavu novog stilskog razdoblja u kojem se pleterni ornament na crkvenom namještaju, postepeno reducira, a zatim u potpunosti nestaje.⁷⁸ Osim općeg doprinosa hrvatskoj arheološkoj znanosti ovaj Karamanov rad pružio je i svojevrsnu zadovoljštinu prvim protagonistima ideje o važnosti znanstvenog valoriziranja starohrvatskih spomenika (Ljubić, Zlatović, Marun, Radić), jer se samo par godina prije izlaska Karamanove sinteze činilo da je njihov trud bio uzaludan i da su spomenici i sva ostala građa iz *Muzeja hrvatskih starina* doživjeli potpuni zaborav.⁷⁹ Stanje u kojem se nalazio Muzej najbolje se očitava iz prigodnog teksta M. Abramića koji je napisao povodom Marunovog 70. rođendana.⁸⁰ Premda se Karaman u svome radu ne bavi samo nalazima iz kninskog muzeja, odnosno s Crkvine u Biskupiji, već na jedinstven način sistematizira svu predromaničku građu s područja Republike Hrvatske i predstavlja je znanstvenoj javnosti u

76 Karaman 1930, str. 68, bilj. 27; vrh akroterija str. 75, sl. 40, ulomci ambona i škropionice, str. 77, sl. 49 i 51, greda s fantastičnom životinjom str. 111 sl. 106, djelovi ciborija str. 110 sl. 115, zabat s Bogorodicom str. 111-113, sl. 117.

77 Karaman 1930, str. 99-103.

78 Karaman 1930, str.110-117. Za bolje razumijevanje Karamanovog djelovanja, ne samo na području predromaničke umjetnosti već i njegovog konzervatorskog rada, poželjno je konzultirati radove I. N. Unković (vidi: Unković 2009. i Unković 2011.).

79 L. Marun, kao pokretač svih aktivnosti vezanih uz Muzej hrvatskih starina, a samim time i čuvar građe koju je sakupljao godinama, u razdoblju od 1920. do 1930. godine prolazi kroz izuzetno teško životno razdoblje. Isključen je iz franjevačkog reda te se, nakon talijanske okupacije, vratio u razrušeni kninski muzej. Nekoliko godina poslije optužen je za razne malverzacije i zabranjen mu je svaki rad u Muzeju čime je doveden na rub egzistencije i krajnjeg siromaštva (opširnije vidi u: Zekan 2008, str. 45- 71.).

80 Ovdje donosim opširan citat iz Abramićevog teksta jer želim naglasiti da su problemi koje je Marun imao vezano uz Muzej nadilazili mogućnosti jednog čovjeka, stoga mu se ne može zamjerati zbog propusta koji su se dogodili prilikom vođenja dokumentacije o određenim spomenicima o kojima ćemo kasnije raspravljati... „Ali što je mnogo žalosnije: i moralna pripomoć bila je za Maruna i za starinarsko društvo minimalna. Osim nekoliko priznanja, n. pr. sa strane Š. Ljubića, Račkoga i Kukuljevića te prolaznog oduševljenja naših naučnih krugova na početku rada, koje se brzo kod nekih rashladilo u indiferentizam, kod drugih pretvorilo čak u neprijateljstvo, otac se Marun morao uvijek osloniti samo na vlastite sile. On je to i učinio, i baš tada, kad su prilike društva bile najnepovoljnije, on je iz neizmjerne ljubavi prema narodnim starinama crpio najveću utjehu i pobudu za dalji rad. Imao je samo jednog pomagača u Frani Radiću, koji je uređivao "Starohrvatsku Prosvjetu", organ starinarskog društva od osnutka ovog časopisa do godine 1904. Kad su iskopine na Biskupiji i na Kapitolu bile dovršene s vanredno plodnim uspjehom, O. Marun utemeljio je u Kninu "Prvi Muzej hrvatskih spomenika" i nabavio je za ove zbirke posebnu kuću. Spomenici su se u ovom hramu hrvatske povijesti nevjerojatno brzo umnažali sa svih strana sjeverne i donekle i srednje Dalmacije. Danas je ovaj Muzej prepun, predmeti su naprosto nagomilani, što se vrlo neprijatno doimlje posjetitelja muzeja. Kako bi ove umjetnine djelovale, da su prikladno restaurirane, sastavljene, montirane i smještene dabome po načelima nauke, ali također po načelima estetike, tako da se izloženi objekti ugodno reprezentiraju i oku nestručnjaka?! Nijedan muzej u našoj zemlji nema toliko imena narodnih župana, knezova i kraljeva uklesanih na kamenim spomenicima kao kninski. Ova imena nisu nam samo dragocjene uspomene na naše narodne vladare i velikane, ona su nam istodobno i svjedoci i dokazi građevinske, umjetničke djelatnosti nosilaca onih imena.(...) Za našu kulturnu povijest od jednake su važnosti kacige, mač, kajiš i pozlaćene ostruge, koje su bile izvađene iz sarkofaga nepoznatog velmože na Biskupiji, (...). Čitav ovaj materijal čeka još da bude naučno obrađen i objelodanjen, i prikazan nama i drugima kao najljepši spomenik naše prošlosti, kao monumentum u pravom smislu riječi, opomena slavenske Dalmacije. Što je dosada u Starohrvatskoj Prosvjeti publicirano, to je više ili manje bio samo prvi izvještaj, sintetični rad još potpuno fali“ (usp. Abramić 1927, str. 317- 318).

vremenskom i stilskom kontekstu. Prateći kronološki redosljed događanja vezanih uz kninski muzej, čini mi se, da je Karaman zaista prihvatio Abramićev poziv: „Čitav ovaj materijal čeka još da bude naučno obrađen i objelodanjen, i prikazan nama i drugima kao najljepši spomenik naše prošlosti, kao monumentum u pravom smislu riječi...”⁸¹ Stoga se može konstatirati da je Karaman u svojim radovima, a posebno u publikaciji *Iz koljevke hrvatske prošlosti* utemeljio, kao znanstvenu disciplinu, srednjovjekovnu nacionalnu arheologiju, a čemu je u znatnoj mjeri doprinijela i građa koju je Marun godinama marljivo sakupljao.

Sl. 2; Fra Lujo Marun u Muzeju hrvatskih starina, arhiv MHAS-a

Dolaskom Stjepana Gunjače u *Muzej hrvatskih starina* 1933. godine uvelike se mijenja odnos prema predmetima pohranjenim u toj ustanovi. Gunjača nastavlja s preseljenjem arheoloških nalaza i dokumentacije iz tadašnje muzejske zgrade u kući *Fontana* na kninsku tvrđavu te započinje s rekonstrukcijom crkvenog namještaja. Jedna od prvih idejnih rekonstrukcija bila je ona ranoromaničkog četverostranog ciborija s Crkvine u Biskupiji.⁸² Gunjačini najraniji znanstveni radovi također su vezani uz Biskupiju i lokalitet na

⁸¹ Abramić 1927, str. 318, bilj. 38.

⁸² Gunjača 1949a, str. 281.

Crkvini.⁸³ Završetak prve faze proučavanja i prikupljanja srednjovjekovne građe koja se nalazila u *Muzeju*, a samim time i nalaza s Crkvine u Biskupiji, povezan je s dva važna događaja. Prvi je smrt osnivača *Muzeja* fra Luje Maruna 15. siječnja 1939. godine,⁸⁴ a drugi je preseljenje cjelokupne muzejske građe iz Knina u Sinj 1942. godine.⁸⁵

83 Gunjača 1930-1934, str. 197-202.

84 "...u nedjelju 15. siječnja 1939. između 13-14 sati u zgadi Muzeja hrvatskih starina u Kninu snađe ga smrt u 82. godini života," (usp. Jurišić 1979, str. 13).

85 Gunjača 1949a, str. 293.

4.2.2. Radovi nastali od 1950. godine tj. nakon revizijskog istraživanja Stjepana Gunjače na Crkvini u Biskupiji (istraživanja su se vodila u tri kampanje 1950, 1951 i 1957. godine.) do 2015. godine.

U ovom razdoblju S. Gunjača preuzima uloge L. Maruna i F. Radića, te sam nastavlja projekte koje su njih dvojica započeli; upravljanje *Muzejom hrvatskih starina* i uredništvo u *Starohrvatskoj prosvjeti*. Raspravom *O položaju kninske katedrale* nastavlja svoj znanstveni rad vezan uz biskupijske i kninske lokalitete. U njemu detaljno analizira radove starijih autora koji su se bavili pitanjem ubikacije katedrale hrvatskog, odnosno kninskog biskupa,⁸⁶ a raspravu započinje prvim opisima sakralnih objekata koji su se sačuvali u Biskupiji nakon turskog povlačenja. Opisi potječu iz već spominjanog izvještaja fra G. Vinjalića iz 1746. godine, a Gunjača, da bi što jasnije prikazao topografski položaj navedenih objekata, donosi cjeloviti prijevod izvještaja iz kojeg se jasno razabire gdje su se nalazili i kako su izgledali lokaliteti u Biskupiji koje je Vinjalić tada obišao. Vinjalić prvu sakralnu građevinu opisuje kao oblu osmerokutnu crkvu građenu „po starinskom“, za drugu pretpostavlja da je „biskupov ljetnikovac“ treću opisuje kao duguljastu građevinu koja se danas naziva crkva sv. Luke i pretpostavlja da je bila župska crkva, dok za četvrtu kaže da se nalazi „između ove dvije a niže od njih prema zapadu ...gdje je sada groblje šizmatika.“⁸⁷ Gunjača zatim donosi i drugi Vinjalićev opis „oble crkve“, koji je nastao nešto kasnije te navodi razloge zbog kojih smatra da je Vinjalić tek u trećem (1774. g), posljednjem izvještaju donio titular *Santa Maria Vergine e Madre*.⁸⁸ Nakon Vinjalića osvrće se i na Zlatovićevo mišljenje o navedenim lokalitetima u Biskupiji te naglašava da je arhitektura o kojoj piše Vinjalić u Zlatovićevo vrijeme, oko 1880. godine, dakle oko 135 godina kasnije, potpuno razrušena i da joj se ne vide tragovi na površini zemlje. Pretpostavlja i da je to razlog zbog kojeg je Zlatović mijenjao svoje mišljenje o položaju katedrale sv. Marije. On ju najprije smješta na groblje sv. Luke (Crkvina), zatim na Stupove i na kraju ispod današnje pravoslavne crkve sv. Trojice. Premda Gunjača svoju raspravu zaključuje konstatacijom da se katedrala nalazila u Kninu,⁸⁹ on u

86 Ovdje se osvrćem samo na dijelove teksta koji se odnose na Crkvinu u Biskupiji, odnosno groblje sv. Luke (usp. Gunjača 1949b, str. 8-86.).

87 Gunjača 1949b, str. 41.

88 Gunjača 1949b, str. 43, bilj. 40.

89 Gunjača 1949b, str. 84-86, bilj. 44.

svom kasnijem terenskom djelovanju ne poduzima nikakva istraživanja u Kninu, nego cijelo slijedeće desetljeće istražuje lokalitete u Biskupiji, među ostalima i Crkvinu.⁹⁰

Razloge za ovakvo Gunjačino *ponašanje* pronalazimo u slijedećem njegovom radu vezanom uz povijesne izvore koji spominju smrt hrvatskog kralja Zvonimira i toponim „Pet crkava u Kosovu“.⁹¹ U njemu Gunjača, nakon detaljne analize povijesnih izvora (*Historia Salonitanorum pontificum*,⁹² *Dodatak u hrvatskoj redakciji Ljetopisa Popa Dukljanina*,⁹³ *Kronika franjevca Ivana Tomašića*,⁹⁴ *Ugarsko-poljska kronika*⁹⁵ i neobjavljena *Kronika iz Zadra*⁹⁶) i kritičkog osvrta na razmišljanja autora koji su se bavili navedenom problematikom, zaključuje da svi povijesni izvori potvrđuju vijest o nasilnoj smrti kralja Zvonimira.⁹⁷ Dodatnu potvrdu vidi u činjenici da za iznošenje topografske odrednice „Pet crkava na Kosovu“, gdje je Zvonimir sazvaio sabor, nije postojao niti jedan drugi razlog ukoliko taj položaj nije bio vezan sa samim zborovanjem.⁹⁸ Dakle, jasno je da je glavni Gunjačin motiv za provođenjem revizijskih istraživanja na pet predromaničkih crkava u Biskupiji bio da se arheološkim nalazima dodatno osnaži teza vezana uz povijesne izvore koji spominju Zvonimirovu smrt. Uz opise lokaliteta na kojima su utvrđeni ostatci predromaničkih crkava poput Lopuske Glavice, Bukorovića podvornice, Stupova, sv. Trojice te Crkvine, u ovome radu, Gunjača prvi put donosi rezultate revizijskih istraživanja koje je proveo 1950. godine na Crkvini i prvi put objavljuje tlocrt i fotografiju bazilike.⁹⁹ U kratkom opisu istraženog kompleksa na Crkvini navodi da se na južnoj strani lokaliteta nalazi trobrodna bazilika na koju je naknadno, na zapadnom pročelju, dozidan zvonik, a za arhitekturu koja se nalazi na sjevernoj strani smatra da su ostatci samostana. Zbog načina gradnje, odnosno nepravilnih i nesimetričnih zidova bazilike građenih neobrađenim ili

90 Gunjača 1952b, str. 57-80; Gunjača 1953, str. 9-49; Gunjača 1954a, str. 7-30; Gunjača 1956a, str. 65-172; Gunjača 1956b, str. 181-194; Gunjača 1956d, str. 111-118; Gunjača 1958a, str. 5-26, 28, sl. 1- 4, 7-10, 13- 21; Gunjača 1958b, str. 7-28; Gunjača 1958c, str. 45-60; Gunjača 1960, str. 201-203; Gunjača 1975a, str. 131-168; Gunjača 1975b, str. 169-286; Gunjača 1975c, str. 287- 330.

91 Gunjača 1952c, str. 205-324.

92 Gunjača 1952c, str. 206- 236.

93 Gunjača 1952c, str. 236-254.

94 Gunjača 1952c, str. 255-264.

95 Gunjača 1952c, str. 264-271.

96 Gunjača 1952c, str. 271.

97 Gunjača 1952c, str. 286.

98 Gunjači su bili poznati podatci o Marunovim istraživanjima u Biskupiji kojima je Marun potvrdio postojanje pet predromaničkih crkava još 1889. godine (Gunjača 1952c, str. 289). Međutim, zbog nepotpune dokumentacije i neobjavljenih rezultata istraživanja teško je bilo znanstveno dokazati iznesene Marunove rezultate, stoga je Gunjača još 1939. godine odlučio provesti revizijska istraživanja na položaju svih pet crkava (Gunjača 1952c, str. 291). Na istom mjestu navodi i sve radove autora koji su se prethodno bavili arheološko-topografskom problematikom Biskupije i Kosova polja (usp. Gunjača 1952c, str. 286-296).

99 Gunjača 1952c, str. 292.

poluobrađenim kamenom, on pretpostavlja da je sagrađena u 9. ili 10. stoljeću, a ne u 11. kao što se do tada pretpostavljalo jer je spomenuti način gradnje u suprotnosti s pravilnom arhitekturom trobrodних bazilika 11. stoljeća. Navedena rustičnost zdanja na Crkvini Gunjaču je dovela do zaključka da graditelji nisu bili u stanju sazidati vanjsku apsidu i da su zbog toga, unutar pravokutnog plašta bazilike, uklopili tri pravokutne apside. Ulomke crkvenog namještaja ovaj autor prema stilskim karakteristikama datira u razdoblje od 10. do 13. st.¹⁰⁰

Nešto opširniji izvještaj o spomenutim šestomjesečnim revizijskim istraživanjima provedenim 1950. u Biskupiji na lokalitetima Crkvina, Stupovi i Katića bajami Gunjača je objavio iste godine u *Starohrvatskoj prosvjeti*,¹⁰¹ gdje je iznio i podatke o restauraciji i rekonstrukciji crkvenog namještaja s Crkvine.¹⁰² Konačne rezultate navedenih revizijskih istraživanja na Crkvini objavio je 1953. godine.¹⁰³ Tada su, prvi put, publicirani tlocrtni ostatci cijelog kompleksa koji se nalazio na Maloj i Velikoj Crkvini te su precizno označene i opisane sve prostorije i svi otkriveni zidovi (vidi tlocrt br. 2). Također je detaljno prikazan i topografski raspored svih nalaza pronađenih na lokalitetu tijekom revizije.¹⁰⁴ Raspravljajući o arhitekturi cijeloga kompleksa Gunjača je više pažnje posvetio analizi trobrodne bazilike i prostorija koje su sa sjeverne strane s njom povezane (tj. arhitekturi koja se nalazila na Velikoj Crkvini). Posebno se osvrnuo na problematiku vezanu uz prostorije na zapadnom dijelu Velike Crkvine koje je Marun istražio i u svojim izvještajima vrlo nejasno i kontradiktorno opisao. Nakon što je utvrdio o kojim prostorijama je riječ Gunjača ih je označio na svom tlocrtu. Također je, na temelju vlastitog istraživanja, iznio mišljenje o problematici vezanoj za mlađu odnosno stariju fazu arhitekture te o grobovima i priložima u njima.

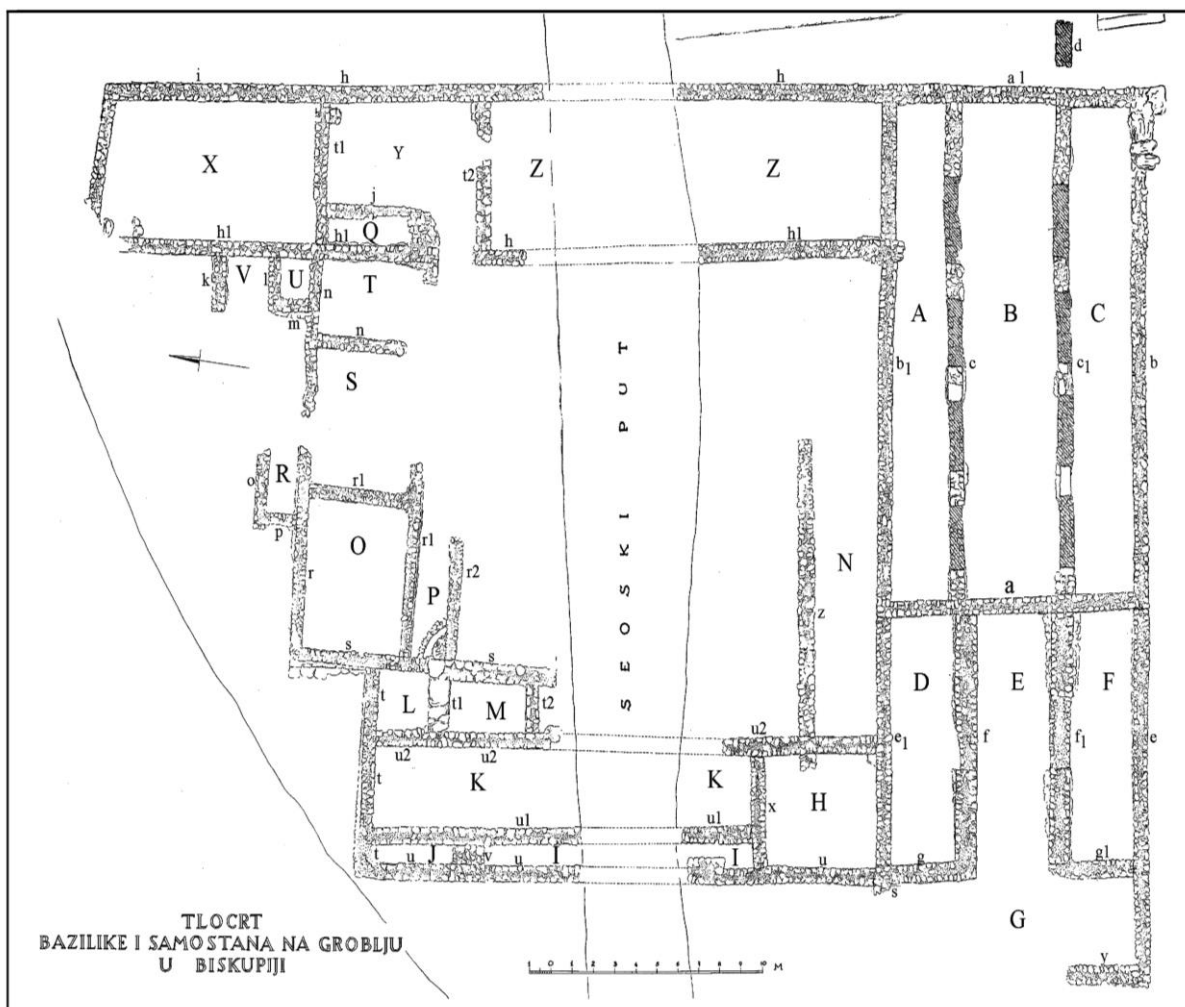
100 Gunjača opisuje i ostale predromaničke crkve u Biskupiji te pripadajuće im nalaze, a kao posebnu zanimljivost donosi idejnu rekonstrukciju *pete crkve*, koja se nalazi ispod parohijske crkve sv. Trojice (usp. Gunjača 1952c, str. 292-295).

101 Gunjača 1952a, str. 226.

102 Gunjača 1952a, str. 231, sl. 21.

103 Gunjača 1953, str. 9-49.

104 Jedan od glavnih razloga zbog kojih je Gunjača poduzeo revizijsko istraživanje na Crkvini bio je potpuni nedostatak dokumentacije. Premda su postojali podatci da je Marun najmanje u dva navrata dao nacrtati arhitekturu na Crkvini te tlocrte Gunjača nije pronašao (usp. Gunjača 1953, str. 16.). Naknadno je I. Mirnik u arhivu *Arheološkog muzeja u Zagrebu* pronašao tlocrt s istraživanja Crkvine u Biskupiji iz 1890. godine, koji prvi objavljuje A. Milošević (usp. Milošević 2000a, str. 124 gore lijevo), a zaim i sâm Mirnik (usp. Mirnik 2004, str. 206-207.).

Tlocrt 2; Tlocrt arhitektonskog kompleksa na Crkvini u Biskupiji nakon arheoloških istraživanja 1950. god. (preuzeto iz: Gunjača, 1953.)

Na kraju je iznio zaključak u kojem smatra da je na arhitektonskom kompleksu na Crkvini u Biskupiji najprije sagrađena, u 9. ili 10. stoljeću, trobrodna bazilika s tri upisane pravokutne apside, a potom je na zapadnom pročelju dozidan zvonik s dvjema prizemnim prostorijama koje su najvjerojatnije bile u funkciji mauzoleja. Za kompleks prostorija vezanih uz sjevernu stranu bazilike pretpostavlja da su bile u funkciji samostana, ali o vremenu njihova nastanka nije se preciznije odredio.¹⁰⁵

Istodobno s revizijskim istraživanjima na Crkvini odvijala su se i istraživanja na obližnjem lokalitetu Katića bajami koji se u starijoj literaturi često nazivao *Kraljske mirine* te

¹⁰⁵ Gunjača 1953, str. 48.

se dovodio u vezu s ostatcima kraljevskog dvora (Zlatović, Radić).¹⁰⁶ Gunjača je na ovome mjestu pronašao ostatke jednobrodne starokršćanske crkve te je na temelju tih rezultata odbacio ranije pretpostavke prema kojima su ostaci zidova na Katića bajamima povezivani s arhitekturom iz vremena kralja Zvonimira,¹⁰⁷ i zaključio da se teza F. Radića prema kojoj su „*villa regalis* i biskupska crkva s. Marije imale biti jedna uz drugu“ i da je „u Biskupiji bila biskupska crkva Svete Marije i kraljevski dvorac (na Katića bajamima o.a.)“¹⁰⁸ ne može potvrditi ovom arheološkom revizijom.¹⁰⁹

Odmah nakon objave uslijedile su i prve reakcije na Gunjačin izvještaj. Tako je Karaman 1955. godine,¹¹⁰ nakon kratkog uvoda u kojem se osvrnuo na ranija istraživanja na Crkvini te na nove grobne nalaze, izrazio svoje neslaganje s Gunjačom o izgledu apside na bazilici sv. Marije. Naime, Gunjača je pronašao ostatke jednog zida koji je bio okomito položen u odnosu na začelni istočni zid bazilike (na Gunjačinom tlocrtu označen slovom **d**, **vidi tloct br. 2**) za koji je Karaman pretpostavio da bio mogao biti ostatak pravokutne apside.¹¹¹ Kao glavni argument za svoju pretpostavku Karaman navodi sličnosti tlocrta trobrodne bazilike Sv. Marte u Bijaćima i trobrodne bazilike na Crkvini s jednom razlikom da Sv. Marta ima istaknutu pravokutnu apsidu. On ističe da trobrodne bazilike bez istaknute apside nisu zabilježene na području Dalmacije nego samo u Istri.¹¹² O problematici vezanoj uz dogradnju na zapadnom pročelju bazilike prihvaća Gunjačinu pretpostavku o postojanju samo jednog zvonika, a ne dva kako je predlagao Radić.¹¹³ Međutim, za ostatke arhitekture dograđene sjeverno od bazilike ostaje pri svojoj prvotnoj pretpostavci da je riječ o dvoru hrvatskog biskupa, jer da je u pitanju samostanski kompleks, kao što to Gunjača predlaže, on bi sigurno bio spomenut u povijesnim dokumentima.¹¹⁴ Ulomke predromaničkog i ranoromaničkog namještaja pronađenog na Crkvini Karaman datira u razdoblje od 9. do sredine 11. stoljeća.

106 Lokalitet Katića bajami nalazi se oko 135 m SZ od Crkvine (usp. Zlatović, 1886, str. 78 i Radić 1895a, str. 151, 1889, str. 41, 47, 49 ponovo otisnut 2005. g. unutar Starohrvatske prosvjete god. VIII, sv. 1-2, 1904, str. 1-59); Gunjača 1953, str. 39-47.

107 Gunjača 1953, str. 46-49. Vidi i: Radić 1895a, str. 150-151.

108 Prijevod Vinjalićevog izvještaja (usp. Radić 1895a, str. 151; Gunjača 1949, str. 40. bilj. 11.).

109 Gunjača 1953, str. 49.

110 Karaman 1955, str. 209-219.

111 Karaman 1955, str. 214.

112 Karaman 1955, str. 214.

113 Karaman 1955, str. 217.

114 Karaman 1955, str. 217-218.

Gunjača u odgovoru na Karamanove kritike dodatno argumentira svoje mišljenje o obliku apside, zapadnom pročelju i dogradnji sa sjeverne strane bazilike,¹¹⁵ te decidirano tvrdi da ostatak zida (na Gunjačinom tlocrtu označen malim slovom *d*) ispred začelja bazilike nije ostatak pravokutne apside. Gunjača također negira navode na koje se Karaman poziva o tome da su Marun i Bulić utvrdili postojanje apside te ustvrđuje da su Marunovi opisi arhitekture nepouzdati, a prema dimenzijama bazilike koje je donio Bulić (36, 62 m) zaključuje da se ta dužina odnosi isključivo na baziliku s nadograđenim zapadnim dijelom bez atrija i bez apside, jer da je Bulić u navedene dimenzije uvrstio i dužinu apside ukupna dužina bazilike bi iznosila preko 40 m.¹¹⁶ Također ostaje pri svojoj pretpostavci o samostanskom kompleksu sa sjeverne strane bazilike i jednom zvoniku na zapadnom pročelju.¹¹⁷ Nakon nekog vremena, ponovo se osvrće na Karamanove primjedbe, te iznosi svoja razmišljanja o položaju kninske katedrale, arhitekturi na Crkvini otkrivenoj revizijskim istraživanjima 1950. godine te o povijesnim izvorima koji se odnose na navedene građevine ali ne donosi nove zaključke već dodatno razrađuje svoje teze iznesene u prethodnim radovima.¹¹⁸

U radu *Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji*, u kontekstu aktualnih znanstvenih događanja u hrvatskoj srednovjekovnoj arheologiji, ponovo ukazuje na problematiku vezanu uz nalaze s Crkvine u Biskupiji.¹¹⁹ Iz posljednjeg Gunjačinog izvještaja o revizijskim istraživanjima na Crkvini provedenim 1957. godine, može se izdvojiti samo podatak da je tom prilikom pronađen ulomak tegurija ukrašen kukama i lozicom.¹²⁰

Na kraju, sintezu svojih razmišljanja o Biskupiji i biskupijskim lokalitetima Gunjača donosi u knjizi *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji* i to u poglavljima *Hrvatsko historijsko Kosovo*¹²¹ i *Tretiranje ubojstva kralja Zvonimira u historiografiji*.¹²² Premda je težište tih radova na povijesnoj problematici moram se ovdje osvrnuti na zaključke, koji su proizašli nakon analize različitih dokumenata u kojima se spominju toponimi Kosovo ili Biskupija, a Gunjača ih je povezao s određenim arheološkim lokalitetima u Biskupiji. Baveći

115 Gunjača 1956b, str. 21-32.

116 Gunjača navodi da se Karaman oslanja na Marunove bilješke, premda je on (Gunjača) upozorio na propuste i nelogičnosti kod Marunovih opisa arhitekture. „Marun prostorije pred crkvom sa strane zvonika sad naziva atrijem, sad istočnim brodom sad apsidom (pred crkvom!) a kasnije kapelom ili mrtvačnicom.“ (usp. Gunjača 1956b, str. 25-27).

117 Gunjača 1956b, str. 30-32.

118 Gunjača 1928c, str. 45-59.

119 Gunjača 1958a, str. 13-24.

120 Gunjača 1960, str. 201-203.

121 Gunjača 1975a, str. 131-168.

122 Gunjača 1975b, str. 169-286.

se povijesnim Kosovom Gunjača, kao što sam to već prethodno istaknuo, zaključuje da je današnje selo Biskupija zapravo srednjovjekovno selo Kosovo u kojem se nalazilo pet predromaničkih crkava. Po tim crkvama se i najveći dio Kosova nazivao *Pet crkava*.¹²³ Kao poseban argument za tu pretpostavku donosi već spomenuti podatak iz spisa notara Georgiusa iz Šibenika u kojem se navodi godina 1475. i neki Petar Grubelich koji posjeduje zemlju pored crkve svete Marije u Kosovu.¹²⁴ Gunjača smatra da je zbog podudarnosti titulara crkve u Kosovu i crkve u Biskupiji riječ o jednoj te istoj crkvi tj. o istom selu.¹²⁵ Dalje navodi da je po selu i polje dobilo ime, a po polju rječica Kosovčica koja prolazi kroz njega.¹²⁶ U ponovnom osvrtu na vijesti o ubojstvu kralja Zvonimira ne objavljuje nikakve nove podatke koji bi se odnosili na lokalitet na Crkvini, ali je ovaj rad potrebno konzultirati radi boljeg razumijevanja slijeda kojim se dalje razvijala rasprava kako o Crkvini tako i o ostalim lokalitetima u Biskupiji.¹²⁷

Nakon Gunjače, krajem sedamdesetih godina 20. stoljeća u okviru tipološko-morfološke razrade predromaničke arhitekture T. Marasović iznosi svoje mišljenje o funkciji arhitektonskog kompleksa na Maloj i Velikoj Crkvini u Biskupiji.¹²⁸ On navodi da se uz baziliku na Crkvini nalazi samostan s klaustrom, koji uspoređuje s, po tlocrtnoj dispoziciji, sličnom građevinom na lokalitetu Mijovilovac u Pridrazi.¹²⁹ Baziliku sv. Marije definira kao trobrodnu longitudinalnu građevinu s trima upisanim izduženim pravokutnim apsidama i s tragovima zvonika na zapadnom pročelju.¹³⁰

V. Gvozdanović (V. P. Goss), pak, detaljnije raščlanjuje arhitekturu na Crkvini u kontekstu stilske analize predromaničkih i romaničkih sakralnih objekata.¹³¹ Smatra da je arhitektura bazilike sv. Marije i sv. Stjepana u Biskupiji nastala pod karolinškim (zapadnim)

123 Gunjača 1975a, str. 158.

124 Gunjača 1975a, str. 138, bilj. 27, str. 158.

125 Kao argumente u prilog ovoj pretpostavci Gunjača donosi i nalaze crkvenog namještaja s Crkvine u Biskupiji; gredu s titularom crkve, zabat i tranzenu s Bogorodicom. (usp. Gunjača 1975a, str. 158-160, sl. 20, 22, 23.).

126 Gunjača 1975a, str. 163-164. Navedeni zaključci imaju cijeli niz topografskih i logičkih nedostataka o kojima ću raspravljati dalje u tekstu.

127 Gunjača 1952b, str. 57-80; Gunjača 1953, str. 9-49; Gunjača 1954a, str. 7-30; Gunjača 1956a, str. 65-172; Gunjača 1956b, str. 181-194; Gunjača 1956d, str. 111-118; Gunjača 1958a, str. 5-26, 28, sl. 1- 4, 7-10, 13- 21; Gunjača 1958b, str. 7-28; Gunjača 1958c, str. 45-60; Gunjača 1960, str. 201-203; Gunjača 1975a, str. 131-168; Gunjača 1975b, str. 169-286; Gunjača 1975c, str. 287- 330.

128 Marasović 1978, str. 16, T. IV 64, 67. Ovdje treba naglasiti da je T. Marasović sudjelovao u revizijskim istraživanjima S. Gunjače na Crkvini u Biskupiji te da je izradio svu arhitektonsku dokumentaciju vezanu uz istraživanja 1950. i 1951. godine. (usp. Gunjača 1953, str. 18 i tlocrtni planovi).

129 Marasović 1978, str. 16, T. IV i V.

130 Marasović 1978, str. 64, T. XLIII, 93.

131 Goss (Gvozdanović) 1978, str. 133-148.

utjecajem, koji se očituje u pojavi zapadnog aneksa odnosno *westwerka* bilo u formi dvokatnog dodatka s tornjem ili samo masivnog tornja.¹³² Također naglašava da je pojava zapadnih masiva karakteristična za vladarske zadužbine te se na Crkvini ona može tumačiti kao potvrda Gunjačine teze o vladarskom mazoleju.¹³³ U svojoj kasnijoj monografiji o predromaničkoj arhitekturi Goss se još jednom opširnije osvrnuo na arhitektonski sklop na Maloj i Velikoj Crkvini.¹³⁴ Opisujući arhitekturu bazilike navodi da je riječ o građevini s ravnim istočnim završetkom, dvokatnim *westwerkom* i poprečnim trijemom, a za sklop zgrada na sjevernoj strani pretpostavlja da pripadaju samostanu. Premda zidovi *westwerka* nisu organski vezani za zidove crkve nego su povezani sa zidovima samostana, Goss naglašava da nema razlike u strukturi zidova niti na jednoj građevini unutar kompleksa. Bočne prostorije *westwerka* u funkciji su grobnih komora. Pristup galeriji na prvom katu *westwerka* moguć je jedino iz samostana. Zidovi između prizemnog prolaza i pogrebnih prostorija vrlo su debeli, što upućuje na to da je nad sredinom bio neki istaknuti pokrov ili toranj. Crkveni su svodovi bili poduprti pravokutnim stupcima, a crkvu je vjerojatno natkrivao jedinstven zabatni krov, koji je počivao neposredno na svodovima. Goss, na kraju zaključuje, da su na Crkvini rezidirali hrvatski vladari te da je *westwerk* nesumnjivo u funkciji mauzoleja.¹³⁵

Gossovo mišljenje o *westwerku* u svojim je prvim radovima prihvatio i dodatno razradio M. Jurković ukazujući na značajne franačke utjecaje na sakralnu arhitekturu na našim prostorima. Ovaj autor zaključio je da je i arhitektura na Crkvini nastala pod jakim franačkim utjecajem, a za zapadni dio crkve pretpostavio da je riječ o *atrofiranom westverku*.¹³⁶ Desetljeće i pol kasnije, Jurković ponovo vrlo opširno raspravlja o franačkom (karolinškom) utjecaju na arhitekturu u Istri, u bizantskim gradovima Dalmacije i u Hrvatskoj Kneževini.¹³⁷ Smatra da se analizom arhitekture može najbolje procijeniti koliko su inovacije proizišle iz jednog logičkog „lokalnog“ stilskeg razvoja, a koliko su pristigle pod utjecajima izvana.¹³⁸ Primjenjujući taj kriterij na arhitekturu s područja Istre, Bizantske Dalmacije i Hrvatske kneževine, odnosno razlučujući „lokalna“ i karolinška arhitektonska obilježja izdvaja

132 Goss (Gvozdanović) 1978, str. 135.

133 Goss (Gvozdanović) 1978, str. 139.

134 Goss 2006, str. 165-167.

135 Goss 2006, str. 167.

136 Jurković 1987, str. 61-86.

137 Jurković 2000, str. 164-189. U publikacijama tiskanim u povodu izložbe Hrvati i Karolinzi uz arhitekturu cjelovito je obrađeno i kiparstvo, pismenost te nalazi oružja i konjaničke opreme u kontekstu karolinških utjecaja na ranosrednjovjekovnu Hrvatsku Kneževinu. U tim publikacijama jasno se sagledavaju odnosi između nalaza koji potječu s Crkvine u Biskupiji i ostalih nalaza istog tipa s područja kneževine, te onih na području Franačkog carstva.

138 Jurković 2000, str. 164.

novonastale građevine na navedenom prostoru.¹³⁹ Jurković argumente za svoju pretpostavku temelji na činjenici da se pokrštavanje Hrvata na teritoriju Kneževine vršilo iz područja akvilejske patrijarhije zbog čega su i novoizgrađeni arhitektonski objekti nastali pod utjecajem onog arhitektonskog stila koji je zastupljen na području iz kojeg dolaze misionari.¹⁴⁰ To se u prvom redu odnosi na dva novoizgrađena sakralna objekta - crkve na Crkvini u Gornjim Koljanima i Crkvini u Biskupiji. Crkvu sv. Marije u Biskupiji Jurković opredijeljuje kao trobrodnu baziliku s tri apside uzidane u začelni zid, s *westwerkom* na zapadnoj strani. Unutar *westwerka*, još od ranog 9. stoljeća, se nalazio mauzolej hrvatskih vladara. Za ovakav tip arhitekture Jurković pronalazi analogije na području Istre, sjeverne Italije i južne Švicarske, dakle, na području koje je pod jurisdikcijom akvilejskog patrijarha.¹⁴¹ Također, on smatra da je zbog lošeg načina istraživanja krajem 19. i poč. 20. st., pa čak i nakon Gunjačine revizije, onemogućen detaljniji uvid u oblik građevine i da raspravu o arhitekturi na Crkvini u Biskupiji, s obzirom na stanje istraženosti, treba voditi s velikim oprezom.¹⁴²

O razvoju i izgledu arhitekture na Crkvini u Biskupiji u nekoliko navrata raspravljao je i A. Milošević, najprije u publikacijama nastalim povodom izložbe *Hrvati i Karolinzi*.¹⁴³ U *Raspravama i vrelima* Milošević, prihvaćajući rezultate Gunjačinih istraživanja u kojima je utvrđeno da zidovi narteksa nisu konstruktivno vezani sa zidovima trobrodne bazilike, iznosi pretpostavku koja je u suprotnosti s Gunjačinim razmišljanjima - da je narteks stariji od crkve. Zatim iznosi kronološki redoslijed razvoja arhitekture na Crkvini te smatra da se na mjestu narteksa najprije nalazila mala starokršćanska nekropola s presvođenim grobnicama, zatim se iznad nje, tijekom 8. stoljeća, formiralo groblje na redove.¹⁴⁴ Nakon toga su presvođene grobnice, prema njegovu mišljenju izvorno starokršćanske, preuporabljene i u njih se ukapaju pripadnici visokih društvenih slojeva te se iznad njih, u prvoj polovici 9. st., gradi grobna kapela (ili mauzolej) kao jednostavna pravokutna građevina. Za ovu građevinu pretpostavlja da je bila stupovima uzdužno podijeljena na tri dijela, a grobovi u sarkofazima nalazili su se u bočnim brodovima.¹⁴⁵ Potom je uz istočni zid mauzoleja sagrađena trobrodna

139 Jurković 2000, str. 164-189. Ovoj problematici posvetit ću više pažnje u raspravi o arhitekturi na Crkvini u Biskupiji.

140 Jurković 2000, str. 181.

141 Jurković 2000, str. 183.

142 Jurković 2000, str. 183.

143 Milošević 2000a, str. 106-161.

144 Milošević 2000a, str. 123.

145 Milošević 2000a, str. 123. Za razliku od prethodnih autora Milošević se nigdje ne poziva na arheološku ili arhitektonsku dokumentaciju iz koje bi se mogli isčitati stratigrafski ili građevinski argumenti za iznesene pretpostavke nego samo navodi kao analogiju kriptu u crkvi Saint-Germain u Auxerru.

crkva posvećena sv. Mariji, a nakon toga sa sjeverne strane crkve dograđuje se i samostan. Također smatra da se arhitektura zapadnog pročelja crkve može promatrati u kontekstu karolinškog utjecaja i navodi primjer iz Flonheima.¹⁴⁶

U kulturno-povijesnom vodiču posvećenom Crkvini u Biskupiji Milošević iznosi nešto drugačije mišljenje te navodi da je bazilika sagrađena na samom kraju 8. ili početkom 9. st. i da se, prema ukrašenim arhitektonskim dijelovima, može zaključiti da se arhitektura obnavljala do 13. st.¹⁴⁷ Ovdje donosi i novu pretpostavku o izgledu bazilike do koje je došao na temelju analize (naknadno) pronađenog tlocrta arhitekture na Crkvini kojega je Marun dao nacrtati 1890. godine, a koji se u međuvremenu zagubio te nije bio poznat prethodno navedenim autorima.¹⁴⁸ Na temelju njega Milošević je zaključio da je bazilika na Crkvini bila trobrodna građevina podijeljena s dva reda masivnih pilona te je na istočnoj strani imala tri apside; dvije bočne – pravokutne i srednju istaknutu i polukružnu. Sjevernu dogradnju uz baziliku interpretira kao vladarski dvor sagrađen prije sredine 9. st. koji je u toj funkciji ostao do sredine 11. st. kada se crkva sv. Marije pretvara u stolnu crkvu hrvatskog biskupa.¹⁴⁹ Od sredine 11. st. cijeli kompleks postaje biskupsko sjedište i u toj je funkciji do kraja 13. st. tj. do osnivanja kninske biskupije kada se gradi nova katedrala na Kapitolu kod Knina. Dogradnju na zapadnom pročelju bazilike Milošević tumači na način da su prostorije u prizemlju služile kao mauzolej hrvatskih vladara, a one na katu kao privatna vladarska kapela (*westwerk*). Vrijeme nastanka zapadne dogradnje datira u prva desetljeća 9. st.

Nešto kasnije Milošević neznatno mijenja prethodno iznesenu pretpostavku o obliku apside, pozivajući se na pronađeni tlocrt iz 1890. godine,¹⁵⁰ a sjevernu dogradnju uz baziliku sada interpretira isključivo kao vladarski dvor koji je u funkciji od 9. do 11. st. i više ju ne povezuje s rezidencijom hrvatskog biskupa.¹⁵¹

146 Milošević 2000a, str. 123.

147 Milošević 2002a, str. 7. Ovdje navodi i podatak vezan uz 1475. godinu kao potvrdu da je objekt bio u funkciji u 15. st. Pretpostavljam da je podatak preuzet iz Gunjaćinih radova jer kulturno – povijesni vodič nema bilješke.

148 Usp. Milošević 2000, str. 124; Mirnik 2004, str. 206-207. Ovaj tlocrt iz 1890. godine objavljen je i kod I. Mirnika i kod A. Miloševića nepotpuno, naime, za potrebe tiska, s njega su uklonjene (ili barem nisu vidljive) naknadno nadocrtane apside kojima je postojeći tlocrt nadopunio vjerojatno sam Marun.

149 Milošević 2002a, str. 17-23. Pretpostavljeni Miloševićev tlocrt (Milošević 2002a, str. 10) usporedi s Gunjaćinim koji se nalazi s unutarnje strane prednje korice vodiča.

150 Milošević 2002b, str. 200-207; Milošević 2002b, str. 201. O problematici vezanoj uz polukružnu apsidu vidi opširnije Milošević 2002b, str. 206. bilj. 17.

151 Milošević 2002b, str. 205.

Posljednju pretpostavku vezanu uz arhitekturu bazilike sv. Marije na Crkvini Milošević iznosi 2009. godine kada objavljuje i aksonometrijsku rekonstrukciju crkve.¹⁵² Ovom rekonstrukcijom predložen je novi izgled crkve s dva zvonika na pročelju i s kupolom, koja se uzdizala iznad svetišta na istočnoj strani. Ni ovdje, kao prilog najnovijoj pretpostavci ne iznosi nikakve argumente utemeljene na analizi arhitektonskih ostataka već donosi napomenu da će o tome naknadno raspravljati na drugome mjestu.¹⁵³ Kao glavnu analogiju kojom nastoji potkrijepiti novi prijedlog rekonstrukcije navodi crkvu sv. Marije i Marka na otoku Reichenau na Bodenskom jezeru.¹⁵⁴

152 Milošević, Peković 2009, str. 155-156, sl. 157 a i b.

153 Milošević, Peković 2009, str. 155.

154 Milošević, Peković 2009, str. 156, sl. 158.

5. REZULTATI NOVIH REVIZIJSKIH ISTRAŽIVANJA IZ 2000. GODINE TE OD 2008. DO 2015. GODINE S POSEBNIM OSVRTOM NA STRATIGRAFSKI ODNOS GROBOVA I ARHITEKTURE

5.1 Rezultati istraživanja iz 2000. godine

Dugo je vremena prevladavalo mišljenje da je lokalitet na Crkvini, nakon Gunjačinih revizijskih iskopavanja, u potpunosti istražen. Međutim, nalaz dječjih ostruga, koje je 1983. g., prilikom konzervacije zidova bazilike otkrio M. Budimir,¹⁵⁵ dao je naslutiti da to ipak nije točno. Pronalazak srebrnih pozlaćenih ostruga, garnitura za zakopčavanje i četiriju praporaca u grobu koji se nalazio u bazi temelja pregradnog zida južne prostorije narteksa otvorio je nove mogućnosti interpretacije arhitekture jer je stratigrafski odnos ove grobnice i temeljnih ostataka narteksa jasno ukazivao da ukop pripada starijem vremenu.¹⁵⁶ Navedena grobnica je dokumentirana 2000. godine nakon revizijskih istraživanja koja su se vodila na prostoru narteksa i uz južni zid bazilike (vidi **tl. br. 3, 3**).¹⁵⁷ Tom prilikom utvrđen je položaj na kojemu se, unutar sjeverne prostorije narteksa, nalazio sarkofag s hipokampima (vidi **tl. br. 3, 1**), ostaci zidane presvođene grobnice u središnjem dijelu (vidi **tl. br. 3, 2**)¹⁵⁸ te ostatci rake tzv. groba br. 4 unutar južne prostorije narteksa (vidi **tl. br. 3, 4**).¹⁵⁹ Utvrđivanju pozicija navedenih grobova pridonio je i tlocrt kojega je izradila M. Petrincec 1998. godine na kojem je ucrtala položaj najznačajnijih grobova na Crkvini. Petrincec je pretpostavila, na temelju podataka iz Marunovih dnevnika te drugih dokumenata iz *Arhiva Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika*, da jedan od grobova s drvenim lijesovima (tzv. četvrti grob) nije bio ukopan južno od crkve, već unutar južne prostorije narteksa. Dakle s dosta sigurnosti može se pretpostaviti da je dno zemljane grobne rake, otkriveno revizijskim istraživanjem 2000. godine, unutar južne prostorije narteksa pripada tzv. četvrtom grobu (vidi **tl. br. 3, 4**).

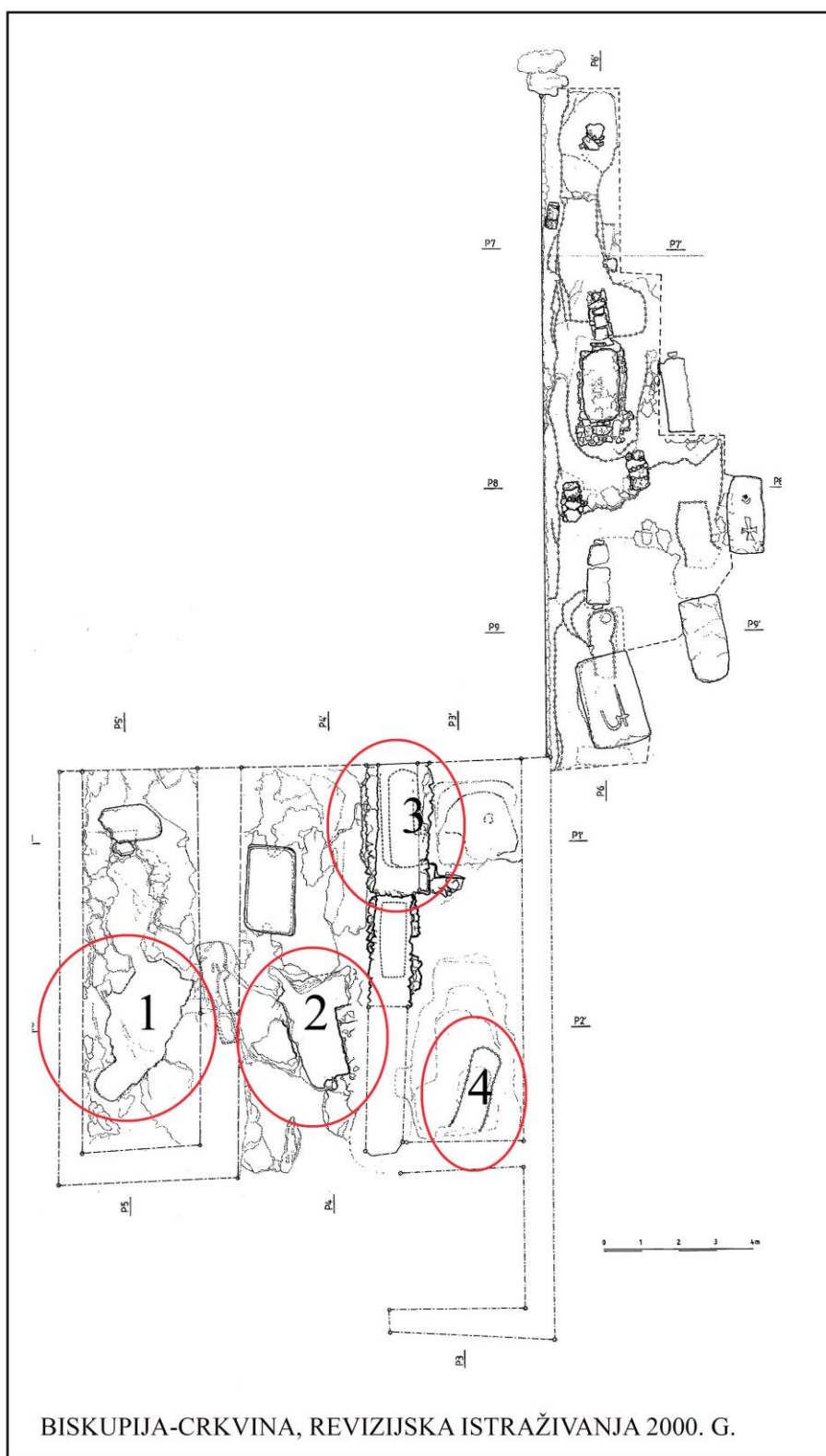
¹⁵⁵ Budimir 1992, str. 29, sl. 6.

¹⁵⁶ Milošević 2000, str. 221-224, kat. IV. 51a-d. Ovaj podatak je dodatno osnažio i Gunjačinu pretpostavku da je zidana grobnica u južnom brodu starija od arhitekture (u njoj je Marun pronašao pozlaćene ostruge i garniture za zakopčavanje ukrašene cizeliranim rozetama te na isti način ukrašenu pojasnu garnituru) jer je revizijom ustanovio da je znatno dublja od temelja bazilike te da orijentacijom odstupa od orijentacije arhitekture (usp. Gunjača 1953, str. 35). Na tlocrtu s grobovima ta je grobnica označena kao G 89. Vidi i: Petrincec 2000, str. 220-221, kat. IV. a-c.

¹⁵⁷ Voditelj istraživanja bio je Lj. Gudelj, a rezultati dosad nisu bili publicirani.

¹⁵⁸ Grobnica se ne spominje u Marunovim i Radićevim izvještajima, ali je bila ucrtana na tlocrtu iz 1890. Ova grobnica je orijentirana kao i ona u južnom brodu i također se ne ravna prema arhitekturi. Usp. Gunjača 1953, str. 53.

¹⁵⁹ Petrincec 1998.

Tlocrt 3; Tlocrtni prikaz arhitekture i grobnih raka nakon revizijskih istraživanja 2000. g (snimak: N. Šimundić Bendić)

Tlocrt M. Petrinec nadopunio je A. Milošević 2000. godine s podacima dobivenim prilikom spomenutih istraživanja.¹⁶⁰ Milošević na istom mjestu po prvi put donosi i dio zagubljene dokumentacije iz 1890. godine nastale za vrijeme Marunovih istraživanja.¹⁶¹ Na temelju nje će, nešto kasnije, zaključiti da je trobrodna bazilika na Crkvini imala polukružnu apsidu.¹⁶² I. Mirnik također objavljuje još jedan zagubljeni tlocrt s Crkvine u Biskupiji iz 1890. godine.¹⁶³ Međutim, tlocrti koje su objavili Mirnik i Milošević razlikuju se u nekim detaljima od tlocrta iz Arheološkog muzeja u Zagrebu kojeg sam dobio od Mirnika.¹⁶⁴ Razlika u navedenim tlocrtima je u tome što se najnovijem tlocrtu nalaze i vrlo nestručno nadocrtani dijelove arhitekture (usp. **tl. br. 4** označene su brojevima **1, 2 i 3**) koje ne nalazimo na prethodno dva objavljena tlocrta iz 1890. g.. Također postoje određene razlike i na Marunovim i Gunjačinim tlocrtima. Usporedimo li (stručno nacrtanu) arhitekturu na tlocrtu iz 1890. s arhitektirom na Gunjačinom tlocrtu iz 1953. godine primjetiti ćemo da je na tlocrtu iz 1890. god. ucrtan zid klaustra (**usp. tl. br. 4, 4**) kojeg na tlocrtu iz 1953. godine ne nalazimo (**usp. tl. br. 2 zid z i tl. br. 4**). Objašnjenje za naknadno *nestručno* ucrtane dijelove arhitekture označene brojevima **1, 2 i 3** na **tl. br. 4** možemo pronaći u Marunovom dnevniku gdje navodi: „*Bio sam u Biskupiji i sravnjivao nacrt Radićev sa odkopanim sgradjama i našao ga netočna, te ga sam preinačio.*“, ¹⁶⁵ dok za nastavak zida (**z**), kojeg ne nalazimo na Gunjačinom tlocrtu možemo pretpostaviti da je uništen prije njegovog istraživanja. Tlocrt iz 1890. godine, uz gore opisanu arhitekturu sadržava i podatke o veličini nekropole sa stećcima (dokumentirano ih je oko 180) koja se nalazila oko arhitekture te potvrđuje navode Vinjalića, Zlatovića, Radića i Maruna o njejoj veličini.

¹⁶⁰ Milošević 2000, str. 124, sl. 25.

¹⁶¹ Kao što sam već naveo spomenuta dokumentacija nalazi se u arhivu Arheološkog muzeja u Zagrebu a pronašao ju je I. Mirnik.

¹⁶² Milošević 2002, str. 203.

¹⁶³ Mirnik 2004, str. 206-207.

¹⁶⁴ Dr. I. Mirnik je 2009. godine ponovno ustupio kopije arhitektonske dokumentacije s Crkvine u Biskupiji iz 1890. godine Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika zbog čega mu u ovoj prilici najtoplije zahvaljujem.

¹⁶⁵ Marun 1998, str. 34. (Biskupija-Crkvena, 12. 06. 1891).

Ekskurs

U ovome poglavlju kao poseban prilog donosim i snimku arhitekture starokršćanskog kompleksa koji je danas (djelomično) poznat pod nazivom Katića bajami (vidi **tl. br. 5**), a zapravo je riječ o lokalitetu koji se u starijoj literaturi nazivao *Kraljske mirine* i dovodilo ga se u kontekst s dvorom kralja Zvonimira (vidi **tl. br. 6**).¹⁶⁶ Arhitektura navedenog kompleksa nalazila se na zemljištu koje je bilo u posjedu više vlasnika zbog čega se ovaj lokalitet u radovima S. Zlatovića, L. Maruna i F. Radića još nazivao i Katića vinograd, Katića bajami, zemljište Špira Katića, Bulatova oranica, Bulatuša, zemlja gosp. Bulata pod putom, Zdrilina oranica te Zdrilića vinograd..., ovisno o tome na čijem su zemljištu pronađeni određeni predmeti ili zidovi.¹⁶⁷ Navedeni tlocrt je nastao nakon Marunovih istraživanja 1897. godine i do sada nije bio objavljen (vidi **tl. br. 6**).¹⁶⁸ Na njemu su, uz starokršćansku crkvu, ucrtani i zidovi međusobno povezanih prostorija koji podsjećaju na klaustar samostana. Starokršćanska crkva nalazila se na zemljištu Špire Katića, dok su se ostali dijelovi arhitekture nalazili na česticama koje su bile u vlasništvu obitelji Bulat i Zdrilić.¹⁶⁹ Položaj na kojem se nalazila crkva ponovo je istražio S. Gunjača 1953. g. i objavio njen tlocrt te se od tada za ovaj lokalitet ustalio naziv Katića bajami (vidi **tl. br. 5**).¹⁷⁰ Usporedimo li arhitekturu na tlocrtu S. Gunjače s onom na Marunovom iz 1897. jasno je da je površina koju je Marun istražio puno veća (usp. **tlocrte br. 5. i 6**). Stoga, kada govorimo o arhitekturi na lokalitetu Katića bajami treba imati u vidu da je ona dio većeg arhitektonskog kompleksa i arheološkog lokaliteta koji se u starijoj literaturi nazivao Kraljske mirine te da su upravo Kraljske mirine Zlatović, Marun i Radić povezivali s ostatcima kraljevskog dvora iz vremena kralja Zvonimira, a G. Vinjalić s ljetnikovcem hrvatskog biskupa.¹⁷¹ Premda je Gunjača dokazao da je arhitektura na Katića bajamima starija od one na Crkvini i da s njom nema izravnu vezu, ponovno otkriće tlocrta iz

166 „Nešto dalje u iztok, na posjedu gosp. Bulata jedno mjesto zove se - Kraljske mirine“, Zlatović, 1886, str. 78; „Ostanci kraljeva dvorca može se nagadjati, da su oni tragovi zidinâ na susjednoj Bulatovoj oranici, gdje se opažaju temelji prostranih dvorana i obilni ostanci mozaika(...), kojim no su bile potaracane, pa na Katićevom vinogradu i onom braće Zdrilića...“ Radić, 1895, str. 150; Marun: „Mramorna ploča izvadjena je iz pločnika odkopane crkve - vjerojatno dvorske - u Biskupiji na položaju Katića-bajami. Usp. Marun, 1998, str. 213.

167 Marun 1998, str. 30-35, 38-39, 46, 52-53, 67, 69, 72, 79-83, 91, 145, 150-152, 176, 182-183, 276.; Radić 1899 (2005 otisnuto kao poseban prilog uz SHP GOD. VIII, sv. 1-2), str. 41, 47.; Gunjača 1953, str. 42-47, sl. 42 i 43, tl.1 (Katića Bajami 1950.).

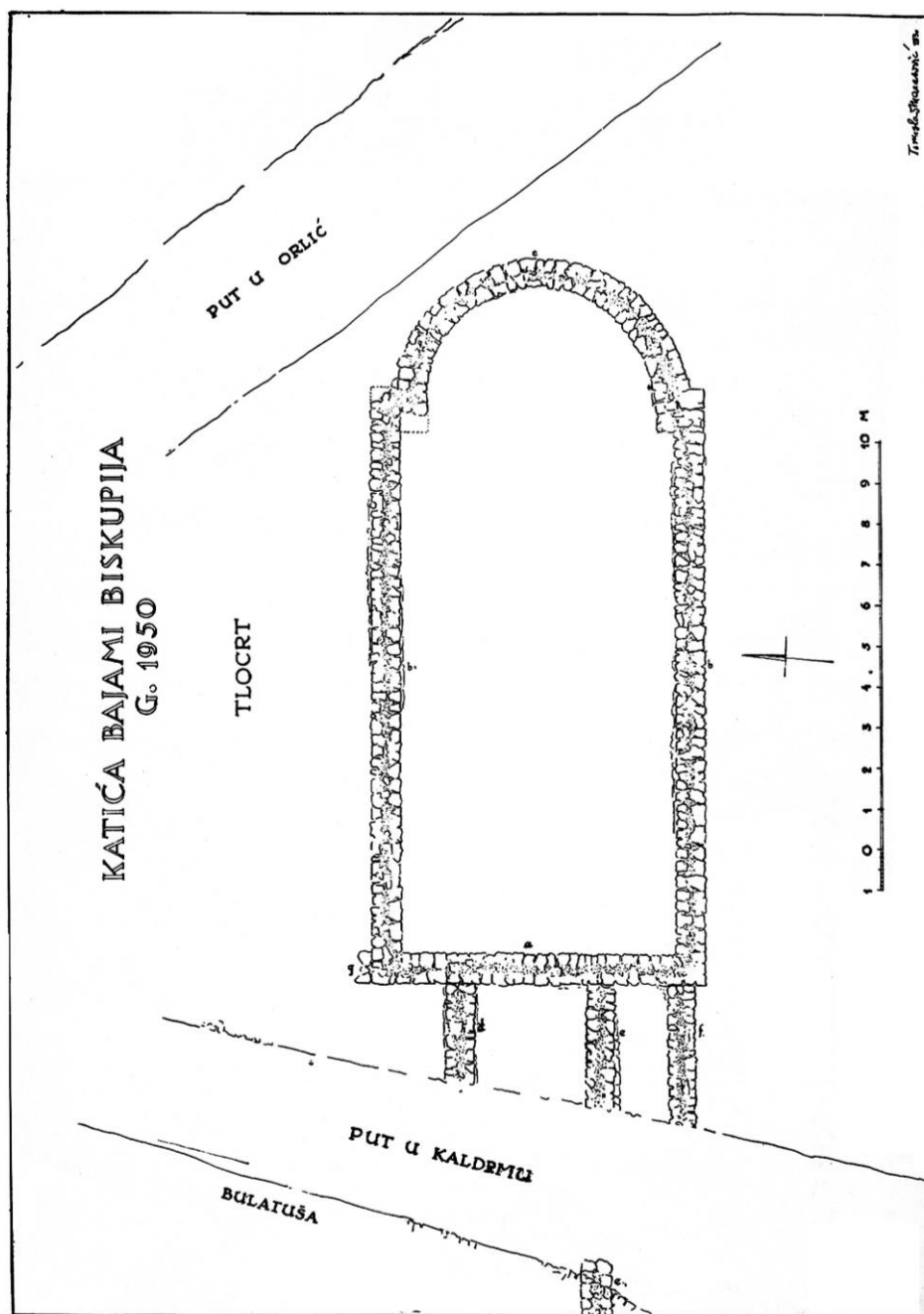
168 Tlocrt se nalazio u arhivu Arheološkog muzeja u Zagrebu, a ustupljen je MHAS-u zajedno s već spomenutom dokumentacijom ljubaznošću I. Mirnika. Istraživanja na Katića bajamima 1897. godine financiralo je Poglavarstvo grada Zagreba.

169 Kao što navodi Marun : „Na Zdrilinoj oranici, upravo pri dnu prema sjevero zapadu otkrila se glavna absida crkve li, koja topi se u vinogradu Katića, sva prilika je pače vjerojatno je da sačinjava ova absida cielinu sa sgradjama na Bulatovoj oranici i občinskomu putu i onima u vinogradu Katića. Ovdje našlo se desetak mali' ulomaka ornamentike iz hrvatske dobe“. Usp. Marun 1998, str. 33 (23. 05. 1891.)

170 Na Gunjačinom tlocrtu, u sjeverozapadnom uglu, za susjednu česticu poljednji put se navodi naziv Bulatuša (vidi **tl. br. 6**). Usp. Gunjača 1953, str. 42-47, sl. 42 i 43, tl.1

171 Gunjača 1949b, str. 41.

1897. godine jasno upućuje na zaključak da je Biskupija, uz sve poznate lokalitete, još uvijek velikim dijelom neistražena, a kao što vidimo na **tlocrtu broj 6** i istraženi dio nije poznat široj znanstvenoj javnosti.

Tlocrt 5; Arhitektura na Katića Bajamima (preuzeto iz: Gunjača 1953, tl. br.1

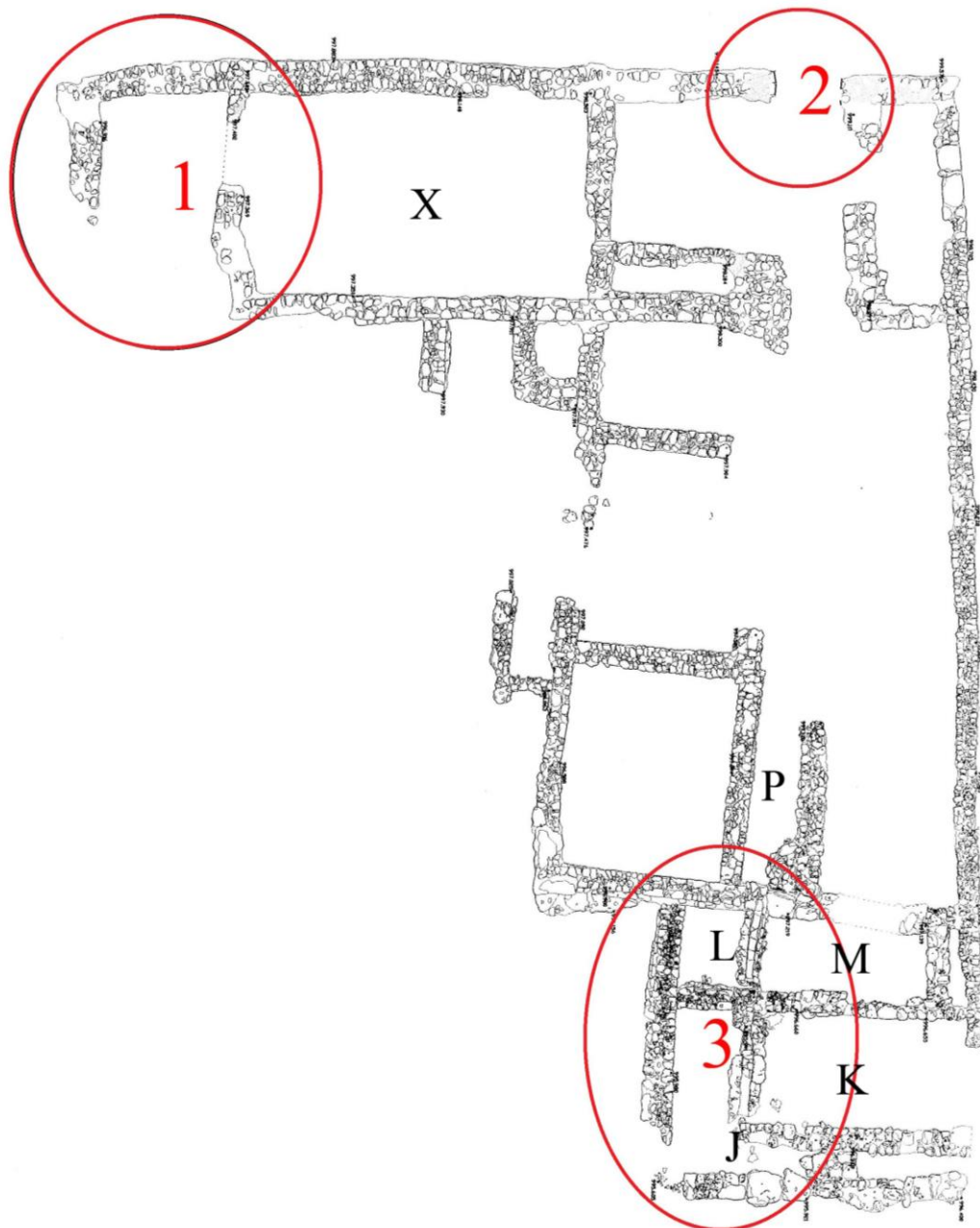
5.2 Rezultati revizijskih istraživanja od 2008. do 2015. godine

Najnoviji podaci vezani uz lokalitet Crkvina rezultat su revizijskih istraživanja koje provodi *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika* (voditelji M. Petrinc i A. Jurčević) od 2008. godine do 2015. najvećim dijelom nisu objavljeni.

Stanje u kojem je lokalitet zatečen bilo je jako loše. Lokalna prometnica, koja je razdvaja arhitektonski kompleks na dva dijela, 1999. god. je asfaltirana, a prethodno nisu napravljena arheološka istraživanja, dio kompleksa koji se nalazio sjeverno od prometnice - Mala Crkvina, nije se održavao od Gunjačinih istraživanja te je obrastao u gusto raslinje i pretvoren u odlagalište otpada,¹⁷² dok južni dio lokaliteta - Velika Crkvina nije bio izložen većoj devastaciji. Nakon čišćenja raslinja i otpada na sjevernom dijelu, te uklanjanja asfalta, na dijelu ceste, gdje je ona prelazila preko ostataka arhitekture, započeta su revizijska istraživanja. Ona su obuhvatila, većim dijelom, Malu Crkvinu, a djelomično i dio Velike Crkvine te je arhitektonski kompleks nakon dugo vremena spojen u jednu cjelinu. Revizijom je utvrđeno da Gunjača nije istražio cijelu površinu arhitektonskog kompleksa jer je na sjeveroistočnom dijelu Male Crkvine otkrivena jedna nova prostorija koja nije bila uctana na Gunjačinom tlocrtu iz 1953. g. (usp. **tl. 2** i **tl. 7,1**). Sjeverni zid novootkrivene prostorije, nastavlja u pravcu zapada te se može zaključiti da arhitektura ni tu ne završava (vidi **tl. 7, 1**). Također su otkriveni glavni ulaz u kompleks (unutar istočnog, začelnog zida, **tlocrt 7, 2**) i kanal za otjecanje vode koji je prolazio kroz četiri prostorije na sjeverozapadnom dijelu kompleksa (na Gunjačinom tlocrtu označene su slovima P, L, K i J usp. **tl. 2** i **tlocrt 7, 3**). Gunjača je, unutar prostorije P, otkrio tek početak kanala ali njegov ostatak kao i prostorije kroz koje prolazi nije u potpunosti istražio (vidi **sl. 3.**). Tijekom istraživanja od 2008. do 2015. godine ustanovljeno je da se na Maloj Crkvini nije sačuvala niti jedna cjela podnica unutar kompleksa, a za pretpostaviti je da su razbijene još tijekom Marunovih iskopavanja jer ih Gunjača uopće ne spominje u svom izvještaju.

¹⁷² Gunjača nije konzervirao zidove arhitekture na Maloj Crkvini za razliku od onih na Velikoj Crkvini.

MALA CRKVINA, REVIZIJSKA ISTRAŽIVANJA 2012

Tlocrt 7; Tlocrtni prikaz arhitekture na Maloj Crkvini nakon arheoloških istraživanja 2013. godine (snimak: Kaducej d.o.)

Sl. 3; Fotografija kanala unutar prostorije P na Maloj Crkvini (snimljeno 1950.g, Arhiv MHAS)

Neznatni ostatci podnica sačuvani su na nekoliko mjesta uz same zidove prostorija. Sloj do razine tih podnica uglavnom je ispremiještan. Jedini nalazi za koje možemo pretpostaviti da imaju stratigrafsku, a samim time i kronološku vrijednost potječu iz spomenutog kanala (**vidi sl. 4, 1**) te iz prostorije L u kojoj je otkrivena kamena nadsvođena peč s tragovima paljevine i nagorelih životinjskih kostiju (**vidi sl. 4, 2**).

Sl. 4; 1. Nalazi u kanalu za otjecanje vode; 2. Ostaci nasvođene peći unutar prostorije L (foto: A. Jurčević)

Na dijelu lokaliteta preko kojega je prelazila cesta pronađeni su ostatci pet zidova, uz njezin sjeverni i južni rub, a njihov položaj potvrđuje Gunjačinu pretpostavku da se radi o zidovima **u, u1 i u2** koji su spajali prostorije **I i K** na Velikoj i Maloj Crkvini (vidi **tl. 2**).

Najzanimljivije nalaze na Maloj Crkvini predstavljaju dva groba, jedan istražen pedestih godina dvadesetog stoljeća (grob 88) i jedan novootkriveni (grob 125). Ostatke rake i kostura iz groba 88 pronašli smo tijekom revizijskih istraživanja 2015. godine te smo utvrdili da se nalazio u istom sloju kao i grob 125. Odnos ovih grobova i arhitekture na Maloj Crkvini jednak je odnosu grobova i arhitekture na Velikoj Crkvini koje je Lj. Gudelj pronašao tijekom revizijskih istraživanja 2000. godine.

5.3 Grobovi s franačkim nalazima s Crkvine u Biskupiji

(horizont Biskupija-Crkvina)

Kao što sam već naveo u uvodnom dijelu pretpostavljam da je ključ za datiranje arhitekture i skulpture u pravilnom iščitavanju stratigrafskih odnosa između grobnica s franačkim (karolinškim) nalazima i novcem bizantskog cara Konstantina V Kopronima i arhitekture.¹⁷³ Podatci koje smo dobili nakon revizijskih istraživanja 2000. godine te od 2008. do 2015. godine jasno potvrđuju da je sloj s navedenim grobovima stariji od arhitekture, dok se za isti sloj unutar južnog broda bazilike, gdje je pronađena zidana grobnica s pozlaćenim srebrnim ostrugama, može govoriti samo na osnovu Marunovih i Gunjačinih istraživanja te dokumentacije iz 1953. godine.¹⁷⁴ Prema njihovim opisima grobnica je orijentirana u pravcu jugozapad-sjeveroistok i odstupa od orijentacije zidova bazilike, a dubina na kojoj se nalazila odgovara stratigrafskom sloju ostalih grobnica s franačkim nalazima.¹⁷⁵ Interes znanstvenika za stratigrafske odnose između navedenih grobova javlja se tek u novije vrijeme dok se o oružju i konjaničkoj opremi franačke provenijencije raspravlja od njihovog pronalaska do danas pri čemu su iznesena različita razmišljanja o njihovoj dataciji. Stoga smatram da je nužno iznijeti pregled najvažnijih radova koji se odnose na naznačeni problem.

Najstariji zapisi o grobovima na Crkvini u Biskupiji potječu iz godine 1889. kada je L. Marun započeo redovito voditi svoj *Dnevnik*,¹⁷⁶ a njegova prisjećanja na postignute rezultate objavljena su naknadno u tekstu pod naslovom *Bilješke kroz starinarske izkopine u kninskoj okolici od god. 1885-1890*.¹⁷⁷ Tu su navedene i sve okolnosti koje su pratile taj pionirski poduhvat. Budući da je lokalitet na Crkvini izabran ponajprije s ciljem da se otkriju ostatci postojeće crkvene arhitekture, grobovima se isprva nije posvećivala osobita pozornost. No kako se na njih nailazilo i unutar ostataka bazilike, a posebno kada je uočeno da sadržavaju nalaze, oni postaju predmetom Marunova posebnog zanimanja.

Najveća pažnja posvećena je grobovima s nalazima oružja i konjaničke opreme franačke provenijencije te bizantskog zlatnog novca, koji su otkriveni 1891. i 1892. godine uz južni zid bazilike, te u sjevernoj prostoriji narteksa i u južnom brodu (**vidi sl. 5 i 6**).¹⁷⁸

¹⁷³ Neovisno o tome da li oni potječu iz zidanih grobnica, sarkofaga ili drvenih ljesova, opširnije vidi u: Jurčević 2011, str. 135-136.

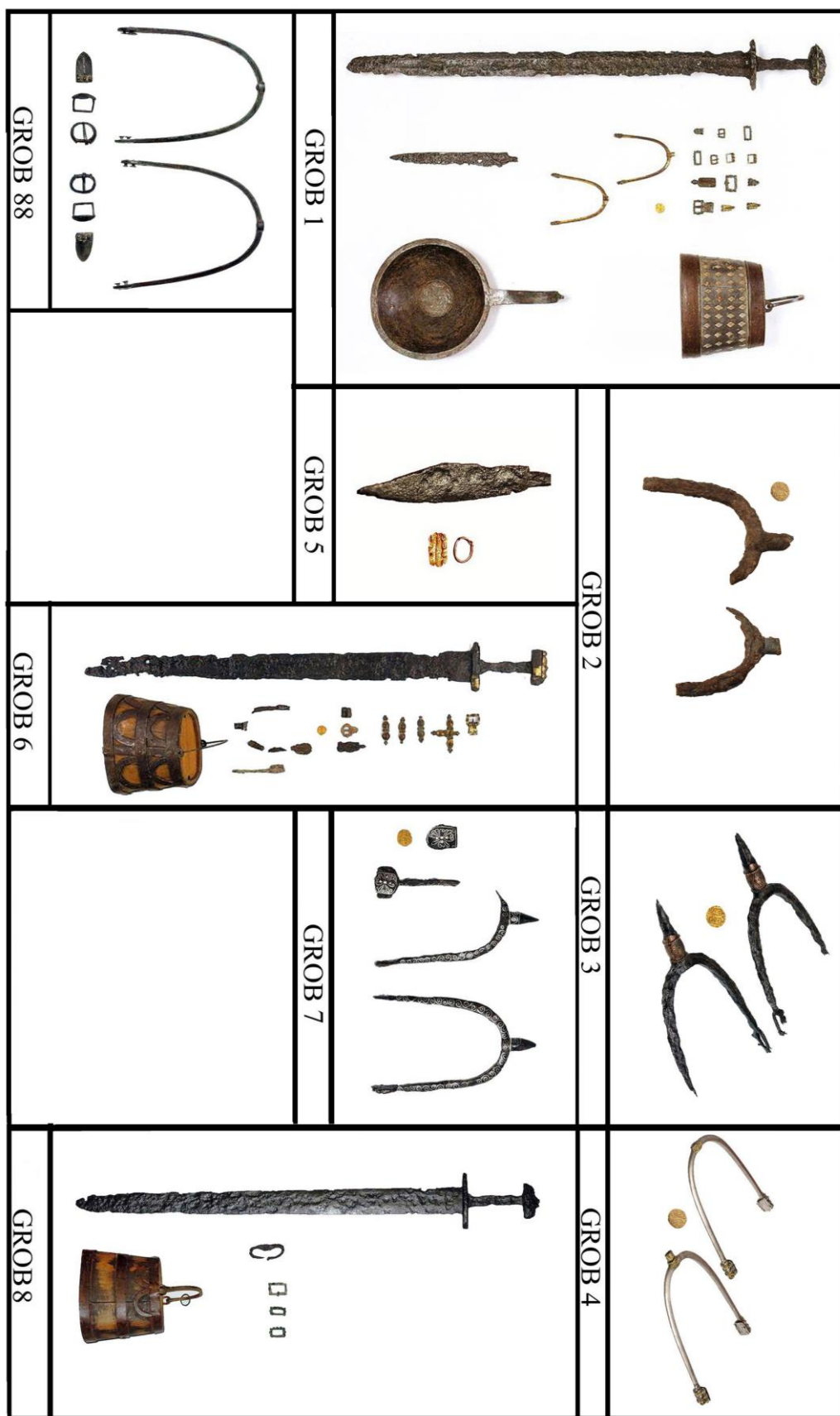
¹⁷⁴ Gunjača 1953, str. 53.

¹⁷⁵ Jurčević 2011, str. 131- 136.

¹⁷⁶ Marun 1998.

¹⁷⁷ Marun 1890; Marun 1891.

¹⁷⁸ Marun 1898, str. 113-118; Radić 1896f, str. 5-9; Radić 1896g, str. 71-86; Radić 1896h, str. 143; Radić 1897, str. 31- 38.

Sl. 5; Nalazi iz grobova s drvenim lijesovima (foto: Z. Alajbeg-A. Jurčević)

Marunu je odmah bilo jasno da je riječ o ukopima pripadnika najvišeg društvenog sloja te se posebno potrudio oko opisa okolnosti pod kojima su pronađeni. Iz tih prvih objava da se iščitati da su pokojnici u grobovima južno od crkve i u južnoj prostoriji nartekse bili ukopani u drvenim lijesovima, pokojnik u južnom brodu u presvođenoj kamenoj grobnici, a pokojnik u sjevernoj prostoriji nartekse u sarkofagu (sl. 5 i 6). U svim grobovima pronađene su karolinške ostruge, a pojedini su sadržavali bizantski zlatnik ili franački mač.¹⁷⁹ Kod gotovo svih grobova unutar kojih je pronađen bizantski zlatnik bilo je jasno da je riječ je o novcu bizantskog cara Konstantina V i njegovog sina Lava IV.¹⁸⁰ Mađutim, novac pronađen u sarkofagu s hipokampima, prema analizi Šime Ljubića pripisan je caru Baziliju I Makedoncu (867-886) (sl. 6,1).¹⁸¹ Prihvaćajući Ljubićevo mišljenje Marun i Radić ukop u sarkofagu odmah povezuju s knezom Branimirom (879-892), suvremenikom spomenutog cara.

Sl. 6; 1. Ostruge iz sarkofaga s hipokampima; 2. ostruge iz zidane grobnice unutar južnog broda bazilike; 3. ostruge iz zidane grobnice ispod zida nartekse (foto: Z. Alajbeg)

Pretpostavljam da su različita tumačenja i različita vremenska opredjeljivanja kako grobova tako i arhitekture, koja traju od njihova pronalaska do danas, nastala zbog nedostataka tehničke dokumentacije vezane uz položaj i broj grobova ali i zbog neuvažavanja Marunovih navoda o međusobnom stratigrafskom odnosu između navedenih grobova te o odnosu grobova i temeljnih ostataka arhitekture.

Prvu znanstvenu interpretaciju biskupijskih grobova ponudio je Lj. Karaman u okviru svojih dviju sinteza.¹⁸² Smatrao je kako zbog priloženog oružja i posuđa grobovi u drvenim lijesovima južno od crkve pripadaju poganskom razdoblju dok su grobovi unutar crkve i nartekse, koji su bez takvih priloga nedvojbeno iz mlađeg vremena.

¹⁷⁹ Cjelovit inventar grobova vidi u: Petrinec 2009, str. 75-78.

¹⁸⁰ Novac je kovan u Sirakuzi između 760-775. (usp. Morrisson 1970, str. 471, 23/Sy/Au/01,02.).

¹⁸¹ Radić 1896c, str. 71-86.

¹⁸² Karaman 1930, str. 122; Karaman 1940, str. 24-25.

Dodatnu potvrdu Karaman je pronašao u činjenici da su grobovi u lijesovima datirani starijim bizantskim novcem nego onaj u sarkofagu. Premda je naglasio kako novac u grobovima predstavlja samo *terminus ante quem non* vjerovao je da činjenica da je riječ bizantskim zlatnicima, koje iznova kuje i u promet stavlja svaki car, ipak dopušta da se oni uzmu kao argument za približno datiranje grobova. U vezi s tim ukazao je i na identičan nalaz novca Konstantina V i Lava IV u ženskom grobu s luksuznim zlatnim nakitom u Trilju kraj Sinja, te zaključio da potonji predstavlja ženski pandan ratničkim muškim grobovima u Biskupiji, a svi pripadaju vremenu prije pokrštavanja Hrvata, odnosno kasnom 8. stoljeću.¹⁸³

Na istom tragu su i prvi radovi Z. Vinskog posvećeni biskupijskim grobovima.¹⁸⁴ Ovaj autor, koji djeluje u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata pa sve do 80-tih godina proteklog stoljeća, ujedno je i prvi koji biskupijske nalaze pokušava sagledati u širem europskom kontekstu ukazujući na njihovo karolinško podrijetlo, kao i na srodne pojave u srednjoj Europi.

God. 1974. pojavljuje se značajan rad U. Giesler, koja na osnovu novcem datiranih biskupijskih grobova izlučuje cijeli horizont sa srodnim arheološkim inventarom označivši ga kao **horizont Biskupija-Crkvina**.¹⁸⁵ Naglašava kako je u slučaju novca Konstantina V Kopronima riječ o primjercima iz sirakuške kovnice s prikazom cara i njegova sina Lava IV, koji u potpunosti odgovaraju tipu 2B konstantinopolskog kova (prema C. Morisson), a emitiraju se u razdoblju od 760. do 775. godine, pa je to vremenski okvir u kojem treba računati s njihovim dospijanjem na područje naseljeno Hrvatima. Taj novac ima okvirnu datacijsku vrijednost, a u grobove se počinje prilagati nakon 780.

Međutim, već za nekoliko godina dolazi do potpunog preokreta. Razmatrajući funkciju obola u grobovima E. Kolniková došla je do zaključka da se oboli kod Slavena prvi put javljaju na područjima gdje se može utvrditi politički, gospodarski i kulturni utjecaj Franaka – u Moravskoj u 9. stoljeću i u Hrvatskoj ali tek nakon 800. godine.¹⁸⁶

Kolnikovu nadopunjuje J. Werner, koji pri datiranju biskupijskih grobova prednost daje arheološkom inventaru, te pretpostavlja da su bizantski zlatnici (biskupijski i triljski) tek dio blaga u posjedu neke hrvatske plemićke obitelji.¹⁸⁷ Oni stoga nemaju datacijsku vrijednost jer se sukcesivno stavljaju u grobove tijekom cijele prve polovine 9. stoljeća, ali ne prije 800.

¹⁸³ Karaman 1921, str. 3-20.

¹⁸⁴ Vinski 1957, str. 71-79; Vinski 1970, str. 135-158.

¹⁸⁵ Giesler 1974, str. 521-543.

¹⁸⁶ Kolniková 1967, str. 189-245.

¹⁸⁷ Werner 1978-1979, str. 227-237.

godine. Dodatnoj relativizaciji datacijske vrijednosti novca doprinijela je i činjenica da se pronašao novac iz sarkofaga, koji se dotad smatrao izgubljenim te se utvrdilo da nije riječ o novcu Bazilija I već o sirakuškom zlatniku Konstantina V identičnom onima iz drugih biskupijskih grobova. Novac objavljuje V. Delonga priklanjajući se također mišljenju da on može poslužiti isključivo kao pomoćno sredstvo pri datiranju odnosno kao grubi *terminus post quem*.¹⁸⁸ No ova autorica ipak upozorava na brojnost spomenutog novca u Dalmaciji čime dovodi u pitanje Wernerovu pretpostavku o „obiteljskom blagu“ te u istome radu donosi i jedini nalaz novca Bazilija I (867-886) koji je pronađen na Smokoviku pored Knina.¹⁸⁹

Situaciju dodatno zamagluje Z. Vinski, koji, slijedeći Wenera, potpuno zanemaruje nalaze novca i stratigrafske odnose biskupijskih grobova te ih, unatoč činjenici što su pronađeni u istom sloju i jedan pored drugoga, datira u razdoblju od kraja 8. do pođmaklog 9. stoljeća kao i većinu srodnih nalaza s područja Hrvatske.¹⁹⁰ Premda o tom uopće ne raspravlja Vinski zapravo odbacuje mogućnost postojanja jednog oblikovno, kulturno i vremenski definiranog horizonta prema kriterijima koje je predložila U. Giesler. S obzirom da 70-tih i 80-tih godina prošlog stoljeća, Vinskog slijede i ostali hrvatski autori, pojam horizont Biskupija-Crkvena među domaćim stručnjacima nije nikada zaživio niti bio prihvaćen.

Istodobno, za razliku od situacije u Hrvatskoj, problematiku vezanu uz vremensko opredjeljivanje i trajanje horizonta Biskupija-Crkvena razmatraju brojni strani autori srednje i zapadne Europe. I u tim raspravama prisutna je dilema treba li početak horizonta tražiti već u zadnjim desetljećima 8. stoljeća ili tek nakon 800. godine.¹⁹¹ U vezi s ranijom datacijom horizonta Biskupija-Crkvena M. Schulze-Dörrlam 1995. godine ukazuje na nalaz ostruga iz groba 217 u Schortensu u Friziji s više srebrnih denara Karla Velikog kovanih između 768-790 držeći neopravdanim Wernerovo paušalno datiranje u prvu polovinu 9. stoljeća.¹⁹²

Te rasprave, međutim, ne nalaze nikakvog odjeka u okviru hrvatske arheološke znanosti, koja se i dalje uglavnom razvija na tragu zaključaka Z. Vinskog.¹⁹³ Niti saznanje da je sarkofag u južnoj prostoriji nartekse sadržavao zlatnik potpuno istovjetan ostalima pronađenim u grobovima južno od bazilike nije nimalo utjecalo na općeprihvaćeno mišljenje da je ukop u sarkofagu znatno mlađi od ukopa u spomenutim grobovima. Kako se uz to

188 Delonga 1981, str. 201-208.

189 Delonga 1981, str. 217, T X sl.37.

190 Vinski 1977-1978, str. 143-208; Vinski 1981, str. 9-53; Vinski 1984, str. 183-210; Vinski 1986, str. 61-117.

191 Bialeková 1979, str. 93-103; Giesler 1980, str. 85-98; Wachowski 1983, str. 163-167; Koch 1984. U novije vrijeme: M. Lennartsson, str. 440-619; Nowotny 2005, str. 177-250; Kleeman 2010, str. 81-91; Ungerman 2011, str. 135-151; Kind 2007, str. 543-612.

192 Schulze-Dörrlam 1995, str. 557-619. U novije vrijeme: Schulze-Dörrlam 2012, str. 339-386.

193 Tomićić 1985, str. 209-230; Jelovina 1986; Zekan 1992, str. 131-139; Zekan 1994, str. 55-73.

smatralo i da su ukopi u sarkofage i grobnicu u južnom brodu izvršeni u već postojećoj crkvi oni se sve češće počinju interpretirati kao mauzolej vladara iz hrvatske dinastije Trpimirovića, a pridodan im je i jedan nepostojeći grob kojem su pripisane luksuzne pozlaćene ostruge koje uopće ne potječu iz Biskupije već s drugog lokaliteta.¹⁹⁴

Krajem prošlog stoljeća pojavljuju se novi nalazi te se postupno počinje mijenjati pristup u proučavanju problematike vezane uz biskupijske grobove.

Tijekom revizijskih iskopavanja S. Gunjača ponovno je iskopao grobnicu u južnom brodu (grob 89) ustvrdivši da je ona znatno dublja od temelja bazilike, a iz priloženog tlocrta vidljivo je i to da je orijentirana u smjeru jugozapad-sjeveroistok i da se ne ravna prema arhitekturi.¹⁹⁵ Potom je 1983. godine prilikom konzervacije zidova bazilike slučajno otkriven još jedan grob, odnosno zidana presvođena grobnica poput one u južnom brodu, o čemu je prethodno bilo riječi. Taj dječji grob s nalazom luksuznih konjaničkih ostruga bio je ukopan u bazi temelja pregradnog zida južne prostorije nartekse.¹⁹⁶ Ova okolnost jasno je ukazala da je grob stariji od arhitekture.

Kao što je prethodno naglašeno M. Petrinc 1998. godine pokušala je utvrditi približan položaj grobova južno od bazilike te rekonstruirati situaciju iz doba prvih Marunovih istraživanja.¹⁹⁷ Iz dotad dostupnih podataka postalo je jasno da jedan od grobova u drvenim lijesovima (tzv. četvrti grob) nije bio ukopan južno od crkve, već se nalazio unutar južne prostorije nartekse. Stoga se s dosta sigurnosti moglo pretpostaviti da su taj grob kao i obje zidane presvođene grobnice stariji od arhitekture. U prilog toj pretpostavci govorio je i Marunov zapis prema kojem je i sarkofag u sjevernoj prostoriji nartekse bio „okrenut uzduž kapele, nešto malo navinut prema sredini bazilike.“¹⁹⁸

Naposljetku, revizijska iskopavanja 2000. godine, omogućila su da se precizno dokumentira zidana grobnica pronađena 1983., kao i ostatci rake tzv. četvrtog groba.¹⁹⁹ U središnjem dijelu nartekse u toj su prigodi pronađeni ostaci još jedne zidane presvođene grobnice, koja se ne spominje u Marunovim i Radićevim izvještajima, ali je bila ucrtana na tlocrtu iz 1890. Ta grobnica orijentirana je potpuno jednako kao i ona u južnom brodu i također se ne ravna prema arhitekturi. Otkriven je i položaj na kojem se nalazio sarkofag u

194 Ostruge potječu s lokaliteta Morpolača. Opširnije vidi: Petrinc 2009a, str. 21-22, 169-170.

195 Gunjača 1953, str. 35.

196 Budimir 1992, str. 29, sl. 6.

197 Petrinc 1998.

198 Marun 1891, str. 61.

199 Dokumentacija se nalazi u planoteci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika.

sjevernoj prostoriji narteksa, smješten u pravcu sjeverozapad-jugoistok u pukotini između dviju stijena. Skicu M. Petrincec nadopunjenu tlocrtom spomenutih revizijskih istraživanja objavljuje 2000. god. A. Milošević.²⁰⁰ U toj prigodi on donosi i novu interpretaciju prema kojoj arhitekturi na Crkvini prethodi mala ranokršćanska nekropola nad kojom se u 8. stoljeću razvilo ranosrednjovjekovno groblje na redove. U središnjem dijelu toga groblja nad grobovima s ukopima u drvenim lijesovima i ukopima u ponovo uporabljenim zidanim ranokršćanskim grobnicama sagrađen je u 9. stoljeću mauzolej, odnosno grobna kapela. Zatim je uz istočni zid mauzoleja sagrađena i trobrodna crkva. No ubrzo nakon toga isti autor predlaže drugačije tumačenje, o čemu je također već bilo riječi, pa najstarijom građevinom na Crkvini proglašava trobrodnu baziliku nastalu na prijelazu 8./9. stoljeće na koju je kasnije, u prvim desetljećima 9. stoljeća nadozidan mauzolej.²⁰¹ Taj mauzolej obuhvatio je i neke grobove koji su se tu ranije nalazili. Grobovi južno od crkve kao priloge imaju oružje, dok ono nedostaje u grobovima u mauzoleju. Kako među potonjima ima i dječjih ukopa Milošević pretpostavlja da je riječ o onodobnom porodičnom mauzoleju vladara iz kneževskog roda Trpimirovića. U novije vrijeme pojavila se i njegova treća interpretacija prema kojoj je u sarkofagu u mauzoleju krajem 9. stoljeća pokopan hrvatski knez Branimir.²⁰²

Nalazima franačke provenijencije bavio sam se i sam. Analizirajući način ukrašavanja na liturgijskim i sakralnim metalnim predmetima franačke provenijencije, koji se pojavljuju na području Hrvatske Kneževine početkom 9. stoljeća primjetio sam da su na isti način ukrašene i skupocjene pozlaćene i srebrne ostruge s lokaliteta na Crkvini u Biskupiji, ali i ostruge s nekih drugih lokaliteta diljem kneževine.²⁰³ Također i željezne ostruge “hrvatskog tipa” imaju uniformni način ukrašavanja koji se može povezati s gore navedenim luksuznim ostrugama i liturgijskim predmetima. U toj prigodi ukazao sam i na činjenicu da se predmeti karolinške provenijencije na svim nalazištima na kojima su pronađeni nalaze u istom stratigrafskom sloju neovisno o tome da li su pokojnici sahranjeni u sarkofazima, zidanim grobnicama ili drvenim sanducima.²⁰⁴ Na kraju sam zaključio da su svi analizirani predmeti proizvod franačkih radionica te se njihova pojava u Hrvatskoj može datirati u uži vremenski

200 Milošević 2000, str. 124, sl. 25.

201 Milošević 2002a.

202 Milošević 2009, str. 355-370.

203 Jurčević 2011, str. 111-147.

204 Jurčević 2011, str. 126-131

period na način na koji su to, raspravljajući o horizontu Biskupija-Crkvina, prethodno predložile U. Giesler, M. Schulze Dörrlam i M. Petrinc.²⁰⁵

O ostalim grobovima na Crkvini u Biskupiji kao i o rasponu trajanja groblja uglavnom zaključujemo na osnovu grobnih nalaza.²⁰⁶ Sliku je samo djelomično upotpunila revizija S. Gunjače kada su sustavno istraжена nova 124 groba. Rezultate tih istraživanja objavila je 2009. godine M. Petrinc.²⁰⁷ Riječ je pretežito o grobovima kasnijeg srednjeg vijeka u rasponu od 12. do 15. stoljeća. Izuzetak predstavljaju dva groba. Prvi od tih grobova (grob 29) može se s velikom vjerojatnošću opredijeliti u 10. stoljeće.²⁰⁸ Drugi grob (grob 88) otkriven je na prostoru sjeverne dogradnje uz baziliku. Pokojnik je bio ukopan u drvenom lijesu u običnoj zemljanoj raci, a uz njega su pronađene brončane ranokarolinške ostruge.²⁰⁹ S. Gunjača pretpostavio je da je grob stariji od arhitekture i ispravno ga vremenski povezao s grobovima južno od bazilike te datirao u kraj 8. stoljeća.

Najnovijim revizijskim iskopavanjima provedenim na prostoru Male Crkvine 2015. godine otkriveno je dno rake groba 88 te gotovo čitav kostur, koji je Gunjača ostavio na tom mjestu (**sl. 7 i tlocrt br. 8**). U neposrednoj blizini groba 88, na istoj dubini i u istom stratigrafskom sloju pronađen je još jedan grob (grob 125) (**sl. 8 i tlocrt br. 8**). Grob se nalazi ispod dvaju zidova jedne od prostorija i potpuno je jasno da je ukopan prije podizanja spomenute dogradnje. Nalaz ovog groba jasno svjedoči o činjenici da prostor nije istražen do zdravice te se otvara mogućnost postojanja još grobova u blizini.

Premda nije u potpunosti istražen grob 125 ipak pruža neke značajne podatke. Za razliku od groba 88 raka mu je obložena kamenim pločama te se i ovdje ponavlja već zapažena situacija da se u istom sloju pojavljuje različita grobna arhitektura – drvena i kamena. Na pokrovu groba nalazio se vijenac načinjen od sitnog oblog kamenja unutar kojeg je otkriven veći ulomak keramičke posude, životinjska kost te ulomak koštanog recipijenta T – oblika. Povezivanjem navedenih okolnosti i nalaza iz obaju grobova s drugim srodnim nalazima na teritoriju Hrvatske Kneževine s popriličnom sigurnošću možemo ih vremenski opredijeliti oko 800. godine.²¹⁰

205 Jurčević 2009, str. 70; Jurčević 2011, 126-133; Jurčević 2014, str.137; Petrinc, Jurčević 2015, str. 347-353.

206 Publiciran je samo manji broj nalaza. Petrinc 2009b, str. 67-72, 379-388, 507-517.

207 Petrinc 2009a, str. 163-197.

208 Petrinc 2003, str. 159-175.

209 Gunjača 1953, str. 32.

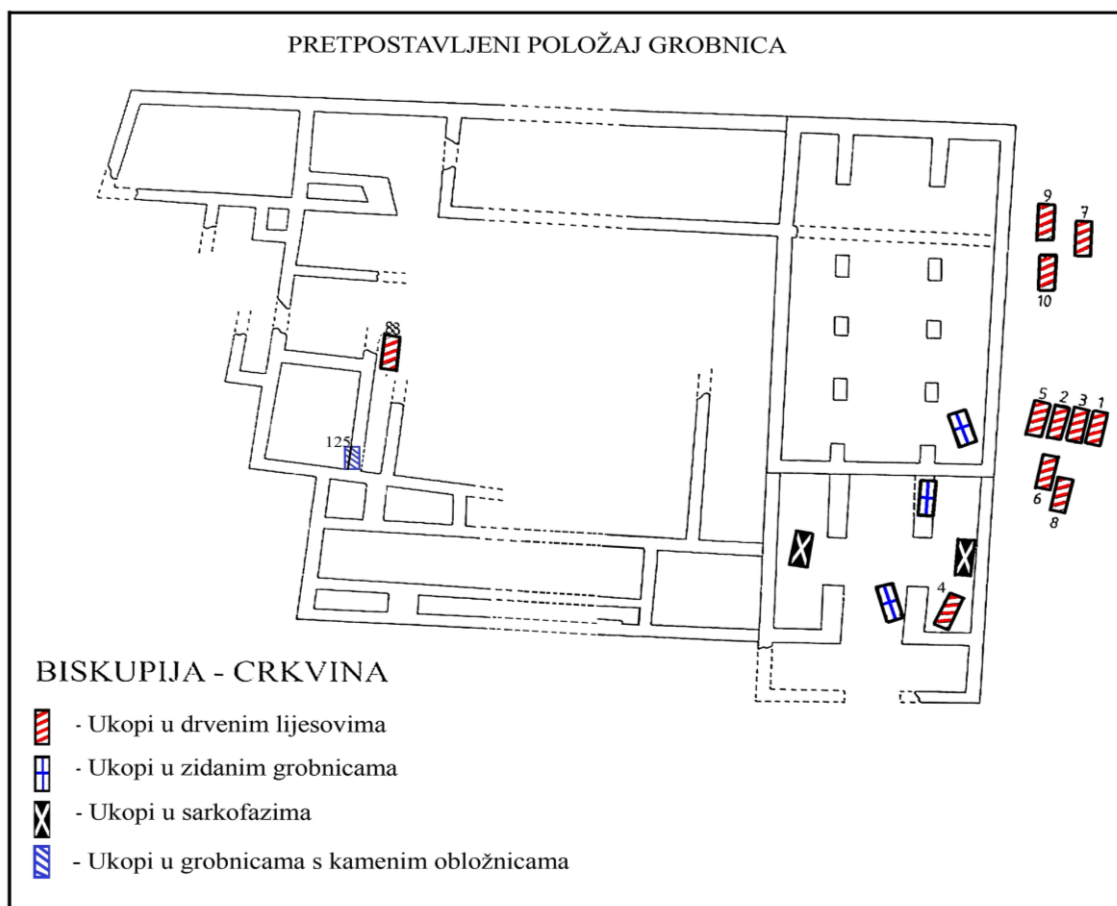
210 O ovoj problematici opširnije vidi: Petrinc, Jurčević 2015, str. 347-360.

Sl. 7; Ostaci groba 88

Sl. 8; Novootkriveni grob 125

Tlocrt 8; Položaj grobova horizonta Biskupija - Crkvina (M. Petrinec, A. Jurčević)

6. SKULPTURA

6. 1. *Razvoj stilske analize predromaničke i ranoromaničke skulpture te izdvajanje klesarskih radionica koje su djelovale na Crkvini u Biskupiji*

Prije osvrta na mlađe radove u kojima se raspravlja o skulpturi s Crkvine u Biskupiji u kontekstu različitih radioničkih produkcija smatram da je potrebno ukazati na rad K. Prijatelja iz 1954. g. u kojem se, po prvi put, na nešto drugačiji način pristupa analizi predromaničke i ranoromaničke skulpture.²¹¹ Prijatelj se nadovezuje na prethodna Karamanova razmišljanja ali donosi i savim novi pogled na navedenu problematiku.²¹² On pretpostavlja da se predromanička i (rano)romanička skulptura osim po izradi ornamenata i figuralnih prikaza može analizirati i prema individualnosti klesarske (kiparske) obrade i njihove stilske dosljednosti te smatra da su autori pojedinih ranoromaničkih (figuralnih) skulptura nesumnjivo jake individualne ličnosti čiji se rad na različitim lokalitetima može prepoznati stilskom analizom.²¹³ Kao argument za navedenu pretpostavku Prijatelj ukazuje na dva figuralna prikaza - hrvatskog kralja s ranoromaničkog pluteja u splitskoj krstionici i glavu s reljefa iz crkve sv. Petra i Mojsija u Solinu, tvrdeći da, iako potječu s različitih lokaliteta, sadržavaju elemente „jednog likovnog rukopisa (...) koje karakterizira likovnu koncepciju jednog klesara, ili bar jedne klesarske radionice.“²¹⁴ Iz navedenog citata jasno je da Prijatelj smatra da se stilskom analizom figuralnih elemenata na dijelovima crkvenog namještaja može izdvojiti i prepoznati određena radionička produkcija na različitim lokalitetima. Uz spomenutu skulpturu, Prijatelj analizira i nekoliko ulomaka crkvenog namještaja s Crkvine u Biskupiji koji su ukrašeni ljudskim likovima kao što su fragmenti tranzenâ, zabat s likom Bogorodice i kameno raspelo.²¹⁵ Za ljudske likove na tranzeni smatra da su po koncepciji i proporcijama daleko od realizma te da klesar namjerno neproporcionalno, shematski, ističe glavne dijelove tijela poput glave, očiju i ruku. Apstraktnost i transcedentalnost ovako koncipiranih prikaza upućuju na utjecaje bizantske umjetnosti, ali i utjecaje karolinških i otonskih minijatura.²¹⁶ Za prikaz Bogorodice na zabatu iz Biskupije pretpostavlja da je nastao pod direktnim slikarskim utjecajem te navodi mnoge analogije u bizantskoj slikarskoj i

²¹¹ Prijatelj 1954, str. 65-91.

²¹² Karaman 1930, str. 68, 90-117.

²¹³ Prijatelj 1954, str. 67.

²¹⁴ Prijatelj 1954, str. 72.

²¹⁵ Prijatelj 1954, str. 65.

²¹⁶ Prijatelj 1954, str. 75.

kiparskoj umjetnosti, a zbog nedostatka plastičnosti smatra da je zabat bio polikroman. Zabat datira u drugu polovicu 11. stoljeća, a kameno raspelo u rano 12. stoljeće.²¹⁷ Također, opisujući ulomke s ljudskim likovima s Crkvine u Biskupiji, on pretpostavlja da se oni (posebno dostojanstvenik s tranzene), osim prema stilu i načinu klesarske obrade, mogu analizirati i prema tipu oružja i nakita koji su na njima prikazani, a uočavanje njihovih kulturno-povijesnih karakteristika omogućava dataciju određene skulpture.²¹⁸

Za razliku od namještaja ukrašenog figuralnim prikazima, Prijatelj smatra da klesar koji izrađuje ukrase pleternom ornamentikom ne može izraziti svoju individualnost te navodi da je: „Ta (...) skulptura ne samo anonimna, već je majstor, klesar, toliko vezan uz određeni izbor motiva i uz njihovu određenu razradu, da gotovo onemogućuje izbijanje bilo koje jače ličnosti. Jedino se ponekad osjeća u pojedinom fragmentu ili ploči, koja je dekorirana pleternom skulpturom, slobodniji zamah klesara i individualno rješenje dekorativnog efekta, koje odaje samostaliju i jaču ličnost majstora. Kad bi se izvršila analiza pojedinih fragmenata, mogli bismo po tretmanu, po rezu, po pravilnosti pojedinih forma, pokušati odrediti ličnosti klesara s jačom dekorativnom tendencijom, klesara koji više smjeraju k dinamici itd., ali bi pokušaj takve analize bio odviše smion.“²¹⁹ Premda iznesenim stavom Prijatelj sugerira da je pleterna skulptura gotovo obrtnička djelatnost u kojoj ne dolazi do izražaja individualnost umjetnika kao u figuralnoj, on ipak ostavlja (malo) prostora i za drugačije iščitavanje odnosno analiziranje pleterne dekoracije. Pretpostavljam da je upravo na njegovim zaključcima (iako ih je smatrao odviše smionima), dvadesetak godina kasnije, započelo izdvajanje pojedinih predromaničkih klesarskih radionica koje su pletrom ukrašavale crkveni namještaj.

Slijedeći te postavke, korak dalje u proučavanju romaničke i predromaničke skulpture ide I. Petricioli. On je uočio, detaljnom analizom stilske i klesarske obrade ornamenata na većem broju ranoromaničkih skulptura, određene zajedničke karakteristike te je izdvojio dvije klesarske radionice.²²⁰ Prva je zastupljena na lokalitetima u Splitu, Solinu i Zadru i nazvana je *Splitsko-zadarska*, a druga, za našu temu važnija, prisutna je u Zadru, Biskupiji kod Knina i Ninu i naziva se *Zadarsko-kninska*. Rad *Zadarsko-kninske klesarske radionice* Petricioli je prepoznao na dijelovima crkvenog namještaja koji potječu iz sv. Lovre u Zadru i iz sv. Marije

217 Prijatelj 1954, str. 78.

218 Prijatelj 1954, str. 74.

219 Prijatelj 1954, str. 66-67.

220 Petricioli 1960, str. 6-12.

u Biskupiji. Njezine stilske i klesarske osobine očituju se na prikazima ljudskih likova koji su uvijek isklesani u jednakim proporcijama, a odlikuju ih velika glava i trup, kratki ekstremiteti, velike šake s dugim prstima. Na licima su istaknute bademaste oči širom otvorene i markirane dvjema izbočinama. Nos je deltoidnog oblika, brada šiljasta, a skulpturu prate natpisi koji komentiraju njezin sadržaj. Kao primjer produkcije ove radionice naveo je tranzenu s ljudskim likovima s Crkvine u Biskupiji.²²¹ U posebnu radioničku skupinu svrstava zabat s Bogorodicom te prema obradi palmeta i kuka uz vanjski rub zabata među ulomcima s Crkvine prepoznaje još primjeraka koje je izradila ova radionica te navodi i jedan primjerak iz Plavna.²²²

Nešto kasnije Petricioli iznosi i postavke prema kojima je moguće uže datirati i predromaničku skulpturu ukrašenu pleternom ornamentikom te suziti do tada uopćenu dataciju navedene skulpture od 9. do 11. stoljeća. Svoje teze temelji na analizi ornamenata crkvenog namještaja na kojem su se, uz ukrase, sačuvala imena kneževa Trpimira (Rižinice), Branimira (Nin, Muć, Šopot, Ždrapanj), Muncimira (Uzdolje) te Držislava (Kapitul) kao sigurne vremenske odrednice preko kojih se može izdvojiti i uže datirati određena klesarska radionica.²²³ Tako, nakon analize ornamenta i kompozicijske sheme na zabatu iz Rižnica, Petricioli pretpostavlja da je ista radionica izradila i zabat koji je pronađen na Lopuškoj glavici u Biskupiji na temelju čega zaključuje da je i crkva na Lopuškoj glavici (jednobrodna građevina s trikonhalnim svetištem izvana poduprta oblim kontraforima) sagrađena oko sredine 9. stoljeća. Na isti način, uspoređuje ornamentiku s oltarne ograde pronađene uz crkvu sv. Spasa na vrelu Cetine sa sličnom koja se sačuvala na zabatima i gredama oltarnih ograda iz Šopota i Ždrapnja te zaključuje da ih je izradila ista klesarska radionica koja je djelovala u vrijeme kneza Branimira na osnovu čega crkvu sv. Spasa datira u drugu polovicu 9. stoljeća.²²⁴

Sličnim pristupom u proučavanju predromaničke skulpture N. Jakšić je dao jasniji uvid u kronološku i tipološku podjelu radionica koje su djelovale na Crkvini u Biskupiji te je napravio presudan iskorak u daljnjem atribuiranju namještaja određenim klesarskim

221 Petricioli 1960, str. 44-47, sl. T IX- XV.

222 Petricioli 1960, str. 50-53, sl. T. XVI.

223 Petricioli 1980a, str. 114.

224 Na isti način uspoređuje skulpturu iz Muća (s imenom kneza Branimira i godinom 888.) sa skulpturom pronađenom na lokalitetu Stupovi u Biskupiji te i baziliku na Stupovima datira u Branimirovo vrijeme (usp. Petricioli 1980a, str. 114-116; Petricioli 1980b, str. 221-226.).

radionicama.²²⁵ Analizirajući arhitekturu, odnosno trodijelno svetište unutar bazilike sv. Marije, ovaj je autor zaključio da je ispred svetišta stajala oltarna ograda koja je imala tri pristupna prolaza iznad kojih su se nalazila tri zabata. Zatim je analizom ukrasnih ornamenata izdvojio dvanaest zabata i pripisao ih produkciji četiriju klesarskih radionica koje su djelovale u različitom vremenskom razdoblju, a razvrstao ih je slijedećim kronološkim redom:

1. *Anepigrafska ili radionica koja je izradila ambon*
2. *Dvorska radionica iz vremena kneza Branimira*
3. *Radionica Majstora koljanskog pluteja*
4. *Radionica koja je izradila zabat s likom Bogorodice*

Gotovo svi autori koji su se kasnije bavili istom problematikom prihvatili su navedene vremenske odrednice tipološki jasno izdvojenih radionica. Jedino se J. Belošević, u radu iz 1993. godine,²²⁶ analizirajući skulpturu s Crkvine u Galovcu, nije složio s Jakšićevom datacijom (*Radionice*) *Majstora koljanskog pluteja*, nego je skulpturu te radionice datirao na početak 9. stoljeća. Međutim, nešto kasnije (1996. godine) i on je vremenski proširio njezino djelovanje kroz cijelo 9. stoljeće.²²⁷ Nakon toga sam Jakšić korigira svoju podjelu skulpture odnosno klesarskih radionica s Crkvine u Biskupiji, te 2000. godine u katalogu izložbe *Hrvati i Karolinzi* donosi novi kronološki redoslijed koji izgleda ovako:²²⁸

1. *Radionica Majstora koljanskog pluteja*
2. *Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*
3. *Radionica koja je izradila ambon (anepigrafska)*
4. *Radionica koja je izradila zabat s likom Bogorodice*

225 Jakšić 1980, str. 97-110.

226 Belošević 1993, str. 205, bilj. 40.

227 „Ciborije, oltar i krstionicu, na temelju stilskih karakteristika kao i na osnovi tipološko-ukrasno-stilskih osobitosti skulptorskih elemenata, pogotovo stupova s kapitelima, stilskih identičnih i istovremenih s kapitelima s netom komentirane ograde svetišta s trokutnim zabatom okvirno datiramo u 9. st., a ne na sam početak 9. st. kako smo ih datirali u prvoj objavi.“ Usp. Belošević 1996, str. 191.

228 Ističem da se u uvodnom tekstu o lokalitetu Crkvine u Biskupiji u katalogu izložbe *Hrvati i Karolinzi* (str. 199, kat. br. IV. 26, IV. 28b) nigdje ne navodi razlog zbog kojeg kronološki redoslijed skulpture s ovog lokaliteta započinje produkcijom radionice Majstora koljanskog pluteja. U raspravi o tom pitanju Jakšić, međutim, jasno naglašava da je Majstor koljanskog pluteja djelovao prije Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira (Jakšić 2000a, str. 204-205).

U istome radu naveo je, datirajući sarkofag s hipokampima, da je *Majstor koljanskog pluteja* djelovao sredinom 9. stoljeća.²²⁹ Zatim je 2006. g. u uvodnom dijelu kataloga *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti* skulpturu ovoga majstora datirao u rano 9. stoljeće,²³⁰ a nešto dalje, u istom katalogu, u drugu polovicu 9. stoljeća.²³¹

Svoje mišljenje o redosljedu djelovanja klesarskih radionica i problemu skulpture s Crkvine u Biskupiji u više navrata iznio je i A. Milošević, najprije u publikacijama izišlim nakon izložbe *Hrvati i karolinzi*. Tako u *Raspravama i vrelima* navodi da je najstarija faza crkvenog namještaja nastala u zadnjem desetljeću prve polovice 9. st. i da ga je izradila tzv. *Anepigrafska klesarska radionica* koja je istovremena s gradnjom crkve,²³² dok u *Katalogu* iste izložbe navodi za ulomak namještaja s Crkvine u Biskupiji na kojem se sačuvao prikaz fantastične životinje u trku da je nastao krajem 8. ili početkom 9. st. po uzoru na iluminirane rukopise karolinškog vremena.²³³

Zatim (2002. g), u kulturno-povijesnom vodiču posvećenom lokalitetu Crkvina u Biskupiji, Milošević iznosi, da se ulomku grede s fantastičnom životinjom, kao najstarijoj skulpturi s ovoga lokaliteta, može pridružiti i ulomak pluteja ukrašen velikim troprutim kružnicama te ih datira u prijelaz s 8. na 9. st.,²³⁴ a sljedeća radionica koja je djelovala u ranom 9. st. je ona koja je izradila pravokutnu kamenicu za posvećenu vodu i sarkofag s hipokampima. (*rad Radionice Majstora koljanskog plutej o.a.*).²³⁵ Ostale dijelove crkvenog namještaja datira prema do tada općeprihvaćenim stilskim i vremenskim odrednicama.

U svojim najnovijim radovima, na osnovu analogija vezanih uz skulpturu *Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira* Milošević mijenja svoje mišljenje o vremenu nastanka sarkofaga s hipokampima te zaključuje da je u sarkofagu sahranjen knez Branimir i

229 Jakšić 2000b, str. 208-209, kat. br. 1.V.38.

230 Jakšić 2006, str. 23.

231 Jakšić 2006, str. 150-151, kat. br. 30.

232 Milošević 2000a, str. 123.

233 Milošević 2000b, str. 205-206, IV. 31. Vidi i: Milošević 2002a, gdje su na slici na str. 11 izdvojeni ulomci skulpture koji nemaju nikakvih stilskih niti morfoloških sličnosti i nitko ih prije nije dovodio u isti radionički kontekst.

234 Ova dva ulomka s Crkvine nemaju nikakvih stilskih niti morfoloških sličnosti, a Milošević uopće ne nudi objašnjenje zbog čega smatra da je riječ o najstarijim primjercima skulpture s lokaliteta niti komentira njihovu međusobnu povezanost. usp. Milošević 2002a, str. 11.

235 Milošević 2002a, unutrašnja strana naslovnice, str. 19, 20 i 25. Na str. 25 nalazi se fotografija sarkofaga s hipokampima uz koju stoji komentar da je sarkofag nastao u prvim desetljećima 9. st. Istim komentarom popraćena je i fotografija ostruga pronađenih u sarkofagu (str. 29 lijevo).

datira ga oko 892. g. a sukladno tome i predmete pronađene u njemu.²³⁶ Istu tezu ponavlja i u kontekstu analize skulpture pronađene pored crkve sv. Spasa u selu Cetina kod Vrlike.²³⁷

U više navrata o radioničkoj produkciji *Majstora koljanskog pluteja* pisao je i I. Josipović koji najprije pretpostavlja da je *Majstor* djelovao sredinom ili krajem 9. stoljeća,²³⁸ ali nešto kasnije korigira svoje mišljenje te zaključuje da je *Majstor* djelovao u drugom ili trećem desetljeću 9. stoljeća.²³⁹

Za razliku od neusaglašene datacije klesarske produkcije *Radionice Majstora koljanskog pluteja* datacija namještaja koji je izradila *Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira* usaglašena je kod svih autora koji su se njome bavili. Oni su na temelju komparacije stilskih i morfoloških karakteristika suglasni i oko atribucije gotovo svih poznatih primjeraka njoj pripisanih skulptura kao i oko kronološkog određivanja njezina djelovanja.²⁴⁰

Nešto složenija je situacija s klesarskom produkcijom koja se pripisuje *Radionici koja je izradila ambon (anepigrafska)*, a u novije vrijeme je kronološki određena kao treća radionica koja je izradila namještaj na Crkvini.²⁴¹ Na temelju najnovijih radova I. Josipovića i N. Jakšića skulptura ove radionice pripisana je *Benediktinskoj klesarskoj radionici koja je djelovala u vrijeme kneževa Branimira i Muncimira*,²⁴² pa je samim tim jedna dotad izolirana klesarska i radionička produkcija stavljena u zajednički radionički kontekst s brojnim

236 Milošević 2009, str. 362-366.

237 Milošević, Peković 2009, str. 239 - 241.

238 Josipović 2010, str. 14.

239 Josipović 2013, str. 79-83.

240 Petricioli 1980a, str. 113-120; Petricioli 1980b, str. 221-226; Petricioli 1990, str. 53; Petricioli 1995b, str. 19-28; Jakšić 1981, str. 97-110; Jakšić 1995, str. 141-150; Jakšić 1997, str. 41-54; Jakšić 2000a, str. 198-199; Rapanić 1981, str. 179-190; Zekan 1993, str. 405-420; Burić 1995, str. 91-116; Delonga 1994, str. 81-98; Delonga 1996a, str. 120-145, 165-167, 215-218, 196-200, 251-254; Milošević, Peković 2009, str. 193-245; Josipović 2013, str. 149-168, T. XXXVI-XLV.

241 Ovdje treba naglasiti da se u katalogu izložbe Hrvati i Karolinzi (str. 206-208, kat br. IV. 32, IV. 34, IV. 35) nalazi skulptura (Anepigrafske) Radionice koja je izradila ambon uz koju je navedeno da je nastala kao djelo radionice iz prvih desetljeća 9. stoljeća (str. 206, kat. br. IV.32) dakle kao rad prve klesarske radionice koja je djelovala na Crkvini u Biskupiji. Autor navedenih kataloških jedinica T. Burić, očito ne znajući za novu Jakšićevu podjelu radionica poziva se na Jakšićev rad iz 1980. godine te tu skulpturu datira u prvu polovicu 9. stoljeća, no ona bi se po novoj Jakšićevoj podjeli u istom katalogu trebala datirati iza 892. godine. Neusklađenost kataloških jedinica i uvodnog teksta u Raspravama i vrelima pomalo je zbunjujuća jer se ova skulptura može promatrati u kontekstu karolinških utjecaja samo kao prva faza skulpture s Crkvine u Biskupiji, budući da kao treća faza (iza 892.) vremenski ne pripada karolinškom razdoblju. Sam Jakšić o svojoj prvoj dataciji danas razmišlja nešto drugačije: Tada sam, prije više od 30 godina, vrlo oprezno predložio da se ova skupina reljefa datira u prvu polovinu 9. stoljeća, što je začudo bilo široko prihvaćeno (Burić, Delonga, Jurković). Danas, nakon što su cjelovitije sagledani radionički opusi, postaje jasno da je ta datacija, predložena bez naročitih oslonaca, neodrživa (usp. Jakšić 2013, str. 142, bilj. 41).

242 Josipović 2013, str. 81, 169-193, T. XLVI-LIV; Jakšić 2013, str. 135- 152.

nalazima crkvenog namještaja koji je zastupljen na širokom području Hrvatske Kneževine i gradskim centrima na moru.²⁴³

Četvrta promjena crkvenog namještaja pripisuje se *Radionci koja je izradila zabat s Bogorodicom*.²⁴⁴ Jakšić je rad ove radionice, osim na Crkvini u Biskupiji, prepoznao i na skulpturi s kninske tvrđave i iz Plavna te na zabatu sa Sustipana u Splitu i nazvao ju *Romanička radionica iz Knina* te datirao okvirno od 1076. – 1089. godine.²⁴⁵ Petricioli se slaže da je zabat s Bogorodicom izradila *Romanička radionica iz Knina*, no također smatra da je u zadnjoj velikoj obnovi bazilike sv. Marije u Biskupiji sudjelovala i tzv. *Zadarsko-kninska radionica* koja je izradila četverostrani ciborij i tranzenu s Bogorodicom i evanđelistima koje uspoređuje s ljudskim likovima na pluteju iz sv. Lovre u Zadru datirajući djelatnost radionice između 1078. i 1086. godine.²⁴⁶ Jakšić u potpunosti prihvaća Petriciolijevo mišljenje.²⁴⁷

Dakle, prema navedenim autorima u bazilici sv. Marije u Biskupiji crkveni namještaj se mijenjao četiri puta, a u tim promjenama je sudjelovalo pet radionica:

1. - *Radionica Majstora koljanskog pluteja*
2. - *Dvorska radionica iz vremena kneza Branimira*
3. - *Anepigrafska ili Radionica koja je izradila ambon ili Benediktinska klesarska radionica koja je djelovala u vrijeme kneza Branimira*
4. - *Kninska romanička radionica i Zadarsko-kninska radionica.*

Kao posebna cjelina obrađena je skupina epigrafskih spomenika s Crkvine u Biskupiji. Naime, s ovog lokaliteta potječe i 27 ulomaka na kojima su uklesani natpisi na latinskom jeziku. Tu vrijednu epigrafsku građu u potpunosti je obradila i publicirala V. Delonga.²⁴⁸ Ovom pregledu literature i autora koji su se u novije vrijeme bavili skulpturom s Crkvine u Biskupiji mogu se dodati i najnovija zapažanja T. Marasovića u kojima se autor osvrće na sve dosad iznesene hipoteze o promjeni skulpture te donosi opsežnu bibliografiju vezanu uz lokalitet Crkvina u Biskupiji.²⁴⁹

243 O Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira vidi: Jakšić 1981, str. 27-33; Burić 1988, str. 116, T. XIII, sl. 62-66; Petricioli 1990, str. 58-62; Petricioli 1995a, str. 23-26; Delonga 1996b, str. 173-130.

244 Jakšić 1980, str. 97-110; Petricioli 1995s, str. 23-26; Petricioli 1996; Delonga 1996a, str. 173-180.

245 Jakšić 1981, str. 27-33. Nešto kasnije i T. Burić izdvojio je skulpturu ove radionice na Kapitolu kod Knina (usp. Burić 1988, str. 116, T. XIII, sl. 62-66), a potom su i I. Petricioli (Petricioli 1990, str. 58-62; Petricioli 1995a, str. 23-26) i V. Delonga (Delonga 1996b, str. 173-180) prihvatili Jakšićevo mišljenje.

246 Petricioli 1990, str. 58-62; Petricioli 1995a, str. 23-26.

247 Jakšić, Hilje 2008, str. 36-37, 138-139 (kat. br. 040, 041), str. 148-152 (kat. br 047).

248 Delonga 1996, str. 52-80.

249 Marasović 2009, str. 536-550.

6. 2. *Analiza i atribucija predromaničkog i ranoromaničkog namještaja s Crkvine u Biskupiji*

U dosadašnjim radovima u kojima sam se i sâm bavio istom problematikom iznio sam nekoliko pretpostavki koje u ovoj prigodi namjeravam dodatno razraditi. Najprije sam obradio cjelokupni korpus skulpture pronađene na Crkvini u Gornjim Koljanima, te sam, na temelju dotad atribuiranih primjeraka, izdvojio nekoliko novih elementa crkvenog namještaja i pripisao ih *Radionici Majstora koljanskog pluteja*. Također sam iznio pretpostavku da je *Radionica Majstora koljanskog pluteja* prva izradila skulpturu i trobrodnu baziliku (bez narteksa) na Crkvini u Biskupiji i baziliku na Crkvini u Gornjim Koljanima i datirao ih oko 820. - 830. god. Došao sam i do zaključka da je u izradi crkvenog namještaja i arhitekture sudjelovala cijela radionica, a ne samo jedan majstor te da se nalazi iz sarkofaga s hipokampima mogu vezati uz vrijeme vladavine kneza Borne.²⁵⁰

Kasnije sam na temelju detaljne analize i komparacijom skulpturâ istih radioničkih (likovno-morfoloških) karakteristika pretpostavio da je u opremanju bazilike sv. Marije i sv. Stjepana u Biskupiji kod Knina djelovalo najmanje šest klesarskih radionica koje su se izmjenjivale ovim kronološkim redoslijedom:

I. faza

Radionica Majstora koljanskog pluteja.

Osim na Crkvini u Biskupiji njezino djelovanje potvrđeno je na više vladarskih posjeda kao što su Kapitul kod Knina, Crkvina u Gornjim Koljanima, Crkvina u Galovcu, Uzdolje i Rižinice. Ova klesarska radionica nije samo izrađivala crkveni namještaj nego je obnavljala starije starokršćanske (Galovac) i gradila nove crkve (Crkvina u Biskupiji i Crkvina u Gornjim Koljanima). Vrijeme u kojem je djelovala vezao sam uz početak sustavnog pokrštavanja na području Hrvatske Kneževine, odnosno u vrijeme vladavine kneza Borne kada se na ovome području javljaju u većem broju franačko oružje i konjanička oprema. Dakle, pretpostavljam da je *Radionica Majstora koljanskog pluteja* izgradila trobrodnu baziliku bez narteksa, oltarnu ogradu (na kojoj se sačuvao titular sv. Marija i sv. Stjepan), šesterostrani ciborij, kamenicu za posvećenu vodu i sakofag s hipokampima. Početak djelovanja oko 820. godine.

250 Usp. Jurčević 2009, str. 55-77, 2011, str. 138-139.

II. faza

Dvorska radionica iz vremena kneza Branimira.

Komparativnom analizom crkvenog namještaja s Crkvine s onim pronađenim na lokalitetima u Šopotu kod Benkovca, Sv. Spasu na izvoru Cetine te na kninskoj tvrđavi sasvim sigurno je potvrđeno da je ova radionica izradila oltarnu ogradu na Crkvini u Biskupiji. Vrijeme u kojem je djelovala radionica, kao što joj i ime govori, stavlja se okvirno u razdoblje vladavine kneza Branimira oko 879. – 892. godine.

III. faza

Radionica koja je izradila ambon ili Anepigrafska.

Prema najnovijim radovima N. Jakšića i I. Josipovića klesarski opus ove radionice pripisan je *Benediktinskoj radionici koja je djelovala u vrijeme kneza Branimira (i Muncimira)*. S konstatacijom navedenih autora u potpunosti se slažem, a pretpostavljam da je na Crkvini djelovala početkom 10. stoljeća te izradila oltarnu ogradu i ambon s rozetama.

IV. faza

Kninsko-zadarska radionica.

Djelovala je u vrijeme kralja Petra Krešimira IV. i sudjelovala je u obnovi arhitektonskih elemenata (tranzene) te izradila četverostrani ciborij, oltarnu ogradu (plutej) i gredu s fantastičnom životinjom. Vrijeme djelovanja: 1058. – 1074. godine.

V. faza

Romanička radionica iz Knina.

Djelovala je u vrijeme kralja Zvonimira. Izradila je manji četverostrani ciborij, zabat i grede oltarne ograde (s Bogorodicom) te arhitektonsku dekoraciju nepoznate namjene. Vrijeme djelovanja: 1075. – 1089. godine.

VI. faza

Radionica ili radionice koje su prepravljale već postojeću skulpturu ili su radile manje pojedinačne zahvate na arhitekturi, a djelovale su tijekom 12. stoljeća. Vrijeme djelovanja: 1150. – 1200. godine.²⁵¹

²⁵¹ Jurčević 2014, str. 153.

Međutim, unatoč svim navedenim radovima i činjenici da su se nalazi skulpture s Crkvine u Biskupiji počeli sustavno objavljivati već od 1886. godine pa do danas,²⁵² i to od strane uglednih stručnjaka poput Bulića, Radića, Karamana, Gunjače, Prijatelja, Petriciolia, V. Delonga, Jakšića, Burića, Miloševića, Fiskovića, Vežića kao i u radovima mlađih autora, obrađen je vrlo mali broj, uglavnom najreprezentativnijih ulomaka skulpture, koji su zahvaljujući natpisima ili uspješnim rekonstrukcijama S. Gunjače postali zanimljivi znanstvenoj javnosti (vidi **sl. 9**).²⁵³

Sl. 9; *Rekonstruirani elementi crkvenog namještaja s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 43, 94, 196, 227, 237)*

Većina nalaza crkvenog namještaja ili arhitektonske dekoracije s Crkvine nikad nije sustavno niti cjelovito obrađena. Premda je, uglavnom, riječ o ulomcima manjih dimenzija i bez ukrasa ipak se među njima nalazi znatan broj primjeraka na kojima se sačuvala dekoracija. Stoga ću se, kao što sam već naveo, uz katalošku obradu svih kamenih ulomaka koji potječu s Crkvine, i u ovome dijelu disertacije opširnije osvnuti na njihove stilsko-morfološke

252 Nalaze skulpture iz prve Marunove kampanje objavio je Zlatović 1887. (usp. Zlatović, 1887, Tab. II.)

253 Sve natpise koji su se nalazili na dijelovima crkvenog namještaja, a pronađeni su na Crkvini u Biskupiji obradila je i objavila V. Delonga (usp. Delonga 1996, str. 53-72, T IX, 11- T XX, 37.), a među njima je najvažniji onaj na kojem se spominje titular crkve: MAR(ia)E NEC N(on) S(AN)c(t)I STEFA[ni] (usp. Delonga 1996, str. 57, T IX, 11.). Rekonstrukcije i prijedloge rekonstrukcija crkvenog namještaja s Crkvine u Biskupiji S. Gunjača je objavljivao od 1949. do 1956. godine (usp. Gunjača 1949a, str. 281; Gunjača 1952a, str. 231 sl. 21; Gunjača 1954b, str. 193-194, sl. 20, 24, 25, 26, 27 i 28; Gunjača 1955a, str. 234, sl. 15-20; Gunjača 1956, str. 216 sl. 10 i 19; Gunjača 1956d, str. 111-118, Gunjača 1958a.).

karakteristike na temelju kojih ću ih razvrstati i atribuirati određenoj radioničkoj produkciji. Zbog jasnije i kvalitetnije argumentacije analizom će biti obuhvaćeni i dijelovi crkvenog namještaja koji su pronađeni na drugim lokalitetima a produkt su klesarskih radionica koje su djelovale na Crkvini u Biskupiji. Za njihovo kronološko određivanje koristiti ću se svim relevantnim podatcima neovisno o tome dali su utemeljeni na paleografskim pokazateljima ili na stratigrafiji pojedinih nalazišta.²⁵⁴

Budući da za većinu ulomaka nemamo podatke vezane uz okolnosti njihova pronalaska, osim da potječu s Crkvine, predodžbu o količini nalaza i veličini površine na kojoj su pronalazeni možemo stvoriti jedino uspoređujući Marunove i Radićeve bilješke s podatcima dobijenim prilikom Gunjaćinih istraživanja.²⁵⁵ Uvidom u tlocrt istražene površine iz 1950. godine na kojem su precizno označeni svi kameni ulomci koje je prilikom revizije na Crkvini u Biskupiji pronašao S. Gunjača (a bilo ih je preko 500 komada, vidi **tl. br. 9**)²⁵⁶ i Marunove bilješke s početka istraživanja u kojima navodi da se *lijepo ornametalne i epigrafske komade nalazilo posvuda gdje god se kopalo...* možemo zaljučiti da je cijeli lokalitet bio prekriven razbijenim ulomcima crkvenog namještaja. Stoga, pretpostavljam da zbog ovakve rasprostranjenosti nije bilo moguće utvrditi međusobne stratigrafske odnose na temelju kojih bi se moglo odrediti unutar kojeg sloja je pronađen određeni ulomak, te se, barem što se tiče stratigrafskih odnosa vezanih uz skulpturu Marunu ne može zamjerati na načinu istraživanja.²⁵⁷ Ipak moram naglasiti da su zbog određenih propusta zauvijek uništeni dragocjeni podatci o položaju oltarne ograde i o podnici unutar svetišta.²⁵⁸ Na njih je Marun naišao tijekom prve istraživačke kampanje kada je *u malo dana srčanog rada...* istražio veći

254 Na namještaju (Radionice) Majstora koljanskog pluteja nije se sačuvalo ime vladara prema kojemu bi se moglo odrediti vrijeme njezinog djelovanja za razliku od Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira ili Dvorske i Benediktinske radionice iz vremena kneza Branimira, ali je na temelju stratigrafskog odnosa sarkofaga s hipokampima i arhitekture, te prema nalazima iz spomenutog sarkofaga moguće datirati i samu radionicu.

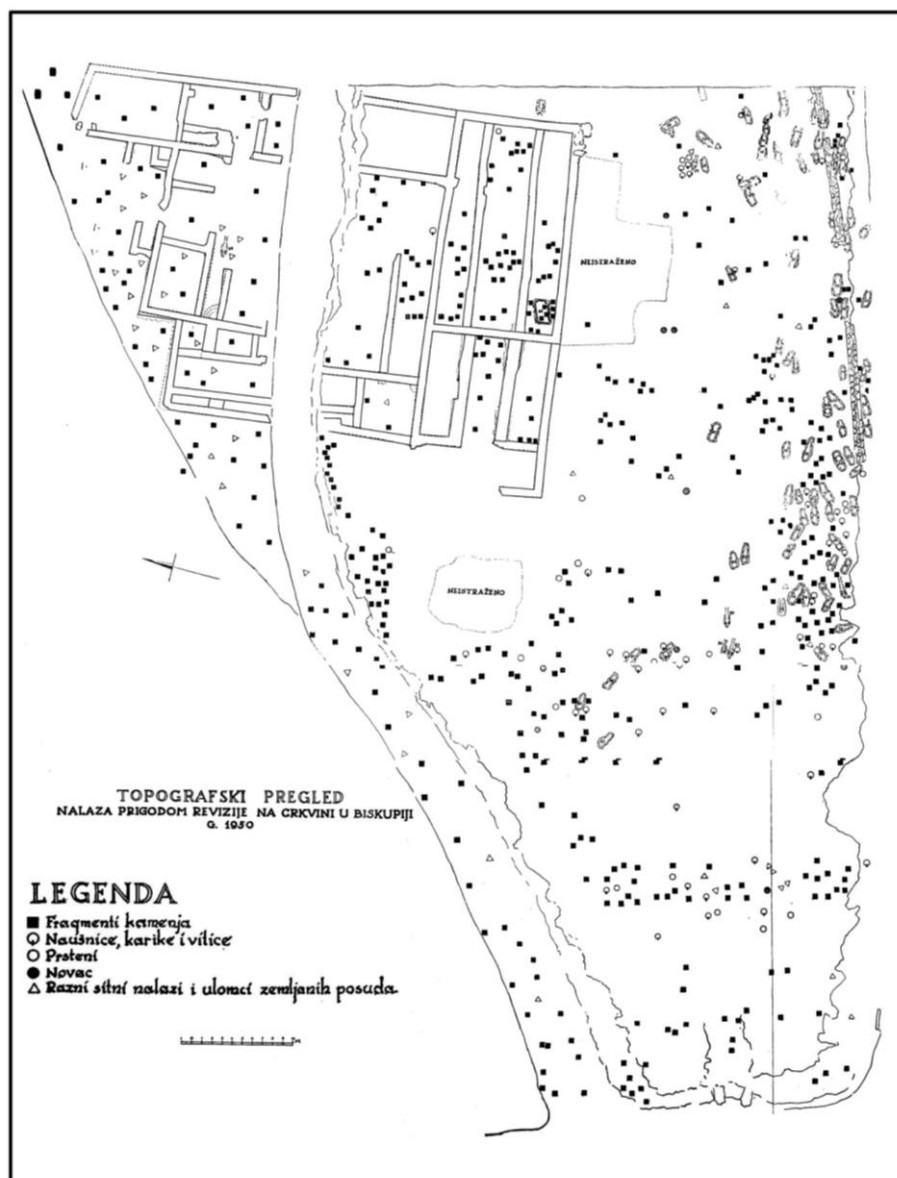
255 Za većinu ulomaka navedeno je samo mjesto pronalaska i kratak opis predmeta poput; Našasto je u Biskupiji uz put što presijeca zgradje na Crkvini nekoliko fragmenata transena, jednoga orla, neku kimeričnu živinu ali osakaćenu. (usp. Marun, 1998, str.31) ili Našlo se u seoskom putu, gori spomenutom, jedan ulomak tranšene koja predstavlja čovjeka u odori, sa mačem o pojasu, a rukom naslonjenom na balčaku., (usp. Marun, 1998, str.32), zatim, (17. 05. 1892.) Našao se jedan ulomak ciboria u grobu ko gradivo uložen predstavlja Bogorodicu., te sedam godina kasnije, (22. 03. 1899.) Našasto na rimokat. groblju u Biskupiji ulomak desnog kraja timpana odnosno na timpan sa slikom Gospinom. Na onomu ulomku ima pet slova : SALVE. (usp. Marun, 1998, str. 41 i 100). Najveću pažnju, u svome dnevniku, Marun je posvetio ulomku s natpisom DVX GLO (riosus) kojeg smatra najvažnijim nalazom pronađenim na Crkvini te je pretpostavio da potječe iz vremena vladavine kneževa Domagoja, Zdeslava ili Branimira (usp. Marun, 1998, str. 164-165).

256 Gunjača 1953, str. 9-18.

257 „...Taj dan i sutra dan otkrio se dio srednjega broda velike bazilike, ..., i izvaljeno bi liepih ornamentalnih i epigrafskih komada...” (usp. Marun 1890, str. 65.).

258 „U svakom brodu otkrilo se crkveno umjetno tlo iz opeke i klaka... Taracani salidž nije vodoravan doli sve se uzdiže po malo uz crkvu“ (usp. Marun 1998, str. 27.).

dio kasnosrednjovjekovne (?) crkve sv. Luke.²⁵⁹ Danas je u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pohranjeno i inventirano 1133 ulomka predromaničke skulpture koji potječu s lokaliteta Crkvina u Biskupiji. Najveći broj odnosi se na dijelove oltarnih ograda, ambona i ciborijâ a u manjem broju sačuvali su se i ukrašeni dijelovi arhitekture; dovratnici, nadvratnici i tranzene.

Tlocrt 9; Topografski prikaz nalaza pronađenih tijekom revizijskih istraživanja na Crkvini 1950. god. (preuzeto iz: Gunjača 1953)

259 Zlatović 1887, str. 7.; U ostalim brodovima podnice uništene tijekom kampanja u 1892. godini: „Naputio sam radnike da u presbiteriju srednjeg i podnevnog broda kopaju duboko... Naputio sam radnike da neka kopaju jako duboko u presbiteriumu svih triju brodova.“, (usp. Marun 1998, str. 45.) Na ovaj je problem upozorio i S. Gunjača, koji je tijekom revizijskih iskapanja 1950. g., na dnu sonde pronašao postolje oltarne ograde koje je Marun odbacio nakon što ga je izvadio iz podnice crkve (usp. Gunjača 1953, str. 24-25.).

Broj ulomaka je bio i puno veći jer su neki od njih, zahvaljujući restauratorima Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika i višegodišnjem trudu S. Gunjače, uspješno ugrađeni u rekonstruirane i cjelovito prezentirane elemente crkvenog namještaja koji (danas) imaju jedinstveni inventarni broj. Rekonstruirani elementi spojeni su od najmanje dva do devedeset ulomaka (kao u slučaju ranoromaničkog četverostranog ciborija, usp. **sl. 9** i **sl. 10**). Usporedimo li ulomake istog namještaja prije rekonstrukcije (**vidi sl. 10**) i nakon rekonstrukcije (**vidi sl. 9**) najbolje ćemo shvatiti i potencijalnu vrijednost onih koji su ostali neobrađeni u depou Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika. Stoga, pretpostavljam da će se obradom i objavom cjelokupnog fundusa kamenih nalaza u konačnici dobiti jasnija slika vezana uz stilske karakteristike klesarskih radionica i kronološku izmjenu namještaja na Crkvini u Biskupiji.²⁶⁰

Sl. 10; Ulomci četverostranog ciborija, zabatâ i greda s Crkvine u Biskupiji (prije rekonstrukcijâ) izloženi u Muzeju hrvatskih starina u Kninu (arhiv MHAS-a).

²⁶⁰ U Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika do 2014. godine inventirano je 4242 komada predromaničke skulpture sa svih predromaničkih lokaliteta koje je ovaj Muzej istraživao od 1886. godine te stoga barem kvantitativno i broj ulomaka govori o važnosti lokaliteta na Crkvini u Biskupiji. Uz elemente crkvenog namještaja na sl. 9. još su rekonstruirani šesterostrani ciborij, pilastri, grede, zabati, kapiteli.

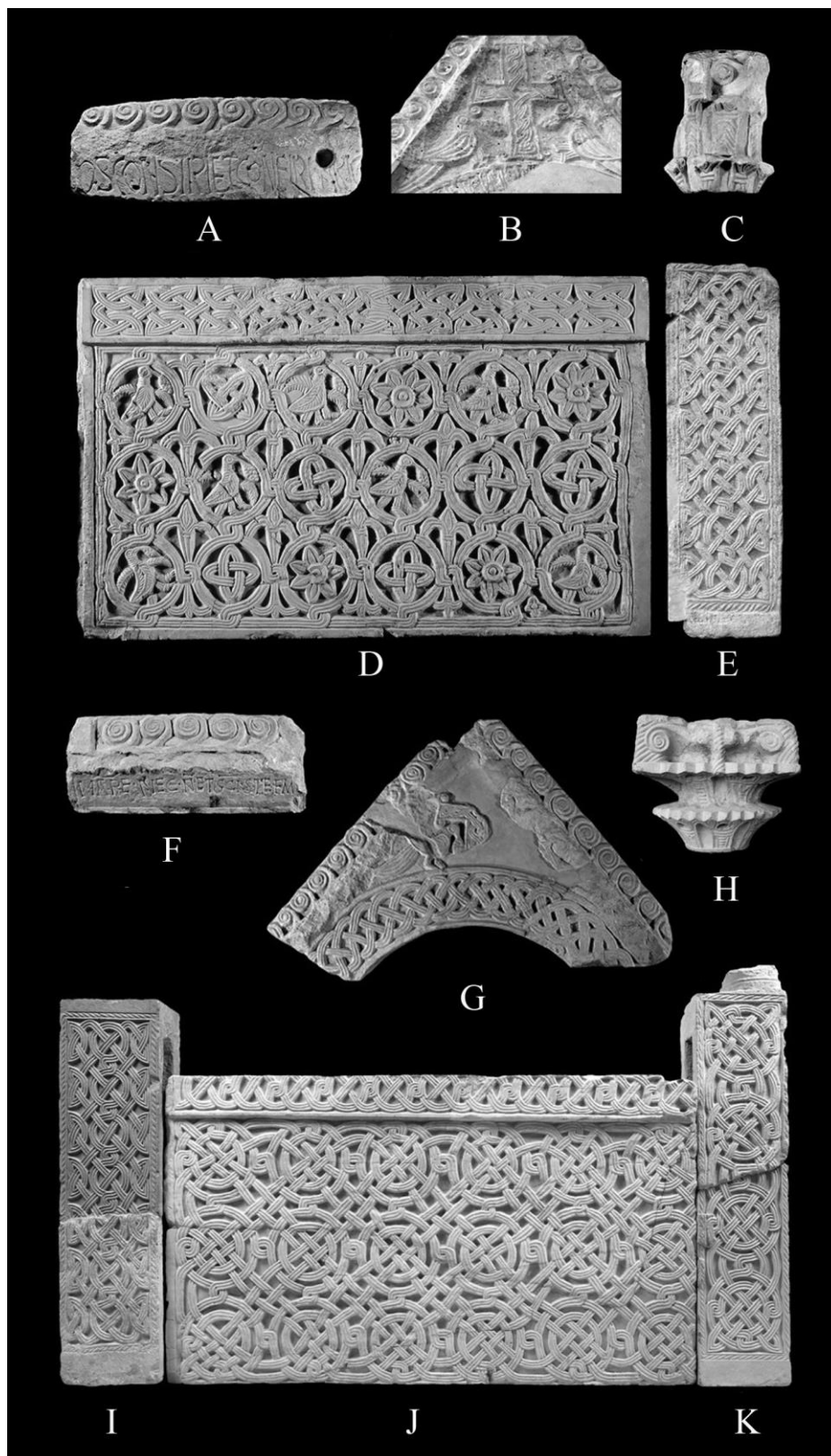
6. 3. *Radionica Majstora koljanskog pluteja*

Već sam naveo osnovne postavke prema kojima su K. Prijatelj i I. Petricioli analizirali izradu pleternih ornamenata na elementima crkvenog namještaja na temelju kojih su zaključili da se može prepoznati klesarska obrada *koja odaje karakterističnu klesarsku osobnost majstora*.²⁶¹ Također sam naveo i da je rad jednog takvog predromaničkog klesarskog majstora N. Jakšić prepoznao analizom klesarskog oblikovanja i komponiranja pleternih traka, ptica i rozeta na jednom pluteju iz Koljana te ga je, prema lokalitetu s kojeg potječe navedeni plutej nazvao *Majstor koljanskog pluteja*. (sl. 11d).²⁶² Jakšić je, u istom je radu, prema istim principima, izdvojio i skupinu zabata, greda, kapitela, pilastara i pluteja s lokalitetâ Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina (sl. 11. f, g, h, i, j, k usp. kat. br. 10, 3, 93, 58, 43, 60) te ih uvrstio u opus navedenog *Majstora*.²⁶³ Kao glavne karakteristike, prema kojima možemo prepoznati dekorativni „duktus“ *Majstora koljanskog pluteja* na crkvenom namještaju, Jakšić navodi; za pluteje i pilastre, da su najčešće ukrašeni ornamenatima koji prekrivaju cijelo ukrasno polje prema tzv. principu *horror vacui* (**vidi sl. 11d, e, i, j, k**), a grede i zabati kukama s velikim zavojnicama na maloj nozi te pticama s velikim okruglim očima i snažnim nogama (**vidi sl. 11a, b, d, f, g**). Kapiteli na oltarnim ogradama i ciborijima također su specifično obrađeni ukrasima podijeljenim na pojaseve ispunjene volutama, palminim grančicama i arkadama (**vidi sl. 11c, h**).

261 Prijatelj 1954, str. 66-67.

262 Jakšić 1984, str. 243-262.

263 Na slici 2 slovima a, b, c, d, e, označeni su nalazi s Crkvine u Gornjim Koljanima, a slovima f, g, h, i, j, k nalazi s Crkvine u Biskupiji (usp. Jakšić 1984, str. 243-262.).

Sl. 11; A, B, C, D, E - Gornji Koljani Crkvina; F, G, H, I, J, K- Biskupija Crkvina (kat. br. 10, 3, 93,58, 43, 60)
foto: A. Jurčević

Prihvaćajući Jakšićeve postavke prema kojima je izdvojio klesarski opus *Majstora koljanskog pluteja*, ali i drugih autora koji su se bavili navedenom problematikom,²⁶⁴ zapazio sam da, uz prethodno navedene ornamente, postoje dijelovi crkvenog namještaja koji sadrže i pojedine, koji dosad nisu bili prepoznati kao *Majstorov* rad. Uočio sam da *Majstor* ima brojniji repertoar ornamenata koje kleše i komponira na više načina nego što se do sada pretpostavljalo.²⁶⁵ Komparativnom analizom istovjetnih ornamenata isklesanih na različitim dijelovima crkvenog namještaja, ustvrdio sam, različito od Jakšića, da se unatoč majstorskoj prepoznatljivosti ne može tvrditi da je određeni element (ili cijelu ogradu) klesao samo jedan čovjek, već je riječ o radu više klesara odnosno klesarskoj radionici. Stoga sam predložio da se ona nazove *Radionica Majstora koljanskog pluteja*.²⁶⁶ Također sam, polazeći od Jakšićevih razmišljanja u vezi izgradnje južnog portala crkve u Gornjim Koljanima, pretpostavio da je *Radionica Majstora koljanskog pluteja* sagradila uz crkvu u Gornjim Koljanima i baziliku na Crkvini u Biskupiji te ih prva opremila kamenim namještajem.²⁶⁷

Analizu preostalih neatribuiranih ulomaka, za koje pretpostavljam da su produkt ove radionice, a potječu s Crkvine u Biskupiji nastaviti ću na isti način tj. usporedbom već prepoznatih klesarskih ornamenata kojima je *Radionica Majstora koljanskog pluteja* ukrašavala elemente crkvenog namještaja s onima na neatribuiranim ulomcima. Započeo bih s pravokutnom kamenicom za posvećenu vodu koja je na tri stranice ukrašena s četiri vodoravna pojasa. Unutar njih sačuvao se veliki broj ornamenata koji su prema morfologiji, načinu klesanja i kompoziciji usporedivi s ornamentima zastupljenim na gornjim dijelovima oltarnih ograda i ciborija koje je izradila *Radionica Majstora koljanskog pluteja* (**vidi sl. 12 a**).²⁶⁸

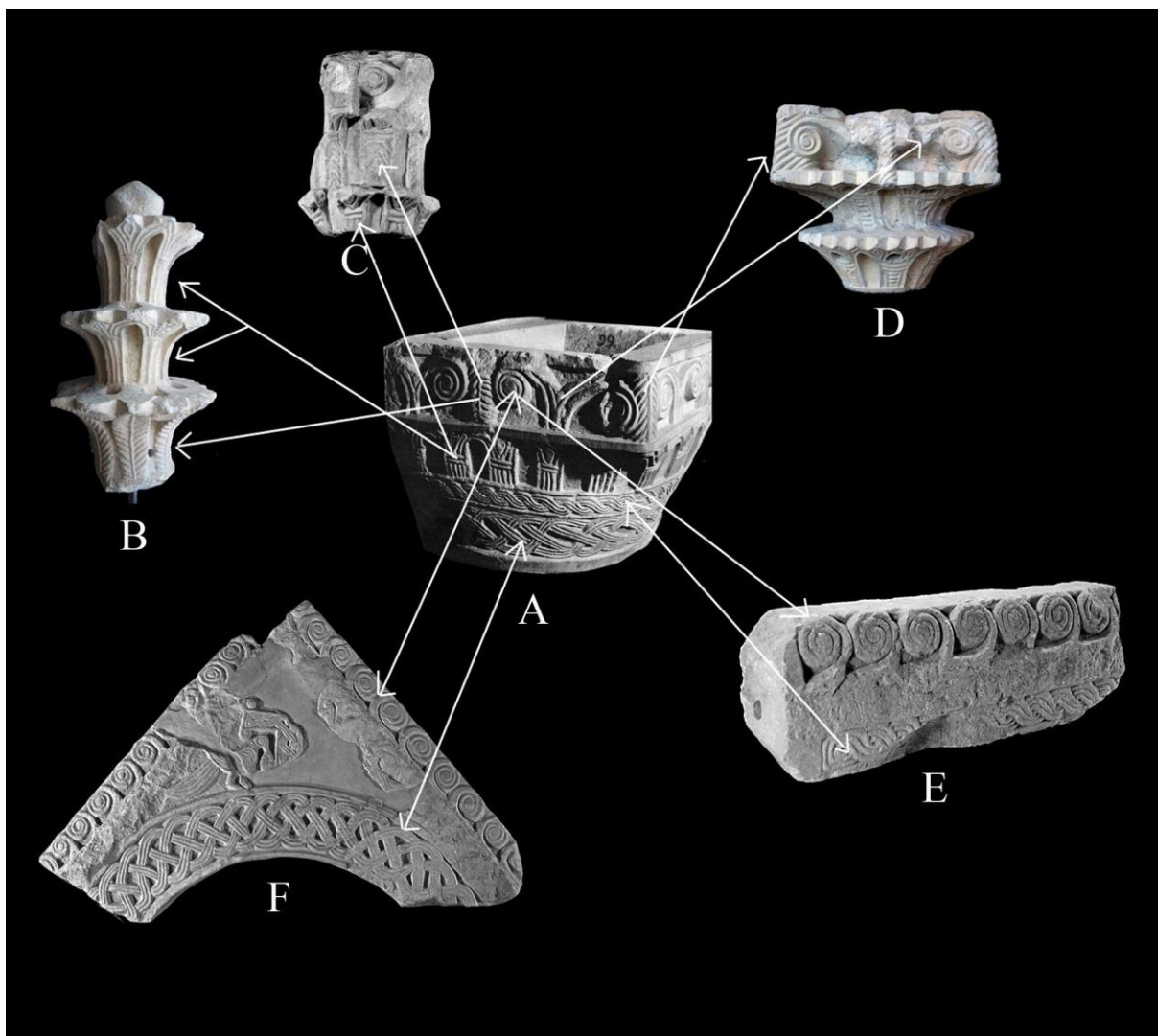
264 Radić 1895d, str. 166-173; Radić 1896a, str. 10-13; Gunjača 1958a., str. 11-12; Delonga 1980, str. 149-162; Delonga 1996a.; Delonga 1998, str. 7-37; Jakšić 1980, str. 97-110; Jakšić 1984, str. 243-262; Jakšić 2000a, str. 192-213; Jakšić 2000b, str. 198-199, 208; Jakšić 2000c, str. 17-64; Jakšić 2006, str. 76-79, kat. br. 6-7; Milošević 2002a.

265 O načinu klesanja i obradi motiva na skulpturi ove radionice vidi: Jakšić 1984. Uz radove navedene u prethodnoj bilješci vidi i: Belošević 1989, str. 71-82; Belošević 1993, str. 177-216; Belošević 1995, str. 151-162; Belošević 1996, str. 149-204; Vežić, Lončar 2009, str. 57-61; Jurčević 2009, str. 55-77; Milošević 2009, str. 355-370; Josipović 2010, str. 7-18; Josipović 2013, str. 57-84.

266 Jurčević 2009, str. 60.

267 Jurčević 2009, str. 68.

268 Prvi ju je kao „nadstupinu“ objavio Radić (usp. Radić 1895f, str. 206, 210), a zatim ju je rekonstruirao S. Gunjača (usp. Gunjača, Jelovina, 1976, str. 4, 93.). Povezivanje ornamenata s kapitela, koji zbog svog oblika zahtijevaju poseban način ukrašavanja, s onima na drugim dijelovima crkvenog namještaja do sada je potvrđeno jedino kod Radionice Majstora koljanskog pluteja. Vidi: Jurčević 2009, str. 62.

Sl. 12; A, B, D i F - Biskupija Crkvina (kat. br.94, 93, 93, 3); C- Gornji Koljani Crkvina; E- nepoznato nalazište (foto: A. Jurčević)

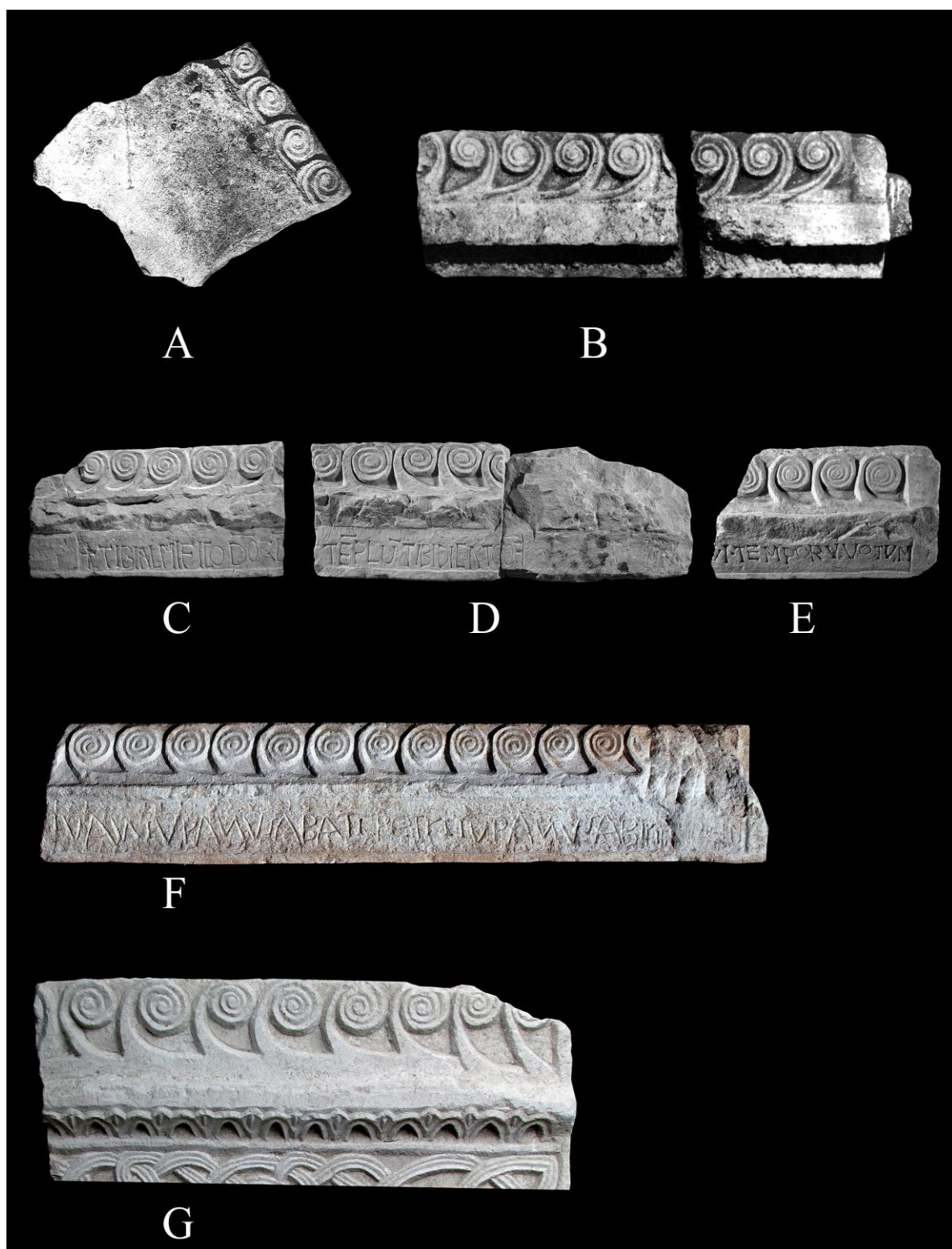
Pojas uz gornji vanjski rub kamenice ukrašen je kukama s velikim zavojnicama poput onih na zabatu s Crkvine u Biskupiji i onih na gredi s napoznatog lokaliteta (**sl. 12a, e i f**).²⁶⁹ Drugi pojas na kamenici ukrašen je nizom arkada s kaneliranim stupićima obrađenim na isti način kao na akroteriju i kapitelima šeterostranog ciborija s Crkvine u Biskupiji te na kapitelu s Crkvine u Gornjim Koljanima (**sl. 12b, d i c**). Treći pojas ukrašen je dvostrukim prepletom troprutih traka jednako kao i donji pojas grede s nepoznatog nalazišta (**sl.12e**). Četvrti, pak, pojas nosi ukras u obliku četverostrukog prepleta troprutih traka isto kao i donji lučni pojas na zabatu s Crkvine u Biskupiji (**sl. 12f**).

²⁶⁹ Greda sa sl. 3f nalazi se u depou Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika inventirana je pod brojem 1620 i nije poznato s kojeg lokaliteta potječe.

Dakle, usporednom analizom ornamenata s različitih dijelova crkvenog namještaja možemo potvrditi da svaki od navedenih elemenata sadržava određene zajedničke karakteristike preko kojih ga možemo povezati s *Radionicom Majstora koljanskog pluteja* (sl. 12). Prilikom analize ornamentalnog repertoara uzeo sam u obzir način obrade i prikaz (kompoziciju) svih ukrasa koji su se sačuvali na kamenici te sam na osnovu cjelovitog uvida zaključio da ona pripada produkciji navedene klesarske radionice. Određena odstupanja u izradi istih ornamenata, poput donjih dijelova kuka na najgornjem pojasu kamenice gdje su razdvojene na dva dijela i razlikuju se od kuka na ostalim navedenim primjercima (sl. 12), ne treba tumačiti kao da je kamenica rad druge klesarske radionice jer su „sporni“ ornamenti zastupljeni na zabatu i gredi s istaknutom profilacijom za usađivanje iz Galovca (sl. 13a i b) koji su zbog karakteristične obrade već pripisani *Radionici Majstora koljanskog pluteja*.²⁷⁰ Galovački zabat ukrašen je nizom kuka uz gornji vanjski rub i jednostavno uklesanim (urezanim) križem na središnjem trokutastom dijelu (sl. 13a i 14e). Usporedimo li kuke, s velikom uvijenom zavojnicom i dvostruko razdijeljenim donjim dijelom na spomenutom zabatu s onima na gornjem pojasu kamenice primjetit ćemo veliku sličnost (usp. sl. 12a i 13a). Srodan način obrade kuka zamjećujemo na još nekim dijelovima crkvenog namještaja iz Galovca poput onih na dijelovima dovratnika (vidi sl. 13a i b).²⁷¹ Kuke na dovratniku iz Galovca, premda imaju dvostruko razdvojeni donji dio, klesane su i komponirane poput kuka na gredama s Crkvine u Biskupiji (sl. 13c, d i e), Čenića u Uzdolju (sl. 13f), te na stranici ciborija iz Rižinica (sl. 13g). Na svim navedenim primjerima, uz zavojnice na kukama, najslićinije su oblikovani donji valoviti prijelazi između kuka. Stoga se slažem s Beloševićevim pretpostavkama da i kuke s velikom zavojnicom i dvostruko razdijeljenom nogom možemo smatrati sastavnim dijelom ornamentalnog repertoara kojim se koristila *Radionica Majstora koljanskog pluteja*.

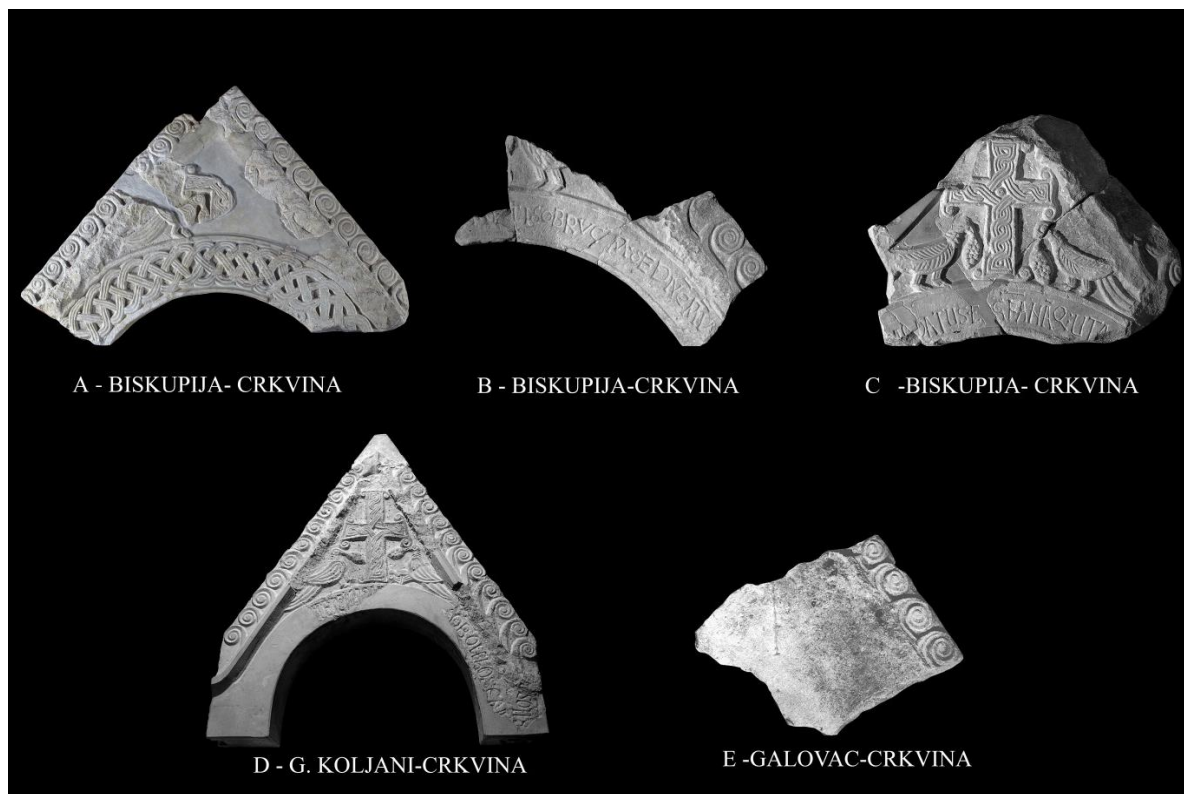
270 O atribuciji galovačkog zabata ovoj radionici vidi u: Belošević, 1996, str. 182-190, T. XX sl. 2; Josipović 2013, str. 66-67, T XII, 5.

271 Belošević 1996, str. 194, T. XXIV, sl. 1-4.

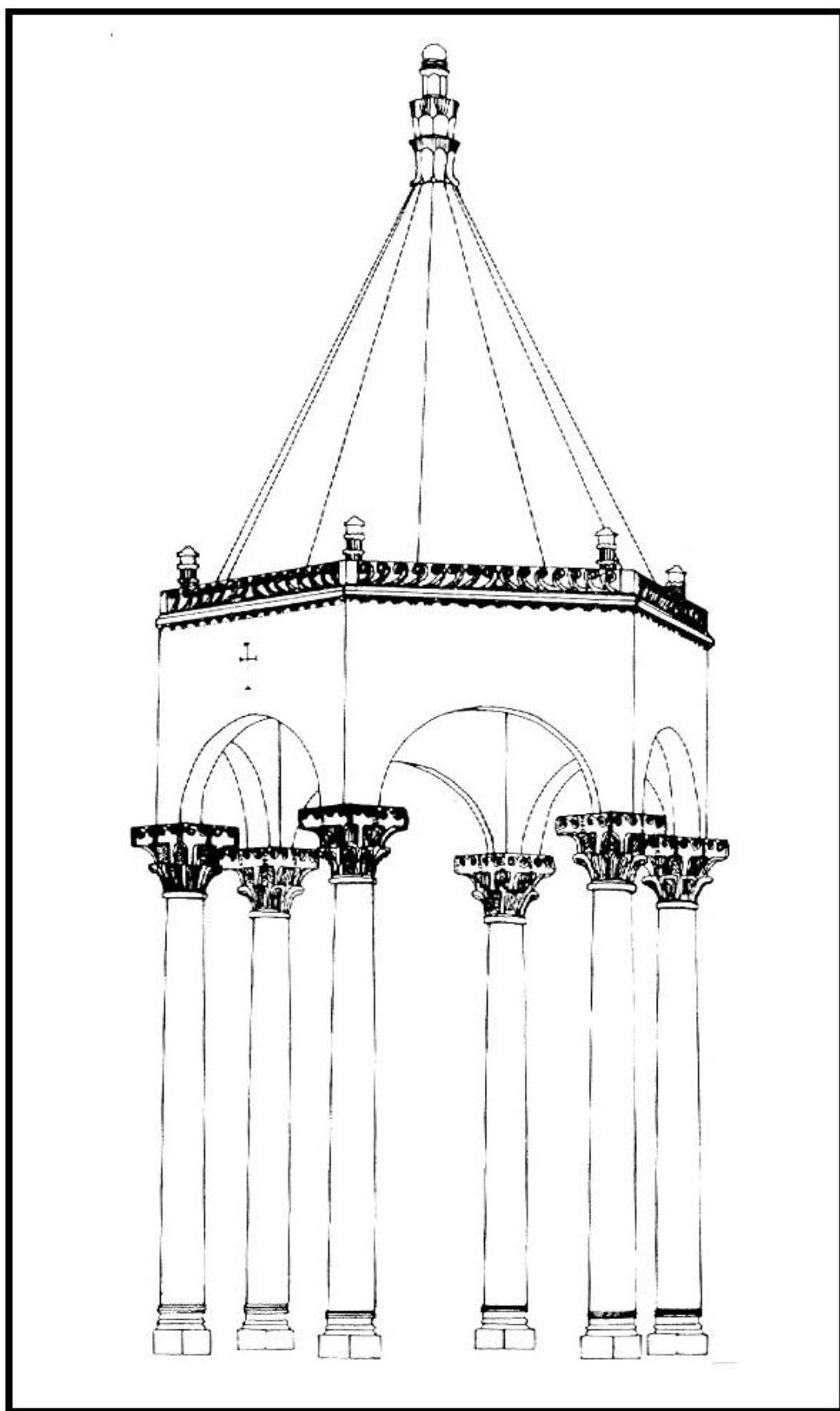
Sl. 13; A, B - Galovac Crkvina; C, D, E - Biskupija Crkvina (Kat. br. 13, 9, 7); F - Uzdolje kod Knina; G - Rižinice kod Solina.

Osim kukama, zabat iz Galovca od svih se zabata s Crkvine u Biskupiji (**sl. 14 a, b i c**) i Crkvine u Koljanima (**sl. 14d**) razlikuje i neukrašenim trokutastim poljem (**sl. 14e**). Upravo galovački zabat svjedoči da *Majstor koljanskog pluteja* nema uvijek strah od praznog prostora već ponekad ostavlja neukrašenom veliku površinu na najistaknutijem elementu crkvenog namještaja (**vidi sl. 13a i 14e**).

Sl. 14; A, B, C- Biskupija Crkvina (kat. br. 3, 1 i 2); D - Gornji Koljani Crkvina; E - Galovac Crkvina

Ovakav način minimalnog ukrašavanja još je drastičnije primjenjen na šesterostranom ciboriju s Crkvine u Galovcu na kojemu je dekoriran samo vijenac na svih šest stranica košare. Idejnu rekonstrukciju ciborija izradio je J. Belošević (**vidi sl. 15**).

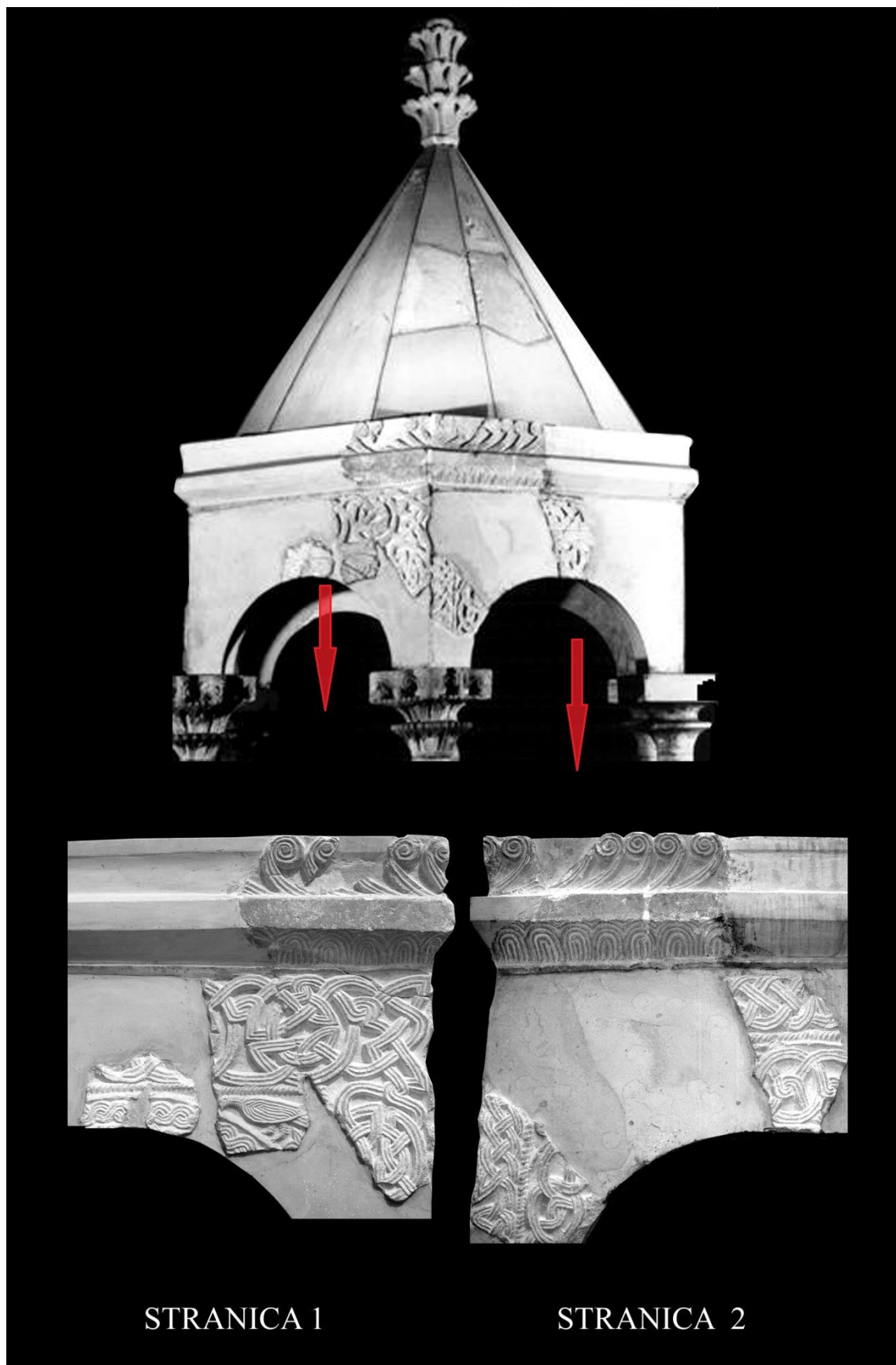
Sl. 15; Grafička rekonstrukcija šesterostranog ciborija iz Galovca (prema: J. Belošević)

Belošević jasno naglašava kako je svjestan činjenice da su stranice galovačkog ciborija neukrašene i da je takav način obrade namještaja u suprotnosti s jednom od osnovnih karakteristika prepoznatih u radu *Majstora koljanskog pluteja*, ali zbog analogija koje su se sačuvale na ukrašenim dijelovima galovačkog ciborija (kapiteli i vijenac košare) on ga uspoređuje s rekonstruiranim šesterostranim ciborijem s Crkvine u Biskupiji te pretpostavlja da su oba djelo iste radionice (**vidi sl. 15 i 16**). Također smatra da Gunjača nije pogriješio u rekonstrukciji šesterostranog biskupijskog ciborija,²⁷² te se ne slaže s Jakšićevim mišljenjem da stranice košare tog ciborija odstupaju od „rada majstora koljanskog pluteja“.

Naime, nešto ranije, Jakšić je pišući o šesterostarnom ciboriju iz Biskupije posumnjao u istu radioničku produkciju njegovih kapitela, akroterija i stranica.²⁷³ Na taj ga je zaključak vjerojatno navela okolnost što se ornamentalni repertoar s košare šesterostranog ciborija nije uklapao u dotad poznati opus *Majstora koljanskog pluteja* s obzirom da je tek nakon arheoloških istraživanja na Crkvini u Galovcu postalo jasno da *Radionica Majstora koljanskog pluteja* ima raznovrsniji repertoar ornamenata nego što se ranije smatralo.

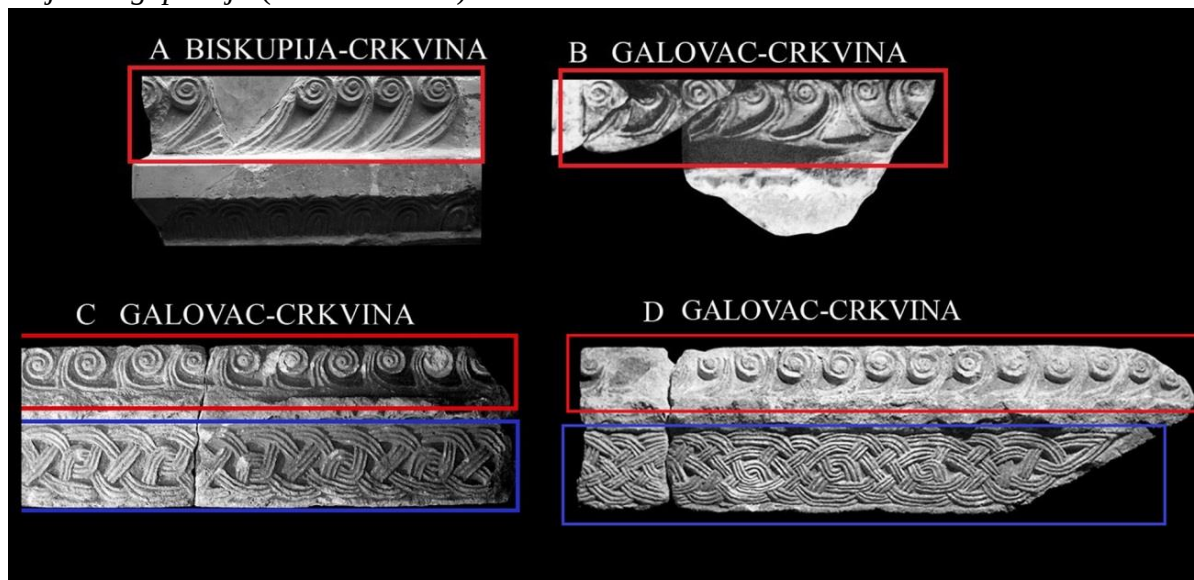
272 „Možda S. Gunjača nije pogriješio kada je spomenute kapitele ugradio u rekonstrukciju šesterostraničnoga ciborija...” (usp. Belošević 1993, str. 204, 205 bilj. 40). Isto tako i Vežić ističe sličnosti kapitela i akroterija na navedenim šesterostranim ciborijima iz Galovca i Biskupije, ali i upozorava na razlike ukrašenih odnosno neukrašenih površina na arkadama (usp. Vežić, Lončar 2009, str. 161.).

273 Gunjača je rekonstruirao šesterostrani ciborij na temelju sačuvanih ulomaka kapitela, akroterija, dijelova stranica košare te krovne konstrukcije (usp. Gunjača 1958a, str. 23, sl. 20). Jakšić je, pak, primjetio: „...košara ovog ciborija ne odaje karakteristike rada majstora koljanskog pluteja, pa stoga s rezervom prihvaćam ovaj prijedlog rekonstrukcije. U svakom slučaju veza između kapitela i akroterija koju je Gunjača uspostavio na ovome ciboriju prihvatljiva je....“ (usp. Jakšić 1984, str. 249.). Jakšićevo mišljenje prihvatio je i Josipović. (usp. Josipović 2013, str. 73, bilj. 180.).

Sl. 16; Rekonstruirani šesterostrani ciborij s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 93)

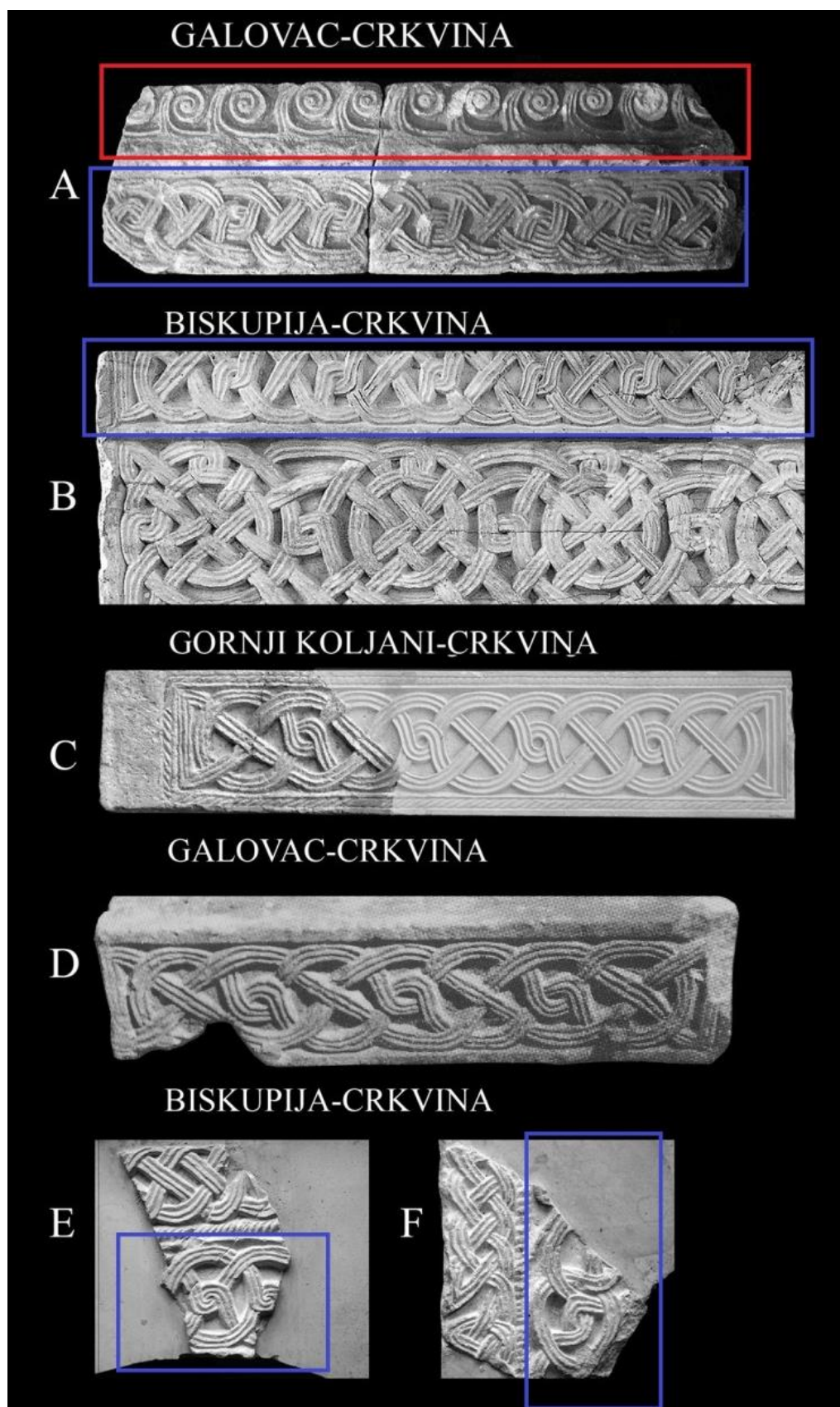
Slažem se s Beloševićevom pretpostavkom da Gunjača nije pogriješio u rekonstrukciji šesterostranog ciborija jer pretpostavljam da se sporni ornamenti, poput visokih kuka na vijencima ciborija iz Biskupije i Galovca mogu dovesti u vezu s *Radionicom Majstora koljanskog pluteja* (sl. 15 i 16a i b).

Sl. 17; Vijenci ciborija: A - Biskupija Crkvina (kat br.93); B, C, D - Galovac Crkvina.

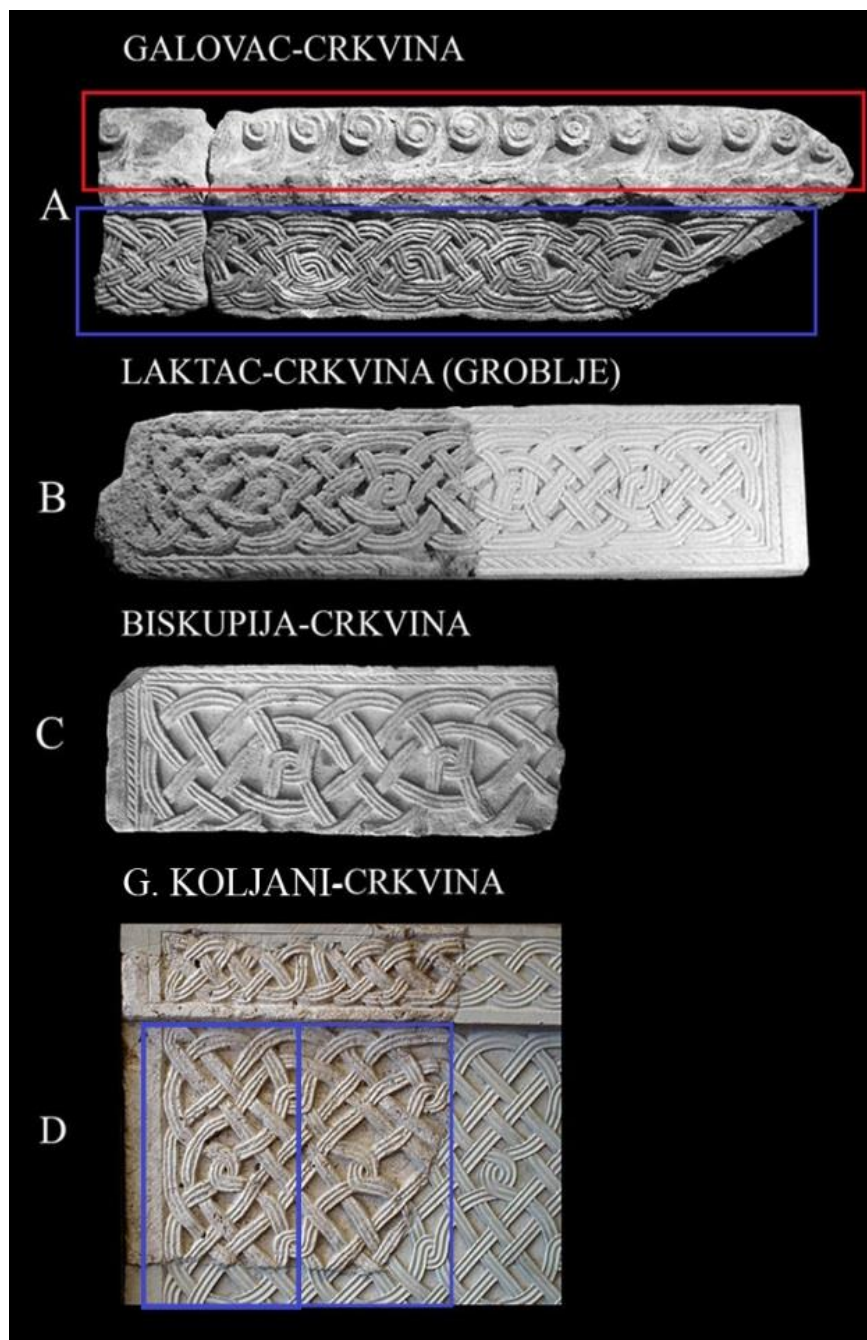
Kuke na visokoj trodijelnoj nozi kakve se nalaze na vijencima ciborija iz Biskupije i Galovca (sl. 17a i 17b) slične su onima na dvjema gredama s Crkvine u Galovcu (sl. 17c i 17d).²⁷⁴ Ispod kuka na galovačkim gredama (sl. 17c i 17d) nalaze se ornamenti, koji se prema načinu klesanja i komponiranja, mogu povezati s onima na namještaju, koji je također, već atribuiran *Radionici majstora koljanskog pluteja*. Riječ je o dvostrukim (sl. 17c) i četverostrukim prepletima troprutih traka (sl. 17d). Motiv prepleta dviju troprutih traka koje se križaju unutar kružnice, a izvan nje, s gornje i donje strane zaobilaze petlju, osim na galovačkoj gredi (sl. 17c i 16a) zapažamo i na letvi pluteja iz Biskupije (sl. 18b), pilastrima s Crkvine u Koljanima i Crkvine u Galovcu (sl. 18c i 18d) te uz lučni rub stranica šesterostranog ciborija s Crkvine u Biskupiji (sl. 18e i 18f).

274 Belošević 1992, str. 128-133, T. X, sl. 1 i 2; Belošević 1996, str. 193-196, T. XXV, TXXXVI, 1 i 2.

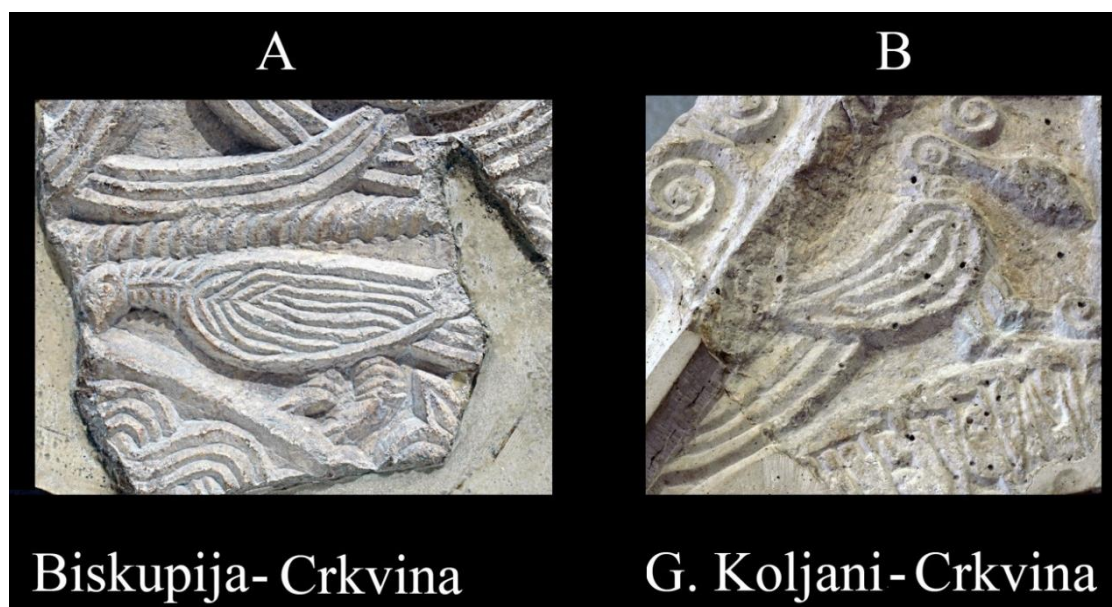
Sl. 18; Ulomci namještaja s motivom prepleta troprutih traka unutar kružnice: A- Galovac Crkvena; B, E, F – Biskupija Crkvena (kat. br. 43, 93)

Na drugoj gredi iz Galovca (sl. 17d i 19a) ornament je sličan onome na prethodno analiziranoj samo što se ovdje dijagonalno isprepliću četiri trake te se stvara četverostruki preplet unutar kružnica. Ovaj motiv je često zastupljen na namještaju *Radionice Majstora koljanskog pluteja* te ga nalazimo na pilastru koji potječe s Crkvine u Koljanima (sl. 19b), pilastru s Crkvine u Biskupiji (sl. 19c) kao i na donjem dijelu pluteja s Crkvine u Koljanima (sl. 19d).

Sl. 19; Ulomci namještaja s motivom prepleta troprutih traka unutar kružnice: A – Galovac Crkvina; B – Laktac Crkvina; C – Biskupija Crkvina (kat. br. 59); D – Gornji Koljani Crkvina

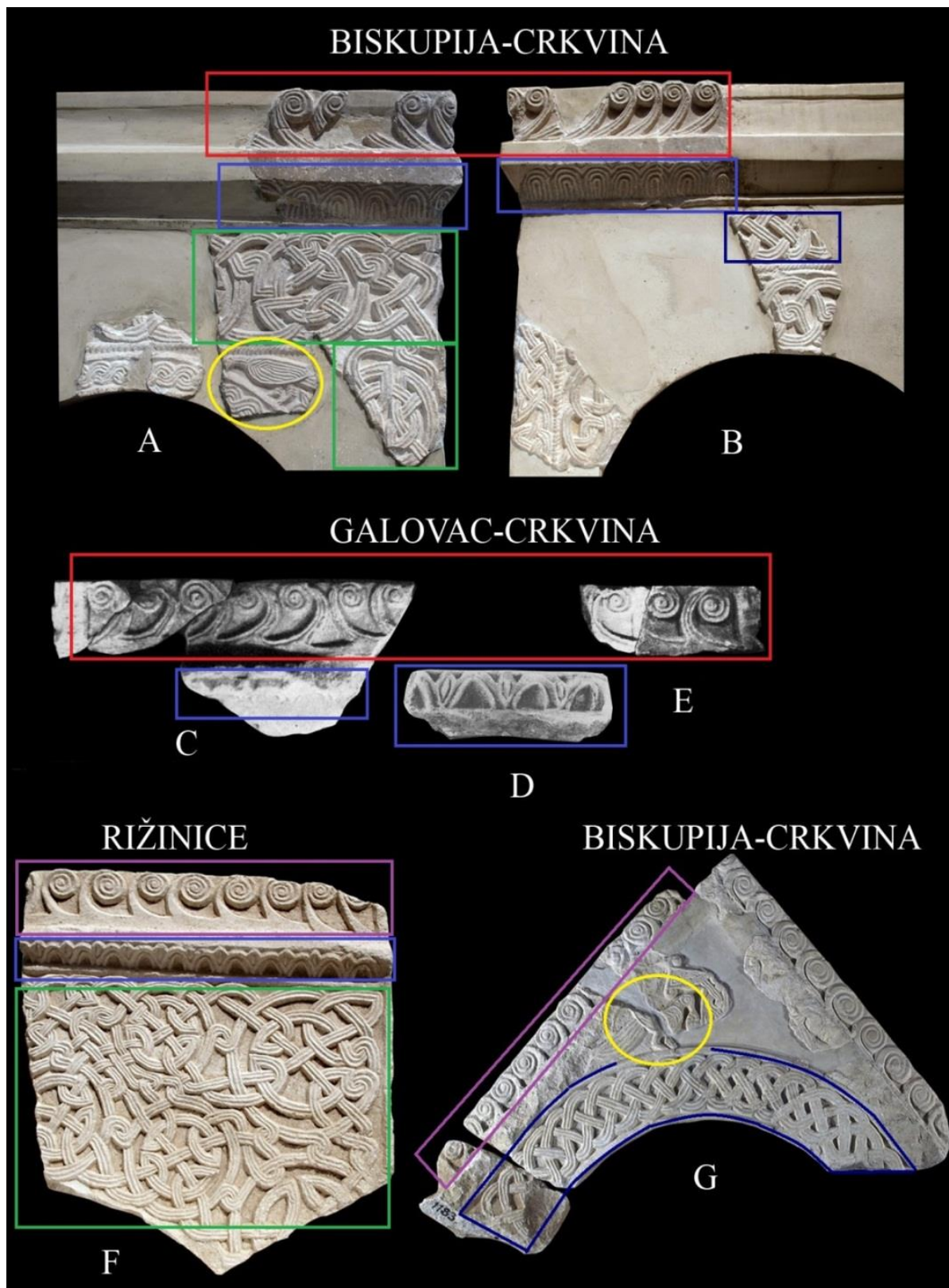
Atribuciju košare šesterostranog ciborija s Crkvine u Biskupiji *Radionici Majstora koljanskog pluteja* možemo dodatno potvrditi s još nekoliko argumenata, odnosno na osnovu ornamenata koji su se sačuvali uklopljeni na jednoj od šest rekonstruiranih stranica. Tako na primjeru prikaza ptice sa stranice ciborija (sl. 20a) možemo uočiti da trup i krila odstupaju od karakteristične klesarske sheme kojom ova radionica izrađuje ptice, ali su glava, oko, vrat i noge isto obrađeni kao kod ptica na pluteju s Crkvine u Gornjim Koljanima ili ptica na zabatima s Crkvine u Biskupiji. Najbliža analogija ptici s ciborija nalazi se na zabatu s Crkvine u Gornjim Koljanima (sl. 20a i 20b).

Sl. 20; A – Biskupija Crkvina (kat. br. 93); B - Gornji Koljani Crkvina

Kako bi dodatno provjerio iznesene pretpostavke napravit ću i usporednu analizu likovno-morfoloških karakteristika ornamenata sa stranica ciborija s Crkvine u Biskupiji (sl. 21a i 21b) i ornamenata sa stranica ciborija koji potječu s Crkvine u Galovcu (21c, 21d i 21e) i s Rižinica pored Solina (sl. 21f).²⁷⁵

²⁷⁵ Stranica ciborija je pronađena prilikom istraživanja 2011. god., a voditelj je bio M. Zekan (usp. Batarjelo-Jelavić 2011; Jospiović 2013, str. 78-79, T. XVII, 3.).

Sl. 21; A, B, G - Biskupija Crkva (kat. br. 93, 3); C, D, E - Galovac Crkva; F- Rižinice

Već sam naveo da su stranice košare šesetrostranog ciborija s Crkvine u Biskupiji ukrašene po principu *horror vacui*, te su istaknutim profilacijama i tzv. tordiranim užetom podijeljene na ukrasne pojaseve unutar kojih se nalazi dekoracija izvedena u različitim

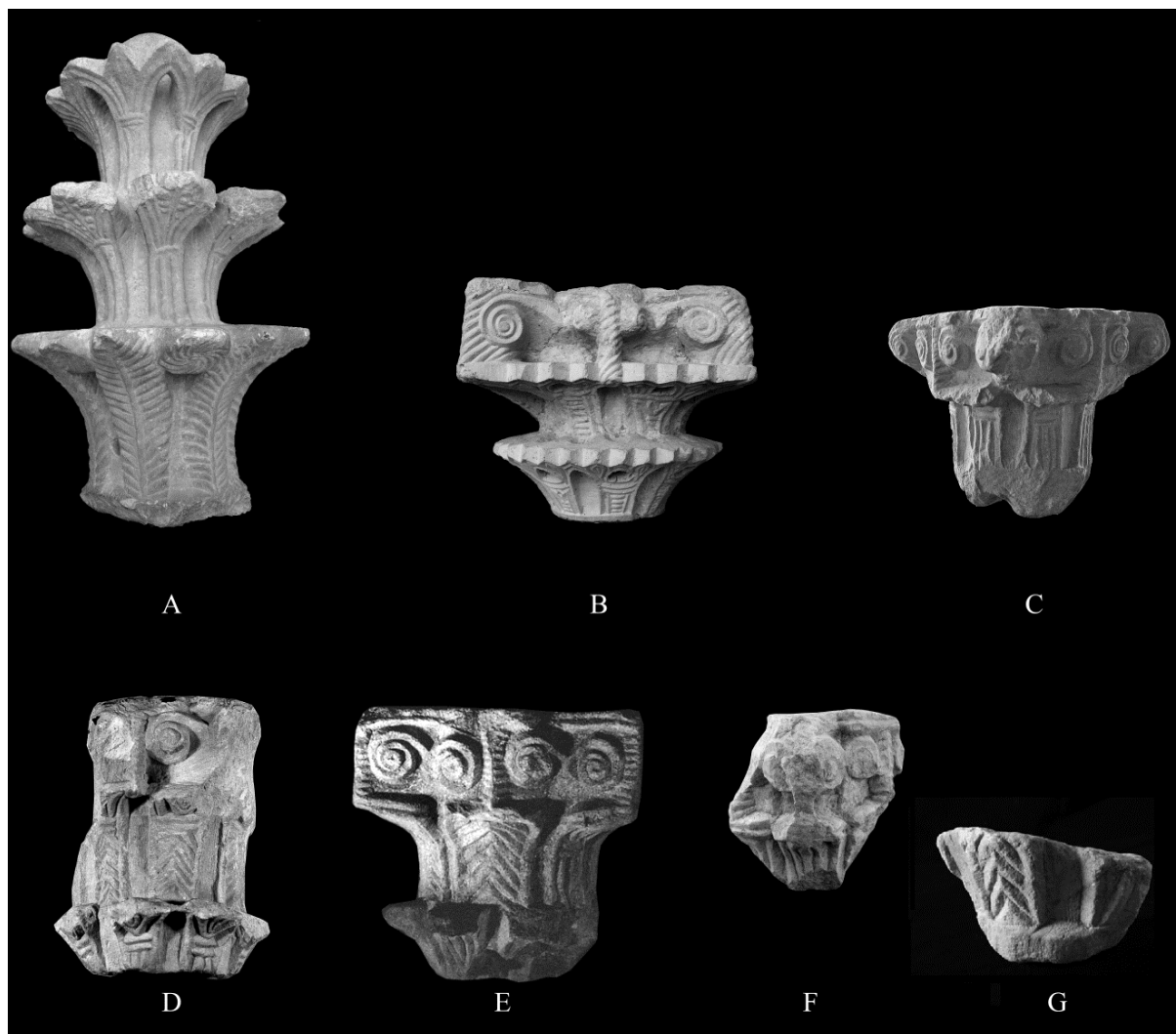
kombinacijama beskrajnih prepleta troprutih traka i ptica. Vijenac ciborija, koji čini jedno tijelo s donjim dijelom stranice, na vrhu je ukrašen visokim kukama s trodijelnim donjim dijelom i kimatijem s plitkim trodijelnim arkadama (**sl. 21 a i b**). Stranice galovačkog šesterostranog ciborija ukrašene su samo na vijencu motivom kuka na visokoj trodijelnoj nozi i kimatijem s reljefnim arkadama dok su donji dijelovi stranica potpuno neukrašeni, tj. na njima se nalazi samo jednostavno uklesan latinski križ (**sl. 21c, d i e**).²⁷⁶ Stranica četverostranog ciborija s Rižinica na vijencu je ukrašena kukama s niskim jednodijelnim nogama i kimatijem s reljefnim arkadama. Prostor između kimatija i luka ispunjen je prepletima troprutih traka (**sl. 21f**).

Usporedbom ornamenata s navedenih ciborija uočiti ćemo da su kuke, kao što smo već naveli, na stranicama šesterostranih ciborija iz Galovca i Biskupije obrađene na isti način (**sl. 21a, b, c i e**). Isto tako, lako se može uočiti da su donji dijelovi stranice ciborija s Rižinica i biskupijskih stranica ukrašeni i pleternom ornamentikom koja je klesana i komponirana na sličan način (**sl. 21a i 21f**). Zatim, usporedimo li kimatij na stranicama s galovačkog ciborija s kimatijem koji se nalazi na stranici ciborija s Rižinica primjetit ćemo da su oblikovani gotovo identično. (**sl. 21c, d i f**).²⁷⁷ Dakle, međusobnom komparacijom navedenih ornamenata moguće je ustanoviti da kod klesanja i komponiranja dolazi do odstupanja u njihovoj obradi ali, isto tako, postoje i određeni obrasci koji se ponavljaju preko kojih možemo utvrditi da se radi o namještaju *Radionice Majstora koljanskog pluteja*.

Komparativnom analizom ornamenata na dijelovima crkvenog namještaja, uz veliki oprez, moguće je potvrditi ili osporiti atribuciju pojedinih komada namještaja određenoj radionici. Primjena ovakvog načina analiziranja moguća je jedino ako postoji veći broj sačuvanih elementa crkvenog namještaja. Navedene stranice ciborija svakako su produkt ove radionice na što upućuju i analize ostalih konstruktivnih dijelova na ciboriju, prvenstveno kapitela i akroterija. Kapiteli i akroteriji su najujednačenije ornamentirani dijelovi crkvenog namještaja koje izrađuje ova radionica. Kao što se može uočiti, navedeni elementi, na svim lokalitetima gdje su pronađeni, a to su Biskupija-Crkvina (**sl. 22 a-c**), Gornji Koljani-Crkvina (**sl. 22d**), Galovac- Crkvina (**sl. 22e**), Rižinice (**sl. 22f**), Kapitul kod Knina (**sl. 22g**) izrađeni su gotovo identično.

²⁷⁶ Belošević 1993, str. 177-216. Usp. Prilog II. Galovac-Crkvina, rekonstrukcija izvornog izgleda šesterostranog ciborija.

²⁷⁷ Dodatne potvrde u prilog pretpostavci da stranice ciborija, pronađene na različitim lokalitetima, pripadaju produkciji Radionice Majstora koljanskog pluteja pronalazimo i u drugim uklesanim motivima poput ptice prikazane na drugom ukrasnom pojasu stranice ciborija na sl. 19a koji sam već prethodno povezao s ovom radionicom ili ako usporedimo kuke na ulomku s Rižinica i zabatu s Crkvine (sl. 19e i 19f).

Sl. 22; A, B, C – Biskupija Crkvina (kat. br. 93, 24); D- Gornji Koljani Crkvina; E – Galovc Crkvina; F - Rižinice; G – Kapitul kod Knina

Uzimajući u obzir sve načine klesanja i komponiranja ornamenata, neovisno o tome nalaze li se na gornjim dijelovima oltarnih ograda poput zabata, greda i kapitela, na donjima poput pilastara i pluteja ili na onim primjercima namještaja koji nisu vezani uz ogradu poput kamenica za posvećenu vodu, stranica ciborija ili, pak, na ukrašenim dijelovima arhitekture kao što su nadvratnici, dovratnici i tranzene moguće je komparativnom analizom prepoznati i povezati likovno-morfološke karakteristike *Radionice Majstora koljanskog pluteja*.

Ali moram naglasiti da postoje određena odstupanja koja ne možemo uvijek potvrditi na ovaj način. To se prvenstveno odnosi na ornamente na kimatiju košare šesterostranog ciborija s Crkvine u Biskupiji (sl.16a, b i 21a, b) koji je ukrašen plitkim lučnim arkadama. Ovaj motiv javlja se samo na stranicama toga ciborija. O razlozima odstupanja u prikazivanju određenog motiva može se samo nagađati. Postoji mogućnost da se radi o novom klesaru

(unutra iste manufakture), inspiraciji, neuspjelom pokušaju ili nečem sličnom. Unatoč svemu *Radionica Majstora koljanskog pluteja* zadržava klesarsku prepoznatljivost, koja se može provjeriti prema gore navedenim primjerima.

Prije nego što uzmem u razmatranje ostalu skulpturu s Crkvine za koju pretpostavljam da pripada produkciji *Radionice Majstora koljanskog pluteja* osvrnut ću se na radove I. Josipovića u kojima je obradio velik broj skulpturâ pripisanih ovoj radionici te je u njima izrazio neslaganje s mojom atribucijom pojedinih.²⁷⁸ Josipović se najprije 2010. g. osvrće na deset ulomaka skulpture s Crkvine u Gornjim Koljanima koje sam izdvojio kao djelo *Radionice Majstora koljanskog pluteja*, a za koje on pretpostavlja da joj ne pripadaju ili joj se ne mogu sa sigurnošću pripisati.²⁷⁹ Zatim, 2013. godine, donekle korigira taj popis te navodi samo šest primjeraka.²⁸⁰ Spornu skulpturu ponovo sam analizirao primjenjujući isti postupak kao i kod prethodno navedenih elemenata, te sam i nju usporedio sa svom srodnom skulpturom atribuiranom *Radionici Majstora koljanskog pluteja*. Ulomke greda s Crkvine u Gornjim Koljanima (**sl. 23 b i c**), koji prema Josipoviću ne pripadaju *Radionici Majstora koljanskog pluteja*,²⁸¹ usporedio sam s zabatom s istog lokaliteta koji je, prema Josipoviću, izradio *Majstor koljanskog pluteja* (usp.**sl. 23a, b i c**). Sva tri elementa imaju isti redoslijed ukrasnih pojaseva; kuke – kimatij - natpisno polje. Usporedimo li način klesanja kuka, veličinu zavojnica i kompoziciju prema kojoj su položene na zabatu (**sl. 23a**), s onima na gredama (**sl. 23b i c**) uočit ćemo veliku međusobnu sličnost.²⁸²

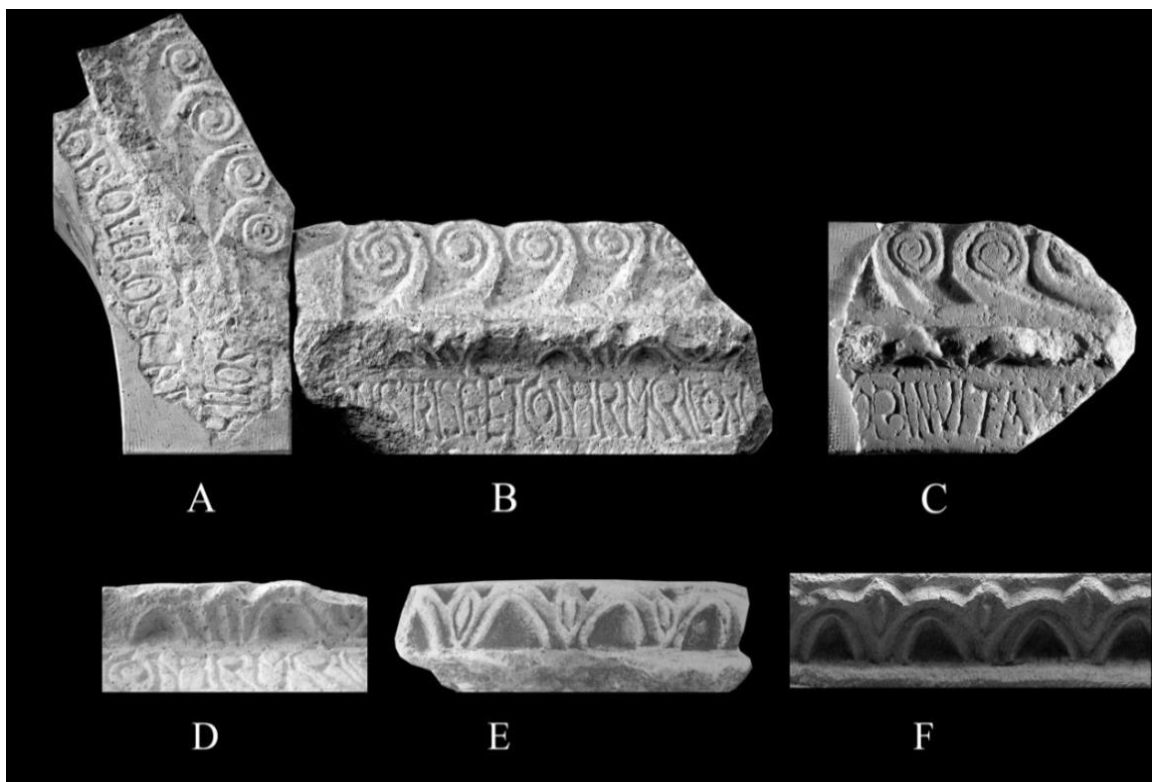
278 Josipović 2010, str. 7-18; Josipović 2010, str. 57-83, T. XIII-XVII.

279 Jurčević 2009, kat. br: 2, 3, 4, 16, 17, 23, 26, 33, 34 i 35, str. 70-81.

280 Josipović 2013, str. 62, bilj. 151.

281 Navedeni pod rednim brojevima 3 i 4 u katalogu Jurčević 2009, str. 71.

282 Za ovaj ulomak zabata Josipović je najprije pretpostavio da ne pripada analiziranoj radionici, a kasnije je utvrdio da ipak pripada (usp. Josipović 2010, str. 16. bilj. 20; Josipović 2013, str. 62, bilj. 153.).

Sl. 23; A, B, C, D - Gornji Koljani Crkvina; E - Galovac Crkvina; F- Rižinice

Kimatij na zabatu djelomično je sačuvan i prema sačuvanom ukrasu može se zaključiti da je obrađen na isti način kao i na obje koljanske grede (sl. 23a, b, c i d). Usporedimo li ga s kimatijem na ulomcima pronađenim na Crkvini u Galovcu i kimatijem sa stranice četverostranog ciborija s Rižinica primjetiti ćemo da su slični te da najvjerojatnije pripadaju istoj radioničkoj produkciji (usp.sl. 23d, e i f).²⁸³

Također i za drugi ulomak zabata koji potječe s Crkvine u Gornjim Koljanima (sl. 24a), a oštećen je sa svih strana, Josipović najprije navodi da nije rad *Radionice Majstora koljanskog pluteja*, a kasnije ističe da zbog njegove oštećenosti “prosudbe o njegovoj pripadnosti bilo kojoj likovno-morfološkoj cjelini nije moguće pouzdano donositi”.²⁸⁴ Na ulomku su se cjelovito sačuvala dva slova **E i R** (sl. 24a). Slovo **R** je toliko specifično klesano da se jasno prepoznaje i na ulomku grede (sl. 24b) gdje se ponavlja dva puta. Na mjestu gdje se pojavljuje treći put greda je oštećena pa ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je na isti način uklesano.

283 Uspoređujući kimatij na stranici ciborija s Rižinica i sam Josipović uočava sličnosti s onima na skulpturi ove radionice iz Galovca i Bikupije, ali ne i na koljanskim gredama (usp. Josipović 2013, str.73.).

284 Josipović 2013, str. 62, bilj. 151.

Sl. 24; Ulomci zabata i grede s ostacima natpisa s Crkvine u Gornjim Koljanima

Greda uz natpis, na najgornjem pojasu sadrži i dekorativne elemente za koje pretpostavljam da pripadaju produkciji *Radionice Majstora koljanskog pluteja* (sl. 24b). Na temelju navedenog zaključio sam da se i ulomak zabata može pripisati istoj radionici kao i greda. Natpisno polje na ulomku zabata kao ni na ulomku grede nije preklesano. Stoga pretpostavljam da je za likovno- morfološku analizu ili prepoznavanje rukopisa nekog klesara važno uočiti pravilnosti koje se ponavljaju, bilo da je riječ o klesanju kuka na gredama, ptica na zabatima, pletera na plutejima ili *slova* na bilo kojem dijelu predromaničke skulpture. Na žalost, na ovome zabatu sačuvala su se samo slova ali i ona su sasvim dovoljna za komparaciju s istima na gredi i za pretpostavku da su oba ulomka pripadala istoj oltarnoj ogradi. Preko grede, na kojoj su se uz natpis, sačuvali još neki dekorativni elementi može se pretpostaviti kojoj radioničkoj produkciji spomenute ulomke treba pripisati.²⁸⁵

285 Usporedba slova na naknadno pronađenom fragmentu arhitrava Branimirova natpisa iz Muća (fragment b, pronađen 1964.) poslužila je Ž. Rapaniću kao jedan od glavnih argumenata za povezivanje toga ulomka s ostatkom arhitravne grede pronađene 1871. godine (fragment a). Usporedba slova, osobito B i N, zatim umetanje manjeg I ispod T, odnosno ispod R, zatim N, P itd. pokazuju identičnost sa slovima na prvom fragmentu (usp. Rapanić 1981, str. 181.). Postoji još jedan problem vezan uz grede na slikama 23B i 24B o kojem sam pisao i 2009. g. (usp. Jurčević 2009, str. 60, bilj. 27 i 28.). Naime, na dvije oltarne grede s Crkvine u Gornjim Koljanima (sl. 23B i 24B) nalazi se isti natpisi. Na gredi sa sl. 23 B: [...]*CONSTR(v)ISSET ET CONFIRMARI CO(n)RI*[...] a na gredi na sl. 24B: [...]*OS CONSTR(v)I ET CONFIRMARI C*[...]. U radovima autora koji su se prije mene bavili ovim problemom (Gunjača, 1958a, str. 11 i 12, sl. 6; Delonga, 1996, str. 116, bilj. 78) iznesene su različite pretpostavke o razlozima zbog kojih je došlo do ponavljanja natpisa. Gunjača je pretpostavio da se zbog nepoznatih razloga urušila greda oltarne ograde na Crkvini u Gornjim Koljanima te da je zamjenu izvršila druga klesarska radionica koja je likovno-morfološki oponašala stariju te prepisala isti tekst na novu gredu, dok je V. Delonga pretpostavila da je ista radionica isklesala obje grede. Ja sam se priklonio mišljenju V. Delonga, koje ponovo argumentiram gore navedenim primjerima (sl. 21 i sl. 22). Različito razmišlja Josipović koji smatra da je Gunjača bio u pravu (usp. Josipović 2013, str. 63. bilj. 153.). Ne ulazeći u daljnju raspravu što je zamijenjeno nakon rušenja prve ograde niti u razloge njezinog rušenja na temelju gore navedenih razloga i dalje smatram da je obje faze isklesala ista radionica.

Sl. 25; A – Gornji Koljani Crkvine; B – Galovac Crkvine

Za pilastar iz Koljana,²⁸⁶ smatram i dalje da pripada produkciji ove radionice te uz argumente iznesene 2009. godine i ovdje donosim dodatne koji potvrđuju navedenu pretpostavku (**vidi sl. 18c i d**). Ali najvažniju analogiju za atribuciju ovog pilastra nalazim u pilastru s Crkvine u Galovcu (**sl. 25a i b**).²⁸⁷

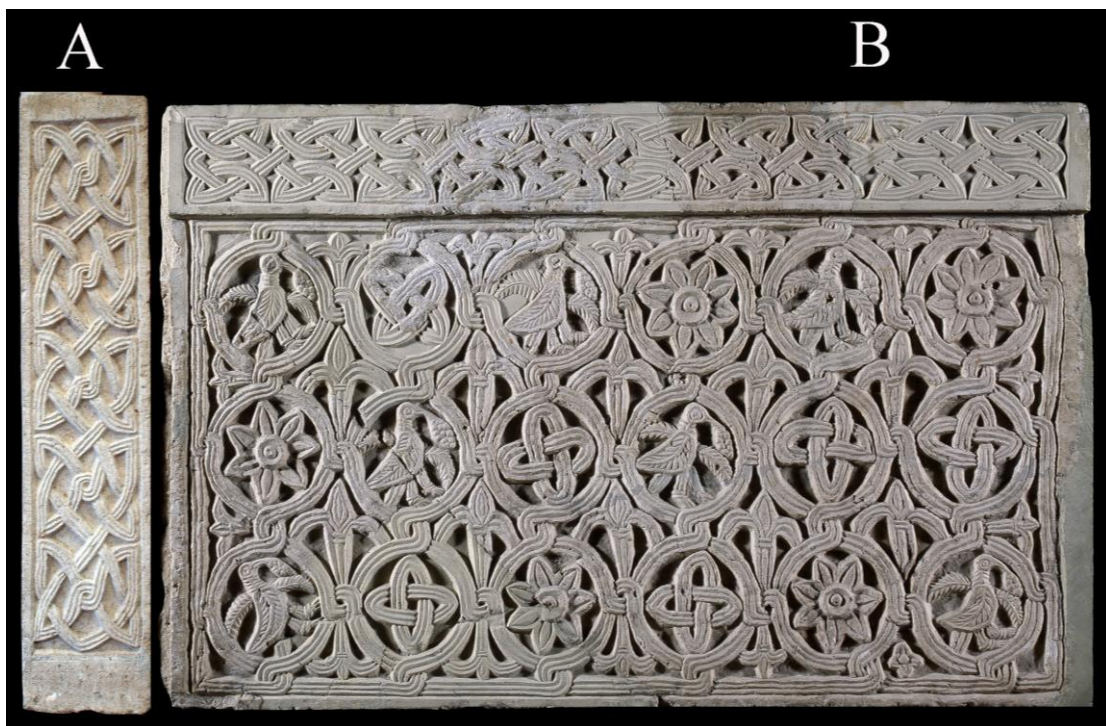
Također za pilastar ukrašen perec motivom,²⁸⁸ ponovit ću isti argument koji sam i prvi put iznio 2009., tj. da je obrada troprute trake od koje je komponiran ukras isprepletenih perec ornamenata izvedena na isti način kao i na gornjem dijelu pluteja po kojem je cjela radionica dobila ime (**vidi sl. 26**).²⁸⁹

²⁸⁶ Jurčević 2009, str. 75.

²⁸⁷ Kao kuriozitet vezan uz naslov Josipovićevo rada iz 2010, „Majstor koljanskog pluteja“ u stilskom razvrstavanju predromaničke skulpture iz Galovca kod Zadra može se navesti upravo pilastar s Crkvine u Galovcu (sl. 23b). On je ukrašen identično kao koljanski na sl. 23a i potpuno je sačuvan. Kao dio crkvenog namještaja Belošević ga je objavio u više navrata; najprije 1989. kao pilastar, a zatim 1996. godine kao dio arhitektonske dekoracije. Uz fotografiju donosi ga i na grafičkoj rekonstrukciji, te pretpostavlja da je dio radioničke produkcije koja je izradila šesterostrani ciborij i ukrasne oplate nad vratima dakle, riječ je o Radionici Majstora koljanskog pluteja (usp. Belošević 1989, T. XXIV, sl. 2.; Belošević 1996, str. 197, 200, T. XXXII., 1). Kako je Josipoviću polazište za stilsko razvrstavanje skulpture Majstora koljanskog pluteja upravo skulptura s Crkvine u Galovcu zanimljivo je da ovaj pilastar uopće ne spominje u citiranom radu iz 2010. a niti u svojoj doktorskoj disertaciji iz 2013. godine (usp. Josipović 2013, str. 57-84.).

²⁸⁸ Jurčević 2009, str. 75.

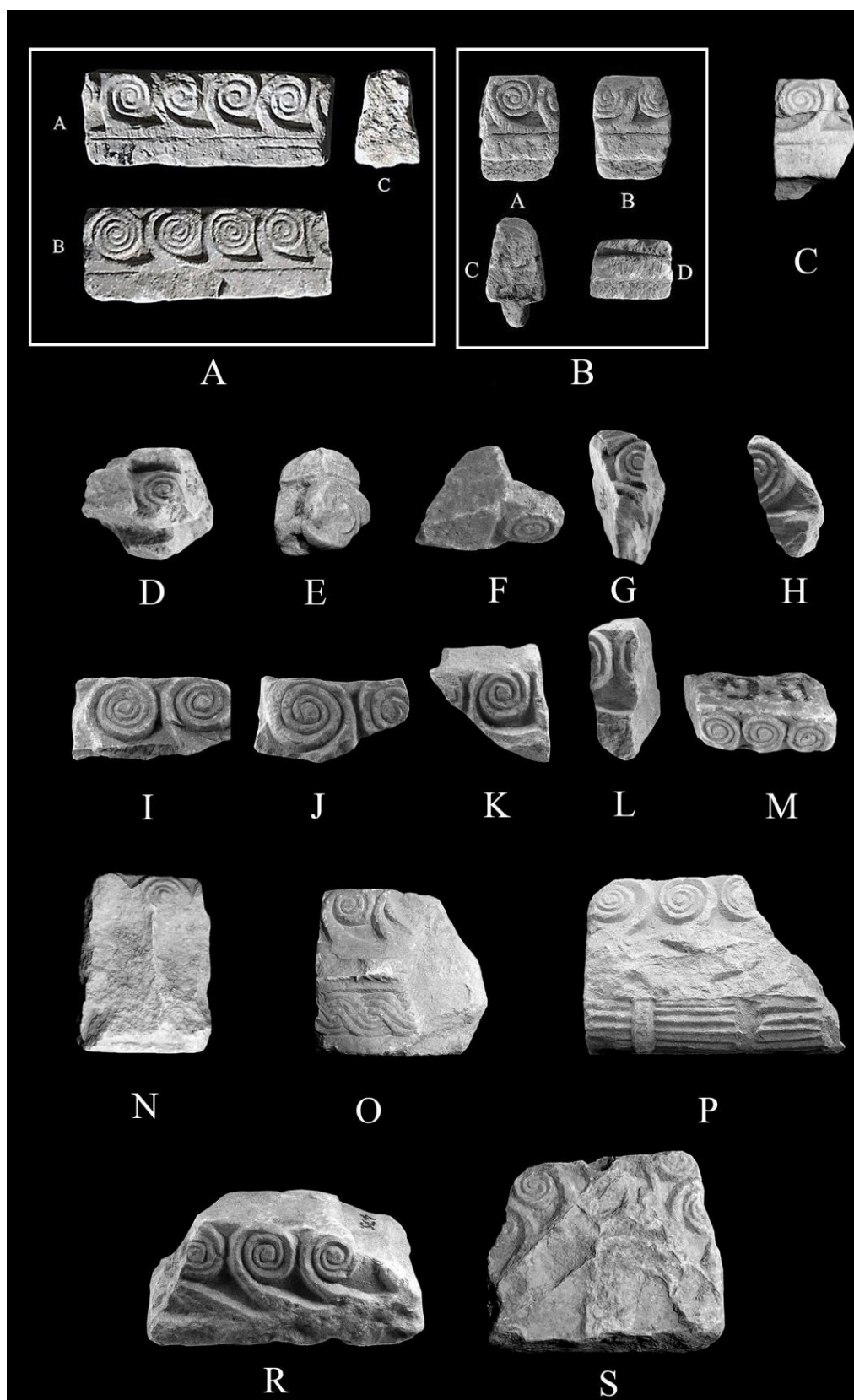
²⁸⁹ Jurčević 2009, str. 63.

Sl. 26; A, B- pilastar i plutej s Crkvine u Gornjim Koljanima

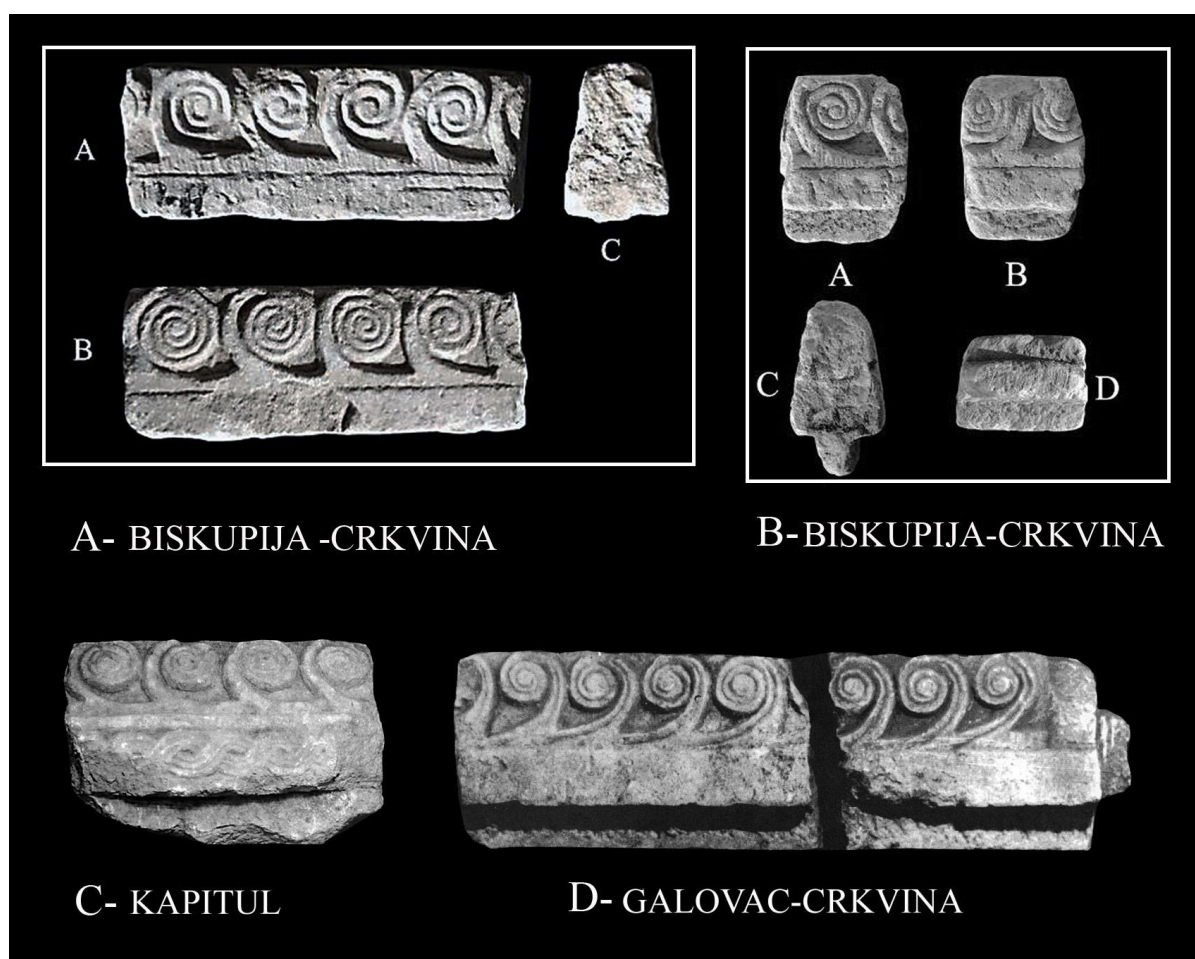
Dakle za četiri od šest spornih elemenata i dalje smatram da su produkt ove radionice dok su preostala dva, na koje je upozorio Josipović, mogući produkt druge radionice te ću o njima opširnije raspravljati nešto kasnije.

Prema istim kriterijima pristupio sam izdvajanju preostalih ulomaka crkvenog namještaja koji potječu s Crkvine u Biskupiji budući da se na njima sačuvala karakteristična klesarska ornamentalna obrada *Radionice Majstora koljanskog pluteja* koju sam već detaljno izložio te smatram da je ne treba ponavljati. Ulomci ukrašeni kukama s velikom zavojnicom i malom povijenom nogom sačuvali su se u relativno velikom broju (**vidi sl. 27, a-s**) i možemo ih, prema oblicima i funkciji, razvrstati u nekoliko cjelina.

Sl. 27; Ulomci crkvenog namještaja iz opusa Radionice Majstora koljanskog pluteja s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 5, 6, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 98, 101, 102,104, 105, 106, 108, 109,110) (foto: A. Jurčević)

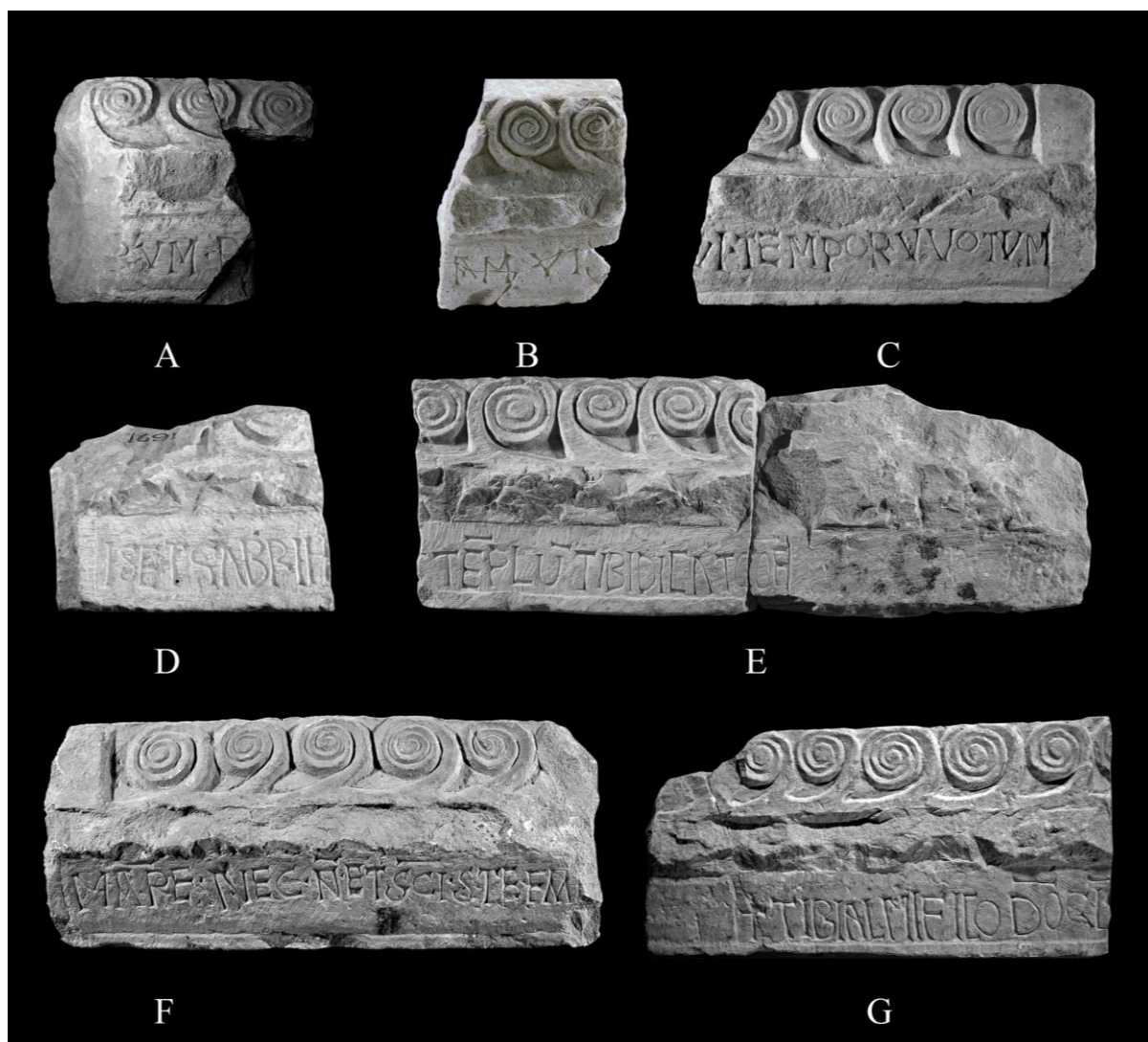
U prvu skupinu spadaju ulomci za koje možemo samo konstatirati da ih je izradila ova radionica jer su se sačuvali samo, karakteristično obrađeni, dijelovi jedne ili više kuka (vidi **sl. 27 g, h, i, j, k, l**). U drugu skupinu uvrstio bih ulomke manjih dimenzija i trokutastog presjeka koji su s obje strane ukrašeni kukama te na donjim dijelovima imaju istaknuto rebro za usađivanje (**slika 27a, b i c i sl. 28a i b**). *Radionica Majstora koljanskog pluteja* izrađivala je slične elemente i na drugim lokalitetima, samo nešto većih dimenzija, u Galovcu (**sl. 28d**) te na Kapitula kod Knina (**sl. 28c**). O funkciji i namjeni biskupijskih primjeraka teško je iznositi bilo kakve pretpostavke.

Sl. 28 ; Ulomci crkvenog namještaja neutvrđene funkcije iz opusa Radionice Majstora koljanskog pluteja: A, B – Biskupija Crkvina (kat. br. 15, 17) ; C - Kapitula kod Knina; D – Galovac Crkvina.

S Crkvine u Biskupiji potječu još dva ulomka trokutastog presjeka s kukama na objema stranama ali, za razliku od prethodno navedenih ova dva ulomka imaju na donjem dijelu udubljene utore (**sl. 27d i e**). Također na ulomcima triju greda sačuvale su se karakteristično oblikovane kuke (**sl. 27n, o i p**). Međutim dekoracija na donjim dijelovima

greda O i P na slici 27 razlikuje se od one koja se sačuvala na većini greda koje potječu s Crkvine u Biskupiji (usp. **sl. 29**).

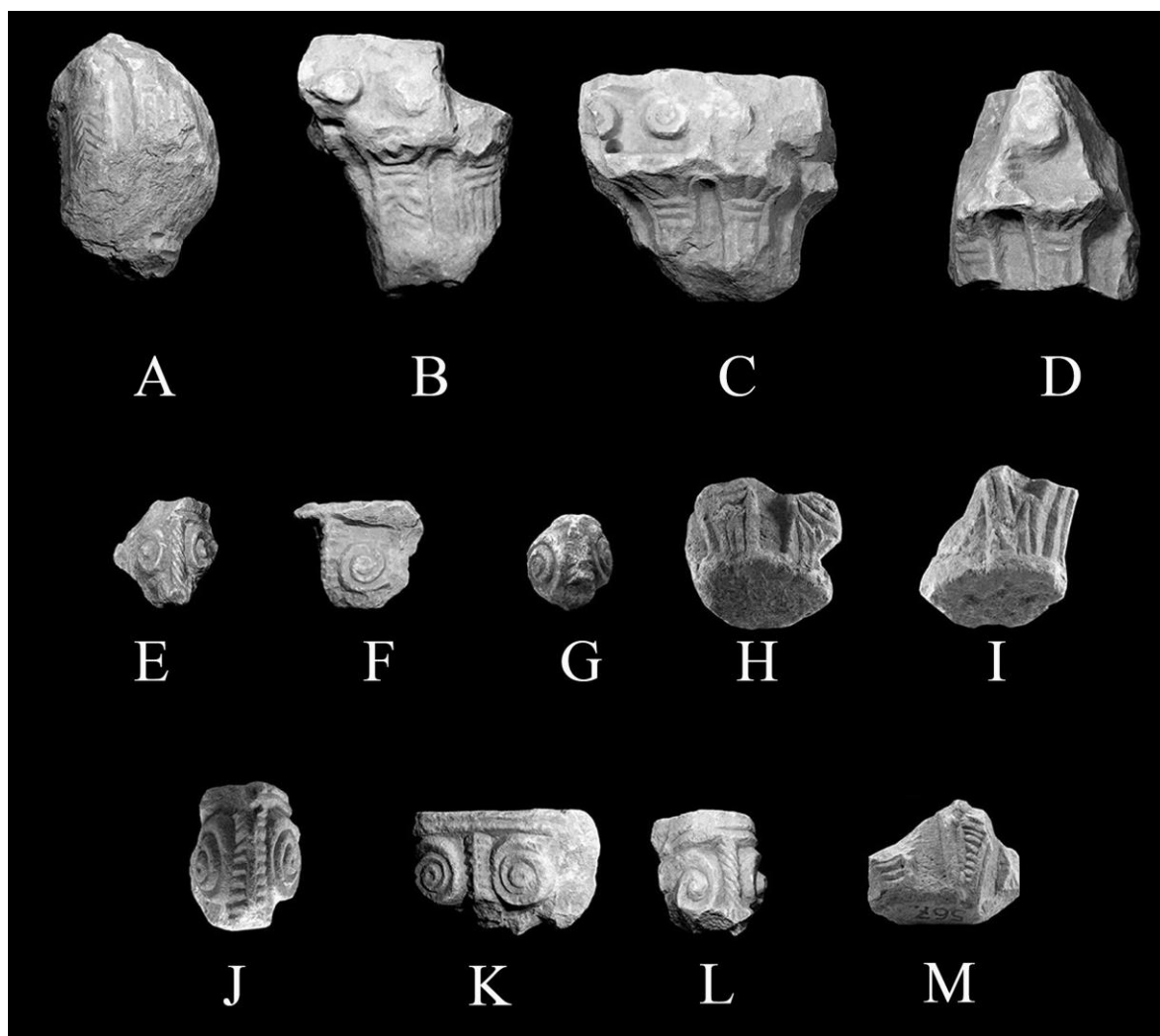

Sl. 29; A – G grede oltarne ograde s lokaliteta Biskupija Crkvina (kat. br. 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13) (foto: A. Jurčević)

Na ulomku O (**sl. 27**) uz kuke su se sačuvali i ostaci dvostrukog prepleta troprutih traka. Ovakva ornamentalna kombinacija vrlo je rijetka na gredama s Crkvine u Biskupiji jer je na njima načešće zastupljena tropojasna shema kuke – kimatij - natpisno polje (vidi **sl. 29**) Ukrašen na ulomku O najbliži je onom koji se sačuvao na gredi s Kapitula (**sl. 28c**) te na još jednoj gredi s nepoznatog lokaliteta koju sam već gore spomenuo (vidi **sl. 12f**). Za ulomak R na **sl. 27**, možemo pretpostaviti, prema položaju kuka, da je dio grede ili zabata ali budući da dimenzijama, odnosno debljinom, odstupa od svih ostalih srodnih elemenata njegovu funkciju ostavio bih otvorenom. Ulomak S (**sl. 28**), na kojem su se sačuvale, s lijeve i desne strane

po dvije kuke te vrh križa između njih, Jakšić je spojio na fotografskoj rekonstrukciji s donjim dijelom jednog od triju zabata koja su pripisana ovoj radionici.²⁹⁰

Kapiteli spadaju u skupinu najujednačenije ukrašenih dijelova crkvenog namještaja koje izrađuje *Radionica Majstora koljanskog pluteja*.²⁹¹ Određivanje pripadnosti pojedinih kapitela ovoj radionici temelji se na prepoznatljivosti klesarske obrade voluta i tordiranih stupića u najgornjem pojasu te ornamenata u obliku riblje kosti i kaneliranih stupića u drugom pojasu. Na temelju navedenog sam pretpostavio da se i ulomci od A do M na **sl. 30** mogu pripisati ovoj radionici.

Sl. 30; *Kapiteli Radionice Majstora koljanskog pluteja s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 21, 22, 23, 25, 27, 28, 29,30, 31, 33, 34, 40, 41)*

²⁹⁰ Jakšić 1980, str. 98-99, sl. 3.

²⁹¹ Usp. Radić 1895f, str. 205- 211; Jakšić (1980) 1984, str. 249-250, sl. 8-10; Belošević 1993, str. 182-184, T. VI-IX; Belošević 1997, str. 188-189; Jurčević 2009, str. 77 i 79; Josipović 2013, str. 72.

Najbrojniju skupinu, od novoatribuiranih ulomaka, čine oni ukrašeni troprutom pleternom trakom. Za navedene ulomke teško je iznijeti uvjerljive dokaze o pripadnosti određenoj radionici, stoga sam izdvojio samo dvadesetak onih za koje smatram da se direktnim analogijama sa sigurnošću mogu atribuirati *Radionici Majstora koljanskog pluteja* (sl. 31). Ulomci od A do P na sl. 31 imaju pleterni ukras sačuvan uz istaknutu rubnu profilaciju, a već sam ukazao na to da je jedna od osnovnih karakteristika *Radionice Majstora koljanskog pluteja* težnja ka popunjavanju cijeloga ukrasnog polja pa se tako naglašeno ukrašava i rubni prostor što nije karakteristika ostalih klesarskih radionica zastupljenih na Crkvini u Biskupiji. Navedenih 16 ulomaka ima tipičan način obrade kakav je zastupljen na sačuvanim dijelovima skulpturâ koje pripadaju razmatranoj klesarskoj produkciji poput dovratnika i letve pluteja iz Gornjih Koljana (sl. 32 a i b) te na letvi pluteja s Crkvine u Biskupiji (sl. 32 c). Ulomak pluteja A na sl. 31 sa sigurnošću možemo reći da pripada ovoj radionici ali ga ne možemo nedvojbeno pripisati lokalitetu Crkvina u Biskupiji. N. Jakšić ga je uvrstio u skulpturu koja potječe s Crkvine u Gornjim Koljanima i uklopio u (foto)rekonstrukciju jednog od koljanskih pluteja.²⁹² Budući da je riječ o radionici koja je djelovala na oba lokaliteta, vjerojatno po istom predlošku, ne može se bezrezervno prihvatiti ovaj prijedlog rekonstrukcije jer se za navedeni ulomak u inventarnim knjigama *Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika* navodi da je pronađen na Crkvini u Biskupiji. S druge strane postoji mogućnost da je došlo do pogreške prilikom upisa u inventarne knjige. Sudeći prema vrsti kamena, izradi ornamenata i kompoziciji (dimenzijama letve i pluteja) ovaj je ulomak jako sličan pluteju iz Gornjih Koljana (usp. sl. 31 a i sl. 32b). Međutim, F. Radić koji je objavio cjelokupnu skulpturu s Crkvine u Gornjim Koljanima ne donosi i ovaj ulomak,²⁹³ Pregledom arhivske dokumentacije vezane uz skulpturu s Crkvine u Koljanima, također nisam naišao na nikakave podatke vezane uz ovaj ulomak, ali ga nisam pronašao niti među onima s Crkvine u Biskupiji.²⁹⁴ Stoga se, u ovom trenutku za ulomak pluteja o kojem je riječ ne može sa sigurnošću tvrditi da poječe iz Biskupije ili iz Koljana.²⁹⁵

Na ulomku B na sl. 31 ispod donje rubne profilacije sačuvao se dio troprute trake pa pretpostavljam da je riječ o letvi pluteja te da zajedno s ulomcima C, D, E, G i H čini jednu cjelinu (vidi sl. 31). Dakle, uz već postojeći rekonstruirani plutej s Crkvine u Biskupiji (sl. 32c) ovaj radionici možemo pripisati još jedan koji, sudeći prema navedenim ulomcima ima

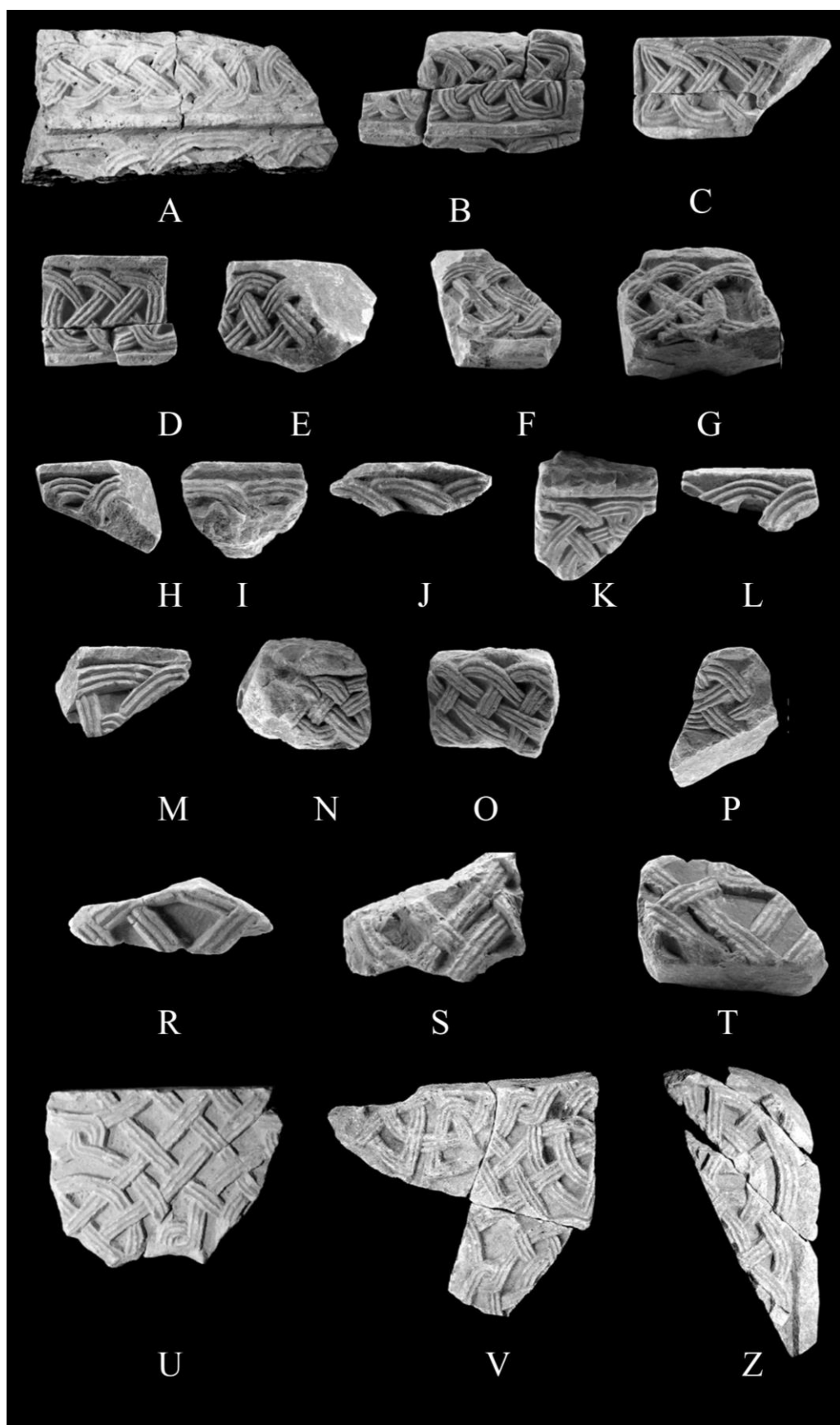
292 Jakšić 1984, str. 248, sl. 6.

293 Radić 1900c, str. 107-122.

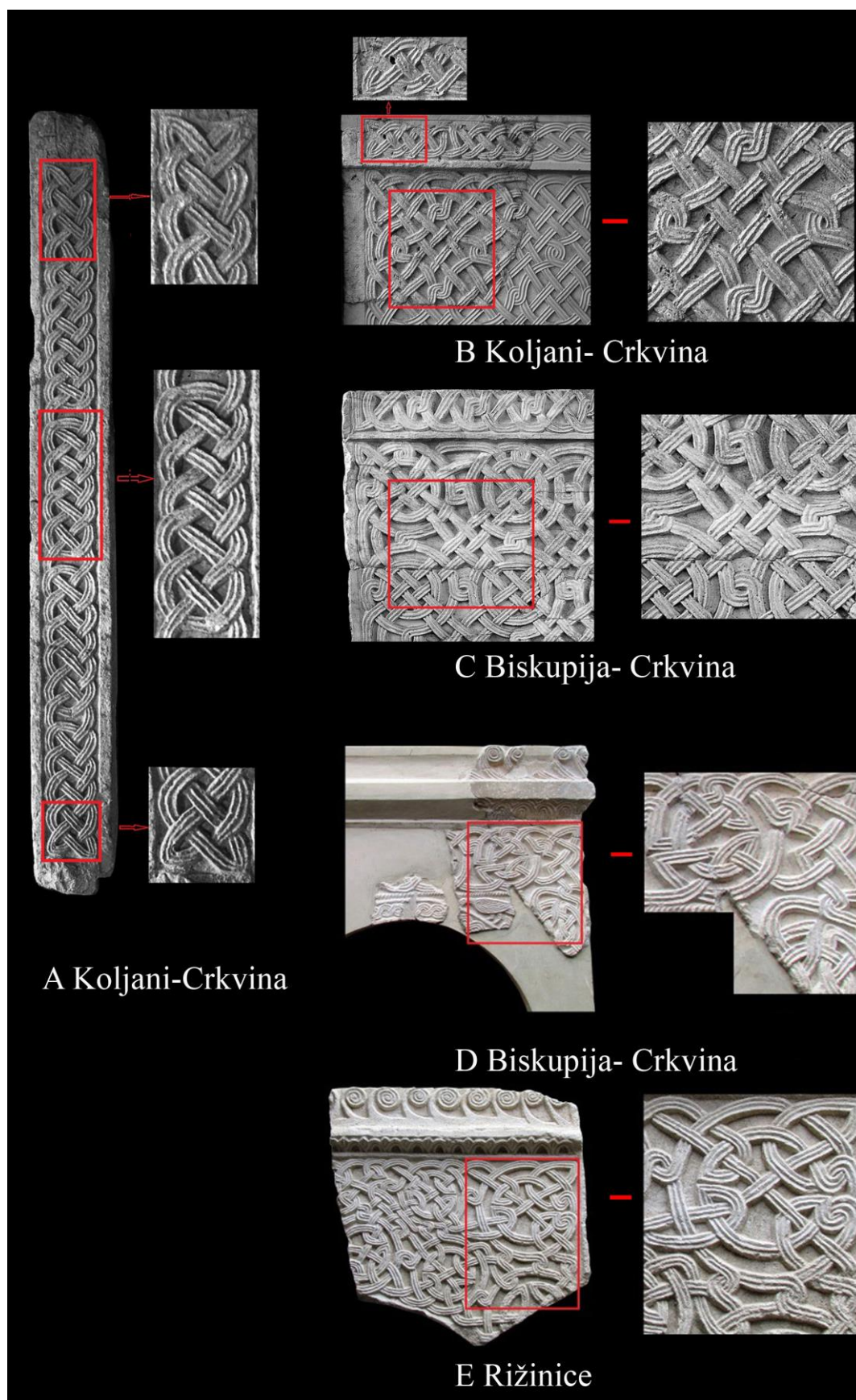
294 U arhivskoj dokumentaciji ne navodi se podatak kada i kako je ovaj ulomak dospio u Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

295 Na ovaj problem već sam upozorio 2009. g. (usp. Jurčević 2009, str. 73, kat. 11).

ukras klesan na isti način kao i ukas na letvi pluteja i dovratniku s Crkvine u Gornjim Koljanima (usp. **sl. 31 b, c, d, e, g** i **sl. 32 a i b**). Također ako usporedimo pleterne ornamente na ulomcima R, S, T i U na **sl. 31** s ornamentima na plutejima iz Gornjih Koljana i Biskupije (**sl. 32b i c desno**), prema načinu klesanja i komponiranja pleternih traka primjetit ćemo da pripadaju *Radionici Majstora koljanskog pluteja*. Ulomci V i Z nisu ukrašeni karakterističnom pleternom kompozicijskom shemom razmatrane radionice ali je preplet troprutih traka na njima srodan ukrasima na pojedinim dijelovima crkvenog namještaja poput onih na stranicama ciborija s Crkvine u Biskupiji (**sl. 32d**) i s Rižinica (**sl. 32e**) te na rekonstruiranom pluteju s Crkvine u Biskupiji (**sl. 32c**).

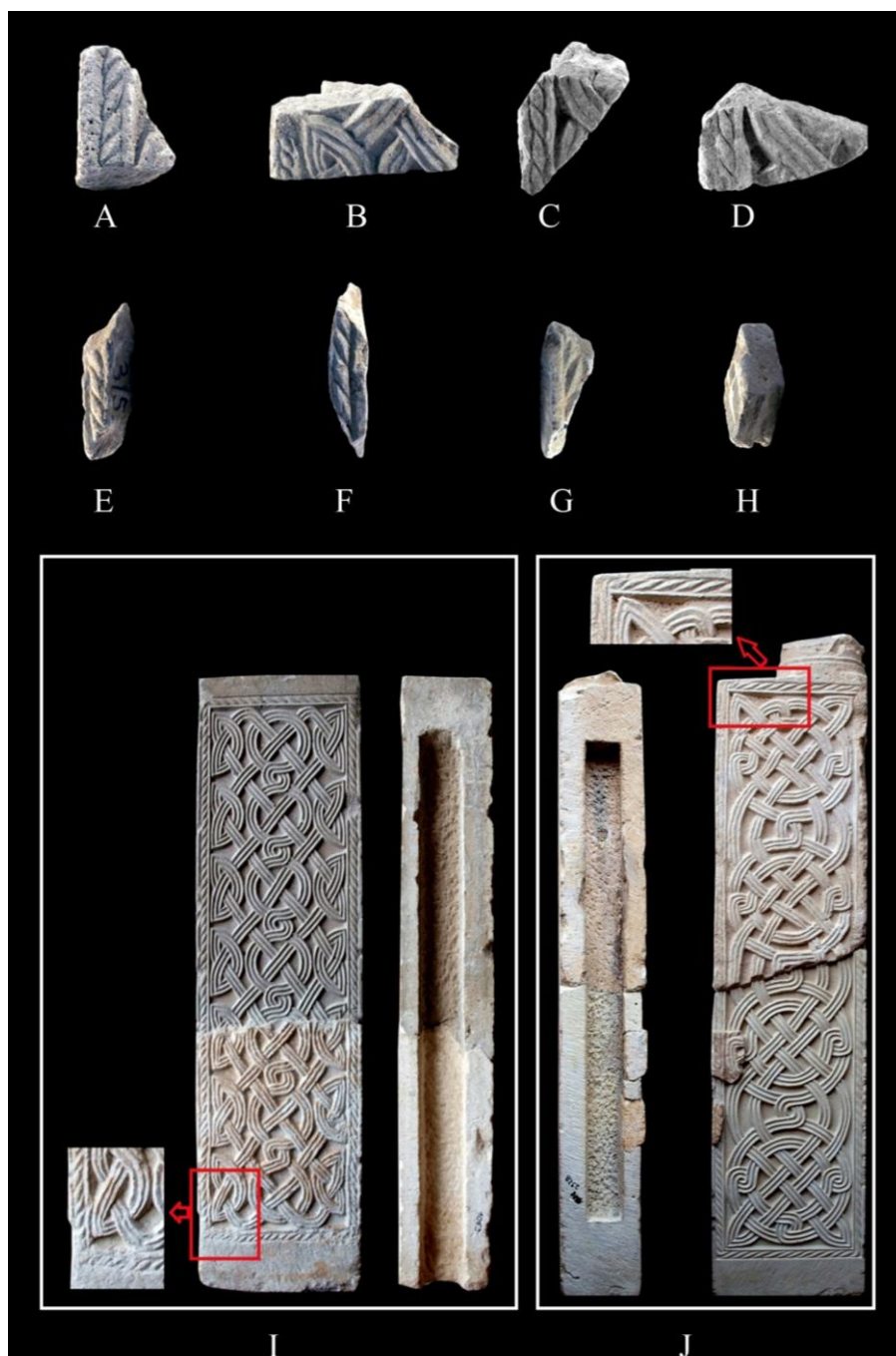

Sl. 31; *Ulomci ukrašeni troprutom pleternom trakom s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 45,46, 47, 48, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 62, 64, 69, 70, 71, 80, 82, 83, 89, 91) (foto: A. Jurčević)*

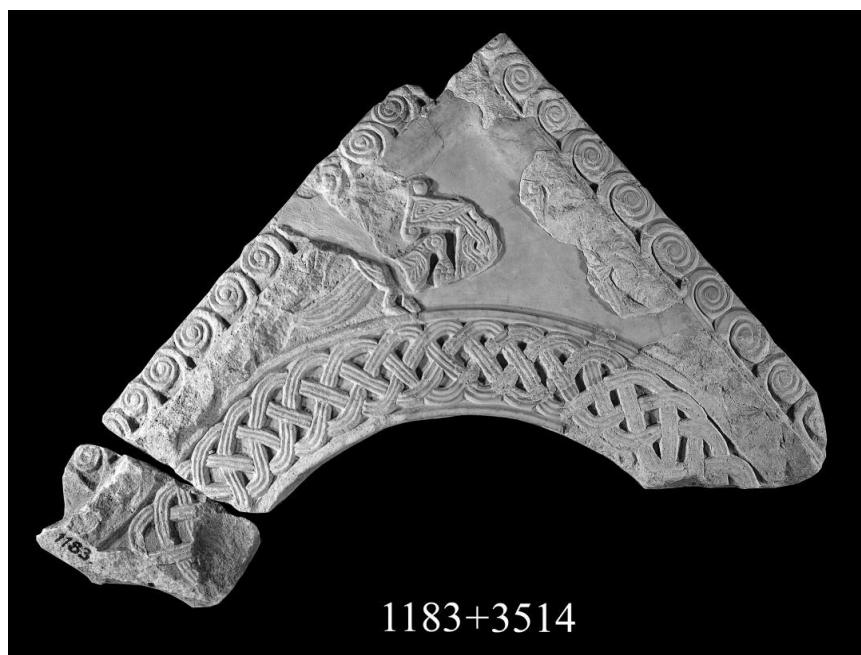
Sl. 32; A, B - Gornji Koljani Crkvina; C, D – Biskupija Crkvina (kat. br. 43, 93); E - Rižinice (foto: A. Jurčević)

Za razliku od gore navedenih, ulomke ukrašene ornamentom koji podsjeća na tordirano uže (vidi sl. 33) možemo atribuirati ovoj radionici bez većih problema jer ovaj ornament na Crkvi u Biskupiji zastupljen je samo na namještaju koji je izradila *Radionica Majstora koljanskog pluteja* što je vidljivo na pilastrima ili na stranicama ciborija s Crkvine u Biskupiji (vidi sl. 32b i 33i, j).

Sl. 33; Ulomci crkvenog namještaja s Crkvine u Biskupiji ukrašeni tordiranim užetom (kat. br. 58, 60, 61, 65, 66, 67, 72, 74, 76, 77) (foto: A. Jurčević)

Isto tako ni za ulomak pod inv. br. 1183 na sl. 34 ne treba iznositi posebnu argumentaciju za njegovu atribuciju jer se izravno spaja s najbolje sačuvanim zabatom *Radionice Majstora koljanskog pluteja* (vidi sl. 34).

Sl. 34; Novoatribuirani ulomak i rekonstruirani zabat (kat. br. 3)(foto: A. Jurčević)

6.2.1 Datacija

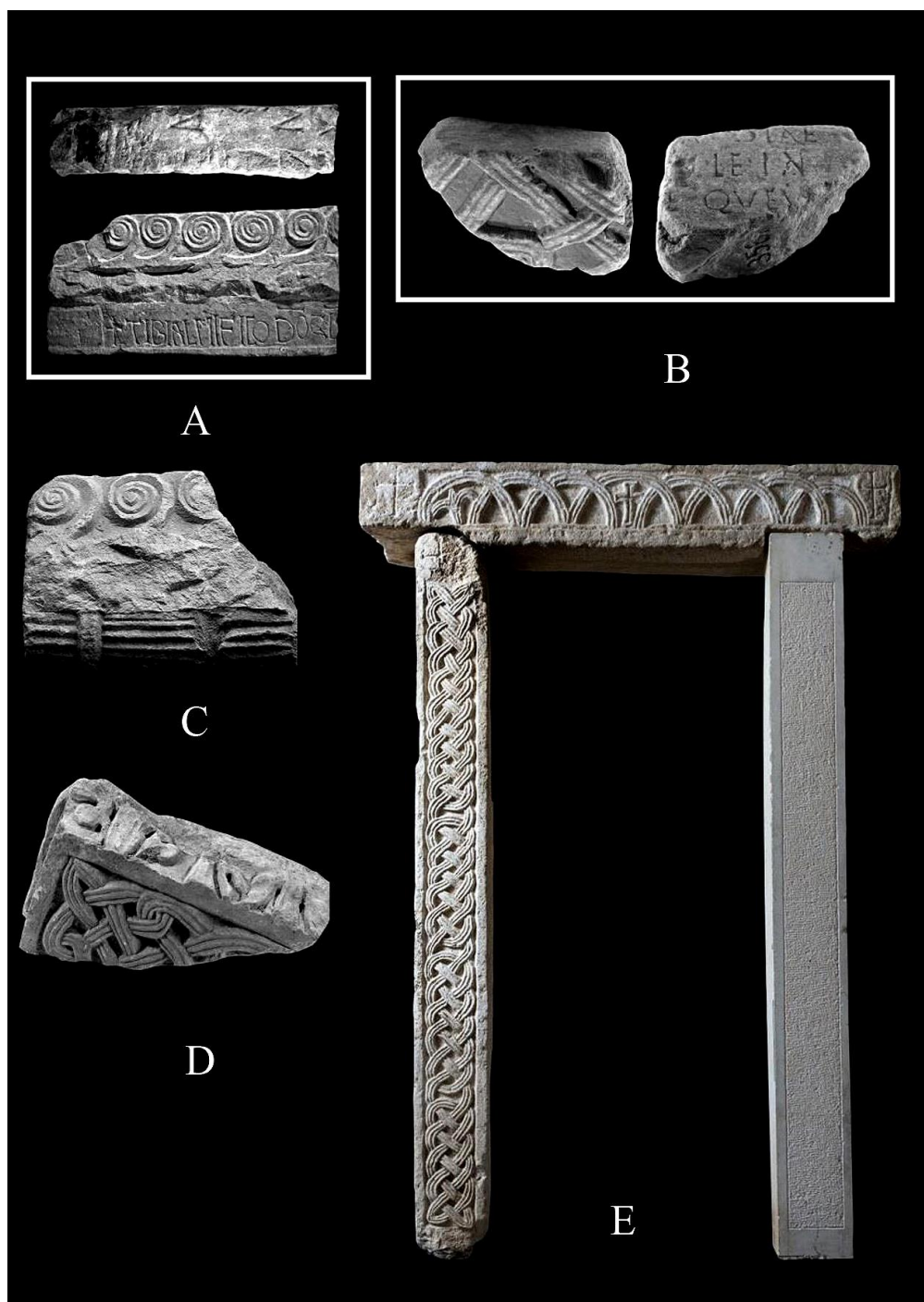
Za određivanje vremenskog djelovanja ove radionice od presudne su važnosti višestruke poveznice između lokaliteta na Crkvini u Biskupiji i Crkvini u Gornjim Koljanima, o kojima sam govorio u uvodnom dijelu, a ovdje ih namjeravam nadopuniti s još nekoliko argumenata.²⁹⁶

Ponajprije ukazujem na to da sam još prije nekoliko godina, uspoređujući skulpturu i arhitekturu crkava u Koljanima i u Biskupiji, pretpostavio da je *Radionica Majstora koljanskog pluteja*, osim što je bila prva koja je obje crkve opremila liturgijskim namještajem, ujedno obje i sagradila prema sličnom arhitektonskom projektu.²⁹⁷ Jedan od argumenta koje sam iznio u prilog toj pretpostavci (da je ova *Radionica* prva djelovala na oba lokaliteta) bila je posebnost kamena koji je rabila za izradu namještaja. Naime, ova je radionica, jedina od

²⁹⁶ Vidi naprijed u tekstu.

²⁹⁷ Jurčević, 2009, str. 68

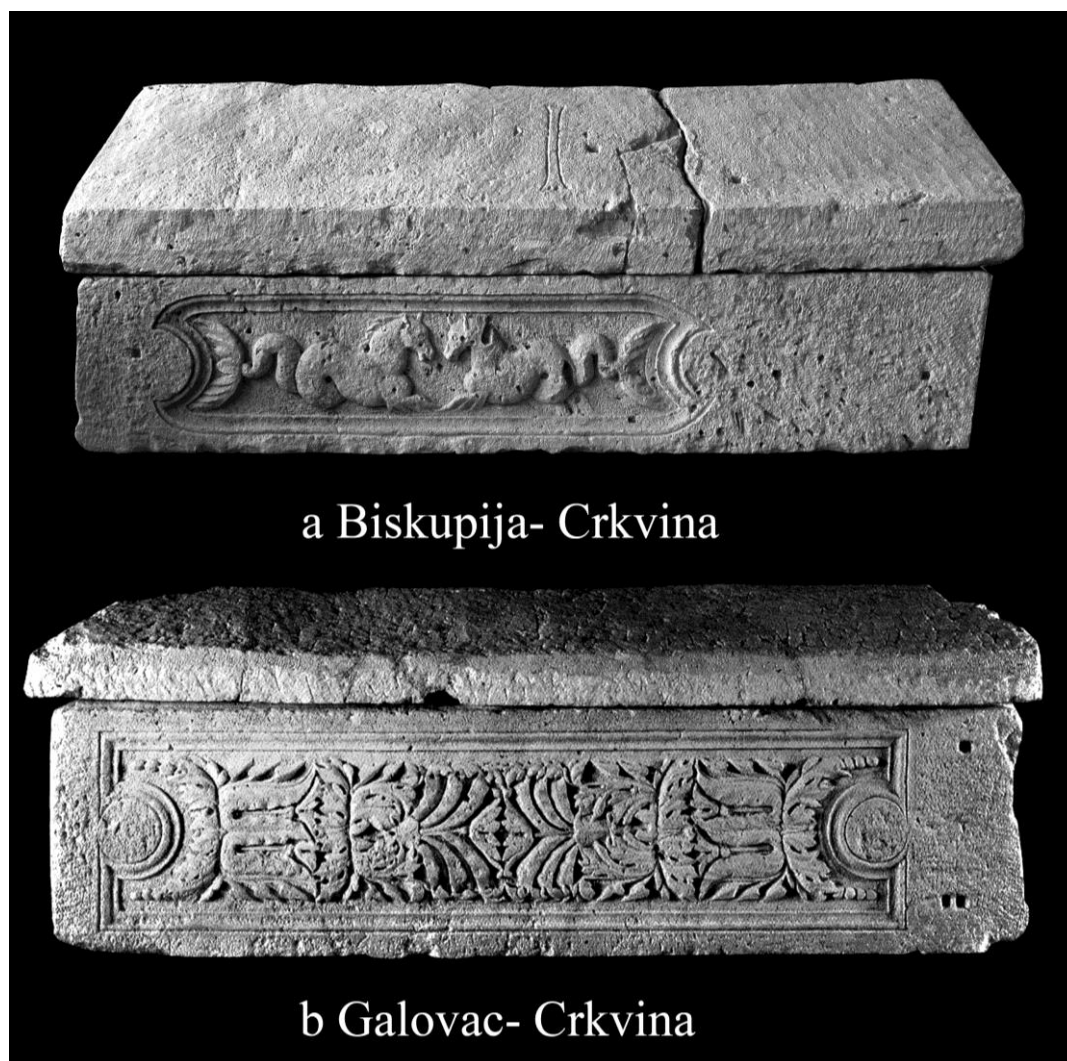
svih koje su djelovale na Crkvini u Biskupiji, koristila antičke spomenike kao građu za izradu oltarne ograde i dijelova arhitekture (sl. 35 a, b i c).²⁹⁸

Sl. 35; *Ulomci namještaja i arhitektonskih elemenata izrađeni od preklesanih antičkih spomenika; A, B, C Biskupija-Crkvina (kat. br. 7, 20, 45); D, E - Gornji Koljani-Crkvina (foto: A. Jurčević)*

²⁹⁸ Jurčević 2009, str. 65-66.

Tragovi antičkih natpisa i ukrasa sačuvali su se na ulomcima dviju greda i na dva ulomka pluteja s Crkvine u Biskupiji i s Crkvine u Gornjim Koljanima (sl. 35 a, b, c i d) te na dovratniku i nadvratniku s Crkvine u Gornjim Koljanima (sl. 35e).²⁹⁹ U istom kontekstu mogu se promatrati još dva proizvoda *Radionice Majstora koljanskog pluteja* nastala prepravljajanjem dijelova antičke arhitekture i skulpture (sl. 36), ali u ovom slučaju se ne radi o crkvenom namještaju već o sarkofazima. Prvi sarkofag je pronađen na Crkvini u Biskupiji i objavio ga je Radić 1896. godine (tzv. sarkofag s hipokampima), a drugi na Crkvini u Galovcu gdje je također djelovala ova radionica (sl. 36).

Sl. 35; *Sarkofazi od preklesanih antičkih arhitrava: A – Biskupija Crkvina (kat. br, 96); B – Galovac Crkvina*

²⁹⁹ Na skulpturi iz opusa ove radionice koja potječe s Crkvine u Biskupiji sačuvali su se dijelovi antičkih natpisa na ulomcima grede (inv. br. 1693, sl. 35a) i pluteja (inv. br. 256, sl. 35b) a tragovi dekoracije na donjem dijelu grede (inv. br. 1230, sl. 35 c), dok su se na skulpturi iz Koljana na jednom ulomku pluteja sačuvala palmete s nekog antičkog reljefa (sl. 35d), a na dovratniku i nadvratniku na unutrašnjim stranama tragovi rubnih profilacija (sl. 35e).

Jedan i drugi sarkofag izrađeni su od arhitrava neke monumentalne antičke građevine, a njihovu sličnost u izradi, odmah po pronalasku galovačkog sarkofaga, uočio je Belošević.³⁰⁰ On je, uvažavajući mišljenje N. Cambija,³⁰¹ za oba sarkofaga pretpostavio da su proizvedeni u 7. ili 8. stoljeću ali i da su preuporabljani u 9. st.³⁰² S tim se nije složio Jakšić, koji je kao i Belošević, uočio ujednačen klesarski pristup prilikom prerađivanja antičkog arhitrava u sarkofag, ali je tu izradu povezao s klesarskom radionicom koja je djelovala na oba lokaliteta s kojih sarkofazi potječu, te ih je pripisao njezinoj produkciji, odnosno *Majstoru koljanskog pluteja*. Složio sam se navedenom radioničkom produkcijom, ali ne i s Jakšićevom datacijom koju je naveo za predmete pronađene u sarkofagu s hipokampima.³⁰³ Već sam prethodno naveo da su uz pokojnika u tom sarkofagu pronađene pozlaćene ostruge s garniturama za kopčanje, pojasna kopča, privjesak od jaspisa i zlatnik Konstantina V i sina mu Lava IV (**sl. 36a**).³⁰⁴ Po kvaliteti i bogatstvu ukrasa spomenute su ostruge najslbližnje ostrugama iz dječjih grobova otkrivenih u dvjema zidanim presvođenim grobnicama; jedna se nalazila u južnom brodu, a druga ispod sjevernog zida južne prostorije u narteksu bazilike. (vidi **sl. 36 b i c**).³⁰⁵ Navedene ostruge i garniture za kopčanje tipološki su srodne svim karolinškim ostrugama i ostalim nalazima koji potječu iz grobova u drvenim lijesovima ukopanim uz južni zid bazilike na Crkvini (vidi **sl. 36**).³⁰⁶ Sarkofag s hipokampima i zidane grobnice, prema riječima istraživača,³⁰⁷ nalazili su se u istom stratigrafskom sloju kao i grobovi u drvenim lijesovima.³⁰⁸ Zbog navedenih stratigrafskih odnosa i radioničke srodnosti nalaza pretpostavio sam da su svi oni proizvod istih franačkih radionica te da se njihova pojava u Hrvatskoj može datirati u uži vremenski period,³⁰⁹ kao i to da su mogli dospjeti u Biskupiju u vrijeme najintenzivnijih odnosa Hrvatske Kneževine i Franačkog Carstva tj. od kraja 8. stoljeća do razdoblja vladavine kneza Borne kada ti odnosi dosežu svoj vrhunac.³¹⁰

300 Belošević 1989, str. 77, bilj. 7.

301 Cambi 1983-1984, str. 82, Cambi je o ovom sarkofagu pisao i 2010. g. (usp. 2010. str. 131, tab. XCVII, 3.

302 Belošević 1996b, str. 337.

303 Jurčević 2009, str. 66, bilj. 37.

304 Radić 1896c, str. 71-86; Milošević, 2000b, str. 225-226.

305 Petrinc 2000, str. 220-225.

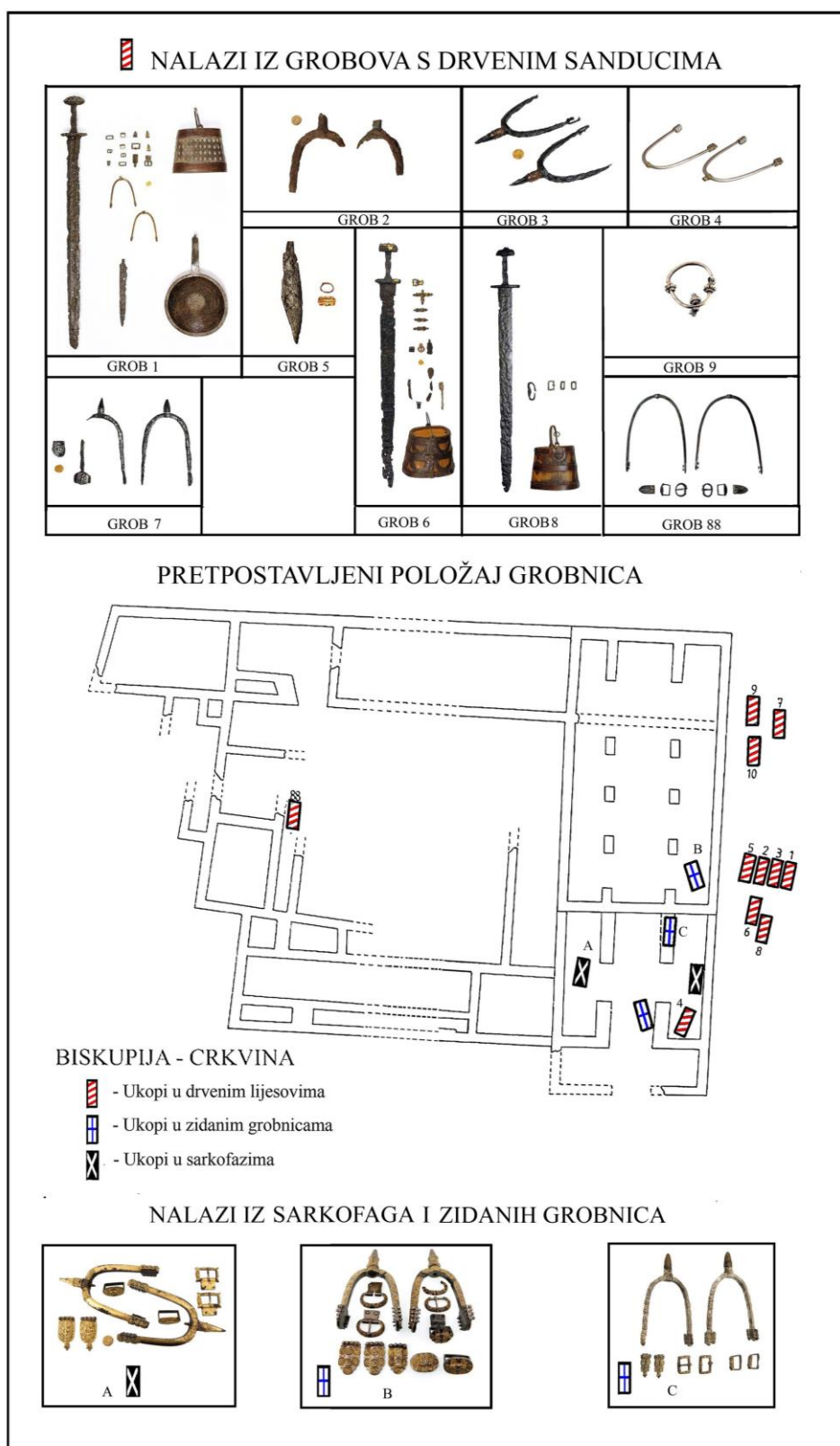
306 God. 2011. uzeo sam u razmatranje ostruge pronađene na području Hrvatske Kneževine, a tu je navedena i sva važnija literatura posvećena ovoj problematici. Usp. Jurčević 2011, str. 111-147.

307 Marun 1891, str. 61-62; Marun 1892, str. 94-95, Marun 1998, str. 35, 105.

308 O stratigrafiji grobova s franačkim nalazima i novcem bizantskog cara Konstantina vidi: Jurčević 2011, str. 134-137.

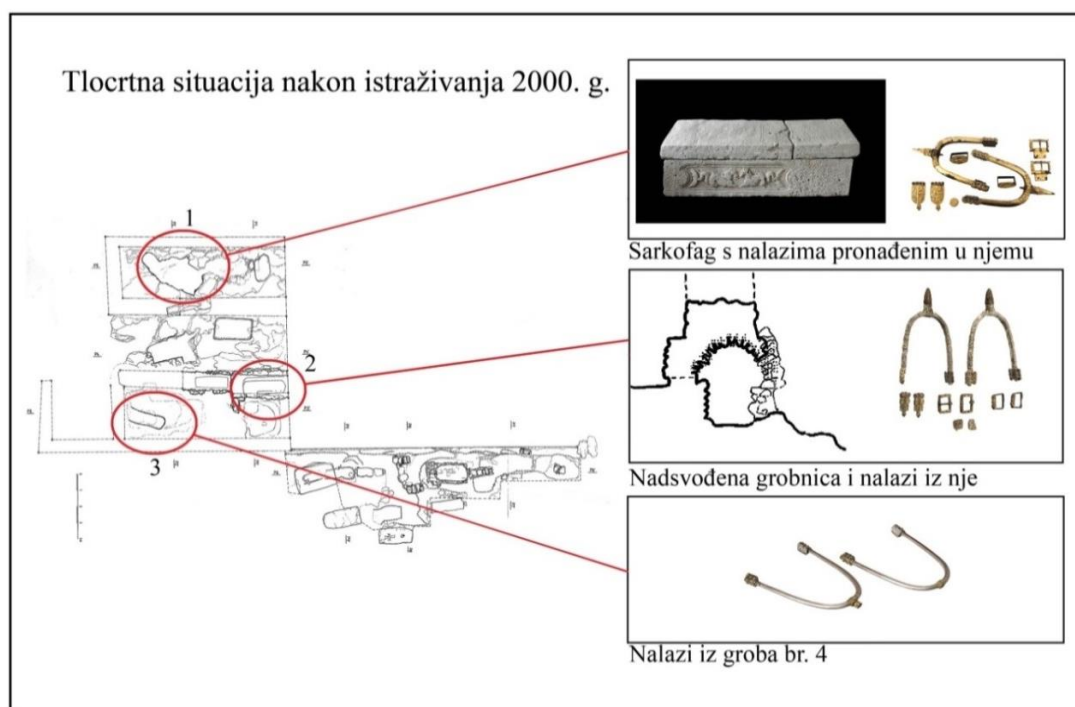
309 Jurčević 2011, str. 111-147.

310 Povijesna vrela (Vita Hludowici Imperatoris 818, Annales regni Francorum 819 and Annales Sithiensis 821) spominju kneza Bornu, koji je bio franački vazal i sudjelovao u ratu protiv panonskog kneza Ljudevita Posavskog, a posjetio je i dvor Ludovika Pobožnog u Aachenu.

Sl. 36 ; Položaj grobova horizonta Biskupija - Crkvina s prikazom nalaza iz grobova s drvenim lijesovim (1 - 88) sarkofaga s hipokampima (A) zidanih presvođenih grobnica (B-C) (foto: Z. Alajbeg, A. Jurčević)

Sažimajući izneseno naglašavam da sam, uz ostalo i zbog franačkih nalaza otkrivenih u sarkofagu s hipokampima, koji je izradila *Radionica Majstora koljanskog pluteja* pretpostavio da je ona sagradila baziliku na Crkvini i bila prva klesarska radionica koja ju je opremila namještajem te da je djelovala oko 820. – 830. godine. To je ujedno i vrijeme ukopa pokojnika u spomenutom sarkofagu³¹¹ Revizijskim istraživanjima provedenim 2000. godine otvorila se mogućnost ponovnog uvida u stratigrafske odnose među grobovima kao i između grobova i arhitekture na Crkvini.³¹² Tom prilikom, u sjevernoj prostoriji narteksa, na mjestu gdje je pronađen sarkofag s hipokampima uočeni su isklesani tragovi poravnjanja kamene površine (živca) na kojoj se nalazio. U jugozapadnom uglu južne prostorije narteksa otkriveni su ostatci rake groba br. 4, a ispod sjevernog zida iste prostorije nadsvođena grobnica u kojoj su 1983. god. bile pronađene dječje ostruge (**vidi sl. 38**). Kao što se može vidjeti na tlocrtu orijentacija sarkofaga i grobne rake groba br. 4, odstupa od orijentacije arhitekture zbog čega bi se moglo pretpostaviti da su ukopani prije izgradnje narteksa (**sl. 38. 1 i 3**).³¹³

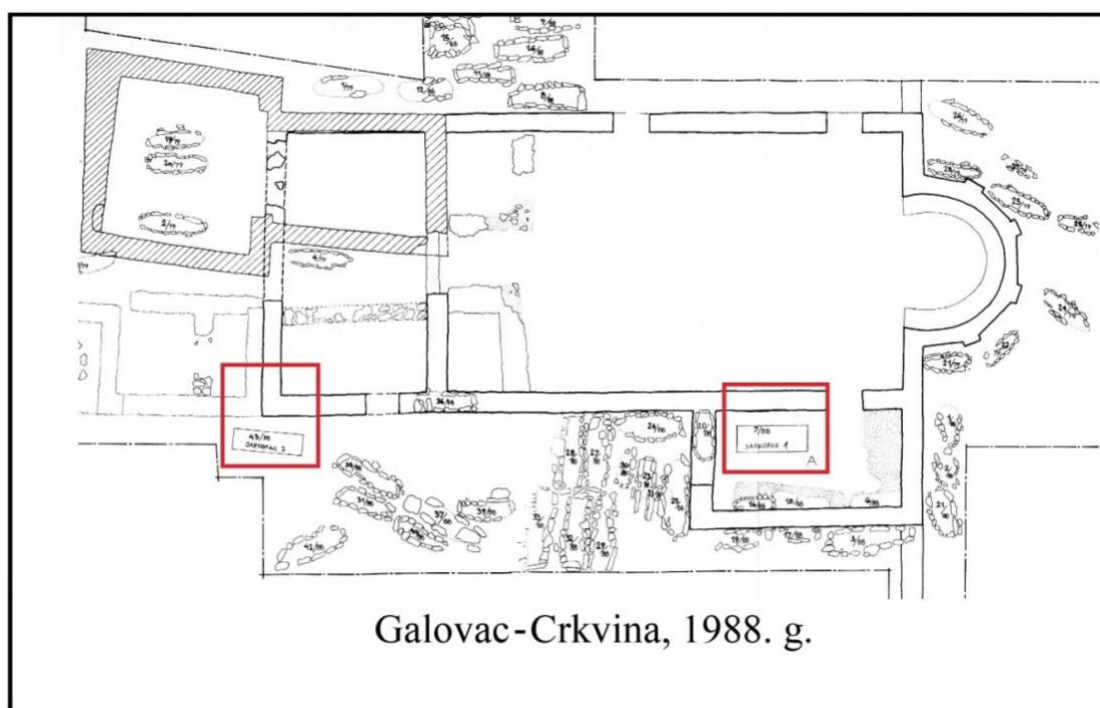
Sl. 38; Položaj grobova ispod narteksa bazilike na Crkvini (A. Jurčević)

311 Jurčević 2011, str. 136.

312 Tehnička dokumentacija nastala tijekom tih istraživanja nalazi se u planoteci i fototeci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika.

313 Rezultati revizijskih istraživanja podudaraju se s Maunovim opisima položaja sarkofaga s hipokampima za koji navodi da je bio „okrenut uzduž kapele, nešto malo navinut prema sredini bazilike“ (usp. Marun 1891, str. 61.) i groba br. 4, koji je pronađen u južnoj ili kako je Marun naziva „podnevnoj“ prostoriji narteksa: „...u podnevnoj kapeli otkriven je četvrti grob, koji je glavom upirao u zid donji kapele a širinom položen na sredini iste...“ (usp. Marun 1892b, str. 94.).

Usporedimo li položaj sarkofaga iz Biskupije s položajem sarkofaga s Crkvine u Galovcu (sarkofag 1, G7/88, ukrašen vegetabilnom ornamentikom pripisuje se istoj radioničkoj produkciji kao i biskupijski sarkofag, označen desno na sl. 39),³¹⁴ primjetit ćemo da se njihovi položaji bitno razlikuju (**usporedi sl. 38 i 39**). Galovački sarkofag 1 orijentiran je u potpunosti prema arhitekturi za razliku od još jednog neukrašenog sarkofaga koji je pronađen na istom lokalitetu, ali izvan arhitekture (sarkofag 2, G43/88, označen lijevo na sl. 39). Za sarkofag 2 iz Galovca sa sigurnošću se može reći da nije orijentiran prema arhitekturi već prikazuje otklon u smjeru sjeverozapad-jugoistok.

Sl. 39; *Položaj sarkofagâ otkrivenih na Crkvini u Galovcu (preuzeto iz: Belošević 1989, str. 77)*

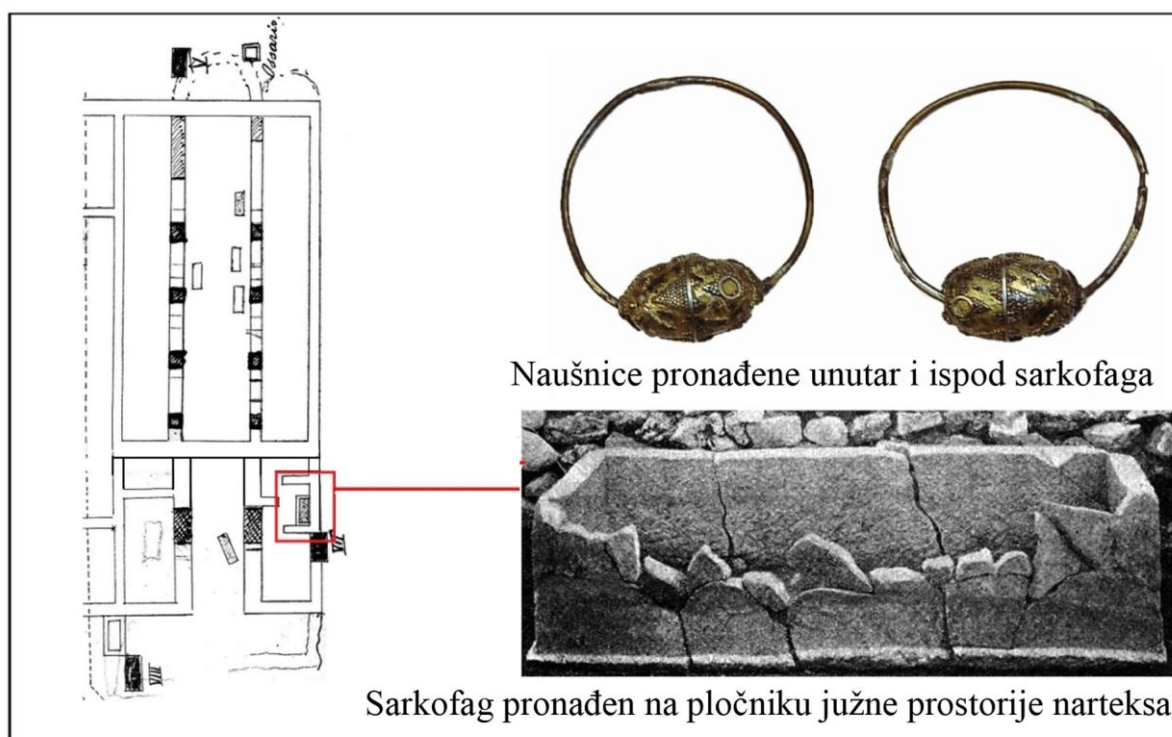
Dakle, položaj groba br. 4. i sarkofaga s hipokampima sugerira da su stariji od nartekse dok nadsvođena grobnica koja je pronađena ispod sjevernog zida južne prostorije nartekse na Crkvini u Biskupiji svojim položajem to i potvrđuje.³¹⁵

Sasvim drugačiji položaj i odnos prema arhitekturi od sarkofaga s hipokampima ima tzv. izgoreni biskupijski sarkofag unutar i ispod kojega je pronađena po jedna jednojagodna naušnica. Prema Marurnovim riječima, izgoreni sarkofag se nalazio na podnici između dva pregradna zida u južnoj prostoriji nartekse bazilike (**vidi sl. 40**). Orijentacija sarkofaga u

³¹⁴ Belošević 1989, str. 77.

³¹⁵ U prilog ovoj hipotezi možemo navesti i Gunjačino mišljenje da je na Crkvini najprije sagrađena trobrodna bazilika, a zatim narteks i arhitektonski kompleks sjeverno od bazilike (Gunjača 1953, str. 48.).

potpunosti odgovara orijentaciji arhitekture kao što se jasno vidi na tlocrtu iz 1890. godine (vidi sl. 40).³¹⁶ Pretpostavljam da stratigrafski odnos između izgorenog sarkofaga s jednojagodnim naušnicama i sarkofaga s hipokampima, groba br. 4 i nadsvođene grobnice ukazuju na kronološku razliku ukapanja izvan i unutar arhitekture (usp. sl. 40 i sl. 38). Odnosno, u vrijeme ukopa starijih grobova u kojima su pronađene franačke ostruge i bizantski novac (horizont Biskupija Crkvina - kraj 8. i početak 9.st.) narteks nije bio sagrađen dok je u vrijeme ukopa spaljenog sarkofaga s jednojagodnim naušnicama narteks bio sagrađen (druga trećina 9. st).

Sl. 40; Položaj izgorenog sarkofaga u južnoj prostoriji narteksa

Zbog radioničke povezanosti sarkofaga s hipokampima i oltarne ograde, te zbog nalaza u sarkofagu i njihove potpune srodnosti s nalazima iz svih grobova u istom sloju zadržao bih svoju raniju predloženu dataciju, odnosno, izradu sarkofaga i oltarne ograde te izgradnju crkve (bez narteksa) vremenski bih opredijelio oko 820. – 830. godine.³¹⁷

³¹⁶ I sâm Marun za ovaj sarkofag navodi: „Naravno se sudi da su sarkofag i mrtvac suvremeni bazilici“ i “ U položaju u kojemu ga mi nadjosmo, morao je stajati nad pločnikom“ (usp. Marun 1898, str. 113-118; Marun 1998, str. 30.).

³¹⁷ Pretpostavljam da je ukop u sarkofagu s hipokampima najmlađi od svih ukopa s franačkim nalazima na Crkvini, te da se dogodio u doba prvog opremanja crkve namještajem.

Drugačije mišljenje o datiranju i produkciji ostruga i sarkofaga s hipokampima s Crkvine u Biskupiji iznio je A. Milošević.³¹⁸ On smatra da su ostruge i ostružne garniture nastale u dalmatinskim gradovima na obali u tradiciji „ranobizantskoga i srednjobizantskoga zlatarstva“ i datira ih u drugu polovicu 9. st.³¹⁹ Uspoređujući urezani križ na poklopcu sarkofaga s hipokampima s Crkvine u Biskupiji s križevima na zabatima *Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira* ovaj autor zaključuje da je jedino spomenuta radionica mogla isklesati takav križ, jer su za nju karakteristični križevi s razdvojenim završetcima krakova.³²⁰ Međutim, i kod ostalih radionica koje su klesale predromaničku skulpturu može se uočiti da su haste križa na krajevima razdijeljene na dva dijela. To je vidljivo npr. na donjoj hasti križeva na sarkofagu splitskog nadbiskupa Ivana (**sl. 41 a**),³²¹ te na ulomku poklopca sarkofaga pronađenog pored crkve sv. Petra u Trogiru (**sl. 41 b**).³²² Osim na sarkofazima, razdvojene haste na krajevima križeva nalazimo na zabatima iz sv. Lovre u Trogiru (**sl. 41 c**),³²³ sv. Mande na Škrapama u Splitu (**sl. 41 d**),³²⁴ sv. Nikole na Čiovu (**sl. 41 e**)³²⁵ i sv. Petra na Lučcu u Splitu (**sl. 41 f**).³²⁶ Zabati sa **sl. 41** datiraju se od 9. do kraja 11. st. i pripadaju različitim fazama predromanike što jasno upućuje na zaključak da križevi s račvastim završetkom na hastama nisu karakteristični samo za jednu klesarsku radionicu niti samo za jedno vremensko razdoblje. Također za latinski križ s račvastim završetkom hasti kakav je urezan na poklopcu sarkofaga s hipokampima (**vidi sl. 43**) ne može se tvrditi da je karakterističan za *Dvorsku klesarsku radionicu iz vremena kneza Branimira* jer su na dva zabata iz Šopota kod Benkovca, na zabatu iz Ždrapnja kod Bribira i vjerojatno zabatu s Crkvine u Biskupiji uklesani grčki, a ne latinski križevi.

318 Ovo je Milošević ponovio u nekoliko navrata. Usp. Milošević 2009, str. 355-370; Milošević 2011, str. 221-241; Milošević, Peković 2009, str. 239-240.

319 „Za križeve s račvastim završetkom krakova da su zaštitni znak te radionice jer su isklesani na svim zabatima koji je obilježavaju, a kao forma gotovo su nepoznati na drugim tadašnjim spomenicima u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji i Hrvatskoj“ Usp. Milošević 2009, str. 361, 364.

320 Milošević 2009, str. 563-566.

321 Na sarkofagu nadbiskupa Ivana samo su na križevima s lijeve strane donji dijelovi razdijeljeni. Usp. Piteša 2012, str. 65-67, sl. 29.

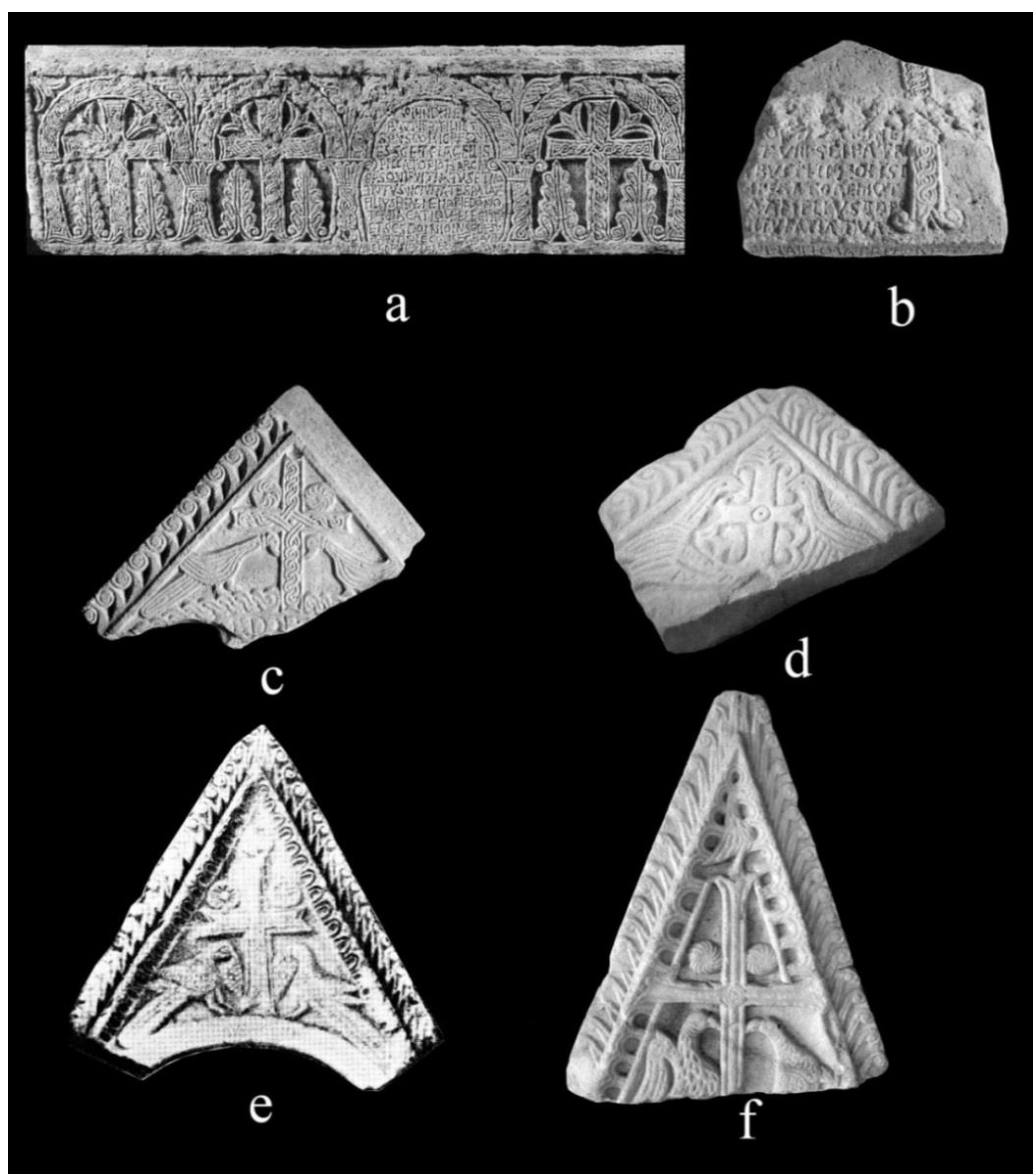
322 Piteša 2012, str. 117-120, sl. 61.

323 Marasović 2011, str. 117, sl. 145.

324 Marasović 2011, str. 417, sl. 577.

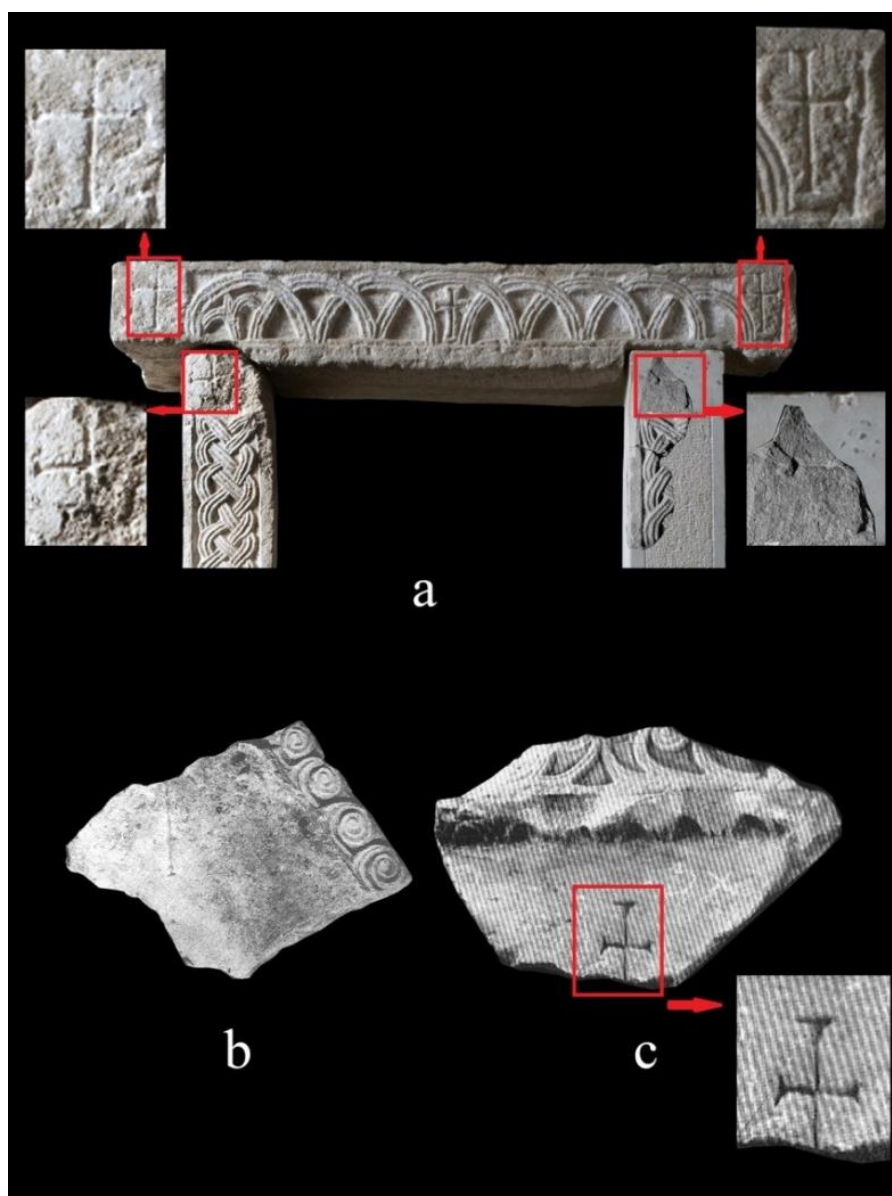
325 Marasović 2011, str. 512, sl. 699.

326 Marasović 2011, str. 350-352.

Sl. 41; Sarkofazi i zabati s isklesanim križevima razdvojenih krajeva; A, D, F - Split; B, C- Trogir; E - Čiovo.

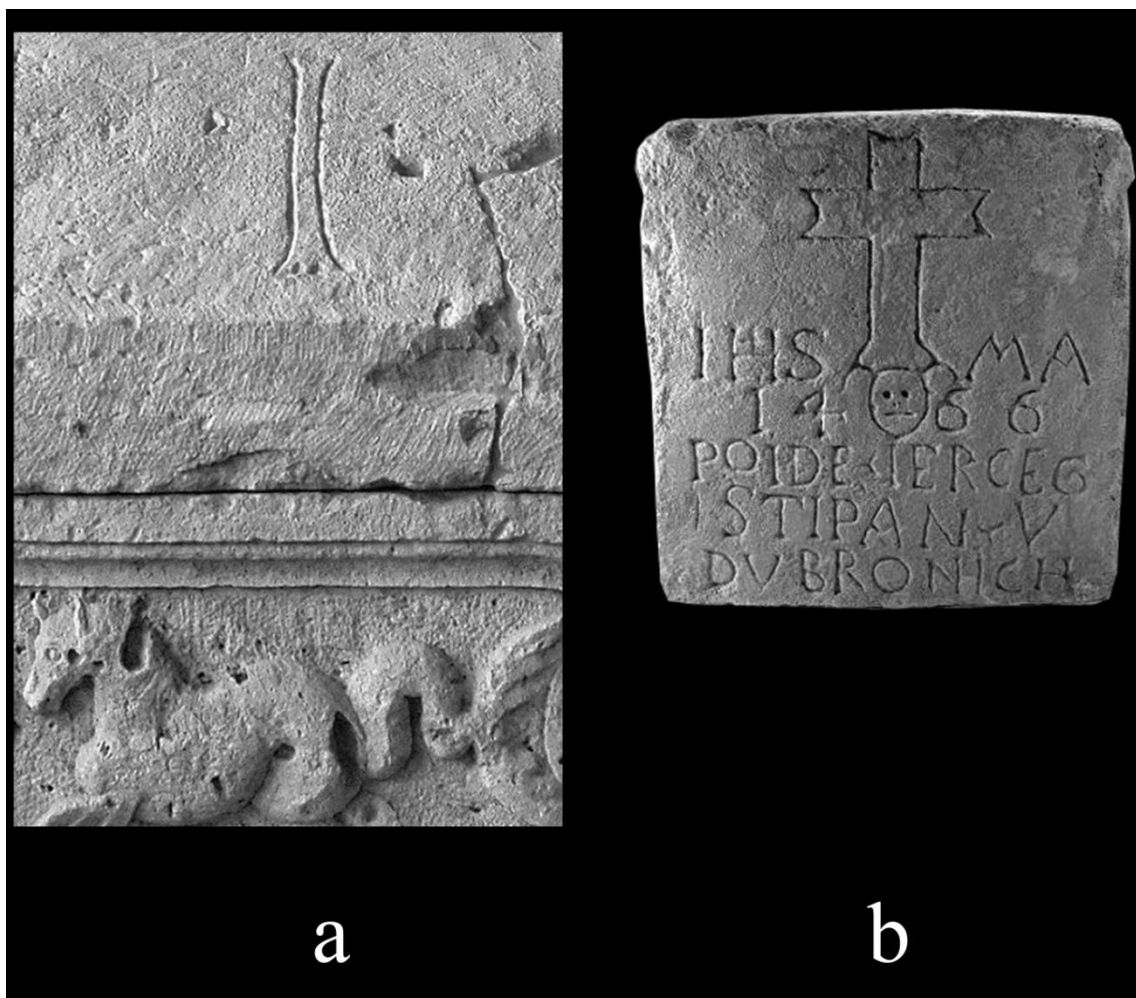
Dodatan problem kod analize križa na sarkofagu s Crkvine u Biskupiji je taj što on nije reljefno obrađen nego je prikazan gotovo grafički (sl. 43 a), a takav način izrade križa prisutan je od početka kršćanstva do danas. Stoga atribuiranje grafija poput biskupijske određenoj klesarskoj radionici zahtjevaju i dodatnu argumentaciju. Sama *Radionica Majstora koljanskog pluteja* na skulpturi s Crkvine u Gornjim Koljanima ostavila je iza sebe na dovratnicima i na nadvratniku četiri urezana križa (sl. 42 a), a na skulpturi iz Galovca po jedan na stranici ciborija i na zabatu (sl. 42 b). Prema analogijama za navedene križeve mogli bi zaključiti da su najbliži križevima kakve nalazimo na skulpturi 5. ili 6. stoljeća, što bi bilo pogrešno.

Sl. 42; Ulomci crkvenog namještaja s urezanim križevima: A - Gornji Koljani Crkvina; B, C- Galovc Crkvina

Isto tako, križ s razdvojenim hastama na sarkofagu s hipokampima (**sl. 43 a**), veoma nalikuje križu sa spomenika iz Drašnica kod Makarske uz kojeg se nalazi ime *ercega Stipana* i godina 1466,³²⁷ pa bismo, slijedeći Miloševićeve argumente, u prilog atribuciji križa sa sarkofaga s hipokampima, u slučaju da se na njemu nisu sačuvali natpis i godina, i ovaj križ također mogli pripisati *Dvorskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira*. (**sl. 43 b**).

³²⁷ Ovaj spomenik nalazi se u Muzeju Hrvatskih arheoloških spomenika i inventiran je pod brojem 1089.

Sl. 43; A - Križ na poklopcu sarkofaga s hipokampima s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 96); B - križ na spomeniku iz Drašnica kod Makarske.

Stoga smatram da pokušaj atribucije sarkofaga s hipokampima *Dvorskoj radionici iz vremena kneza Branimira* na način na koji to predlaže Milošević nije prihvatljiv. Isto vrijedi i za pretpostavku da su bizantske zlatarske radionice iz gradova u Dalmaciji ukrasile ostruge pronađene u sarkofagu jer u okviru ranobizantskog i srednjobizantskog zlatarstva dosad uopće nisu registrirani slični nalazi.³²⁸

Na osnovu nalaza crkvenog namještaja i dijelova arhitekture, koji su atribuirani *Radionici Majstora koljanskog pluteja*, može se zaključiti da je osim na Crkvini u Biskupiji i Crkvini u Gornjim Koljanima djelovala i na Kapitolu, u Galovcu, na Uzdolju i Rižinicama tj. upravo na lokalitetima s kojih potječu najznačajniji nalazi iz vremena ranosrednjovjekovne

³²⁸ Nasuprot brojnim srodnih primjeraka na području Franačkog carstva i područja pod njegovim neposrednim utjecajem.

hrvatske države.³²⁹ Stoga bih Jakšićevu pretpostavku, koja se odnosila samo na dva lokaliteta (Biskupiju i Galovac),³³⁰ a prema kojoj *Majstora koljanskog pluteja* treba smatrati vladarevim majstorom čija je djelatnost vezana uz vladarske posjede, proširio na sve ovdje navedene lokalitete. Dakle, zaključujem da je *Radionica Majstora koljanskog pluteja* djelovala na vladarskim lokalitetima i da je u službi vladara obnavljala ili gradila crkve i u njima izrađivala kameni namještaj u doba početaka sustavne kristijanizacije koju su provodili franački misionari i prvi pokršteni hrvatski vladari.

329 Knin, Kapitul kraj Knina, Crkvina u Biskupiji, Uzdolje kraj Knina, Crkvina u Gornjim Koljanima, Crkvina u Galovcu i Rižinice kraj Solina. Za nalaze skulpture s lokaliteta Laktac, Vrljka-Podosoje, Vrljka-kuća Mirčeta utvrđeno je da se spajaju s ulomcima pronađenim na Crkvini u Gornjim Koljanima (usp. Jakšić 1984, str. 243-244; Jurčević 2009, str. 73.) pa su zbog toga isključeni kao posebni lokaliteti s nalazima skulpture Radionice Majstora koljanskog pluteja. S gore navedenih lokaliteta potječu natpisi s imenima hrvatskih kneževa Držislava, Muncimira i Trpimira, a titular sv. Bartolomeja, kojeg Jakšić dovodi u vezu s vladarskom dinastijom, zastupljen je na Galovcu i Kapitolu kod Knina.

330 Jakšić navodi primjere za njegovo djelovanje na Crkvini u Biskupiji i Crkvini u Galovcu,...majstora koljanskog pluteja kojega prema njegovoj visokoj kvaliteti, a još više prema izvedenim djelima ...možemo smatrati vladarevim majstorom... (usp. Jakšić 2000c, str. 47-49.).

6. 4. *Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*

Radionica koja je u bazilici sv. Marije i sv. Stjepana u Biskupiji djelovala nakon *Radionice Majstora koljanskog pluteja* najvjerojatnije je *Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*. Sudeći prema izradi reljefnih dekoracija koje su se sačuvale ne samo na elementima oltarne ograde već i na arhitektonskim ulomcima pretpostavljam da je ona sudjelovala u obnovi interijera i eksterijera crkve. Kao što sam već spomenuo, prisutnost ove radionice na Crkvini u Biskupiji prvi je uočio N. Jakšić.³³¹ On je, analizirajući način obrade ornamenata na ulomcima zabatâ s Crkvine, uočio radioničku i likovno-morfološku sličnost s onima na gredi i zabatu koji su pronađeni u Šopotu kraj Benkovca te zaključio da ih je izradila ista klesarska radionica. Budući da se na gredi iz Šopota sačuvao natpis s imenom kneza Branimira omogućena je vrlo precizna datacija postavljanja navedenih oltarnih ograda.³³² Upravo zahvaljujući epigrafskom svjedočanstvu navedena datacija, za razliku od onih koje su predložene u istome radu za *Anepigrafsku klesarsku radionicu (prvu)* i *Majstora koljanskog pluteja (treću)* aktualna je i danas.³³³

Iste godine kada je Jakšić izdvojio ovu radionicu na Crkvini u Biskupiji, Petricioli je objavio rad u kojem je pretpostavio, na temelju likovno-morfološke analize ornamenata, da je i crkveni namještaj pronađen na lokalitetima sv. Spas na vrelu Cetine, Šopot kraj Benkovca, Ždrapanj kraj Skradina i Bukorovića podvornica u Biskupiji, izradila ista klesarska radionica.³³⁴ Također je, uz navedenu pretpostavku, zaključio da je i arhitektura iz koje namještaj potječe prilično osebujna i da takve *arhitektonske elemente mogu na svojim objektima primjenjivati samo arhitekti jedne generacije, možda samo jednog „ateliera“*.³³⁵ Međutim, i Petricioli i Jakšić prepoznali su i atribuirali ovoj radionici samo gornje dijelove oltarnih ograda tj. grede i zabate. Za prepoznavanje i atribuiranje ostalih dijelova oltarnih ograda i arhitektonske dekoracije ovoj radionici zaslužan je T. Burić.³³⁶ Burić je u svom radu iz 1995. godine, oslanjajući se na radove S. Gunjače, Petriciolija i Jakšića, analizirao način ukrašavanja ne samo na gredama i zabatima nego i na srednjim i donjim dijelovima oltarne ograde s lokaliteta sv. Spas, te zaključio da je crkveni namještaj s ovoga lokaliteta

³³¹ Jakšić 1980, str. 102-104, 106-10.

³³² Jakšić 1980, str. 107.

³³³ Jakšić 1980, str. 97-110.

³³⁴ Petricioli 1980a, 114-115; Petricioli 1980b, str. 224.

³³⁵ Petricioli 1980b, str. 223.

³³⁶ Burić 1995, str. 91- 116.

djelo samo jedne klesarske radionice. Nakon što je ustanovio na koji način ova radionica izrađuje i ukrašava pilastre, pluteje i dovratnike pristupio je analizi sličnih ukrasa na namještaju s drugih lokaliteta te je izdvojio veliki broj do tada radionički neatribuiranih ulomaka i pripisao ih produkciji *Dvorske klesarske radionice*. Nakon Burićeve analize postalo je jasno da je radionica djelovala na širem području Hrvatske Kneževine nego što se do tada pretpostavljalo, a to je omogućilo bolji uvid u problematiku vezanu uz izgradnju i obnovu sakralnih objekata u vrijeme kneza Branimira.³³⁷

U istoj publikaciji, vezanoj uz skulpturu i arhitekturu crkve sv. Spasa na vrelu Cetine, uz Burića o ovoj radionici raspravljaju i V. Deonga i N. Jakšić.³³⁸ Delonga na temelju epigrafske analize natpisa s greda oltarne ograde iz crkve sv. Spasa te analognih zavjetnih formula koje su se sačuvale na ulomcima greda i zabata s područja Hrvatske kneževine donosi prikaz društvenih, ekonomskih i vjerskih prilika tog vremena. Ispravnost zaključaka do kojih je došla Delonga potvrđuje i činjenica da su analizirani natpisi iz Šopota kod Benkovca, Plavna kod Knina, Rapovina kod Livna te Ždrapanja kod Bribira nastali u jednom kraćem vremenskom razdoblju i u produkciji jedne klesarske radionice tzv. *Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*.³³⁹

Razmišljanja T. Burića i V. Delonga o skulpturi iz sv. Spasa i radioničkoj produkciji ove klesarske radionice objedinjuje N. Jakšić.³⁴⁰ On ujedno pretpostavlja da je djelovanje radionice bilo usko povezano s politikom biskupa Teodozija ili samog Branimirovog „dvora“. ³⁴¹ Jakšić se i kasnije u više navrata bavio ovom radionicom te je, vrlo detaljno, opisao cjelokupni ornamentalni repertoar sa svakog ulomka oltarne ograde, za koji je pretpostavio da pripada njezinom opusu.³⁴² On je, radi jasnijeg razlikovanja od druge,

337 Burić je prepoznao njezino djelovanje na slijedećim lokalitetima: uz već poznate Šopot, Ždrapanj, Biskupija-Crkvinu i Biskupija-Bukorovića podvornica navodi i sv. Trojicu u Biskupiji, Split ili Solin, Rapovine kod Livna, Vrbu kod Glamoča, Šobića groblje kod Drvara, Spasovinu kod Drvara, Biovičino selo kod Knina, Crkvinu u Bender kod Knina, Plavno kod Knina, kninsku tvrđavu i sv. Mariju u Karinu. Usp. Burić 1995, str. 102-107.

338 Delonga 1995, str. 117-140; Jakšić 1995, str. 141-150.

339 Nešto kasnije, ista autorica, obradila je, zajedno sa svim predromaničkim epigrafskim spomenicima s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske Kneževine/Kraljevine i 23 natpisa koji su se sačuvali na djelovima crkvenog namještaja koji je izradila Dvorska radionica. Usp. Delonga 1996, str. 64, tab. XIII, sl. 25; str. 79, tab. XXIII, sl. 47 i 48; str. 88, tab. XXVII, sl. 56/1, 56/2; str. 163, tab. LIV, sl. 127, 128; str. 165, tab. LIV, str. 129; str. 166, tab. LV, sl. 130; str. 167, Tab. LVI, sl. 131; str. 168, LVI, sl. 132 i 133; str. 188, tab. LXI, sl. 156; str. 211, tab. LXIX, sl. 176 i 177; str. 238, tab. LXXVIII, sl. 210; str. 250, tab. LXXXI, sl. 227; str. 252, tab. LXXI, sl. 229; str. 252, tab. LXXXII, sl. 230; str. 253, sl. 230 i 231; str. 256, tab. LXXIII, sl. 233; str. 258, tab. LXXIII, sl. 34.

340 Jakšić 1995, str. 141-150.

341 Jakšić 1995, str. 149.

342 Jakšić 1997, str. 44-45; Jakšić 2000a, str. 210-213; Jakšić 2002, str. 111-113; Jakšić, Hilje 2008, str. 21-22, 23-24, 117-122.

kvalitetnije klesarske radionice koja je djelovala u isto vrijeme - *Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*, ovu radionicu nazvao - *Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*.³⁴³ U novije vrijeme Milošević i Josipović su vrlo opširno izložili problematiku vezanu uz skulpturu *Dvorske radionice*.³⁴⁴ Prije nego što prijedem na analizu namještaja i arhitektonskih elemenata koje je izradila *Dvorska klesarska radionica* na Crkvini u Biskupiji navest ću sve lokalitete, od sjeverozapada prema jugu i jugoistoku, na kojima je sa sigurnošću utvrđeno njezino djelovanje i neke za koje sâm pretpostavljam da je na njima djelovala (vidi **kartu 7**): 1. Smiljan, grobna kapela Bezgrešnog začeca Blažene Djevice Marije,³⁴⁵ 2. Karin,³⁴⁶ 3. Pridraga, Sv. Mihovil,³⁴⁷ 4. Nin,³⁴⁸ 5. Zadar, Sv. Marija,³⁴⁹ 6. Korlat,³⁵⁰ 7. Kašić, Mastirine,³⁵¹ 8. Kula Atlagića,³⁵² 9. Šopot kod Benkovca,³⁵³ 10. Lepuri, Sv. Martin,³⁵⁴ 11. Sali, Sv. Marija,³⁵⁵ 12. Rogovo, Sv. Mihovil,³⁵⁶ 13. Biograd, Sv. Marija,³⁵⁷ 14. Ostrovica, Sv. Marija,³⁵⁸ 15. Krković, Svi Sveti,³⁵⁹ 16. Ždrapanj, Sv. Bartul,³⁶⁰ 17. Plavno,³⁶¹ 18. Biovičino selo, Sv. Petar,³⁶² 19. Mokro polje, Crkvina,³⁶³ 20. Bender, Crkvina,³⁶⁴ 21. Pađene,³⁶⁵ 22. Knin, Tvrđava,³⁶⁶ 23. Knin, Kapitul,³⁶⁷ 24. Biskupija, Lopuška glavica,³⁶⁸ 25.

343 Jakšić 2002, str. 111-122.

344 Milošević, Peković 2009, str. 195-245; Josipović 2013, str. 149-168.

345 Kolak 2014, str.132, sl. 1 i 2.

346 Radić 1901, str. 48, sl. 3; Jakšić, 2008, str. 120, sl. 34a.

347 Marasović 2009, str. 243-247.

348 Jakšić 2008, str. 22, sl. 25 i 26.

349 Josipović 2013, bilj.416, T. XLI, 3.

350 Marasović 2009, str. 253.

351 Delonga 1988, T. VI., sl. 1 i 3.

352 Marasović 2009, str. 254-256.

353 Marasović 2009, str. 261-264.

354 Marasović 2009, str. 265-267.

355 Marasović 2009, str. 289.

356 Marasović 2009, str. 420.

357 Marasović 2009, str. 426-429.

358 Marasović 2009, str. 459-460.

359 Marasović 2009, str. 475.

360 Jakšić 2000, (HiK) str. 354-356.

361 Gunjača 2009, str. 49 i 58, sl. 23 i 47.

362 Marasović 2009, str. 486.

363 Marasović 2009, str. 487.

364 Marasović 2009, str. 489.

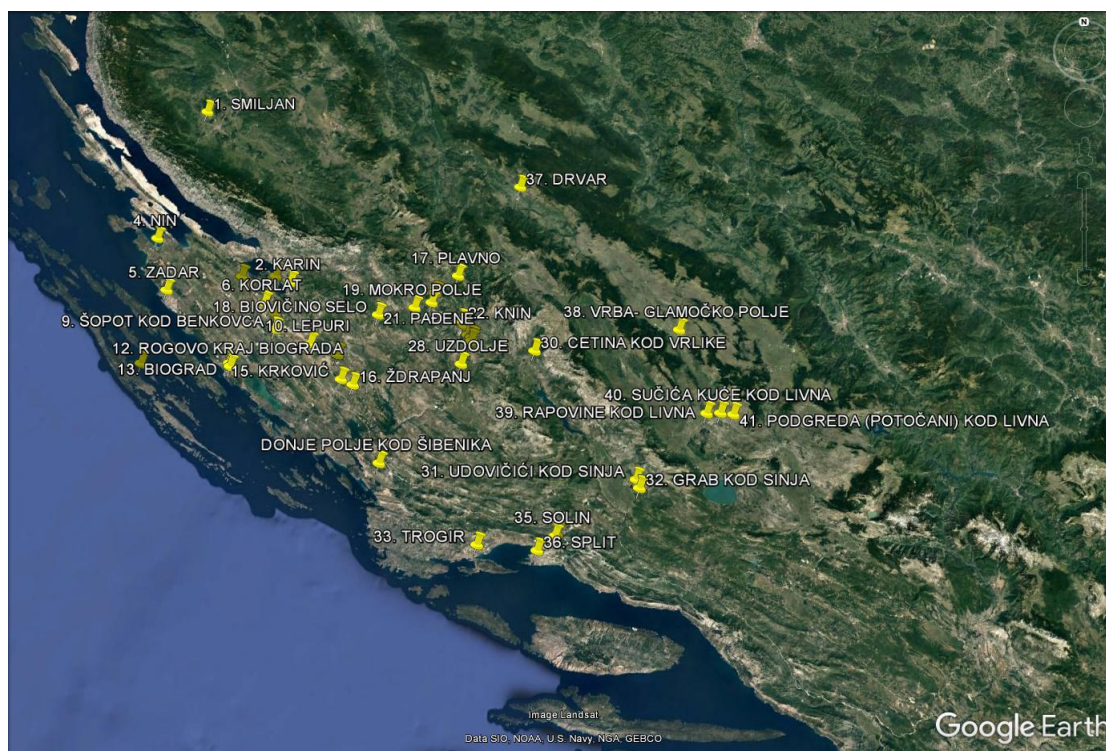
365 Gunjača 2009, str. 17, sl. 4, 5 i 6.

366 Gunjača 2009, str. 168, sl. 1 i 2.

367 Burić 1988, T. V. sl. 11, 59; T. VI, sl. 17, 29; T. VIII, sl. 12, T. IX, sl. 17, T. XI, sl. 70.

368 Radić 1903, str. 38. sl. 25.

Biskupija, Bukorovića podvornica,³⁶⁹ 26. Biskupija, pored Sv. Trojice,³⁷⁰ 27. Biskupija, Crkvina, 28. Uzdolje, Sv. Ivan,³⁷¹ 29. Donje polje kod Šibenika, Sv. Lovre,³⁷² 30. Cetina, Sv. Spas,³⁷³ 31. Otok kod Sinja, (Udovičići),³⁷⁴ 32. Grab kod Trilja,³⁷⁵ 33. Trogir, Sv. Jakov, Čiovo,³⁷⁶ 34. Rižinice,³⁷⁷ 35. Solin (?),³⁷⁸ 36. Split (?), Sv. Trojica ili katedrala³⁷⁹ 37. Drvar, Sv. Spasitelj,³⁸⁰ 38. Vrba, Glamočko polje,³⁸¹ 39. Rapovine kod Livna, Sv. Petar,³⁸² 40. Sučića kuće kod Livna,³⁸³ 41. Potočani - Crkvina kod Livna³⁸⁴

Karta 7 - Prikaz lokaliteta na kojima je djelovala Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira.

369 Marasović 2009, str. 526-528.

370 Marasović 2009, str. 524-525.

371 Marasović 2009, str. 551-555, sl. 693 lijevo.

372 Marasović 2009, str. 559, sl. 699 lijevo.

373 Marasović 2011, str. 40-58.

374 Marasović 2011, str. 81.

375 Marasović 2011, str. 80.

376 Burić 1982, T. VI. sl. 14, 18, 19; T. VIII, sl. 29, 31, 32; T. IX. sl. 40.

377 Marasović 2011, str. 203, sl. 272.

378 Piteša 2012, str. 29-34.

379 Piteša 2012, str. 89-92.

380 Marasović 2013, str. 297-298.

381 Marasović 2013, str. 300.

382 Marić Baković 2014, str. 41-48.

383 Petrince, Šeparović, Vrdoljak 1999, str. 85, kat. br. 216, sl. 216. Za ovaj rekonstruirani ulomak pluteja često se pogrešno navodi da potječe iz Rapovina kod Livna. Prema riječima autora kataloga, koji su bili osobno na mjestu pronalaska ulomaka, lokalitet se nalazi uz cestu na koja vodi iz Livna prema Potočanima (Kupresu).

384 Marasović 2013, str. 304.

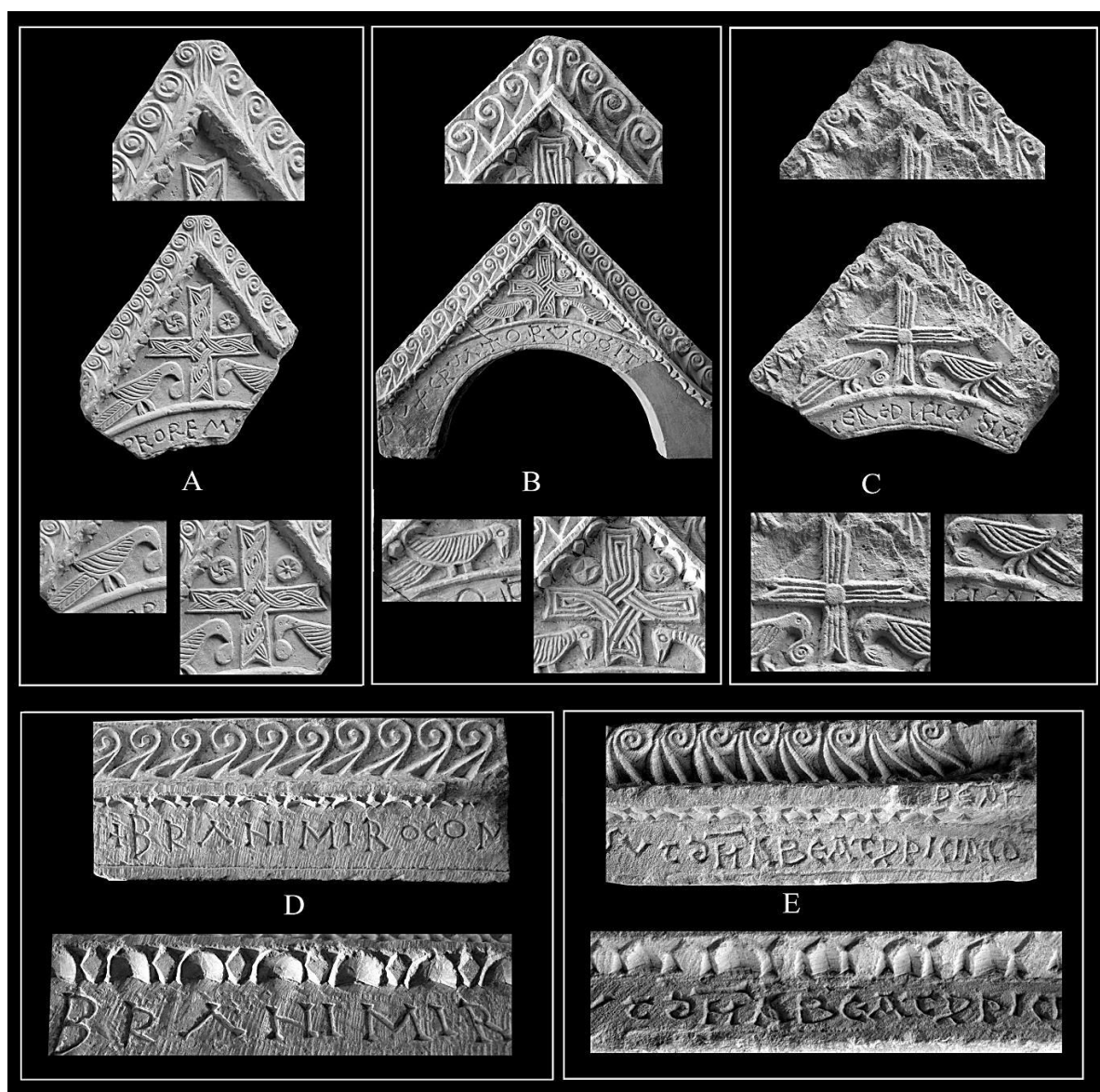
Dakle, djelovanje *Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira* potvrđeno je na četrdesetak lokaliteta na prostoru Hrvatske Kneževine, od Smiljana u Lici na sjeverozapadu do Potočana kod Livna na sjeveroistoku te od Nina na jugozapadu do Splita na

jugoistoku.³⁸⁵ Na sačuvanim ulomcima s navedenih lokaliteta jasno se prepoznaju, za ovu radionicu, karakteristično klesani ornamenti koji se odlikuju vrlo naivnom i jednostavnom klesarskom obradom te specifičnom kompozicijom.³⁸⁶ Unatoč jednostavnosti stilskog i likovno - morfoškog prikaza, kojima je *Dvorska radionica* ukrašavala crkveni namještaj, ipak postoje primjetne razlike u načinu klesanja i komponiranja te kvaliteti izrade određenih ornamenata. Te razlike najbolje se uočavaju na gredama i zabatima, a prema obradi listova kimatija i veličini kuka, mogu se razvrstati u dvije skupine.

U prvu skupinu možemo uvrstiti grede i zabate oltarnih ograda s lokaliteta Šopot kraj Benkovca i Ždrapanj kraj Bribira (sl. 44 a, b, c, d i e). Gornji je pojas na izdvojenoj skulpturi ukrašen niskim kukama s jednom zavojnicom i dvostruko razdijeljenim donjim dijelom. Između gornjeg pojasa i natpisnog polja nalazi istaknuta letva kimatija koja je s donje strane ukrašena zaobljenim listovima između kojih se nalaze rombični ornamenti (vidi sl. 44 d i e). Zabati su, osim na rubnim pojasevima, ukrašeni i na središnjem dijelu, najčešće, jednakokrakim (tzv. grčkim) križevima s razdvojenim krajevima. Križevi su ukrašeni dvostrukim prepletom troprute trake ili samo jednostrukom troprutom trakom. Ispod lijevog i desnog kraka križa nalazi se po jedna ptica, a iznad njih po jedna rozeta. Tijela ptica ukrašena su plitkim kosim ili paralelnim linijama (vidi sl. 44 a, b, c).

385 Zbog velikog broja lokaliteta na kojima su pronađeni dijelovi oltarnih ograda za koje pretpostavljam da ih je izradila Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira nisam u mogućnosti, na ovom mjestu, detaljno raspravljati o svakom pojedinačno stoga (samo) navodim radove u kojima su oni adekvatno obrađeni ili se donosi relevantna literatura vezana uz njih.

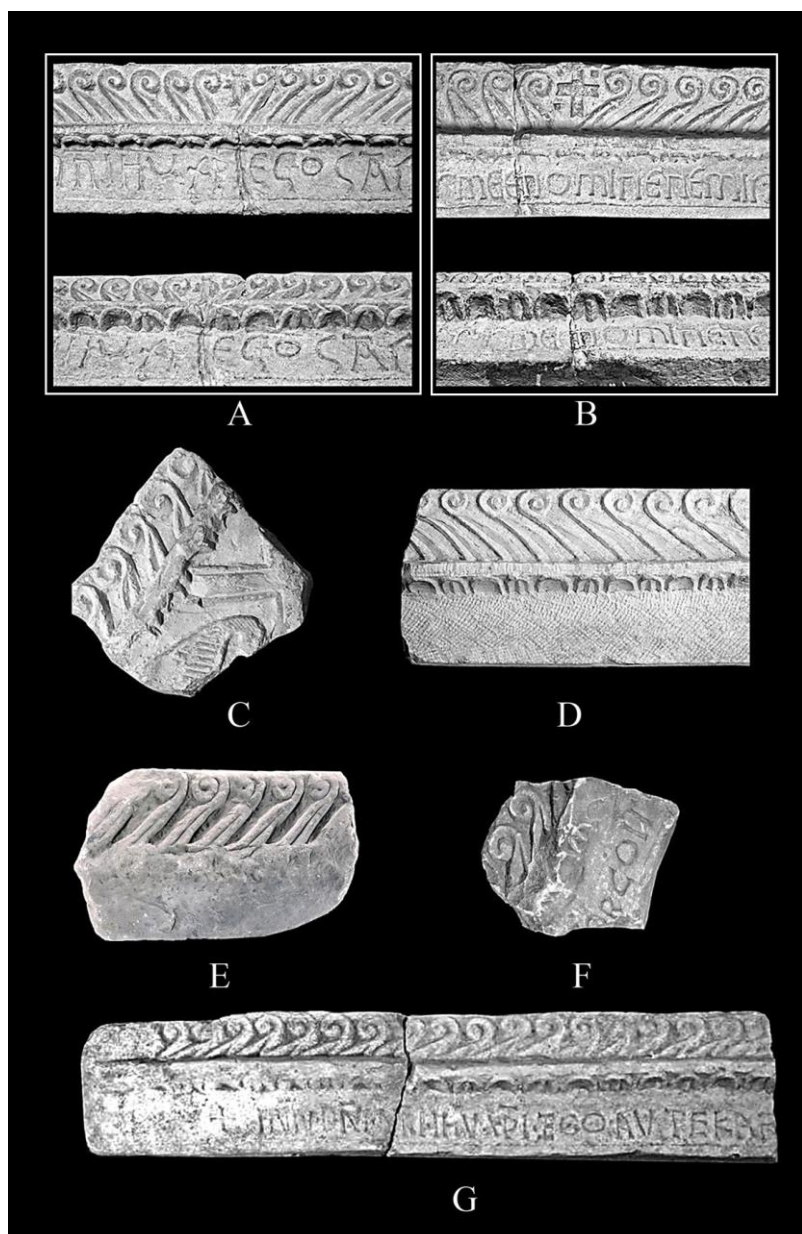
386 Većina autora koji se bave proučavanjem skulpture Dvorske radionice, suglasni su oko atribucije gotovo svih poznatih primjeraka skulpture iz njezinog opusa kao i oko kronološkog određivanja njezinog djelovanja.

Sl. 44; Grede i zabati oltarnih ograda iz: A, B, D Šopota kod Benkovca; C, E - Ždrapanj kod Skradina

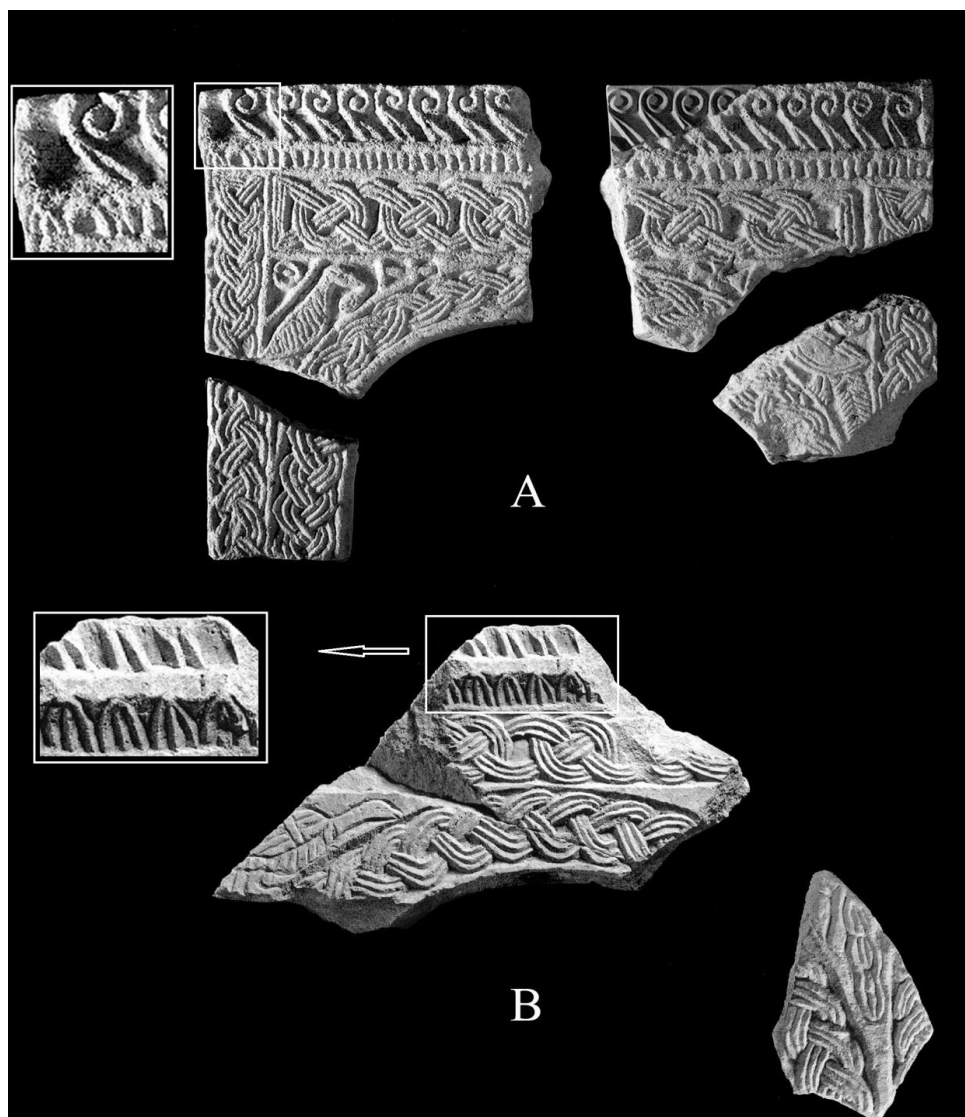
Kao primjeri za drugu skupinu mogu se izdvojiti grede i zabat oltarne ograde iz Sv. Spasa u Cetini (sl. 45 a, b, c), grede s Bukorovića podvornice i s Lopuske glavice u Biskupiji (sl. 45 d i e) te ulomak zabata i grede iz Lepura kod Benkovca (sl. 45 f i g). Kuke na gredama iz Sv. Spasa, Bukorovića podvornice i s Lopuske glavice izduženijeg su oblika i nešto većih dimenzija (sl. 45 a, b, d i e), dok su na zabatima iz Lepura i Sv. Spasa te gredi iz Lepura nešto manje i nalikuju onima iz Šopota i Ždrapnja (sl. 45 c, f i g). Odstupanja u prikazivanju kuka uvjetovana su praktičnim razlozima jer njihova veličina ovisi o visini grede ili gornjeg ukrasnog pojasa. Stoga izduženi oblik kuka ne možemo uzimati kao pravilo ukrašavanja u drugoj skupini reljefa (sl. 45). Ipak sa sigurnošću se može ustvrditi da se visoki tip kuka uvijek javlja u kombinaciji s kimatijem koji je ukrašen zaobljenim listovima s istaknutim

plastičnim rebrom unutar svakog drugog lista (sl. 45 a, b, c, d, f i g). Do sada nije pronađen niti jedan nalaz skulpture *Dvorske radionice* ukrašen visokim kukama i kimatijem kakav se nalazi na gredama i zabatima iz Šopota i Ždrapnja (sl. 44). Ornamenti uklesani unutar pojaseva poput kuka, listova na kimatiju ili natpisa dosljedno se prenose s greda na zabat, istim redoslijedom i istim ukrasom, kao što se može vidjeti na primjerima iz Šopota i Ždrapnja (sl. 44) te iz sv. Spasa i Lepura (sl. 45).

Sl. 45; Ulomci crkvenog namještaja *Dvorske radionice*: A, B, C - Sv. Spas kod Vrlike; D – Bukorovića podvornice u Biskupiji; E - Lopuska glavica u Biskupiji; F, G - Lepuri kod Benkovca.

Kombinacija ukrašavanja greda i zabata istih oltarnih ograda različitim ornamentima na kimatiju nije mi poznata. No ipak treba naglasiti da je ukrašavanje kimatija različitim ornamentima na namještaju koji se pripisuje *Dvorskoj radionici* zastupljeno na jednom ulomku stranice ciborija (vidi sl. 46 a).

Sl. 46; *Ukrašavanje kimatija na elementima crkvenog namještaja Dvorske radionice*

Ova jedinstvena dekoracija nalazi se na stranici ciborija čije podrijetlo nije u potpunosti razjašnjeno.³⁸⁷ Na njoj se, u lijevom uglu kimatija, jasno vide dva lista kojima je klesar započeo ukrašavanje, a zatim nastavio s nešto drugačijim ornamentima - okomitim

³⁸⁷ Piteša 2012, str. 29-34. Nedavno je pronađen još jedan ulomak u blizini sv. Andrije (de fenestris) u Splitu (usp. Marasović 2011, str. 298-302, sl. 403 (ovdje na sl.46 C)) za koji se može pretpostaviti da pripada istoj cjelini kao i gornja četiri ulomka (ovdje na sl.46 A). To potkrepljuje i činjenica da je jedan od navedena četiri ulomka (donji desni) pronađen kao spolij u zvoniku splitske katedrale (usp. Piteša 2012, str. 32-33).

plastičnim rebrima (sl. 46 a). Također, na još jednoj stranici ciborija nepoznatog podrijetla utvrđen i četvrti način ukrašavanja kimatija s listovima unutar kojih se nalazi plastično rebro (sl. 46 b).³⁸⁸ Odstupanja u ukrašavanju određenih ornamenata najčešće se tumače pretpostavkom da su ih klesali različiti klesari (unutar iste klesarske radionice) ili da je isti klesar namjerno koristio drugu dekorativnu shemu kako se ne bi ponavljao. Ovdje ne bih želio detaljnije ulaziti u raspravu o funkcioniranju klesarskih radionica u ranom srednjem vijeku, ali sasvim sigurno se može pretpostaviti da je onda, kao i danas, postojala osnovna hijerarhija majstor – pomoćnici s više ili manje talenta i iskustva, što se uočava i na gore navedenim primjerima.³⁸⁹

Usporedimo li izradu dekoracija na namještaju unutar izdvojenih skupina s lokaliteta Šopot i Ždrapanj (sl. 44 b i c), Sv. Spas i Lepuri (sl. 45 a, b, c i f, g te na stranicama ciborija (sl. 46) primjetit ćemo razlike u kvaliteti obrade ornamenata. Zabat iz Šopota kvalitetnije je izrađen od zabata iz Ždrapanja dok je greda s Bukorovića podvornice kvalitetnije obrađena od one s Lopuške glavice. Isto tako, jasno je da je i klesar, koji je isklesao pleternu ornamentiku na stranici ciborija s nepoznatog lokaliteta, vještiji i sigurniji od onoga koji je ukrasio stranicu iz Splita. Unatoč razlikama, uvidom u cjelokupnu likovno - morfološku problematiku smatram da se radi o jednoj klesarskoj manufakturi.

Kao što sam već više puta naveo, još je od 1980. godine poznato da je na Crkvini u Biskupiji djelovala *Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*.³⁹⁰ Izdvojeni ulomci triju zabata, sve do prije nekoliko godina, bili su jedini primjerci skulpture *Dvorske radionice* s ovoga lokaliteta zastupljeni u znanstvenoj literaturi. U novije vrijeme zabatima je pridodano još nekoliko ulomaka crkvenog namještaja i jedan sarkofag.³⁹¹ Razloge zbog kojih pretpostavljam da sarkofag s hipokampima ne pripada produkciji *Dvorske radionice* iznio sam prethodno raspravljajući o radionici *Majstora koljanskog pluteja*, a ovdje ću obrazložiti zbog čega se ne slažem s Josipovićevim pretpostavkama o podrijetlu pojedinih elemenata crkvenog namještaja.³⁹²

388 Piteša 2012, str. 90-92.

389 O ovoj problematici vidi: Beghelli 2013; Donelli, Miliša, Kundić 2014.

390 Jakšić 1980, str. 102-103, 107.

391 Milošević 2009, Milošević 2011. O atribuciji sarkofaga već sam raspravljao (vidi gore u tekstu). Za nove ulomke atribuirane Dvorskoj radionici vidi: Josipović 2013, str. 161-162, T. XLII, 4, T. LXIV, 1; T. XLIV, 4.

392 Josipović 2013, str. 161, T. XLII, 4.

Josipović u svojoj disertaciji navodi da s Crkvine u Biskupiji potječu jedan cjeloviti plutej i pilastar te još jedan manji ulomak pilastra. Međutim, uvidom u inventarne knjige *Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika* i pregledom arhivske građe (fototeke i inventarne knjige *Muzeja hrvatskih starina*) nisam pronašao niti jedan podatak na temelju kojeg bi se moglo zaključiti da plutej potječe s Crkvine.³⁹³ Josipović uopće ne navodi otkud njemu podatak o pripadnosti pluteja Crkvini u Biskupiji. Za razliku od pluteja, za cjeloviti pilastar iz Uzdolja (Čenići), iznosi argumente na osnovu kojih smatra da potječe s Crkvine u Biskupiji. Pilastar je, naime, u Uzdolju pronađen zajedno s još nekoliko elemenata crkvenog namještaja, koji se, prema svojim likovno-morfološkim karakteristikama, mogu atribuirati istim onim klesarskim radionicama koje su djelovale i na Crkvini u Biskupiji, te stoga Josipović zaključuje da su svi prenešeni s Crkvine.³⁹⁴ Međutim, uz navedeni namještaj, u Uzdolju (Čenićima) je pronađen i veliki broj ulomaka koje su izradile radionice koje nisu djelovale na Crkvini u Biskupiji, pa se ova pretpostavka ne može primjeniti i na njih.³⁹⁵ Zapravo, prema dokumentaciji koja se nalazi u *Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*, jedini komad namještaja (osim ulomaka zabata) za koji se sa sigurnošću može reći da potječe s Crkvine, a objavljen je u Josipovićevoj disertaciji, je ulomak pilastra ukrašen učvorenim kružnicama.³⁹⁶

Na temelju uvida u arhivsku građu, invenrane knjige te uz pomoć restauratora *Muzeja* došlo se i do novih podataka vezanih uz zabate *Dvorske radionice*. Prema najnovijim spoznajama s Crkvine u Biskupiji potječe pet zabata koje je izradila ova radionica, a ne tri kako se do sada pretpostavljalo.³⁹⁷

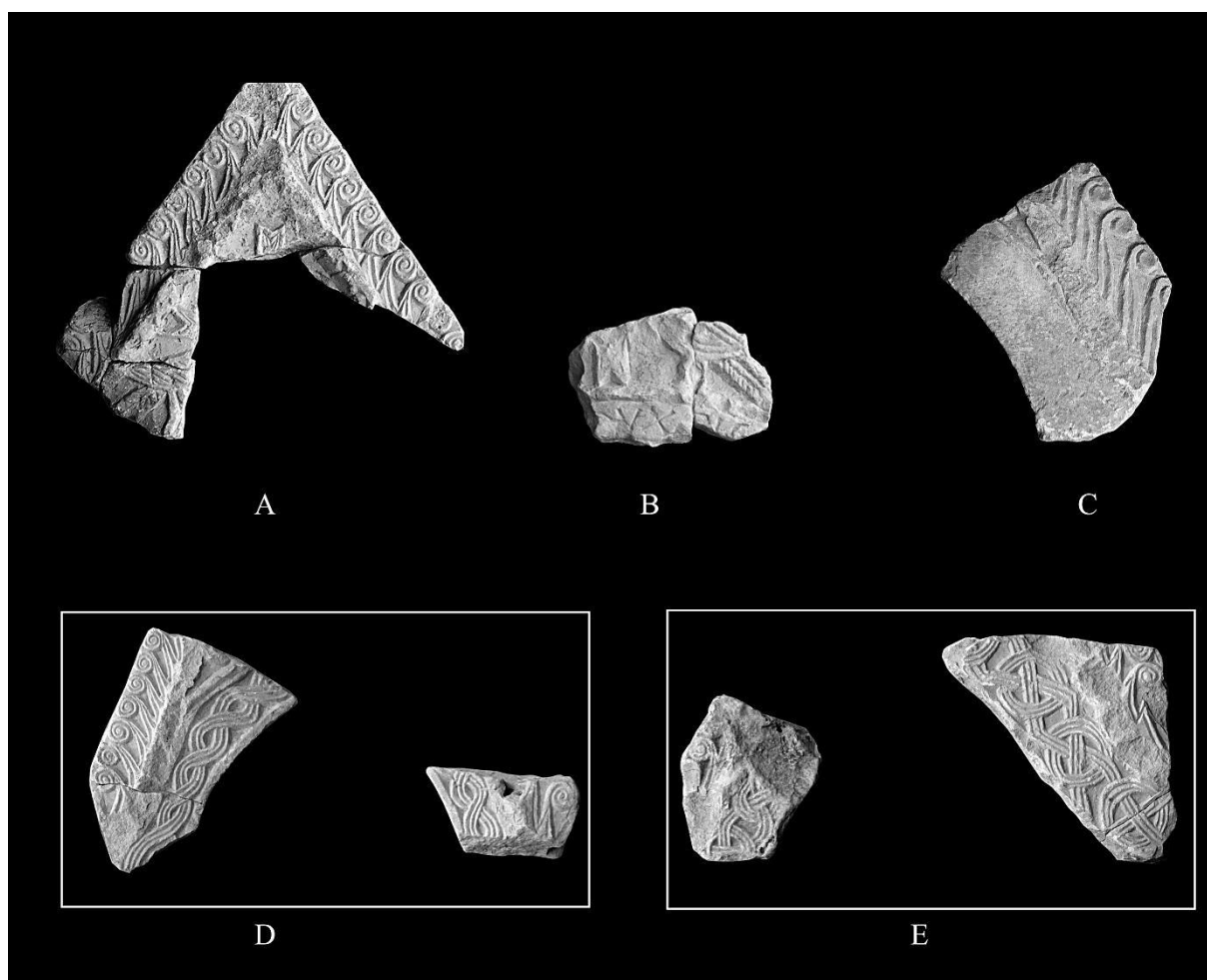
393 Josipović 2013, str. 161, T. XLII, 4. U inventarnim knjigama *Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika* plutej je inventiran pod brojem 3720 gdje je navedeno da su okolnosti njegova pronalaska nepoznate.

394 Josipović 2013, str. 161, bilj. 421, T. LXIV, 1.

395 U pogledu radioničke atribucije slažem se s Josipovićem da su cjeloviti plutej i pilastar produkt Dvorske radionice. Usp. Josipović 2013, str. 149-169.

396 Josipović 2013, str. 162, T. XLIV, 4.

397 Jakšić 1980, str. 102-103, 107.

Sl. 47; A, B, C, D, E – ulomci zabata s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 113, 114, 115, 116, 117) koje je izradila Dvorska klesarska radionica.

Do razlike u broju zabata došlo je stoga što je Jakšić pretpostavio da su ulomci **a** i **d** na **sl. 47** dio jedne cjeline i zbog toga što je, pregledom inventarnih knjiga *Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika*, utvrđeno da postoji još jedan ulomak zabata (**sl. 47 c**) koji potječe s Crkvine u Biskupiji (Inventarna knjiga kamenih spomenika br. 1, inv. br. 49).³⁹⁸ Ovo dodatno potvrđuje i podatak iz Radićevog teksta pisanog 1897. godine u kojem je, uz fotografiju ulomka, navedeno da potječe s Crkvine u Biskupiji.³⁹⁹ Provjeravajući Jakšićevu pretpostavku prema kojoj se dijelovi zabata **a** i **d** na **sl. 47** spajaju u jednu cjelinu, pregledao sam zajedno s restauratorima *Muzeja* navedne ulomke i pri tom ustanovio da se oni ne spajaju zbog razlike u debljini.⁴⁰⁰ Odstupanja u dimenzijama na pojedinim elementima iste oltarne ogarde u

³⁹⁸ Usp. Jakšić 1980, str. 103.

³⁹⁹ Usp. Radić 1897, god.III, br. II, str. 56, br. 15, sl. 15.

⁴⁰⁰ Neovisno jedan o drugome ovu činjenicu su mi potvrdili restauratori Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika Marko Rogošić i Miran Palčok.

predromanici su veoma česta, te je to možebitni razlog što se podatak o različitoj debljini ulomaka (**a** i **d**) do sada zanemarivao te se prihvaćala Jakšićeva pretpostavka da navedeni ulomci tvore jednu cjelinu. Premda se na prvi pogled stječe dojam da se reljef ptice u donjem lijevom uglu zabata koji završava odsječenim repom (**sl. 47 a**), spaja s reljefnim završetkom ptičijeg repa koji se nalazi na drugom ulomku (**sl. 47 d**) oni se ne mogu povezati zbog toga što je upravo na mjestu gdje bi se rep ptice trebao spojiti ulomak zabata **a** deblji za 1, 2 cm od ulomka **D**. Stoga se, zbog razlike u debljini predložena Jakšićeva rekonstrukcija ne može realizirati.⁴⁰¹ O problematici vezanoj uz broj zabata koji potječu s lokaliteta raspravljat ću nakon prikaza cjelokupne radioničke produkcije koja je zastupljena na Crkvini u Biskupiji jer naznačeni problem nije vezan samo uz jednu klesarsku radionicu.

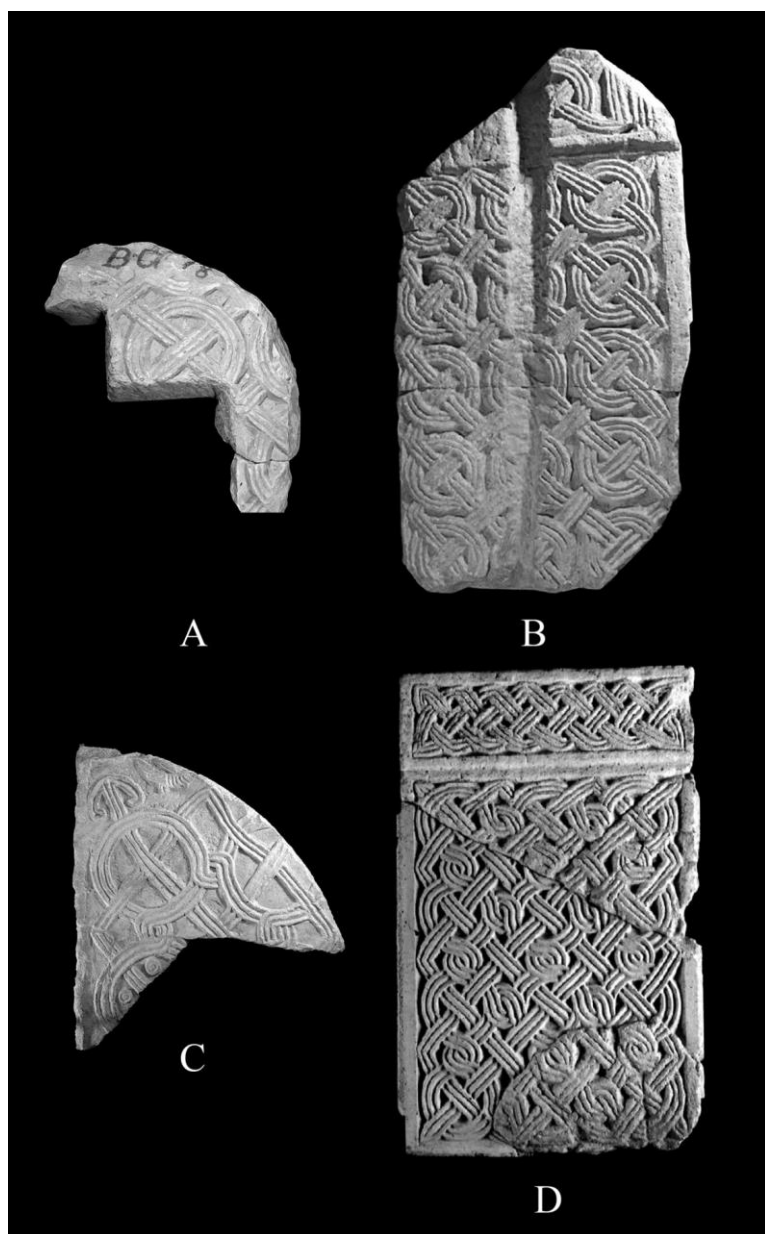
Proučavajući likovno-morfološke karakteristike na ulomcima zabata **A**, **C**, **D** i **E** sa **sl. 47**, prema načinu klesanja kuka uz gornji vanjski rub može se zaključiti da su zabati **A**, **D** i **E** dio jedne cjeline, dok se ulomak zabata pod **C**, na kome su kuke veće i izduženije, ne uklapa u istu ornamentalnu cjelinu s prethodna tri. Dekoracija na istaknutoj letvi kimatija sačuvala se samo na ulomcima zabata **A** (**sl. 47**) i izvedena je u obliku malih polukružnih listova između kojih se nalazi rombični ukras, dakle kao na zabatima iz Šopota i Ždrapnja. Ukrasni pojas iznad lučnog dijela kod svih zabata različito je ornamentiran; kod zabata pod oznakom **B** nalazi se natpisno polje (**DVX GLO**), dok je kod ulomka pod oznakom **C** pojas neukrašen i širi nego kod ostalih. Na ulomcima s oznakom **D** (lijevo i desno) lučni pojas je ukrašen dvostrukim prepletom troprutih traka, a na ulomcima pod **E** (lijevo i desno) nizom nepovezanih troprutih kružnica kroz koje se isprepliću dvije rombično postavljene troprute trake. Dekoracija na središnjem trokutastom dijelu sačuvala se samo djelomično na ulomcima zabata **A** i **B**. Prikaz tijela ptica i rubnih krakova križeva vrlo je sličan na oba ulomka.

Uzimajući u obzir sve navedeno pretpostavljam da ulomci zabata **A**, **B**, **D** i **E** imaju dosta sličnih likovno-morfoloških karakteristika te se mogu svrstati u jednu cjelinu, dok ulomak zabata **C** svojom morfologijom odstupa od ostalih. Na Crkvini u Biskupiji nisu pronađeni dijelovi oltarnih greda niti kapitela za koje možemo pretpostaviti da su ih izradili klesari *Dvorske radionice*.

Od donjih dijelova ograda sačuvalo se nekoliko ulomaka plutejâ i pilastara. Na **sl. 48** pod oznakama **A** i **C** nalaze se ulomci plutejâ za koje pretpostavljam da pripadaju *Dvorskoj*

401 Jakšićevu rekonstrukciju prihvatili su dosad svi autori, uključujući i mene (usp. Jurčević 2014, str. 137, sl. 12a), koji su se bavili ovom problematikom. Razlika na spojevima je uočena tek pri pokušaju konzervatorske rekonstrukcije.

radionici. Zbog velikih dimenzija plutejâ ornamenti na njima izvedeni su širokom troprutom trakom, koja je na pojedinim dijelovima vrlo nevješto obrađena, pa izgleda kao da nije riječ o traci nego o tri paralelno poredana prutića. Rustičan način klesanja i oblikovanja pleternih traka karakterističan je za ovu radionicu te se može prepoznati na plutejima s kninske tvrđave i iz Pridrage (sl. 48 B i D). Kompozicija ornamenata na ulomku na sl. 47 A, a riječ je o odvojenom nizu paralelnih i okomitih nepovezanih kružnica kroz koje prolaze troprute trake, zastupljen je na gotovo svakom lokalitetu gdje je utvrđeno da je djelovala *Dvorska radionica*; kao analogiju izdvojio sam primjer s kninske tvrđave (usp. sl. 48 A i B).

Sl. 48 ; Pluteji Dvorske radionice iz vremena kneza Branimira; A, C - Biskupija- Crkvina (kat. br. 118, 119); B - Knin-Tvrđava, D – Pridraga.

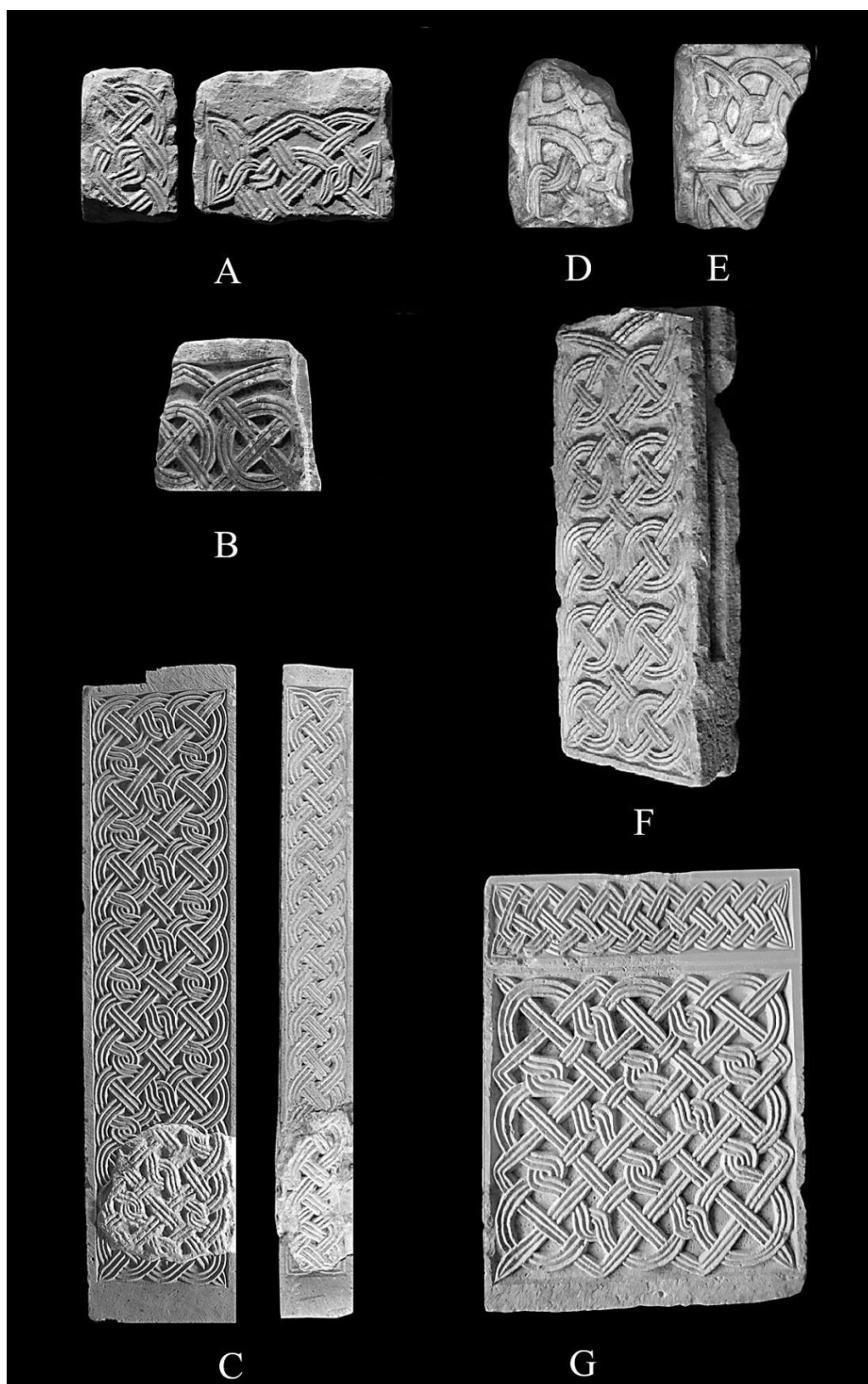
Za ornamentalnu kompoziciju s ulomka pluteja pod oznakom C može se reći da nije uobičajena na elementima crkvenog namještaja koji se pripisuje ovoj radionici. ova napomena posebno vrijedi za prikaz ptice i streličasti završetak pleterne trake u gornjem lijevom uglu ulomka, pa stoga ovaj dio pluteja s određenom rezervom pripisujem *Dvorskoj radionici*. Razloge za atribuciju vidim u načinu klesanja ornamenata i širini kružnica, koje se podudaraju s onima na drugom ulomku pluteja s Crkvine, te zbog klesarske obrade i kompozicije istih ornamenata na pluteju iz Pridrage (usp. sl. 48 A, C i D). Na pridražkom pluteju ornamenti su, zbog manjeg ukrasnog prostora, gusto zbijeni a na biskupijskom, zbog velikog ukrasnog polja razvučeni (usp. sl. 48 C i D).

Odstupanja u načinu ukrašavanja, u odnosu na većinu objavljenih ulomaka s gore navedenih lokaliteta, prisutna su i na prednjoj strani ulomka pilastra s Crkvine u Biskupiji (sl. 49 A). Međutim, zahvaljujući dekoraciji na bočnoj strani pilastra, pretpostavljam da se s velikom sigurnošću može pripisati *Dvorskoj radionici*. Nespretnom klesarskom pokušaju izrade „novog“ ornamenata i „nove“ kompozicije s prednje strane navedenog pilastra s Crkvine pronalazim bliske analogije na ulomcima pluteja iz Rapovina kod Livna (usp.. A, D i E na sl 49), na kojemu je na isti način isklesana jako slična kompozicija što predstavlja dodatni argument za njegovo uvrštavanje u klesarsku produkciju spomenute radionice.⁴⁰²

Drugi ulomak pilastra s Crkvine u Biskupiji ukrašen je nepovezanim troprutim kružnicama iznad kojih se nalaze dvije lučno izdignute troprute trake (sl. 49 B). Veoma slična ornamentalna kompozicija, klesarski istovjetno obrađena, nalazi se i na cjelovito sačuvanom pilastru iz Uzdolja (usp. B i F na sl. 49).

Treći ulomak ugrađen je u donji dio rekonstruiranog pilastra, a dekoracija se nalazi na njegovoj prednjoj i bočnoj strani (sl. 49 C). Ornamenti na prednjoj strani izvedeni su u obliku dvostrukog okomitog niza gusto povezanih, učvorenih kružnica unutar kojih se dijagonalno križaju dvije troprute trake. Bočna strana ukrašena je gustim prepletom dviju udvostručenih troprutih traka. Analogije za kompoziciju i način klesanja ornamenata nalazim na plutejima iz Pridrage (sl. 48 D) i Lepura (sl. 49 G); ukras na prednjem dijelu pilastra slično je klesan i komponiran kao i ornamenti na donjim dijelovima pluteja, a onaj na bočnoj strani pilastra sličan je dekoraciji na letvama pluteja (usp. sl. 48 D s primjerima na sl. 49 C i G).

402 Marić Baković 2014, str. 41.

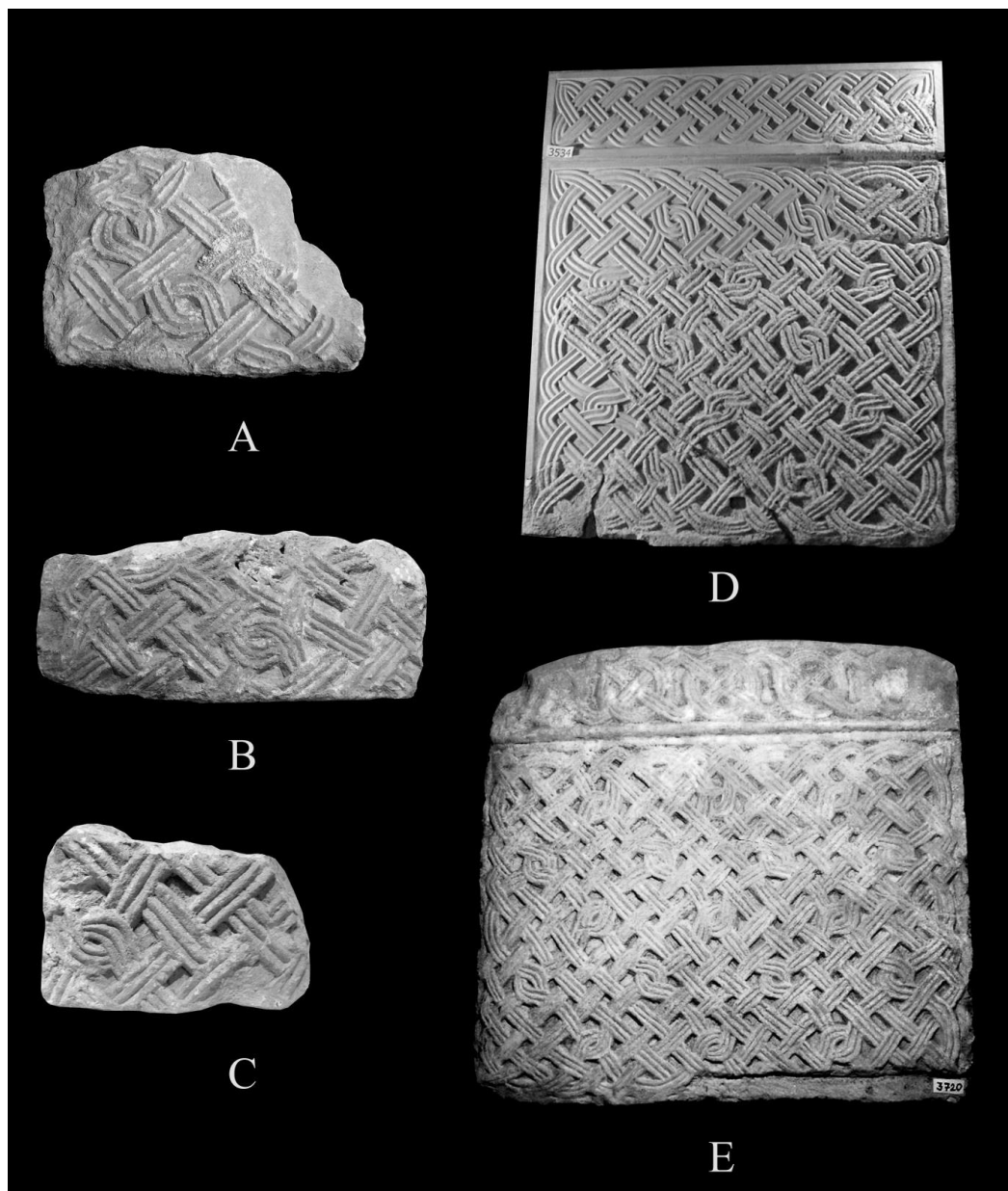

Sl. 49; Elementi crkvenog namještaja Dvorske radionice iz vremena kneza Branimira; A, B, C – Biskupija Crkvina (kat. br. 120, 121, 122); D, E - Rapovine kod Livna; F – Uzdolje kod Knina; G - Lepuri kod Benkovca.

S Crkvine u Biskupiji potječe još jedan ulomak dekoriran kao i rekonstruirani pilastar (usp. sl. 49 C i sl. 50 A). Usporedimo li ga s pleternim ulomcima pronađenim u Smiljanu u Lici primjetiti ćemo da se radi o srodnoj klesarskoj obradi (usp. sl. 50 A, B i C).⁴⁰³ Ulomci iz Smiljana, za razliku od biskupijskih ulomaka, ukrašeni su dvostrukim prepletima troprutih traka unutar i oko kružnica. Takvi ornamenti i ornamentalne kompozicije troprutih traka, klesarski slično obrađene, nalaze se i na dva pluteja nepoznatog podrijetla iz *Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika*.⁴⁰⁴ Donji dijelovi na oba pluteja ukrašeni su učvorenim kružnicama unutar i oko kojih se isprepliću četiri pleterne trake. Gornji dio pluteja D dekoriran je četverostrukim prepletom troprutih traka koje na svakom kraju završavaju s dva „uha“, dok je na pluteju E ispunjen nizom nepovezanih kružnica unutar kojih se isprepliću dvije rombično postavljene troprute trake (usp. sl. 50 B, C, D i E). Navedenu dekoraciju s gornjih dijelova (letvi) pluteja nalazimo i na plutejima iz Pridrage i Lepura (usp. sl. 48 D i sl. 49 G), a onu s letve pluteja na sl. 50 E na stranici ciborija iz Splita, zabatu s Crkvine u Biskupiji i pluteju s kninske tvrđave (usp. sl. 50 E i sl. 46 A, te sl. 47 E i sl. 48 B). Zbog česte primjene navedenih dvaju ornamenata na elementima crkvenog namještaja možemo ih smatrati „zaštitnim znakom“ *Dvorske radionice*.

403 Kolak 2009, str. 222, sl. 1 i 2. Zahvaljujem kolegici dr. sc. Tatjani Kolak na ustupljenim fotografijama i detaljnim informacijama o okolnostima pronalaska navedenih ulomaka. Važno je napomenuti da su ovo prvi elementi crkvenog namještaja u Lici koji su radionički atribuirani.

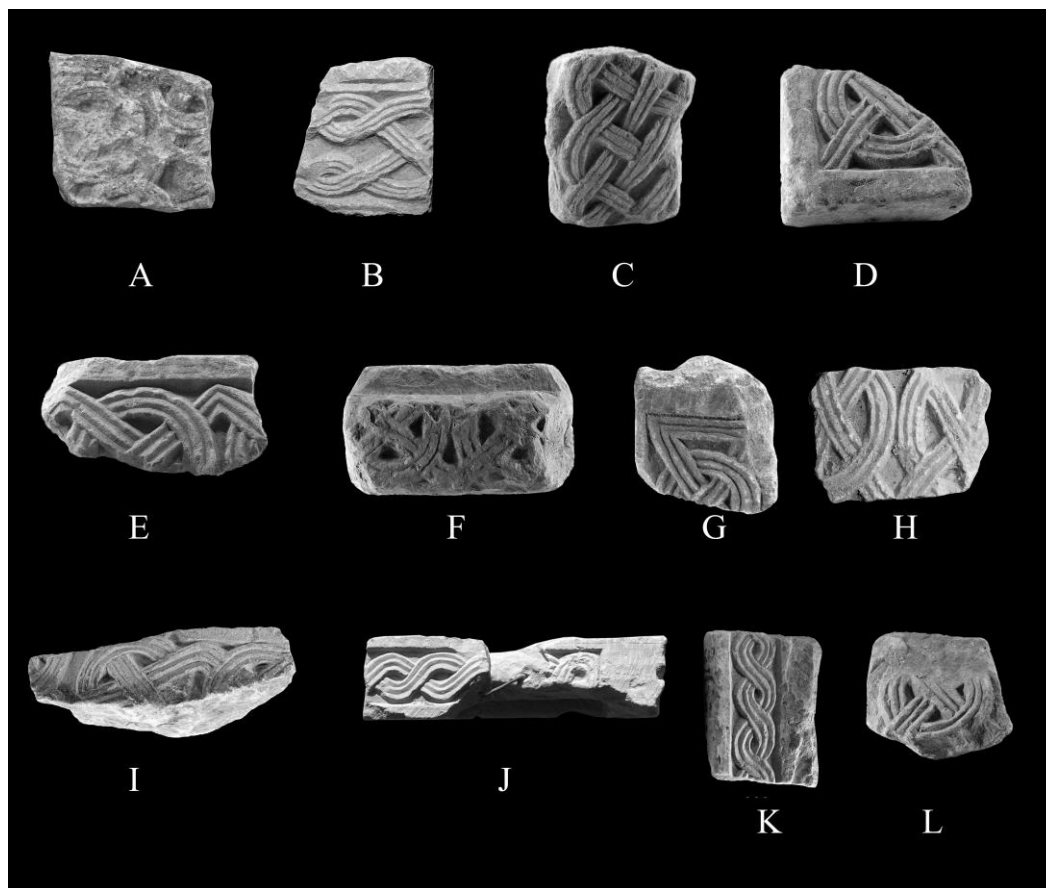
404 Pluteji na slici 50 E nalazi se Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika i u inventarnim knjigama zaveden je pod brojem 3720 te se uz njega navodi da nije poznato odakle potječe, međutim u svojoj doktorskoj disertaciji I. Josipović ga je objavio kao dio crkvenog namještaja koji potječe s Crkvine u Biskupiji ali nigdje nije naveo odakle mu taj podatak (usp. Josipović 2013, str. 160, T.XLII, 4). Pregledom arhivske dokumentacije vezane uz istraživanja na Crkvini u Biskupiji nigdje nisam naišao na podatak da je ovaj plutej pronađen na Crkvini.

Sl. 50; Ulomci crkvenog namještaja Dvorske radionice iz vremena kneza Branimira; A - Biskupija Crkvina (kat. br.124); B, C – Smiljan kod Gospića; E - nepoznato nalazište.

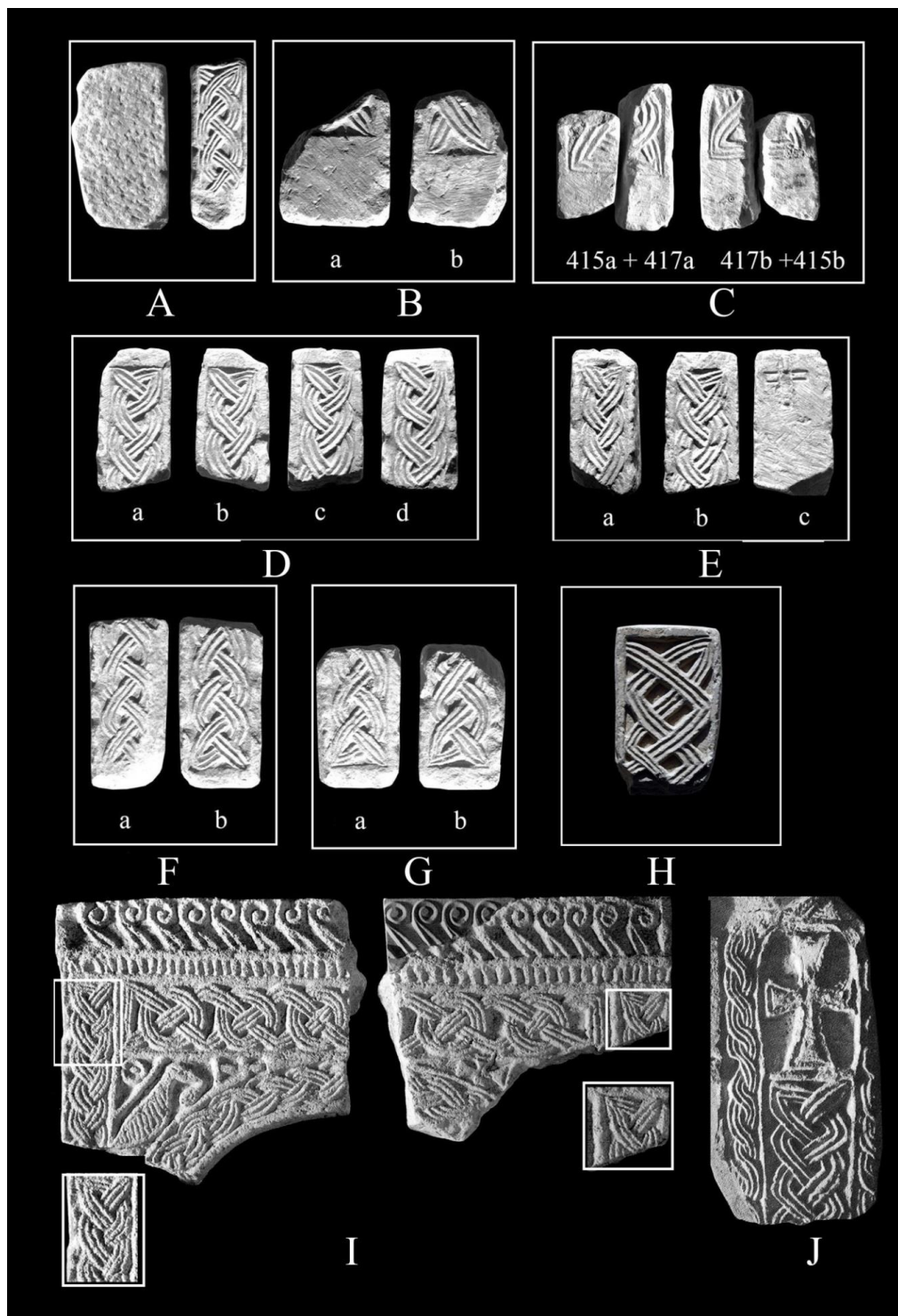
Iz bazilike na Crkvini u Biskupiji potječe još trinaest ulomaka koji su ornamentirani na isti način kao i gore analizirani pluteji i pilastri, ali im se zbog njihove veličine ne može odrediti funkcija (usp. sl. 51 A, D, E, F, I, L). Međutim s Crkvine potječu i ulomci s nešto drugačijom pleternom ornamentikom (sl. 51 B, C, J i K), ali i ovaj način ukrašavanja elemenata crkvenog namještaja često je zastupljen u repertoaru *Dvorske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*.⁴⁰⁵

⁴⁰⁵ Usp. Burić 1995, str. 106 -107, sl. 31-32.

Sl. 51; *Ulomci namještaja neutvrđene namjene iz opusa Dvorske radionice s Crkvine u Biskupiji (kat. br.123,125, 126, 128,129, 130, 131,143, 145, 147, 148, 149)*

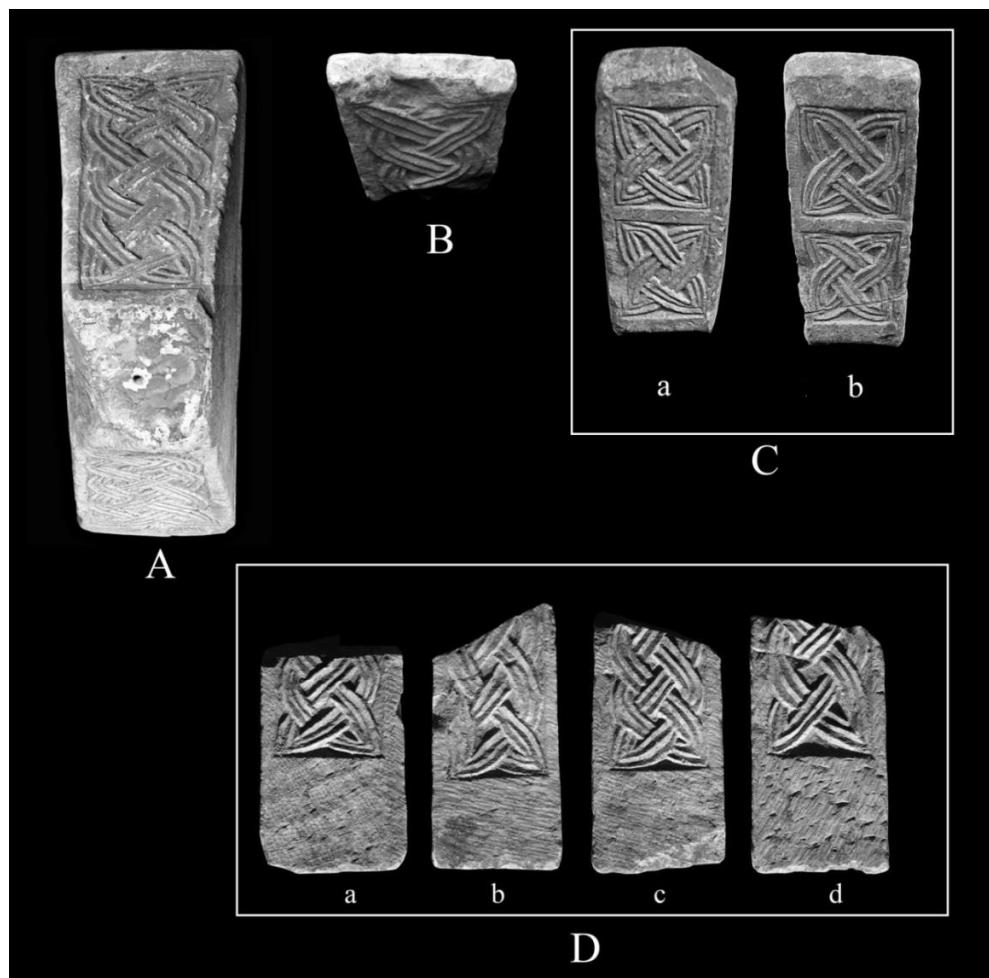
U posebnu cjelinu crkvenog namještaja ili dekorativnih arhitektonskih elemenata spadaju pravokutni ili kvadratni stupovi ukrašeni s jedne, dvije ili četiri strane. Najveći broj pravokutnih stranica ukrašen je dvostrukim prepletom troprutih traka koje na krajevima završavaju s jednim „uhom“ kroz koje prolazi jednostruka tropruta traka. Ovaj ornament također se često susreće na skulpturi *Dvorske radionice* (usp. sl. 52 A, B, D, F, G i H i sl. 52. I i J).

Sl. 52; A, B, C, D, E, F, G, H - ulomci namještaja s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 134, 135, 136, 137, 139, 141, 142, 151; I – Splita(?), J – Rapovine kod Livna.

Samo je jedan ulomk pravokutnog stupa ukrašen četverostrukim prepletom troprutih traka koje na krajevima završavaju s dva „uha“ (sl. 53 D). Osim na gore izdvojenim primjerma, ovaj ornament nalazimo i na obje bočne stranice impost kapitela (sl. 53 A). Širina troprutih

traka na impost kapitelu i na ulomku stupa približno je istih dimenzija (usp. sl. 53 A i D); također i dimenzije donjeg, užeg, pravokutnog dijela impost kapitela (17 x 16 cm) odgovaraju dimenzijama pravokutnog stupa (17 x 16 cm). Stoga se, zbog podudarnosti u dekoraciji i dimenzijama, može zaključiti da su ova dva arhitektonska elementa dio iste cjeline, tj da je pravokutni stup nosio impost kapitel.⁴⁰⁶

Sl. 53 ; *Impost kapiteli i pravokutni stupovi Dvorske radionice; A, C, D - Biskupija Crkvina (kat. br.132, 133,140); B - Kapitul kod Knina*

Zbog sličnih dimenzija s pravokutnim stupom (sl. 53 D) i za ulomke stupova B, C, D, F i G na sl. 52 možemo pretpostaviti da su imali istu funkciju. Ovu pretpostavku dodatno potvrđuje i ukras na impost kapitelu s Kapitula kod Knina (sl. 53 B) koji je stilski i radionički srodan onima na ulomcima stupova s Crkvine u Biskupiji (usp. sl. 53 B s ulomcima B, D, E, F i G na

⁴⁰⁶ God. 2009. atribuirao sam ulomke pravokutnog stupa i dva impost kapitela (ovdje na sl. 53 D, A i C) Radionici Majstora koljanskog pluteja. Zbog boljeg uvida u skulpturu s Crkvine u Biskupiji danas pretpostavljam da pripadaju Dvorskoj radionici iz vremena kneza Branimira (usp. Jurčević 2009, str. 80-81, kat. br. 33, 34 i 35).

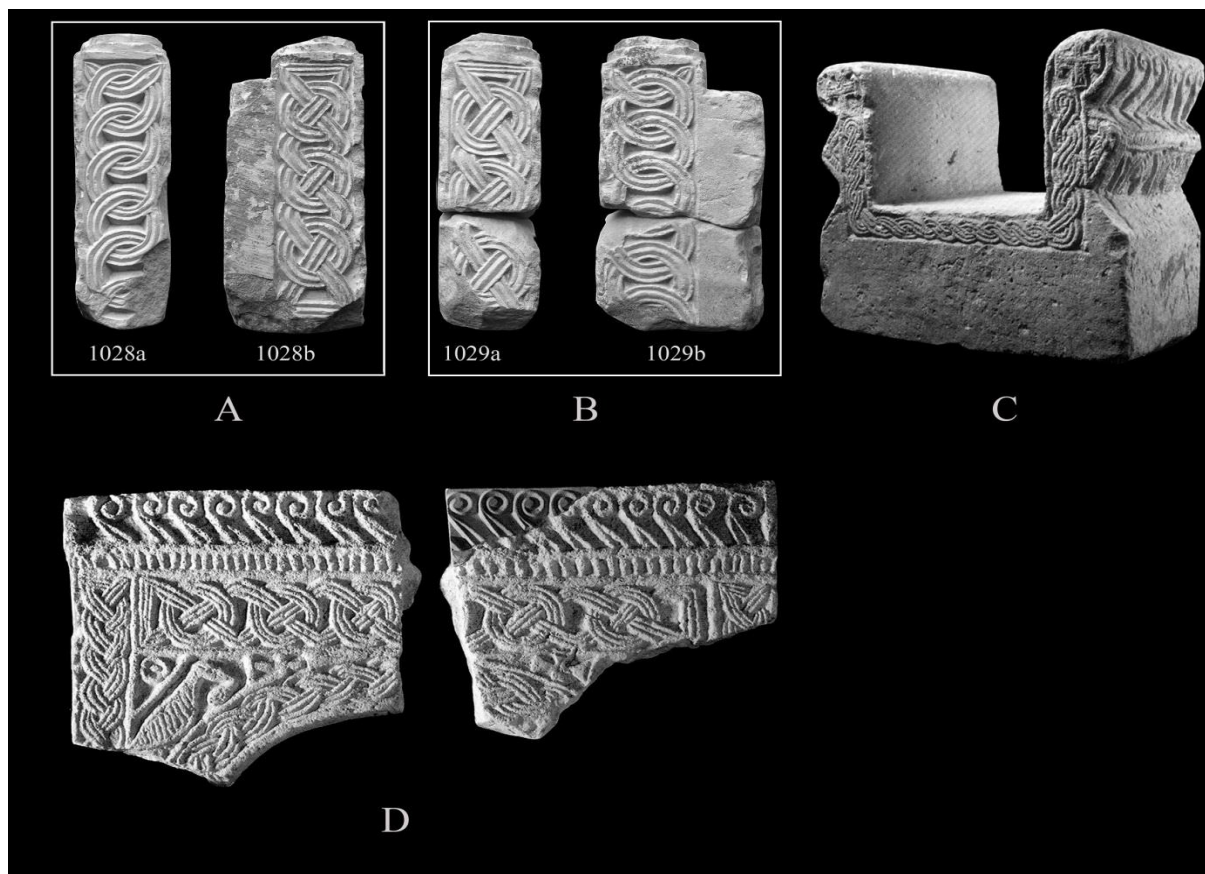
sl. 52). Stoga se može zaključiti da je ista radionica po istom obrascu, kao i na ostalim dijelovima namještaja, izrađivala i ukrašavala arhitektonsku dekoraciju (stupove i impost kapitela) na različitim lokalitetima. Treći impost kapitel ukrašen je tzv. motivom Salomonovog čvora (sl. 53 C). Za taj ornament nisam našao analogije na skulpturama pripisanim *Dvorskoj radionici*, ali usporedbom klesarske obrade troprutih traka na završecima „ušiju“ kod sva četiri čvora primjetna je sličnost s ostalim pleternim ornamentima na sl. 53 te stoga pretpostavljam da je i ovaj impost kapitel izradila ista radionica (usp. sl. 53 A, B, C i D).

Posljednji elementi crkvenog namještaja s Crkvine u Biskupiji koje pripisujem produkciji *Dvorske radionice* pripadaju dijelovima tzv. apsidalne katedre.⁴⁰⁷ Ulomci su pravokutnog oblika i imaju dekoraciju na prednjim i bočnim stranama. Ornamente na njima na jednoj strani tvori okomiti niz lančano povezanih kružnica, a na drugoj strani nepovezani niz kružnica između kojih se nalaze rombično postavljene pleterne trake. Uokvireni su istaknutim pravokutnim rubnim profilacijama (usp. sl. 54 A i B) iznad kojih su se na svakom ulomku sačuvale i prstenaste profilacije - vjerojatno ostatci manjih stupića ili postolja za kapitela kako ih interpretira Milošević.⁴⁰⁸ Ako prihvatimo Miloševićevu pretpostavku da je riječ o stranicama (apsidalne) katedre onda moramo uočiti razliku u dubini bočnih stranica biskupijskih ulomaka i stranica jedine danas u Hrvatskoj sačuvane predromaničke katedre koja potječe iz katedralnog kompleksa u Poreču.⁴⁰⁹ Dubina biskupijskih ulomaka iznosi 15 cm a porečke katedre 55 cm (sl. 54 C). Ova okolnost ne isključuje Miloševićevu pretpostavku ali svakako otvara prostor i za druge mogućnosti. Analizirajući stilske - morfološke karakteristike na biskupijskim ulomcima zamjećuje se velika preciznost klesarske obrade (za razliku od većine primjera koje sam naveo za *Dvorsku radionicu*) kao i to da ornament kružnica povezanih poput karika na lancu odstupa od dosad poznatih ornamenata iz njezina repertoara. Međutim, drugi motiv, nepovezani niz troprutih kružnica unutar kojih se križaju izvana rombično postavljene troprute trake, ipak upućuje na klesarsku produkciju *Dvorske radionice*. (usp. sl. 54 A, B i D).

407 Milošević 2002a, str. 15-16, sl. na str. 15.

408 Milošević 2002a, sl. na str. 15.

409 Usp. Matejčić 2000, str. 58-59, sl. I, 47.

Sl. 54; A, B - ulomci skulpture s Crkvine u Biskupiji (kat. br.153, 154); C - katedra iz Poreča; D - stranica ciborija iz Splita (?).

Na kraju analize reljefnih ukrasa, neovisno o tome da li se oni nalaze na elementima oltarnih ograda, stranicama ciborija ili arhitektonskim ulomcima, može se zaključiti da *Dvorska klesarska radionica* iz vremena kneza *Branimira*, koristi ograničen repertoar ornamenta koje slaže u veoma jednostavne kompozicije, a prepoznatljivosti njezine produkcije na Crkvini u Biskupiji uvelike pridonosi i to što su ti ornamenti, za razliku od dekoracija na namještaju drugih radionica zastupljenih na lokalitetu, vrlo rustično i nevješto obrađeni. Prema analizi namještaja i brojnosti lokaliteta na kojima je zastupljena pretpostavljam da *Dvorskoj radionici* nije bio cilj zadovoljiti visoke estetske kriterije nego osposobiti što veći broj sakralnih objekata za liturgijske obrede. Za razliku od nje, druga klesarska radionica koja je djelovala u vrijeme kneza *Branimira*, ona *Benediktinska* imala je sasvim drugačiji pristup izradi crkvenog namještaja.

6. 5. Treća klesarska radionica koja je djelovala na Crkvini u Biskupiji (Radionica koja je izradila ambon s rozetama ili Anepigrafska /Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira)

Anepigrafska klesarska radionica ili *Radionica koja je izradila ambon s rozetama*, dugo se smatrala prvom radionicom koja je opremila baziliku na Crkvini u Biskupiji crkvenim namještajem zbog čega se datirala u prvu polovicu 9. st. Međutim, od 2000. godine, to se mišljenje postupno mijenja te se danas pretpostavlja da je sudjelovala u obnovi interijera na Crkvini, krajem 9. ili početkom 10. st., kao treća klesarska radionica.⁴¹⁰ Otprilike u isto vrijeme, ustanovilo se da njezina produkcija nije zastupljena samo na Crkvini u Biskupiji nego je prepoznata i na Uzdolju kod Knina.⁴¹¹ Unatoč tim novim spoznajama skulptura *Anepigrafske radionice* nije bila prepoznata izvan granica Kosovog polja. Veliki preokret u proučavanju klesarske produkcije ove radionice dogodio se tek kada su, najprije I. Josipović, a zatim i N. Jakšić, ustanovili da je skulptura s Crkvine u Biskupiji i iz Uzdolja, koja se vezala uz *Anepigrafsku klesarsku radionicu* ili *Radionicu koja je izradila ambon s rozetama*, zapravo produkt *Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*.⁴¹² Navedeni zaključak omogućio je kvalitetniju analizu cjelokupnog fundusa crkvenog namještaja pronađenog na Crkvini u Biskupiji jer je „radionički“ izlazak iz lokalnih okvira i stavljanje u kontekst s jednom od najrasprostranjenijih i najkvalitetnijih klesarskih radionica koje su djelovale na području Hrvatske Kneževine i dalmatinskih gradova uvelike je olakšao, ne samo dataciju već atribuirane skulpture, nego i radioničku identifikaciju velikog broja ulomaka s Crkvine u Biskupiji koji do sada nisu bili obrađeni.

Prema raspoloživim podacima pretpostavljam da je *Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira* djelovala na lokalitetima (vidi **kartu 8**)⁴¹³ : 1. Košljun, franjevački samostan,⁴¹⁴ 2. Posedarje,⁴¹⁵ 3. Nin,⁴¹⁶ 4. Zadar (Sv. Krševan),⁴¹⁷ 5. Kula

410 Jakšić 2000a, str. 205.

411 Burić 2000, str. 206-208.

412 Josipović 2010, str. 169-201, T. XLVI- LIV; Jakšić 2013, str. 141-149. S navedenim, detaljno obrazloženim, argumentima u potpunosti sam se složio (usp. Jurčević 2014; Jurčević-Petrinec, 2015.)

413 U bilješkama koje se odnose na na brojane lokalitete najčešće navodim T. Marasovića (Marasović 2009; Marasović 2011.) jer se uz osnovne podatke o lokalitetima i nalazima navodi i opsežna bibliografija.

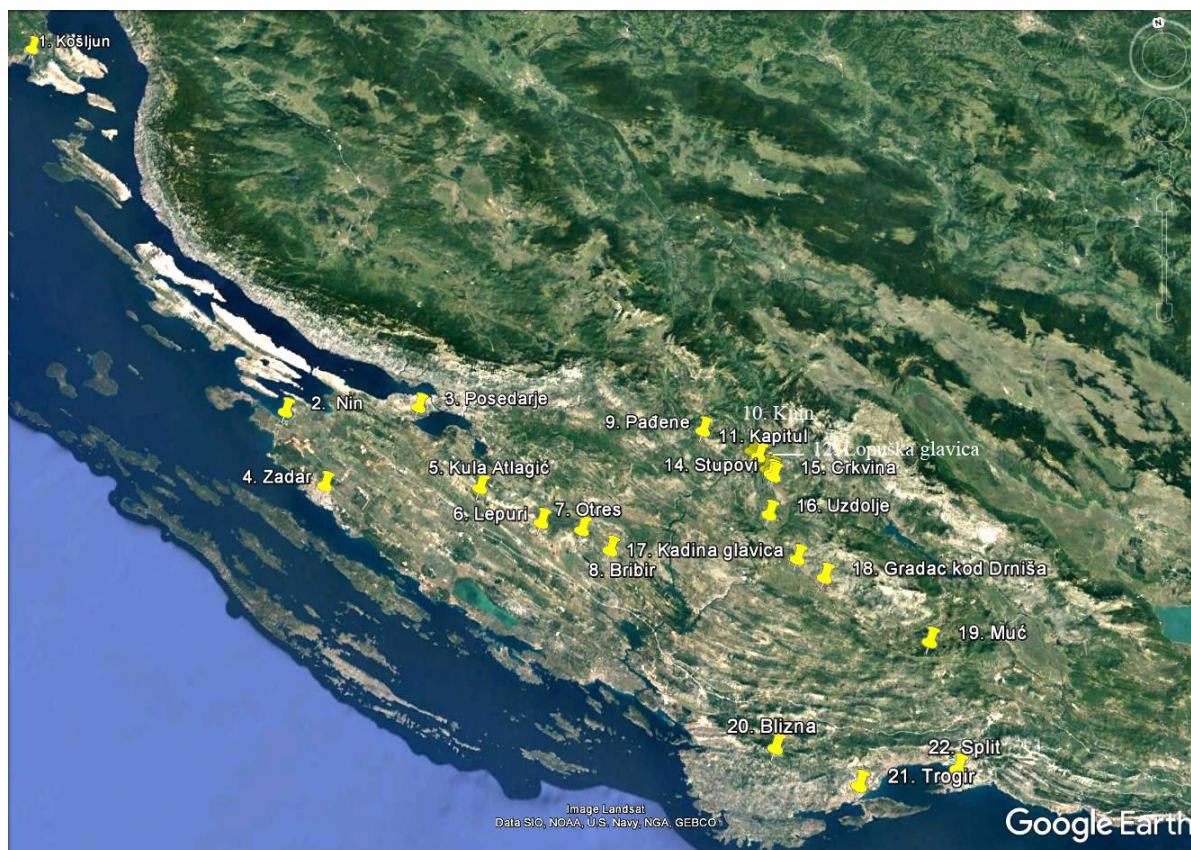
414 Jarak 2008, str. 429-435.

415 Marasović 2009, str. 228.

416 Delonga 2000, str. 292-293, IV.186.

417 Delonga 2000, str. 166-167, III. 54

Atlagića,⁴¹⁸ 6. Lepuri,⁴¹⁹ 7. Otres,⁴²⁰ 8. Bribir,⁴²¹ 9. Pađane kraj Knina,⁴²² 10. Knin-Tvrđava,⁴²³ 11. Kapitul kraj Knina,⁴²⁴ 12. Biskupija (Lopuška glavica),⁴²⁵ 13. Biskupija (Bukorovića podvornica),⁴²⁶ 14. Biskupija (Stupovi),⁴²⁷ 15. Biskupija (Crkvina), 16. Uzdolje (sv.Ivan/ Luka),⁴²⁸ 17. Kadina glavica (Sv. Tekla),⁴²⁹ 18. Gradac kod Drniša,⁴³⁰ 19. Muć Gornji,⁴³¹ 20. Blizna pored Trogira,⁴³² 21. Trogir, 22. Split (Katedrala).⁴³³

Karta 8; *Prikaz lokaliteta na kojima je djelovala Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira.*

418 Marasović 2009, str. 254-256.

419 Marasović 2009, str. 265-268.

420 Marasović 2009, str. 461-464.

421 Marasović 2009, str. 471-474, sl. 578 i 580.

422 Gunjača 2009, str. 16, sl. 2 i 3.

423 Gunjača 2009, str. 181-183, sl. 25, 26, 29, 31 i 32.

424 Marasović, 2009, str. 503-509.

425 Marasović 2009, str. 519-523, sl. 636.

426 Marasović 2009, str. 526-528, sl. 642.

427 Marasović, 2009, str. 529-535.

428 Marasović 2009, str. 551-555.

429 U blizini pravoslavne crkve Sv. Tekle 2012. godine pronađen je ulomak zabata koji se prema sačuvanim ornamentima može pripisati Benediktinskoj radionici. Ulomak se nalazi u privatnom vlasništvu.

430 Marasović 2011, str. 27-30.

431 Marasović 2011, str. 33-37.

432 Marasović 2011, str. 22-25.

433 Marasović 2011, str. 261, sl. 344b

Izdvajanje i prepoznavanje stilskih i morfoloških karakteristika *Benediktinske klesarske radionice* započeli su isti autori koji su definirali i likovno-morfološke karakteristike *Dvorske klesarske radionice*; I. Petricioli, V. Delonga, N. Jakšić i T. Burić.

Petricioli je prvi primjetio da se zajedničke stilske i likovno-morfološke karakteristike, kod svih klesarskih radionica, pa tako i kod *Benediktinske*, najlakše uočavaju na gornjim dijelovima oltarnih ograda. Ornamentalna kompozicija na gredama i zabatima, koje je izradila *Benediktinska klesarska radionica* u većini slučajeva podjeljena je na tri ukrasna pojasa. Prvi, najgornji, pojas započinje s niskim zaobljenim kukama koje se javljaju najčešće u dvije varijante; s jednodjelnim ili dvodjelnim donjim dijelom, ali imamo primjera i sa trodjelnim.⁴³⁴ Kao primjere za ukrašavanje kukama s razdijeljenim donjim dijelom, Petricioli je naveo grede i zabat iz Muća i Nina, a s nerazdjeljenim donjim dijelom zabat i gredu sa Stupova u Biskupiji. Drugi pojas ukrašen je nizom tropruth petlji (tzv. perecima) koje su na svakom elementu isklesane gotovo identično. Zahvaljujući natpisima koji se najčešće javljaju na trećem pojasu, a na gredama iz Muća i Nina spominje se ime kneza Branimira, bilo je jasno da je radionica djelovala u vrijeme vladavine ovoga kneza.⁴³⁵ Nakon Petriciolija V. Delonga je navedenoj radioničkoj produkciji pridružila i skulpturu iz Zadra, Otresu, Kule Atlagića, Lepura, Blizne te iz Splita,⁴³⁶ a zatim je N. Jakšić, u nekoliko navrata, vrlo detaljno i opširno analizirao namještaj ove radionice,⁴³⁷ jasno stavljajući naglasak na činjenicu da je njezino djelovanje povezano s benediktinskim redovnicima.⁴³⁸ Međutim, proces prepoznavanja i izdvajanja elemenata koji su se nalazili na donjim dijelovima ograda tekao je nešto sporije zbog toga što je bilo teško ustanoviti radioničku poveznicu između ornamenata na gredama i zabatima s onima na pilastrima i plutejima. Značajniji pomak dogodio se nakon što je T. Burić, na temelju već definiranih radioničkih karakteristika *Anepigrafske radionice*, ovoj radionici pripisao stranice ambona iz Uzdolja i pilastar s križevima s Crkvine u

434 Kuke s trodjelnim donjim dijelom zastupljene su na lokalitetima u Posedarju, sv. Mihovilu u Ninu i sv. Nikoli u Kuli Atlagića. Usp. Marasović 2009, str. 228, 254-256; Delonga 2000, str. 166-167, III. 54.

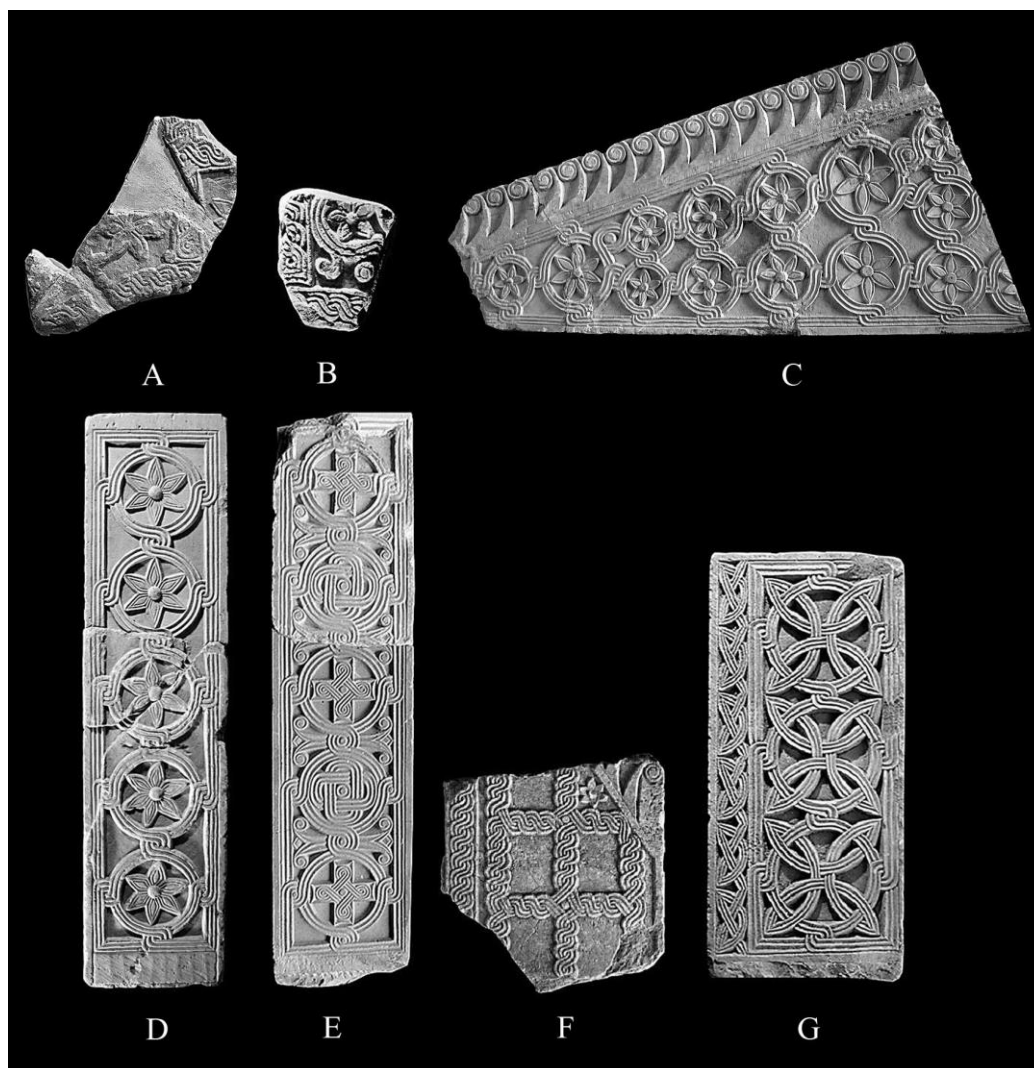
435 Petricioli, 1980a, str. 224; Petricioli 1990, str. 44, 55.

436 Delonga 1995a, str. 310-312; Gledajući iz današnje perspektive kada je potpuno jasno da se Anepigrafska klesarska radionica može poistovjetiti s Benediktinskom radionicom mora se konstatirati da je cjelovitijem uvidu u njezinu klesarsku produkciju znatno doprinjeo T. Burić. On je, na temelju Jakšićevog rada iz 1980. godine, ovoj radionici pripisao još tri elementa crkvenog namještaja; jedan pilastar s Crkvine u Biskupiji te dva elementa ambona iz Uzdolja (Čenići). Usp. Burić 2000, Hrvati i Karolinzi, katalog str. 207-208, sl. IV.34 - IV. 36.

437 Jakšić 1997, str. 46 - 47, str. 41-54; Jakšić 2000, str. 208-210 str. 192- 213; Jakšić 2002, str. 111-113, str. 111-122; Jakšić 2006, str. 81-86; Jakšić, Hilje 2008, str. 21-22, 113-116.

438 Ovu tezu su dodatno su osnažili M. Jarak (Jarak 2008, str. 429-435) i I. Josipović (Josipović 2013, str. 169-192).

Biskupiji (**usp. sl. 55**).⁴³⁹ Nakon toga stekao se bolji uvid u stilsko-morfološke karakteristike i način izrade ornamentalne dekoracije na svim dijelovima oltarnih ograda. Jasnijem i sigurnijem prepoznavanju klesarskog opusa *Benediktinske radionice* na Crkvini u Biskupiji doprinosi i to što je ona, za razliku od *Radionice Majstora koljanskog pluteja* ili *Dvorske radionice*, geometrijski precizno i ujednačeno klesala ornamenat i slagala ih u karakteristične kompozicije. To je osobito vidljivo, osim na kukama i troprutim petljama (tzv. peregima) i na pletnim i cvjetnim ornamentima (**usp. sl. 55**).

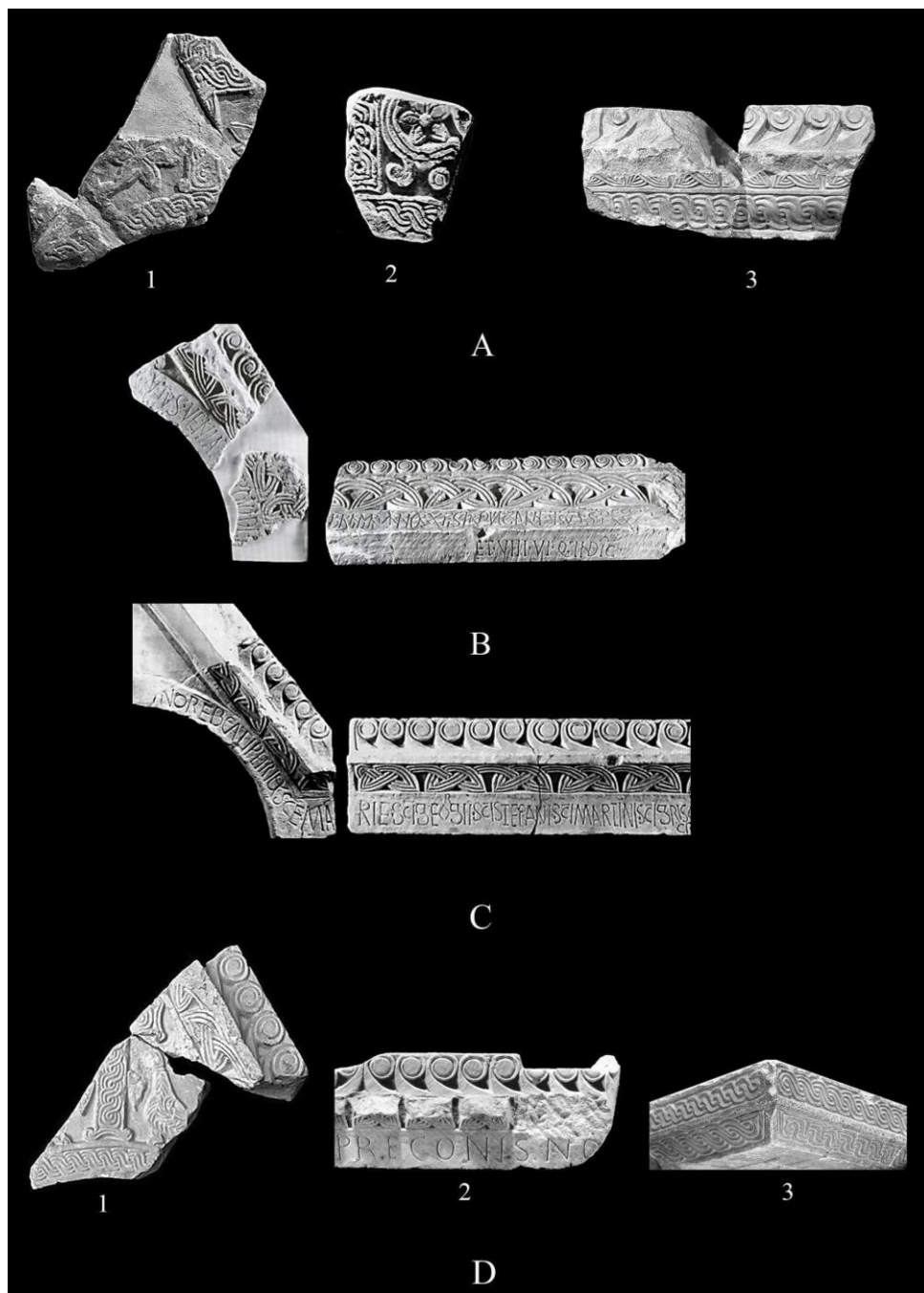

Sl. 55; Namještaj Benediktinske klesarske radionice; A, B, C, D, E - Biskupija-Crkvina (kat. br.155, 167,168, 196); F, G - Uzdolje kod Knina.

Debljina svih elemenata crkvenog namještaja, na svim lokalitetima gdje je djelovala ova radionica, precizno je usklađena kako na gornjim dijelovima oltarnih ograda tako i onih na

⁴³⁹ Burić je ovdje prvi iznio pretpostavku da su ulomci iz Uzdolja preneseni s Crkvine u Biskupiji. Usp. Burić 2000, Hrvati i Karolinzi, katalog str. 207-208, sl. IV.34 - IV. 36.

donjim dijelovima. Pretpostavljam da je i kamen od kojega su ograde izrađene podrijetlom iz istog kamenoloma. Uzimajući u obzir sve navedeno može se konstatirati da se *Benediktinska radionica* prilikom izrade namještaja na Crkvini u Biskupiji držala jasno zadanog koncepta te nije bila sklona improvizaciji niti prilikom klesanja i komponiranja ornamenata niti u izboru i vrsti kamena od kojega je radila namještaj, za razliku od *Radionice Majstora koljanskog pluteja* i *Dvorske radionice*.

Sl. 56; Namještaj Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira; A- Biskupija Crkvina(kat. br. 155, 156; B -Muć Gornji; C- Otres kod Bribira; D - Biskupija-Stupovi.

Daljnjom analizom namještaja s Crkvine ali uvidom u arhivsku građu u MHAS-a došao sam do podataka da je i jedna greda oltarne ograde, ukrašena kukama i perecima poput onih na gredama oltarnih ograda iz Muća, Otresa ili Stupova u Biskupiji, potječe s Crkvine u Biskupiji (**usp. sl. 56 A3, B, C, D**).⁴⁴⁰ Gornji pojas, na ovoj gredi, ukrašen je niskim kukama s nerazdjeljenim donjim dijelom, kao i kod greda s Otresa i Stupova (**usp. sl. 56**). Srednji pojas, neprekinutim nizom troprutih petlji tzv. pereca kao i grede i zabati iz Muća, Otresa i Stupova. Međutim, treći pojas, na gredi s Crkvine u Biskupiji, za razliku od greda iz Muća, Otresa i Stupova na kojima se na ovome mjestu nalazi natpisno polje, ukrašen je dvostrukim prepletom troprutih traka (**usp. sl. 56**). Dvostruki preplet troprutih traka, osim na gredi s Crkvine zastupljen je i na oba zabata s Crkvine kao i na tri zabata i rekonstruiranom stalaku za bogoslužne knjige sa Stupova u Biskupiji te ploči ambona iz Uzdolja (**usp. sl. 55F, 56. i sl. 57**).⁴⁴¹ Ulomci navedene grede i dvaju zabata s Crkvine u Biskupiji su jedini elementi gornjih djelova crkvenog namještaja *Benediktinske klesarske radionice* koji su pronađeni na ovome lokalitetu. Ipak, zahvaljujući karakteristično obrađenim oranamentima, prema kojima su ulomci dvaju zabata najprije atribuirani *Anepigrafskoj*, a zatim *Benediktinskoj klesarskoj radionici*, moguće je uspostaviti radioničku poveznicu s većim brojem elemenata crkvenog namještaja s Crkvine u Biskupiji kao i s onima s drugih lokaliteta (**usp. sl. 57 A i B, sl. 56 i 58**). Na središnjem dijelu zabata A, ispod lijeve i desne haste križa, nalaze se ostatci dviju rozeta, a na ulomku zabata B, donja hasta križa i rozeta ovijena troprutom trakom (**usp. sl. 57**). Dijelovi križeva na oba ulomka ukrašeni su dvostrukim prepletom troprutih traka jednako kao i ukrasni pojas koji prati luk.⁴⁴² Isti ornament, osim na tri zabata i rekonstruiranom stalaku za bogoslužne knjige sa Stupova u Biskupiji te ploči ambona iz Uzdolja, nalazi se i na donjoj hasti križa na zaobljenom ulomku ambona s Crkvine u Biskupiji (**usp. sl. 57 C, 56 D i 55C**). Za rozetne ukrase ispod hasti križa analogije se mogu pronaći na zabatu iz Lepura, koji je također izradila *Benediktinska radionica* (**sl. 57 G**).⁴⁴³ Zabat iz Lepura, kao i zabat iz *Arheološkog muzeja u Splitu*, ima na sebi jednakokračni križ ukrašen dvostrukim prepletom troprutih traka s okulusom u sredini (**usp. sl. 57A i sl. 57 G i H**),⁴⁴⁴ baš kao i križ na rekonstruiranom pilastru s Crkvine (**sl. 56 C**).

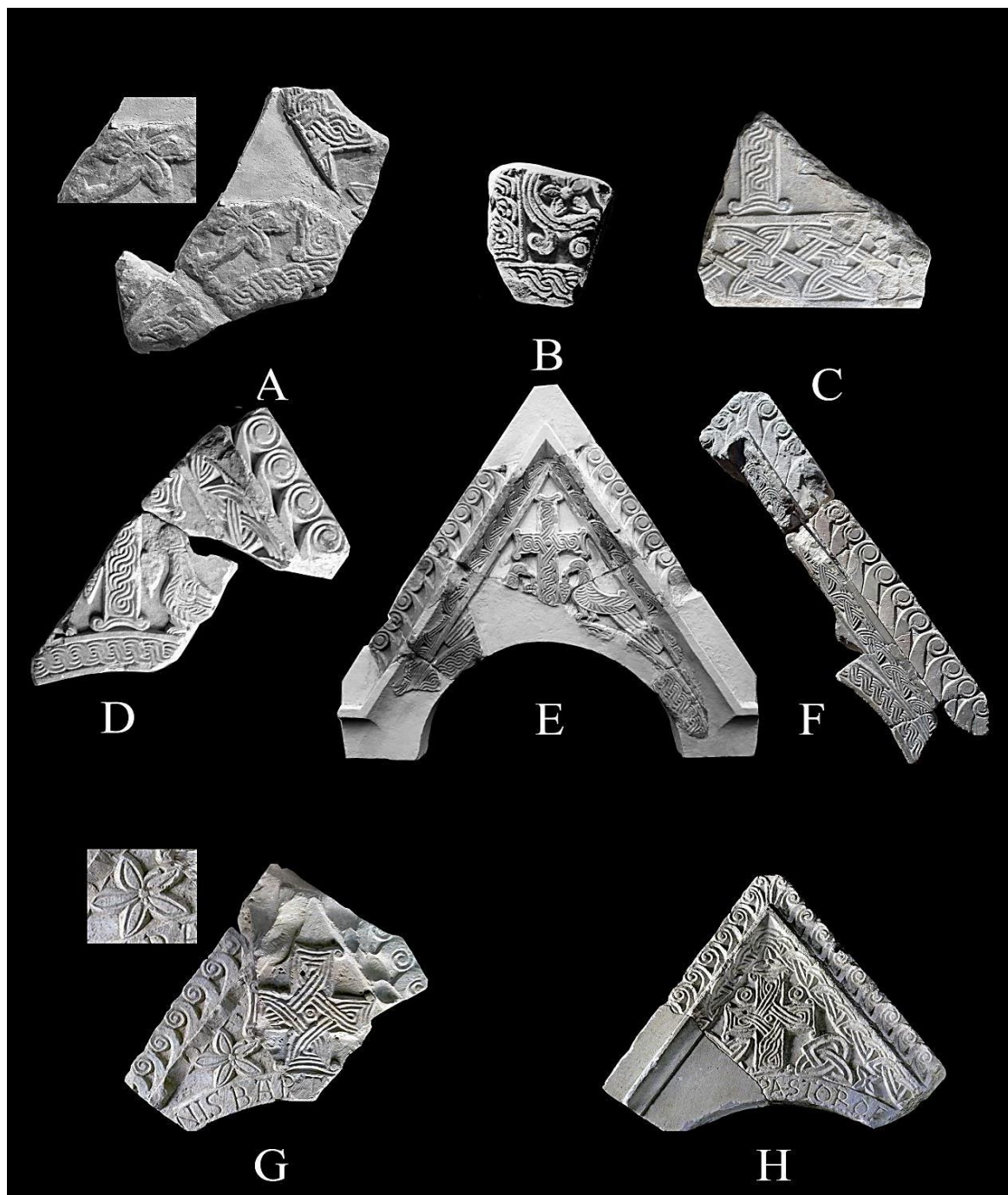
440 Greda je fotografirana na samom lokalitetu zajedno s još dva ulomka. Fotografija nije signirana a nalazi se u fototeci arhiva MHAS-a.

441 Usp. Gunjača 1956, sl. 19, 30 i 31; Delonga 2000, str. 247.

442 Ulomak zabata na sl. br. 18 je izgubljen te ovdje donosim arhivsku fotografiju.

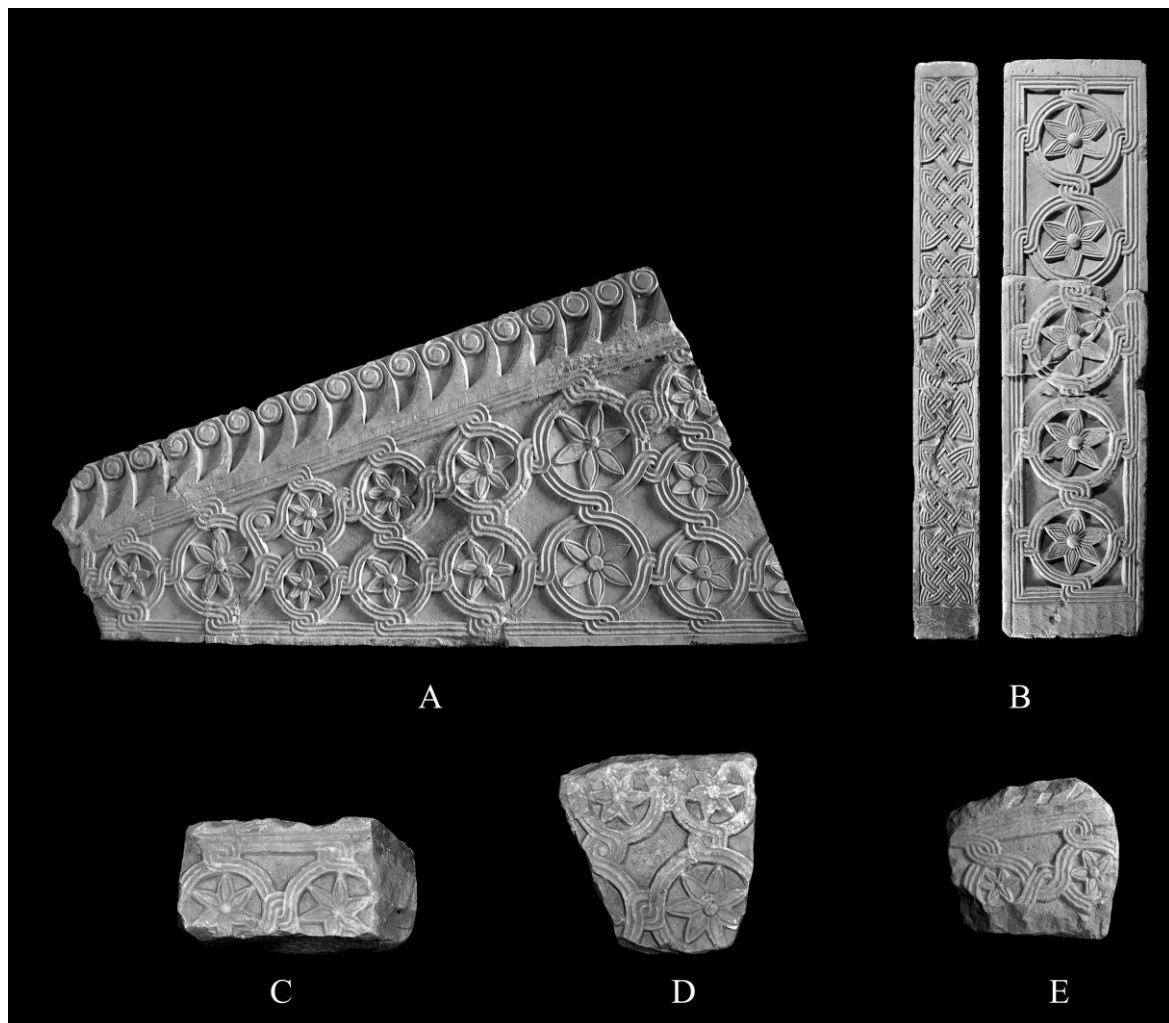
443 Delonga 1995, str. 312; Josipović 2013, str. 147, T. IV, 57.

444 Delonga 1995, str. 312; Piteša 2012, str. 191, sl. 157; Josipović 2013, str. 147, T. XLVIII, 1.

Sl. 57; Zabati i ambon Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira; A, B, C – Biskupija Crkvina (kat. br. 155, 198); D, E, F- Biskupija Stupovi; G – Lepuri kod Benkovca; H- nepoznato nalazište (AM Split).

Zbog peterolatičnih i šesterolatičnih cvijetova na zabatima, uz trokutastu ploču ambona i pilastar s rozetama,⁴⁴⁵ *Benediktinskoj radionici* se može pripisati i izrada triju ulomaka manjih dimenzija ukrašenih rozetama unutar učvorenih kružnica (Usp. sl. 57 A, B i G i sl. 58 A, B, C, D i E).

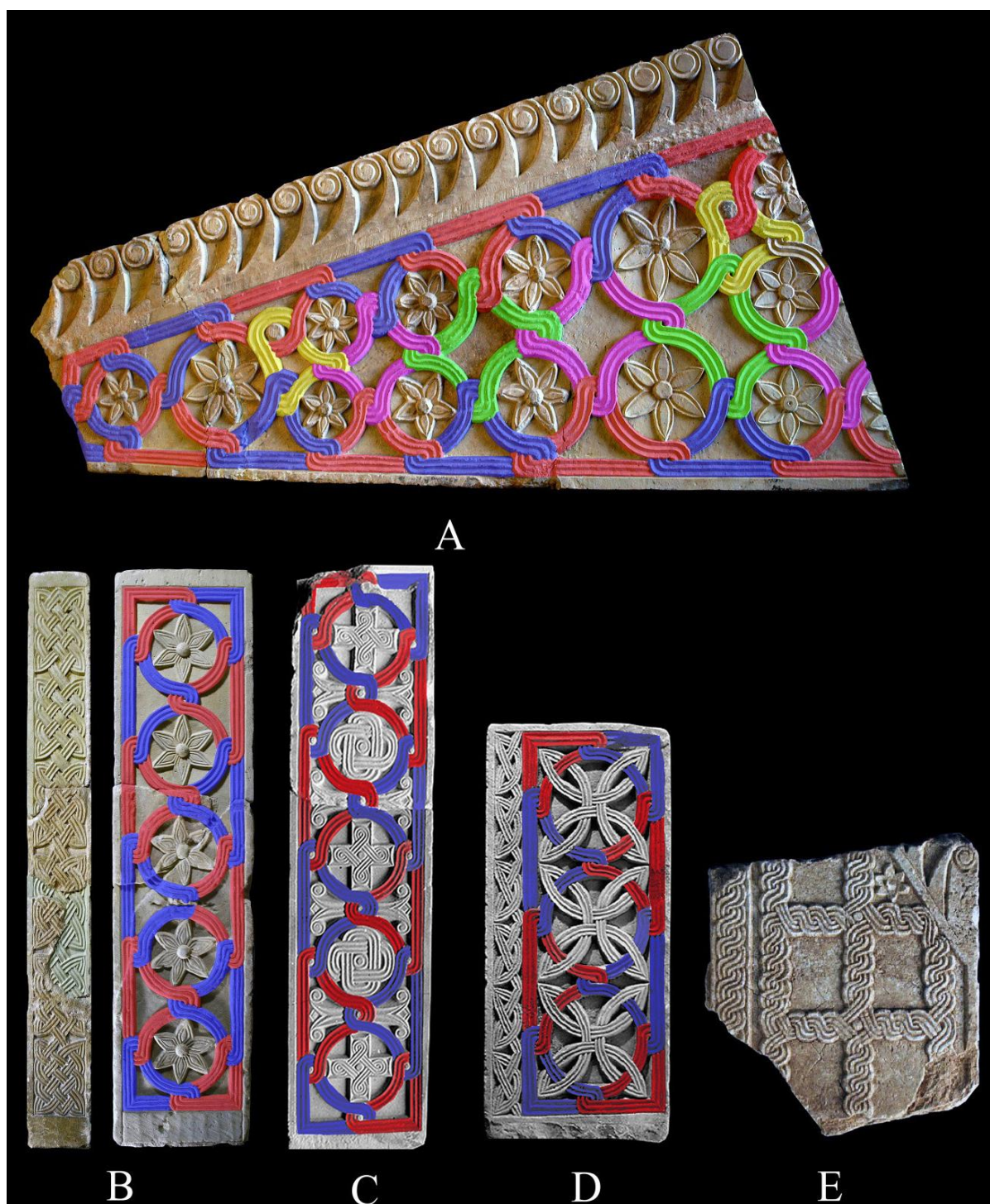

Sl. 58; Ulomci namještaja Benediktinske klesarske radionice ukrašeni rozetama s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 168, 196, 197, 199, 200)

Osim cvjetnog ukrasa navedeni pilastar i ambon povezuje klesarska obrada i kompozicija troprutih ornamenata (**sl. 58A i B**). Ovu pažljivo složenu mrežu troprutih trokutastih i rombičnih geometrijskih likova klesar komponira tako da njihove unutarnje stranice tvore dijelove kružnica unutar kojih se nalazi cvjetni ukras (na **sl. 59 a i b**, obojeni su crvenom i plavom bojom). Na isti način koncipiran je i ukras na rekonstruiranom pilastru s križevima s

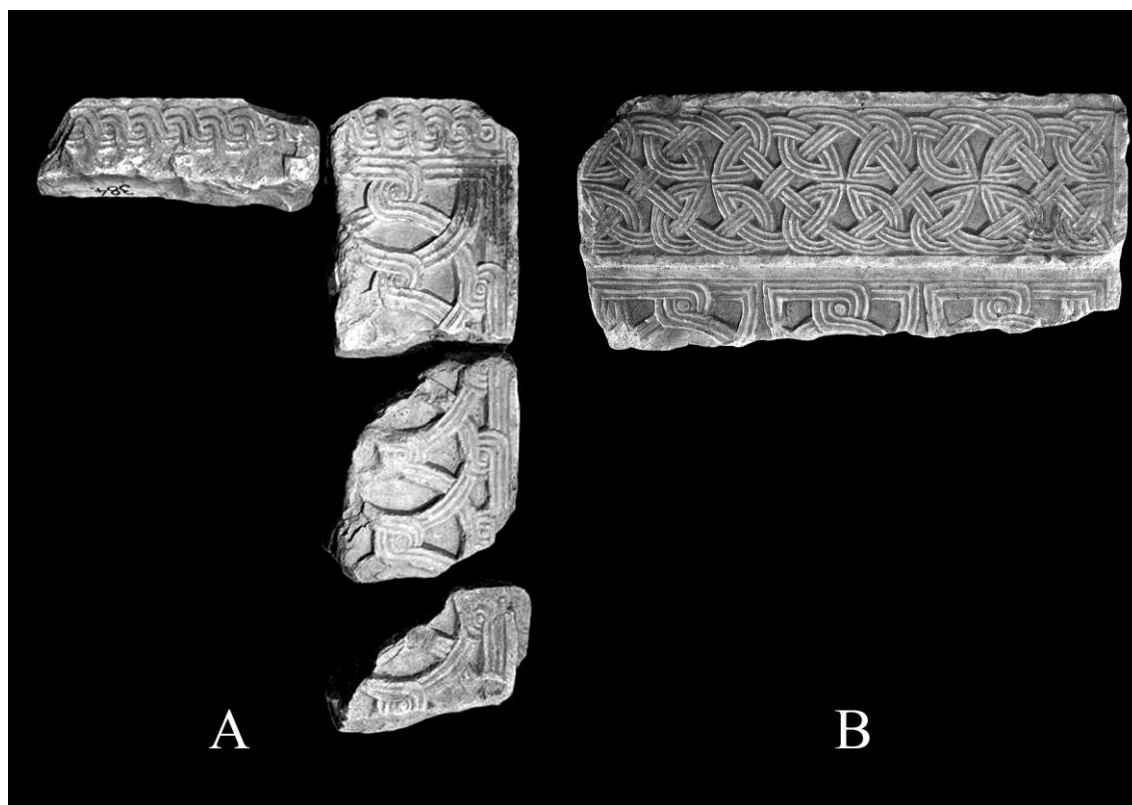
445 Jakšić 1980, str. 106, T. III, sl. a i b.

Crkvine i na cjelovito sačuvanom ambonu iz Uzdolja (**usp.sl. 59 c i d**). Svim navedenim primjercima različit je samo ornament unutar kružnica (**usp. sl. 59 a, b, c i d**).

Sl. 59; Način obrade i komponiranje troprutih traka na namještaju Benediktinske klesarske radionice; A, B, C- Biskupija-Crkvina (kat. br. 167,168,196); D, E - Uzdolje kod Knina.

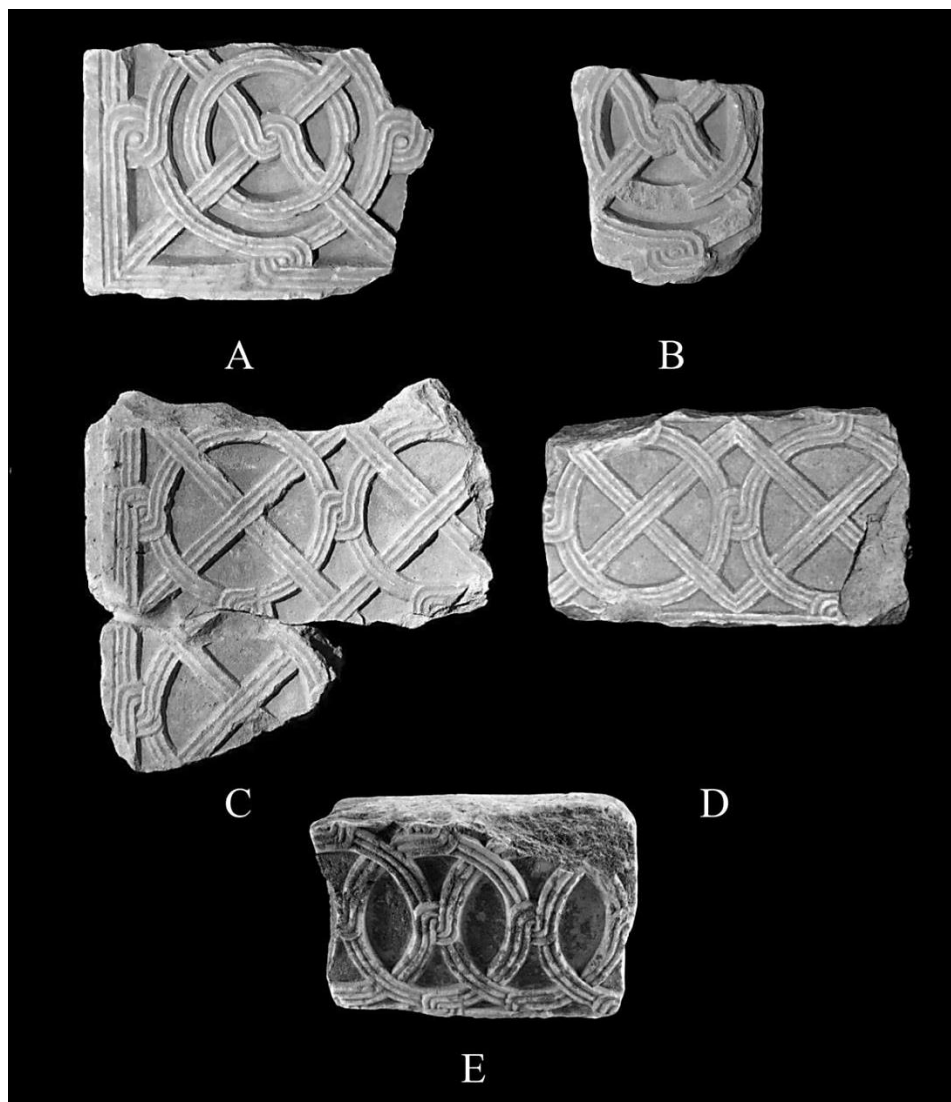
Tropruti trokuti i rombovi su zatvorene cjeline i povezani su kao karike u lancu za razliku od beskonačnih prepleta troprutih traka na lijevoj bočnoj strani pilastra s rozetama (sl. 59 B). Kuke na punoj, visokoj nozi s malom zavojnicom na ambonu s Crkvine i na oštećenoj stranici ambona iz Uzdolja klesane su i komponirane na potpuno isti način (usp. sl. 59 Ai sl. 59 E). Zbog karakteristične obrade pleternih motiva i specifične kompozicije troprutih ornamenata na pilastrima i pločama ambona iz Biskupije i Uzdolja *Benediktinskoj klesarskoj radionici* moguće je atribuirati još nekoliko ulomka plutejâ s Crkvine u Biskupiji. Prema veličini ornamenata koji su se sačuvali na ulomcima može se zaključiti da se radi o dva pluteja manjih dimenzija (sl. 60A i B, od kojih se **a** može rekonstruirati) i dva većih dimenzija (sl. 61 A, B, C, D). Oni, uz karakteristično obrađene troprute, trake sadrže i druge ornamente koji su prisutni i na prethodno navedenim primjerima. Na pluteju **A** (sl. 60), uz gornji vanjski rub, nalazi se dvostruki preplet troprutih traka čija je klesarska obrada istovjetna onoj na lučnim dijelovima zabata s Crkvine i sa Stupova te na oštećenom ulomku ambona iz Uzdolja (usp. sl. 57 A, B, D, E i F i sl. 59 E, sl. 60 A).

Sl. 60; A, B - ulomci manjih pluteja Benediktinske klesarske radionice s Crkvine u Biskupiji (kat. br.162)

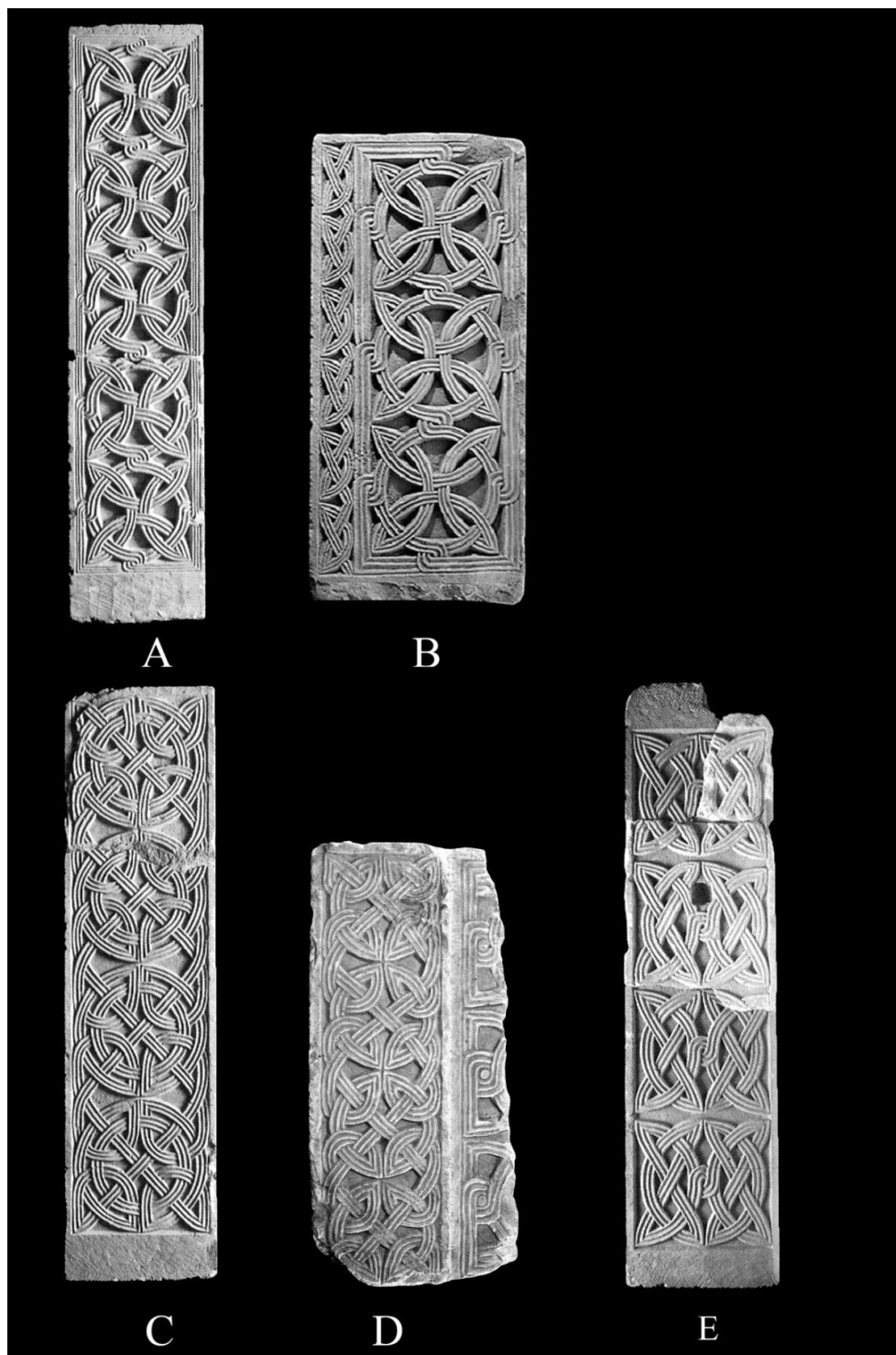
Drugi manji plutej na gornjem dijelu ima vrlo složen ornament izveden od troprutih petlji tzv. pereca koji su komponirani na način da tvore niz vodoravnih kružnica (sl. 60 B). Donji dijelovi na oba manja pluteja ukrašeni su troprutim geometrijskim likovima, koji unutar svake

petlje imaju okulus, jednako kao i ornamenti na ulomcima dvaju većih plutejâ (**usp. sl. 60 A i B i sl. 61 A, B, C i D**). Zbog istovjetnih ornamenata (dvostrukih nepovezanih kružnica) na ulomcima **A i B** na **sl. 61** pretpostavljam da su pripadali istoj cjelini, odnosno jednom pluteju. Iz istog razloga vjerujem da su i ulomci **C i D** (na **sl. 61**) dijelovi drugog pluteja. Za ulomak **E**, koji je nešto deblji od navedena četiri, smatram da je pripadao gornjem dijelu (letvi) jednoga od ova dva pluteja.

Sl. 61; *Ulomci većih pluteja Benediktinske klesarske radionice s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 163, 165, 176, 183, 193).*

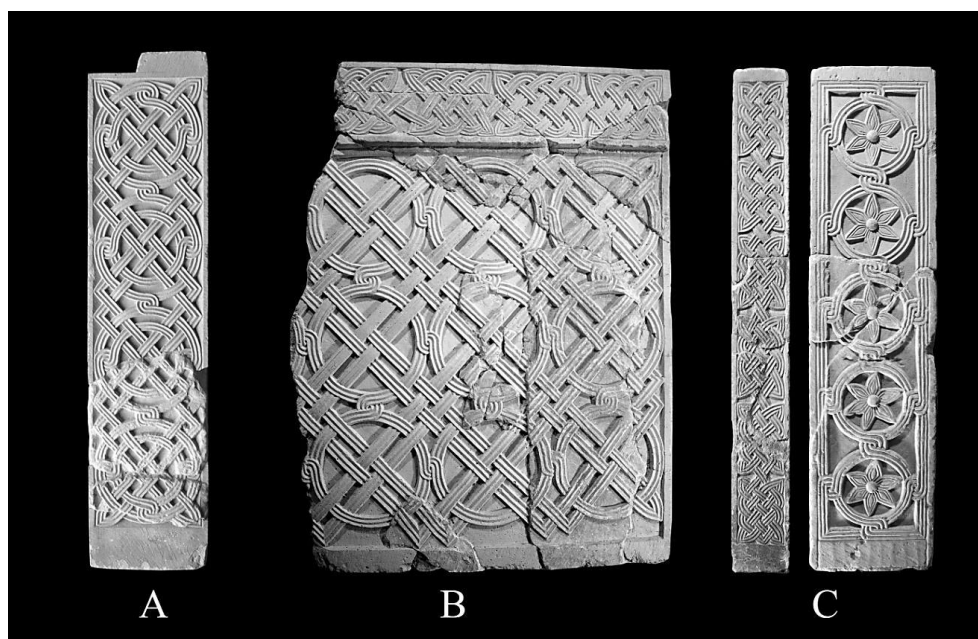
Osim, već gore spomenuta dva pilastra, *Benediktinskoj klesarskoj radionici* zbog načina obrade i kompozicije ornamenata moguće je pripisati još četiri pilastra s ovoga lokaliteta.

Sl. 62; A, C, D, E - pilastri i plutej Benediktinske klesarske radionice s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 162, 169, 170, 17); B - ploča ambona iz Uzdolja kod Knina.

Prvi pilastar je ukrašen okomitim nizom učvorenih kružnica unutar kojih se nalazi tzv. četverolatični tropruti ornament, a zbog analogije s gotovo identično klesanim i komponiranim ukrasom na ploči ambona iz Uzdolja smatram da pripada ovoj radionici (**usp. sl. 62 A i B**).

Na drugom pilastru nalazi se okomiti niz dvostrukih kružnica unutar kojih se dijagonalno križaju dvije troprute trake. Vanjske kružnice oblikovane su slično kao i ornamenti na gornjem dijelu jednog od pluteja manjih dimenzija, koji sam prethodno analizirao (**usp. sl. 62 C i D**). Treći pilastar ukrašen je nepovezanim okomitim nizom dvaju dvostrukih nasuprot posavljenih i petljom povezanih perez motiva. Prema načinu obrade pleternih traka i kompozicija, koje su analogne onima na većini već opisanih donjih elemenata ograde, pretpostavljam da i ovaj pilastar pripada klesarskoj produkciji *Benediktinske radionice* (**usp. sl. 62 E**). Dekoraciju na četvrtom pilastaru, koja se sastoji od okomitog niza dvostrukih učvorenih kružnica i dviju dvostrukih troprutih traka koje dijagonalno presijecaju kružnice, moguće je povezati s *Benediktinskom radionicom* zbog sličnog ukrasa na donjem dijelu rekonstruiranog pluteja (ili ambona, **usp. sl. 63 A i B**). Taj, pak, plutej, osim analognog pluteja iz Nina,⁴⁴⁶ s *Benediktinskom radionicom* povezuje i ukras na istaknutoj letvi, koji je identično komponiran i klesan kao i bočna stranica pilastra s rozetama (**usp. sl. 63 B i C**).

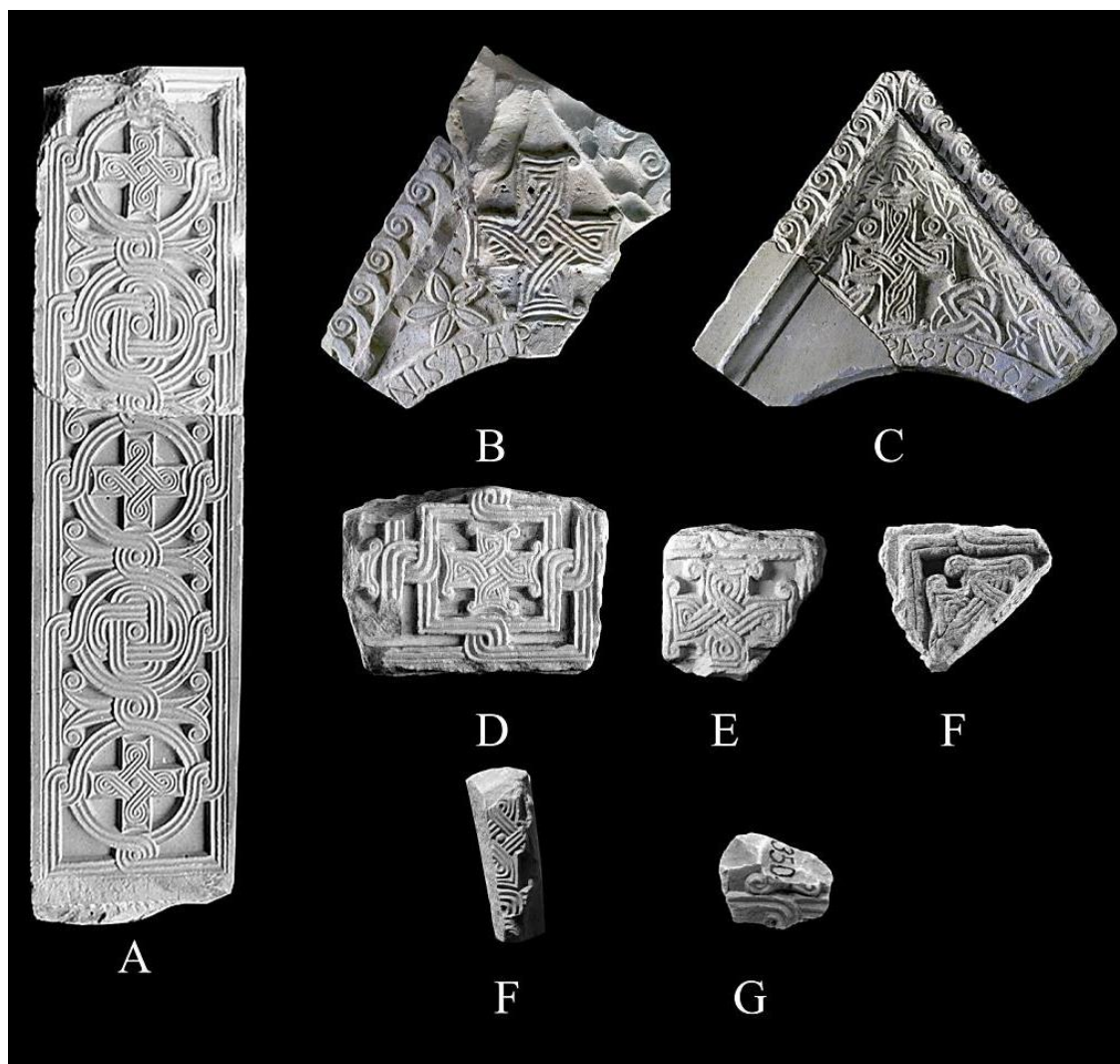

Sl. 63; A- C namještaj Benediktinske klesarske radionice s Crkvine u Biskupiji ukrašen istim ornamentima (kat. br. 166, 168, 172)

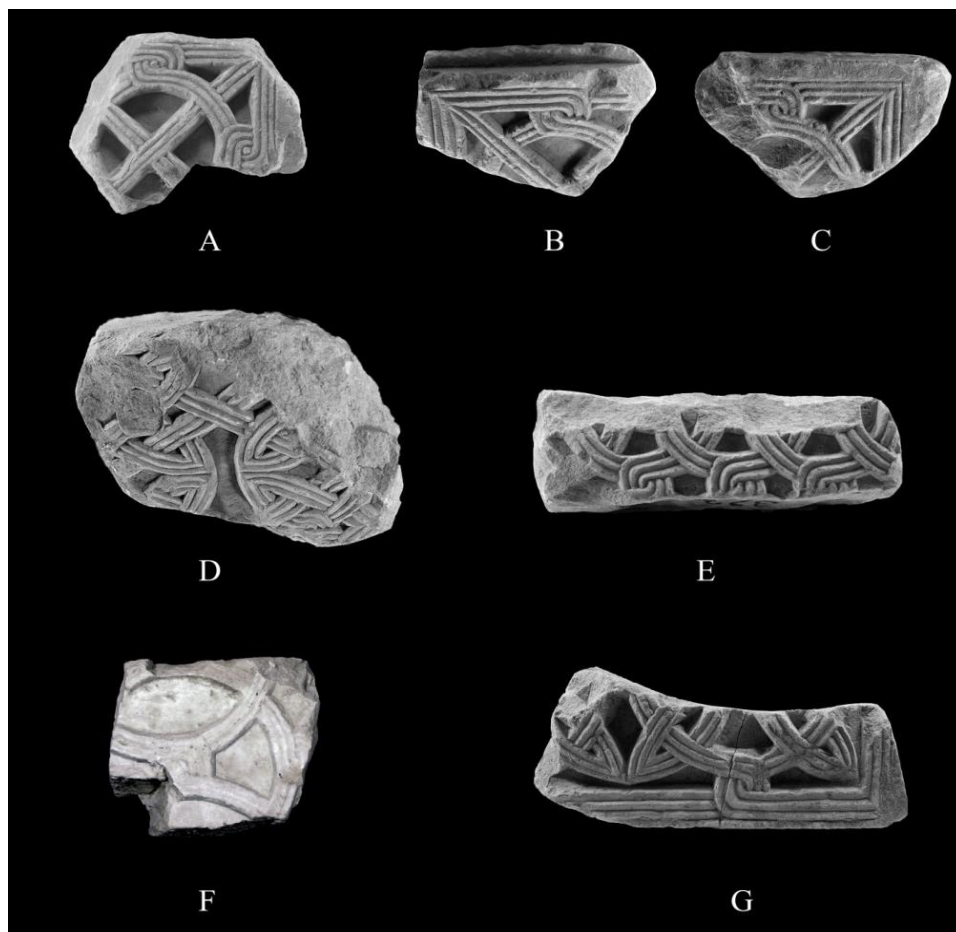
Među manjim ulomcima, na kojima se sačuvalo dovoljno dekoracije preko koje ih se može analizirati i atribuirati, izdvajaju se primjerci s motivima jednakokrakih križeva uokvirenih troprutom trakom (**sl. 64 D, E, F, G i H**). Oni se, zahvaljujući analognom križu na pilastru s Crkvine u Biskupiji, kao i njemu istovjetnim križevima na zabatima iz Lepura i iz

⁴⁴⁶ Jakšić 2013, str. 144, sl. 10.

Arheološkog muzeja u Splitu (**usp. sl. 63 A sa sl. 63 B, C, D, E, F, G i H**) također mogu pripisati klesarskoj produkciji *Benediktinske radionice*. Isto vrijedi i za manje ulomke pilastara ili plutejâ ukrašene specifičnom troprutom ornamentikom opisanom na gore navedenim primjerima (**usp. sl. 65. A, B, C, D, E, F, G**).

Sl. 64; A, D, E, F, G, H - namještaj *Benediktinske klesarske radionice* s Crkvine u Biskupiji ukrašen jednakokrakim križevima (kat. br. 167, 186, 189, 192, 209, 217); B – Lepuri kod Benkovca; C – nepoznato nalazište.

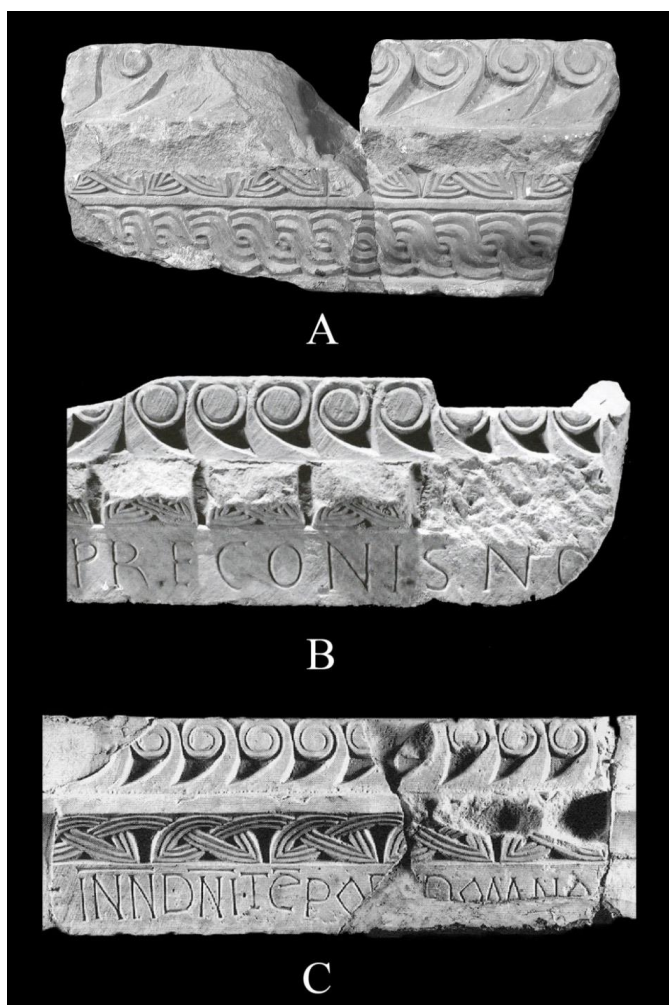
Sl. 65; A – G manji ulomci plutejâ i pilastara iz produkcije Benediktinske klesarske radionice na Crkvini u Biskupiji (kat. br. 180, 181, 185, 187, 188, 194, 195).

Nakon završene stilske analize crkvenog namještaja klesarskih radionica koje su djelovale u vrijeme kneza Branimira potrebno je i utvrditi kronološki redoslijed djelovanja *Dvorske i Benediktinske klesarske radionice* na Crkvini u Biskupiji. Na žalost, ne raspolažemo niti jednim sigurnim argumentom prema kojem bi se moglo utvrditi koja je radionica prva izradila namještaj na ovome lokalitetu. Sudeći po brojnosti lokaliteta na kojima je djelovala *Dvorska klesarska radionica* možemo pretpostaviti da je njezin rad bio duži od vremena vladavine kneza Branimira (879-892). Isto vrijedi i za *Benediktinsku radionicu* čije je trajanje epigrafski potvrđeno na gredi iz Uzdolja s uklesanom godinom 895. i imenom kneza Muncimira. Ipak, zbog neusporedive razlike u radioničkoj kvaliteti i intervencijama na arhitekturi kompleksa pretpostavljam da je namještaj *Dvorske klesarske radionice* stariji te da je zamijenjen početkom 10. stoljeća namještajem *Benediktinske klesarske radionice*.

Ekskurs

Prije no što prijedem na analizu preostalog namještaja pronađenog na Crkvini u Biskupiji moram upozoriti na nekoliko problema na koje sam naišao prilikom utvrđivanja podrijetla pojedinih ulomaka kamenog namještaja s Crkvine i obližnjih lokaliteta u Biskupiji. Naime, zbog teških okolnosti u kojima su djelovali L. Marun i S. Gunjača, posebno zbog čestih seljenja zbirke iz zgrade u zgradu ili iz grada u grad, događalo se da se nalazi zagube ili se greškom pripišu drugome lokalitetu. Zbog toga treba s posebnim oprezom pristupati nalazima za koje nemamo potpunu dokumentaciju iz koje bi se moglo zaključiti s kojeg lokaliteta

potječu. Takav je bio slučaj i s ulomkom grede oltarne ograde, za koju pretpostavljam da ju je izradila *Benediktiska klesarska radionica* (**usp. sl. 66**). U dijelu arhivske dokumentacije Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika kao mjesto nalaza navodi se Crkvina u Biskupiji, međutim u inventarnim knjigama taj podatak nije upisan. Pregledom fototeke Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, kao što sam već naveo, pronašao sam fotografiju na kojoj je ovaj ulomak grede zajedno s još jednim manjim ulomkom fotografiran na Crkvini u Biskupiji te ga s velikom sigurnošću može pripisati ovome lokalitetu.

Sl. 66; Grede oltarnih ograda Benediktinske klesarske radionice; A – Biskupija Crkvina (kat. br.156), Biskupija-Stupovi (B), Otres (C)

Sa sličnim problemom, prilikom rekonstrukcije jednog zabata, susreo se i S. Gunjača. Ulomci koje je ugradio u rekonstrukciju istog, pronađeni su, ili su imali na sebi oznake preko kojih se moglo pretpostaviti da potječu s Lopuske glavice, Bulatove oranice ili Bukorovića oranice, Katića bajama, Crkvine (Biskupija groblje) i Stupova u Biskupiji (sl. 67).⁴⁴⁷

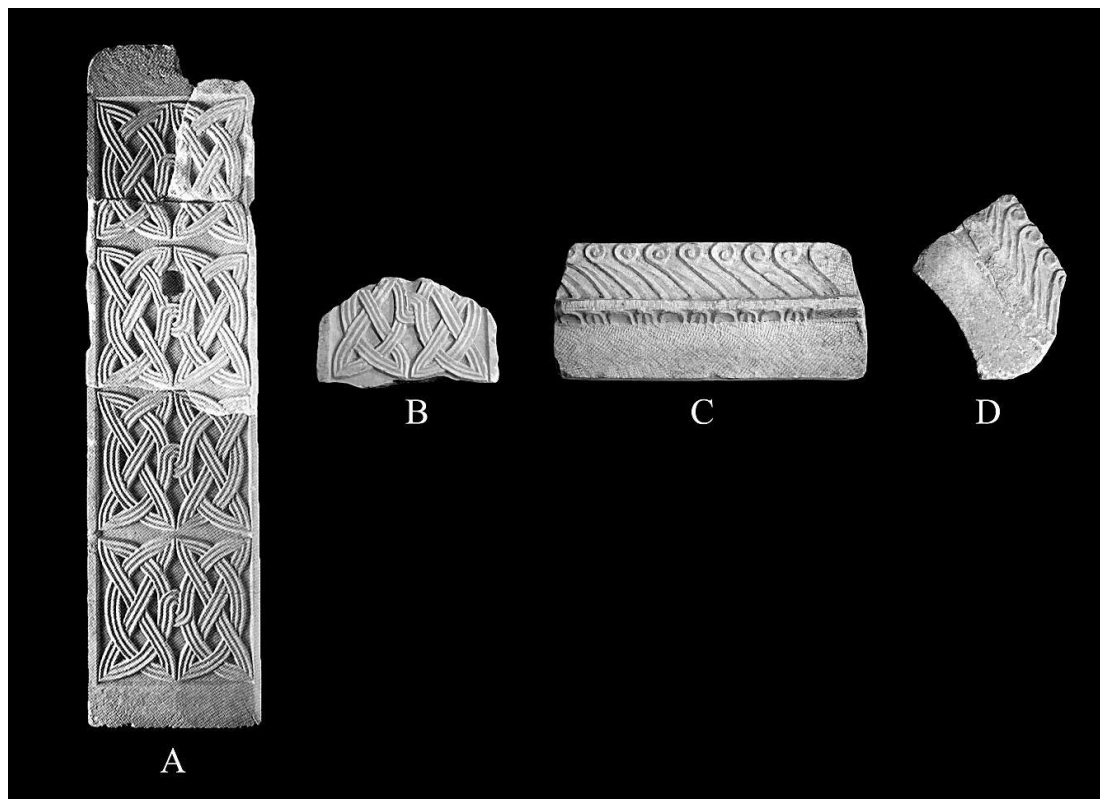
Sl. 67; Zabat koji je rekonstruirao S. Gunjača

Gunjača je, nakon stilske analize, zaključio da zabat potječe sa Stupova s obzirom da je na tom lokalitetu pronađen najveći broj srodne skulpture. Kao razlog zbog čega su dijelovi istog zabata označeni kao da potječu s četiri lokaliteta pripisao je neadekvatnim uvjetima u kojima su se čuvali ali nije isključio i mogućnost, zbog blizine navedenih lokaliteta, da su i prenošeni.⁴⁴⁸ Postoji još nekoliko primjera koji upućuju na zaključak da problem s navedenom gredom i zabatom nije slučajnost; tako se originalni ulomci u rekonstruiranom pilastru s

⁴⁴⁷ Marun je većinu ulomaka koje je donio u Muzej hrvatskih starina označio inicijalima lokaliteta s kojih potječu.

⁴⁴⁸ Gunjača 1954b, str. 193-194, sl. 18 i 19.

Crkvine, dimenzijama i ornamentikom u potpunosti podudaraju s ulomkom pilastra pronađenim uz crkvu sv. Trojice (**usp. sl. 68 A i B**) baš kao što je i greda oltarne ograde, otkrivena na Bukorovića podvornici, dimenzijama i tropojasnom kompozicijom u potpunosti sukladna ulomku zabata s Crkvine u Biskupiji (**usp. sl. 68 C i D**).

Sl. 68; Međusobno srodni ulomci skulpture s raznih biskupijskih lokaliteta: A i D Crkvina (kat. br. 115, 170); B- sv. Trojica; C- Bukorovića podvornica.

Zbog blizine navedenih crkava te graditeljske aktivnosti koja je uslijedila u Biskupiji nakon njihova rušenja, a trajala je stoljećima, neosporno je da su se ulomci crkvenog namještaja i ostalih djelova arhitekture prenosili unaokolo. Međutim, problem je još složeniji budući da je na svim biskupijskim lokalitetima, gdje je zastupljen namještaj *Benediktinske i(li) Dvorske radionice* (uz Crkvinu i na Stupovima, Lopuškoj glavici, Bukorovića podvornici i uz crkvu sv. Trojice), arheološkim istraživanjima potvrđeno i postojanje sakralnih građevina koje se datiraju u isto vremensko razdoblje. Uz to sve navedene građevine blizu su jedna drugoj (četiri se nalaze u radijusu od oko 500 metara). Stoga bi trebalo atribuciju pojedinih ulomaka određenom lokalitetu uvjerljivo argumentirati. Dakle, namještaj izdvojen na **sl. 68.** može potjecati s bilo kojeg od navedenih lokaliteta.

Međutim, u posljednje vrijeme atribuciji crkvenog namještaja, u ovome slučaju *Benediktinske radionice iz vremena kneza Branimira*, pristupa se vrlo pojednostavljeno te se o lokalitetu Crkvina u Biskupiji stvara kriva predodžba kao i lokalitetima u njoj blizini. S navedenim

atribucijama započeo je T. Burić pretpostavkom da su dvije stranice ambona, koje su pronađene u Uzdolju, podrijetlom s Crkvine,⁴⁴⁹ premda, osim iste radioničke produkcije, za takvu pretpostavku ne postoji niti jedan argument. Burićeve pretpostavke dodatno je osnažio N. Jakšić.⁴⁵⁰ Ovdje ću ponovno ukazati (još jednom) na niz nelogičnih (pret)postavki preko kojih je Jakšić došao do zaključka da je namještaj pronađen u Uzdolju i na Kapitolu kod Knina podrijetlom s Crkvine u Biskupiji. U radu iz 2013. g. Jakšić navodi: ...“ *To je važna činjenica jer svjedoči da je oltarna ograda bila tu postavljena (unutar crkve sv. Ivana u Uzdolju, o. A. J.) i to upravo ona s natpisom kneza Muncimira. Dakle, u građevini 12. stoljeća bila je montirana oltarna ograda iz 895. godine. Ona je naime, bila već prije demontirana s položaja na kojemu je nekoć stajala, baš kao i onaj prepravljeni arhitrav na kojem je uklesan donatorski natpis župana Ivana, koji je bio postavljen u interijeru crkve Sv. Marije u Kosovu, današnjoj Crkvini u Biskupiji kod Knina.*“⁴⁵¹ Zatm, opisujući arhitekturu crkve sv. Ivana u Uzdolju, Jakšić navodi: „*Samu izgradnju karakterizira naglašeno pribjegavanje uporabi spolija, što je izvanredno dobro dokumentirano u donatorskom natpisu, a kad tome dodamo i Muncimirovu trabeaciju preuzetu sa „skladišta“ Sv. Marije u Kosovu, sve postaje još zanimljivije i razumljivije. Pritom je kninski župan Ivan, kao izravni predstavnik kraljevske vlasti, raspolagao s onim što je vladarska baština, čemu su bez sumnje pripadali i demontirani dijelovi nekoć skupocjenih oltarnih ograda iz nekadašnjeg vladarskog mauzoleja na današnjoj Crkvini u Biskupiji.*“⁴⁵² Prije nego što se opširnije osvrnem na problem „skladištenja“ i prenošenja namještaja te na sam izgled grede i zabata s Muncimirovim imenom, koji se uvelike razlikuje od zabata i greda koje je izradila Benediktinska radionica na Crkvini u Biskupiji (vidi **sl. 69**), moram još jednom ponoviti da su u srednjem vijeku postojali i selo Kosovo i selo Biskupija te da se *Crkva Sv Marije u Kosovu* nije nikada nalazila u Biskupiji. Također smatram da su, zbog nekoliko razloga, Jakšićevo smještanje izvornog mjesta trabeacije s Muncimirovim natpisom na Crkvinu u Biskupiji, te tvrdnja sa su navedeni zabat i greda zajedno funkcionirali kao jedna cjelina s ostalim

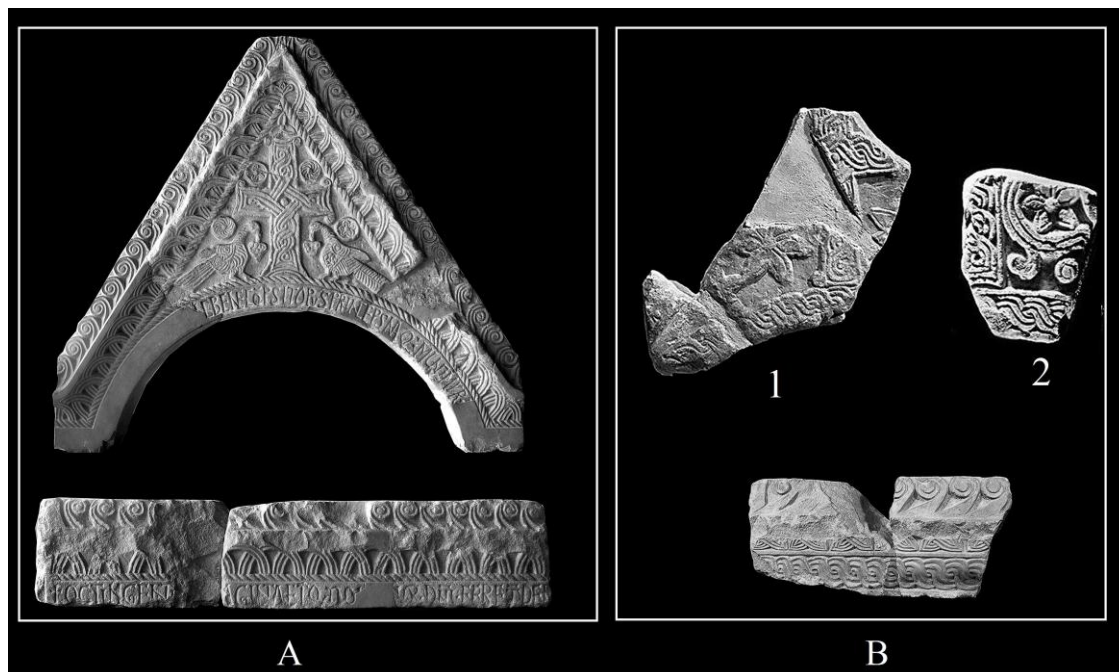
449 T. Burić 2000, str. 207, kat. IV, 34-35,

450 Jakšić 2013

451 Jakšić 2013, str. 140; o ovome problemu već sam raspravljao 2014. godine (usp. Jurčević 2014, str. 138-140, sl. 13 i 14, bilj. 86.), a o mišljenje o problematici vezanoj uz izjednačavanje crkva sv. Marije u selu Kosovu i sv. Marije u Biskupiji kao i gredi na kojoj se spominje župan Ivan iznio sam u uvodnom dijelu disertacije.

452 Jakšić 2013, str. 140

namještajem koje je izradila *Benediktinska radionica* na Crkvini, neprihvatljivi iz više razloga.⁴⁵³

Sl. 69; A - rekonstruirani zabat i greda s uklesanim imenom kneza Muncimira i godinom 895; B - ulomci zabata i greda s Crkvine u Biskupiji (kat. br.155, 156) (foto A. Jurčević).

Prvi je što ornamente na tropojasnoj kompoziciji kojom su ukrašeni greda i zabat s Muncimirovim imenom; kuke s dvostruko razdjeljenim donjim dijelom na najgornjem pojasu, isprepletene troprute arkade na srednjem pojasu, natpisno polje u najdonjem pojasu uokvireno stiliziranim tordiranim ornamentom na gredi i zabatu ne nalazimo na niti jednom ulomku namještaja s Crkvine u Biskupiji. Dapače, ornamenti poput kuka s dvostruko razdjeljenim donjim dijelom ili troprutih arkada nisu pronađeni čak ni fragmentarno kako na Crkvini, tako ni na Stupovima, Lopuskoj glavici, Bukorovića podvornici te ni uz crkvu sv. Trojice, tj. na lokalitetima u Biskupiji gdje je zastupljen namještaj *Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*.⁴⁵⁴ Na navedenim lokalitetima zastupljene su isključivo kuke s jednodjelnom nogom za razliku od lokaliteta kao što je Sv. Petar u Muću Gornjem gdje su na namještaju ove radionice zastupljene kuke s dvodjelnim donjim dijelom kao i na trabeaciji s Muncimirovim imenom.⁴⁵⁵ *Benediktinska radionica* na lokalitetima u Ninu,⁴⁵⁶ Kuli Atlagića i

⁴⁵³ Jakšić 2013, str. 142

⁴⁵⁴ Usp. Marasović 2009, str. 519 -535.

⁴⁵⁵ Marasović 2011, str. 33-36.

⁴⁵⁶ Marasović 2009, str. 204.

Gradcu kod Drniša ukrašavala je namještaj i s kukama s trodjelnim donjim dijelom.⁴⁵⁷ Na niti jednom od navedenih lokaliteta, na gredama i zabatima nisu zamjećene međusobne kombinacije jednodjelnih i dvodjelnih ili trodjelnih kuka, kao ni različite kombinacije ornamenata na gredama i zabatima istih oltarnih ograda (usp. grede i zabat iz Muća **sl. 55 A** ili grede i zabat iz Otresa **sl. 55B**). Isto tako ako usporedimo tri rekonstruirana zabata sa Stupova u Biskupiji (**usp. sl. 57D, E, F**) vidjet ćemo da su ukrasna polja od kuka na vrhu do dvostrukog prepleta troprutih traka uz luk zabata ukrašena istim ornamentima. Budući da su zabati s Crkvine u Biskupiji oštećeni te ne znamo kakvim su kukama bili ukrašeni, ipak preko grede na **sl. 56A, 66A i 69B** možemo zaključiti da se razlikuju od zabata i grede s Muncimirovim imenom (usp. **sl. 55A i B i sl. 69**). Prema tome sama pretpostavka da su greda i zabat s Muncimirovim imenom u nekom trenutku *demontirani i uskladišteni na lokalitetu Crkvina te preneseni u 12. st. u Uzdolje* u samom početku je pogrešna jer na Crkvini uopće nema namještaja poput navedene grede i zabata iz Uzdolja. Što se tiče stranica ambona iz Uzdolja (**sl. 59E i 62B**) sasvim je jasno da one, kao rad *Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*, imaju bliže analogije na namještaju s Crkvine u Biskupiji od navedene grede i zabata iz Uzdolja te sam ih obradio uz namještaj s Crkvine koji je slično ukrašen (vidi **sl. 59 i 62**). Ali unatoč neospornoj sličnosti, ne postoji niti jedan vjerodostan argument preko kojega bi mogli zaključiti da su navedeni ulomci preneseni s Crkvine u Biskupiji u Uzdolje. Oni su mogli potjecati i s ostalih lokaliteta u Biskupiji na kojima je zastupljen namještaj ove radionice. Naročito ako imamo u vidu da su na lokalitetima Stupovi (gdje je istražena bazilika dimenzija 35 x 16 m koja je opremljena isključivo namještajem *Beniktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*), Lopuška glavica, Bukorovića podvornica i uz crkvu sv. Trojice pronađeni uglavnom gornji dijelovi oltarnih ograda (grede i zabati), a u potpunosti nedostaju ostali elementi crkvenog namještaja.

Dakle, ako prihvatimo činjenicu da su elemente namještaja, poput npr. grede s imenom župana Ivana (rad *Radionice Majstora koljanskog pluteja*) ili grede i zabata s Muncimirovim imenom (rad *Benediktinske radionice*) koji su pronađeni u Uzdolju, izradile iste klesarske radionice koje su zastupljene i na lokalitetima u bližoj okolini, to nužno ne podrazumijeva da je i sama skulptura prenesena s navedenih lokaliteta. O tome dodatno svjedoči i činjenica da spomenuti dijelovi crkvenog namještaja svojim morfološkim karakteristikama, širinom te naknadnom obradom različiti od istih elemenata na oltarnim ogradama s lokaliteta za kojih se

457 Marasović 2009, 254-256.; 2011, 27-30.

tvrdi da su preneseni.⁴⁵⁸ Slažem se s Jakšićevom konstatacijom da je sv. Ivan u Uzdoľju (Čenićima) sagrađen od *spolija* oltarnih ograda različitih radioničkih produkcija, ali se, zbog prethodno iznesenih argumenata, ne bih složio da je većina namještaja prenesena s Crkvine u Biskupiji. Isto tako ne slažem se niti s pretpostavkom da je ovaj lokalitet bio „skladište“ u kojem su se stoljećima deponirali dijelovi crkvenog namještaja, a potom se, prema potrebi, raznosili između ostalog u Uzdoľje ili na Kapitul kod Knina, jer bi se onada na isti način trebao tretirati i lokalitet na Lopuskoj glavici s kojeg je, prema Jakšiću, u Uzdoľje prenesen namještaj koji je izradila *Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira*.⁴⁵⁹ Prema podacima dobivenim arheološkim istraživanjima na Crkvini u Biskupiji (vidi **tl. br. 9**) i Lopusoj glavici utvđeno da su fragmenti crvenog namještaja pronađeni na velikom prostoru i u različitim slojevima, a ne samo na jednome (skladišnome) mjestu kako Jakšić pretpostavlja.⁴⁶⁰ Na širem području današnjeg sela Uzdoľja pronađeno je, uz gredu s imenom župana Ivana i gredu i zabat s Muncimirovim imenom, još tridesetak ulomaka predromaničkog namještaja i većina od njih nema niti stilske niti radioničke analogije s namještajem na Crkvini.⁴⁶¹

Jedna od najvećih zasluga fra L. Maruna za razvoj srednjovjekovne arheologije jest detaljan opis mjesta i okolnosti na kojem je određeni nalaz pronađeni jer su se upravo zahvaljući tim podacima istražila i zaštitila mnoga arheološka nalazišta na širem kninskom području (usp. Marun 1998). Premda su se događali i određeni propusti te su pojedini nalazi kao npr. ulomak kapitela s Crkvine u Biskupiji koji je od strane F. Radića objavljen da potječe s Crkvine u Gornjim Koljanima,⁴⁶² a kasnije se ispostavilo, prema crtežima i dokumentaciji pronađenoj u

458 Jurčević 2014, str. 139-140.

459 Jakšić 2013, str 150- 151.

460 Već sam naveo da je Marun u svome dnevniku, za većinu ulomaka, navo mjesto pronalaska i kratak opis predmeta poput: „Našasto je u Biskupiji uz put što presijeca zgrade na Crkvini nekoliko fragmenata transena, jednoga orla, neku kimeričnu živinu ali osakaćenu.“ (usp. Marun, 1998, str.31) ili „Našlo se u seoskom putu, gori spomenutom, jedan ulomak tranšene koja predstavlja čovjeka u odori, sa mačem o pojasu, a rukom naslonjenom na balčaku., (usp. Marun, 1998, str.32), zatim, (17. 05. 1892.)“ Našao se jedan ulomak ciboria u grobu ko gradivo uložen predstavlja Bogorodicu., te sedam godina kasnije,“ (22. 03. 1899.) „Našasto na rimokat. groblju u Biskupiji ulomak desnog kraja timpana odnosno na timpan sa slikom Gospinom. Na onomu ulomku ima pet slova : SALVE.“ (usp. Marun, 1998, str. 41 i 100).

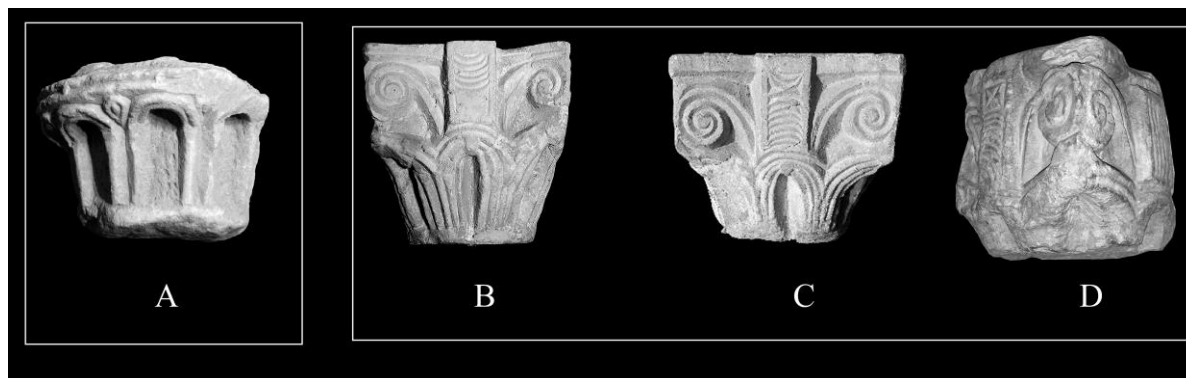
Najveću pažnju, u svome dnevniku, Marun je posvetio ulomku s natpisom DVX GLO (riosus) kojeg smatra najvažnijim nalazom pronađenim na Crkvini te je pretpostavio da potječe iz vremena vladavine kneževa Domagoja, Zdeslava ili Branimira (usp. Marun, 1998, str. 164-165.); Radić 1903, str. 35-38); S. Gunjača1954, str. 15-22, sl. 1-27.

461 Jurčević 2014, str. 140, sl. 14; Osim vladarskih natpisa i srednjovjekovnog crkvenog namještaja iz Uzdoľja potječu i važni antički natpisi poput miljokaza s kraja četvrtog stoljeća ili dvaju terminacijskih natpisa koji potvrđuju da je dio današnjeg sela bio pod posebnom vojnom upravom u antici(usp. Delonga 1998, str. 10, Gudelj 2005, str. 57 T 2). Također željeznodobna gradina Rudeč i srednjovjekovni toponim Podgrade (vidi **kartu 5**) sugeriraju da je Uzdoľje od prapovijesti do danas imalo važan strateški položaj te smatram da i nalaze pronađene na ovome području treba promatrati u ovome kontekstu.

462 Radić 1895, str.208 T. III sl.22

arhivu Arheološkog muzeja u Zagrebu, da ulomak potječe s Crkvine u Biskupiji (Sl. 69/1 A).⁴⁶³

Pitanje djelovanja Klesarske radionice iz vremena kneza Trpimira na Crkvini u Biskupiji

Sl. 69/1; A - Biskupija Crkvina (kat. br. 338); B i C – Biskupija Crkvina (kat. br. 111 i 112) ; D – Kašić Mastirine.

Isto tako zbog svojih morfoloških karakteristika možemo posumnjati u mjesto nalaza dvaju kapitela koje je izradila *Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira* (sl. 69/1 B, C).

Navedene kapitele je objavila V. Delonga i uspoređujući ih sa srodnom skulpturom s lokaliteta Kašić Mastirine, atribuirala *Klesarskoj radionici iz vremena kneza Trpimira*.⁴⁶⁴ S radioničkom produkcijom koju je predložila Delonga u potpunosti se slažem, međutim, ovdje se javlja poseban problem jer su navedeni kapiteli ujedno i jedini elementi crkvenog namještaja koje je izradila *Trpimirova radionica* na Crkvini u Biskupiji. Uvidom u arhivske podatke navedeni kapiteli su upisani u inventar kao nalazi s Crkvine u Biskupiji a javljaju se i na najstarijim fotografijama inventara Muzeja hrvatskih starina u Kninu zajedno s ostalom skulpturom s Crkvine. Pretpostavljam da se ne radi o presedanu već da je riječ o pogrešci do koje moglo doći tijekom prvih Marunovih istraživačkih kampanja kada je istovremeno istraživao Kapitul kod Knina i Crkvinu na Biskupiji (1886. g.). Naime, Marun je nalaze iz tih kampanja čuvao u hodniku franjevačkog samostana u Kninu, a budući da je na Kapitolu djelovala *Klesarska radionica iz vremena kneza Trpimira* i da su na njemu pronađeni slični kapiteli⁴⁶⁵ moguće je da su i gore navedeni biskupijski kapiteli podrijetlom s Kapitulom. Međutim, konačni sud o podrijetlu navedenih kapitela ne bih donosio bez dodatnih argumenata, ali isto tako, zbog

⁴⁶³ Jurčević 2009, str.77

⁴⁶⁴ Delonga 1988, str.73, Tab XII, 3 i 4

⁴⁶⁵ Burić 1988, str. 98, Tab III, 7 i 8

malobrojnih nalaza, smatram da ovu radionicu ne treba obrađivati na isti način kao i ostale koje su izrađivale crkveni namještaj, gradile ili preuređivale arhitekturu na Crkvini u Biskupiji.

6. 6. Ranoromaničke radionice na Crkvini u Biskupiji (Zadarsko-kninska klesarska radionica i Romanička radionica iz Knina)

Na temelju stilske analize ornamentalnog repertoara koji se dosta razlikuje od dosad razmatranih i radionički atribuiranih reljefa u posebnu cjelinu izdvojio sam dio crkvenog namještaja i arhitektonskih elemenata s Crkvine u Biskupiji. Na „novoj“ skupini reljefa u potpunosti je promijenjen klesarski način ukrašavanja; pleterna ornamentika pojavljuje se samo na rubnim dijelovima elemenata, a dominiraju kompozicije isprepletenih palmeta ili lozica s naglašenim listovima ili grozdovima. Uz njih se pojavljuju različiti zoomorfni prikazi poput ptica, goveda ili fantastičnih životinja, a najveća promjena na skulpturama očituje se u pojavi ljudskog lika. Osim uvođenja novih motiva vidljiva je i klesarska težnja prema plastičnijoj obradi ornamenata. Sve navedene karakteristike već su odavno uočene od strane povjesničara umjetnosti i arheologa te se o njima raspravljalo u brojnim radovima počevši od Lj. Karamana preko K. Prijatelja, I. Petriciolija, N. Jakšića, V. Delonga, T. Burića, M. Jurkovića I. Fiskovića, T. Marasovića i Ž. Pekovića.⁴⁶⁶ Svi se spomenuti autori slažu da ovakav način ukrašavanja elemenata crkvenog namještaja i arhitekture najavljuje novo stilsko i kulturno razdoblje, a ono je na Crkvini u Biskupiji zastupljeno dvjema klesarskim radionicama: *Zadarsko – kninskom ranoromaničkom radionicom* i *Romaničkom radionicom iz Knina*.

⁴⁶⁶ Karaman 1930, str. 110-115, sl. 111-120; Prijatelj 1954, str. 65-91; Petricioli 1960, str. 5-12, 37-47; Jakšić 1981, str. 32-33; Delonga 1996b, str. 173-180; Jurković 1992, str. 191-212; Jurković 1998, str. 63-80.; I. Fisković, 2001.-2002

6. 6. 1. *Zadarsko-kninska klesarska radionica*

Stilske i klesarske osobine ove radionice očituju se u obradi ljudskih likova i biljne ornamentike, a Petricioli ih je prepoznao na plutejima iz crkve sv. Lovre u Zadru, te na tranzeni s Bogorodicom i na četverostranom ciboriju s Crkvine u Biskupiji. Ljudska tijela su isklesana uvijek u istim proporcijama; glava i trup su naglašeno veliki, a ekstremiteti kratki, šake su također velike s dugim prstima. Na licima su istaknute bademaste oči širom otvorene i markirane dvjema izbočinama, nos je deltoidnog oblika, a brada šiljasta. Uz skulpturu se nalaze natpisi koji komentiraju njezin sadržaj (usp. **sl. 70 B i D**).⁴⁶⁷

Također, *Zadarsko-kninska radionica* na prepoznatljiv način kleše i obrađuje biljne ornamente poput dvoprutih ili troprutih lozica s uvijenim i ažuriranim srcolikim grozdovima ili stiliziranim ljiljanima. One su ukomponirane s ostalim dekorativnim repertoarom poput ažuriranih lukova uz gronje, bočne i lučne dijelove stranica ranoromaničkog četverostranog ciborija s Crkvine u Biskupiji ili uz križeve kao što je slučaj na zabatima pronađenim u sv. Donatu u Zadru i sv. Kasijanu u Sukošanu (**usp. sl. 70. A i C**).⁴⁶⁸

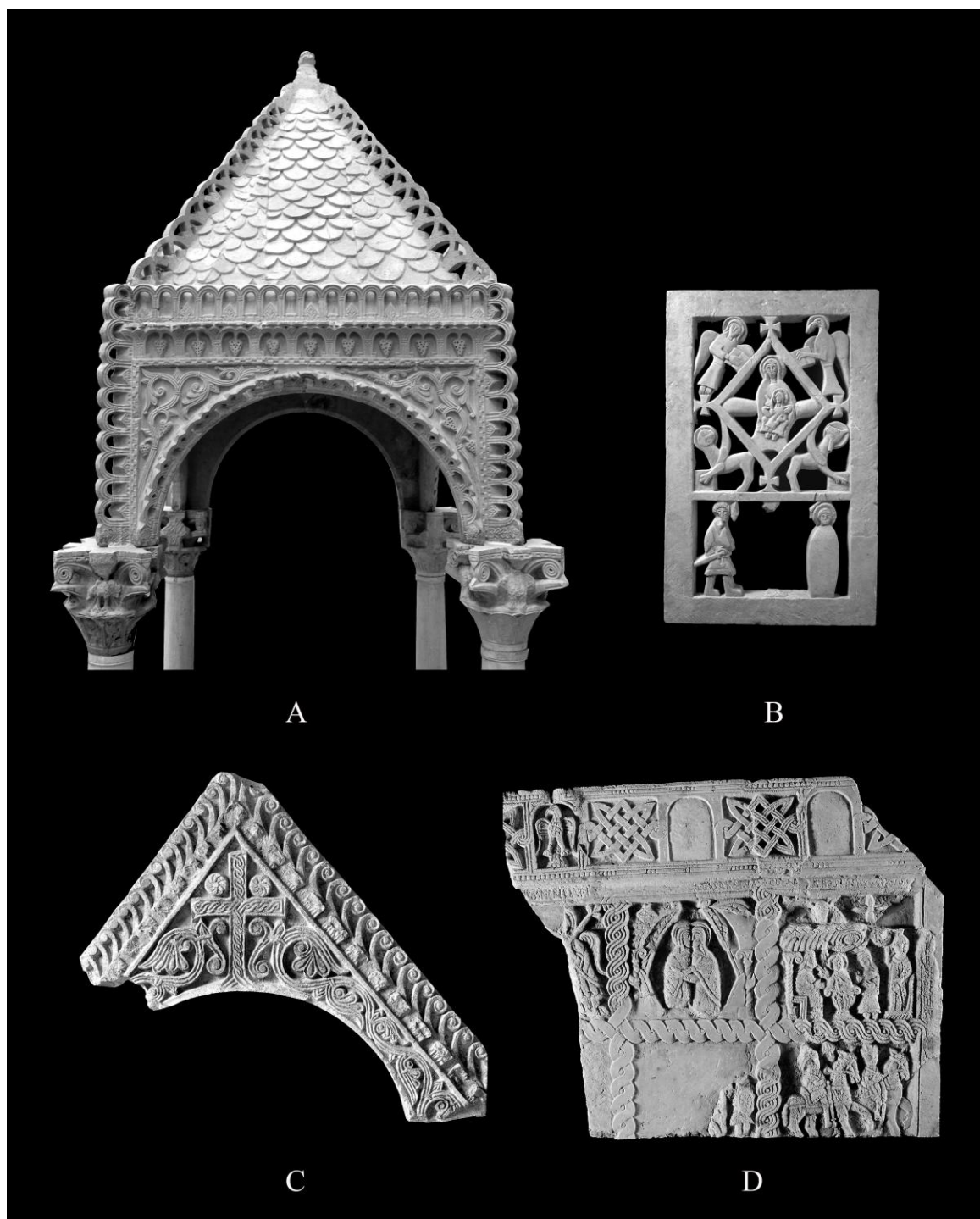
Osim ljudskim likovima i biljnom ornamentikom *Zadarsko-kninska radionica* ukrašava elemente crkvenog namještaja i različitim zoomorfnim prikazima; pticama, govedima ili fantastičnim životinjama poput onih na kapitelima ciborija iz Biskupije.⁴⁶⁹ Prema radioničkim karakteristikama prepoznatim na navedenim primjerima pokušat ću ovoj radionici atribuirati još nekoliko elemenata crkvenog namještaja i arhitektonskih ulomaka s Crkvine u Biskupiji. Kao glavno polazište za komparativnu analizu biljnih i životinjskih ornamenata iskoristiti ću repertoar s četverostranog ciborija, a za ljudske likove ulomke s tranzene s Bogorodicom. Budući da je ranoromanički četverostrani ciborij s Crkvine rekonstruiran prije više od 70 godina te da je u Domovinskom ratu 1991. godine oštećen gelerima, pri analizi određenih ornamenata koristio sam se i arhivskom dokumentacijom (fotografijama) na kojima se jasno vide dijelovi originalnih ulomaka kasnije inkorporiranih u ciborij (**usp. sl. 70 A i sl. 71**).⁴⁷⁰

467 Petricioli 1960, str. 10, 37-47, T. IX -T. IV; Petricioli 1995a, str. 23-26; Jakšić, Hilje 2008, str. 36-37, 138-139, 148, kat. 040, 041 i 047.

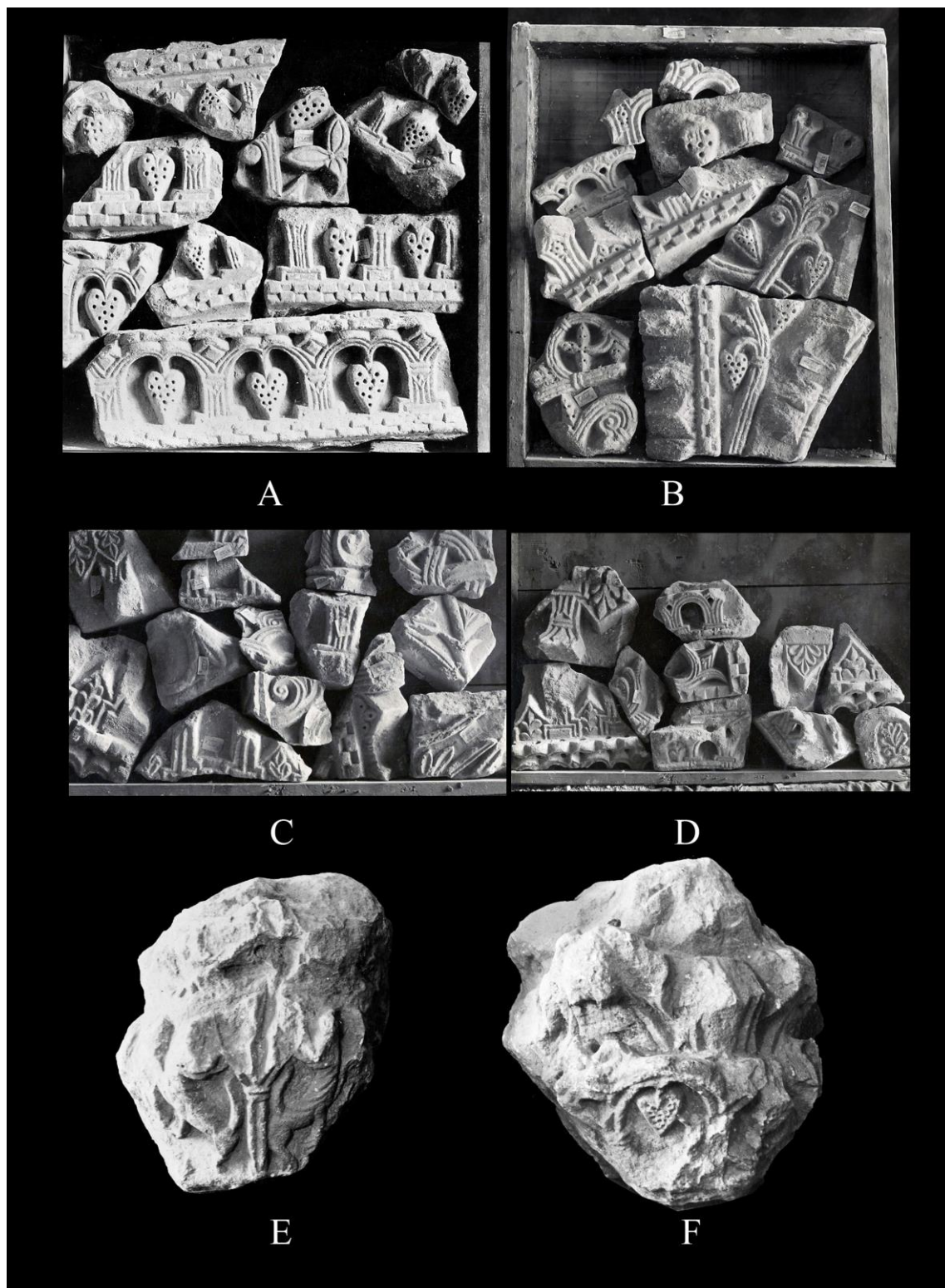
468 Petricioli 1960 str. 10, 37-47, T. IX -T. IV; Petricioli 1995a, str. 24-25, sl. 1-3.

469 Petricioli 1995a, str. 24-25, sl. 1-3.

470 Gunjača 1949a, str. 281.

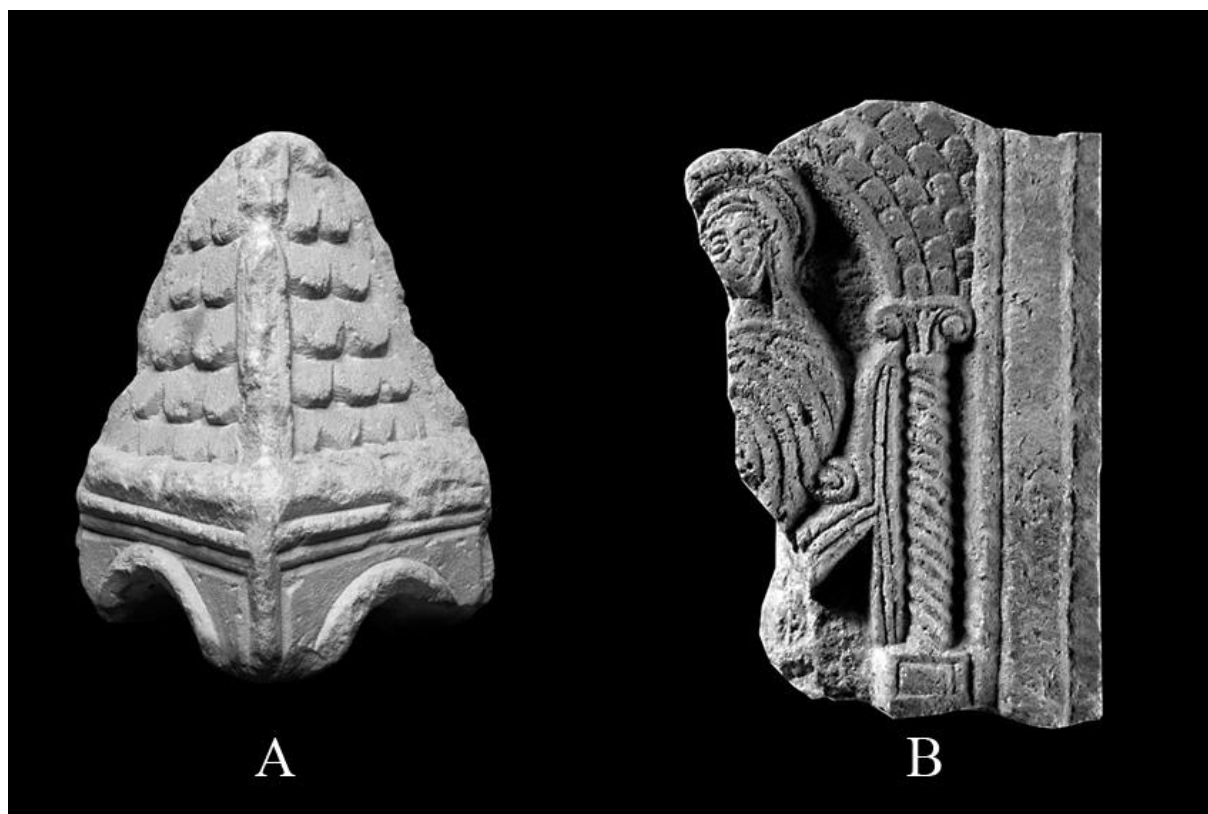
Sl. 70; A, B - Rekonstrirani ciborij i tranzena s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 227, 237); C- zabat iz sv. Donata; D - rekonstruirani plutej iz sv. Lovre u Zadru.

Sl. 71; *Dijelovi ranoromaničkog ciborija prije rekonstrukcije (arhiv MHAS)*

Četverostrana krovna konstrukcija na ciboriju ukrašena je „ljuskastim“ ornamentom koji oponaša krov prekriven crijepom. Na osnovu ukrasa krova jedan je neuobičajen element crkvenog namještaja, koji T. Marasović tumači kao model prema kojem je izrađen ciborij, a

A. Milošević i P. Vežić kao pokrov relikvijara, također atribuiran *Zadarsko-kninskoj radionici* (sl. 72 A).⁴⁷¹ Ne ulazeći na ovom mjestu u raspravu o funkciji navedene skulpture slažem se s radioničkom atribucijom i pretpostavljam da postoji još jedna analogija koja ju dodatno potvrđuje.

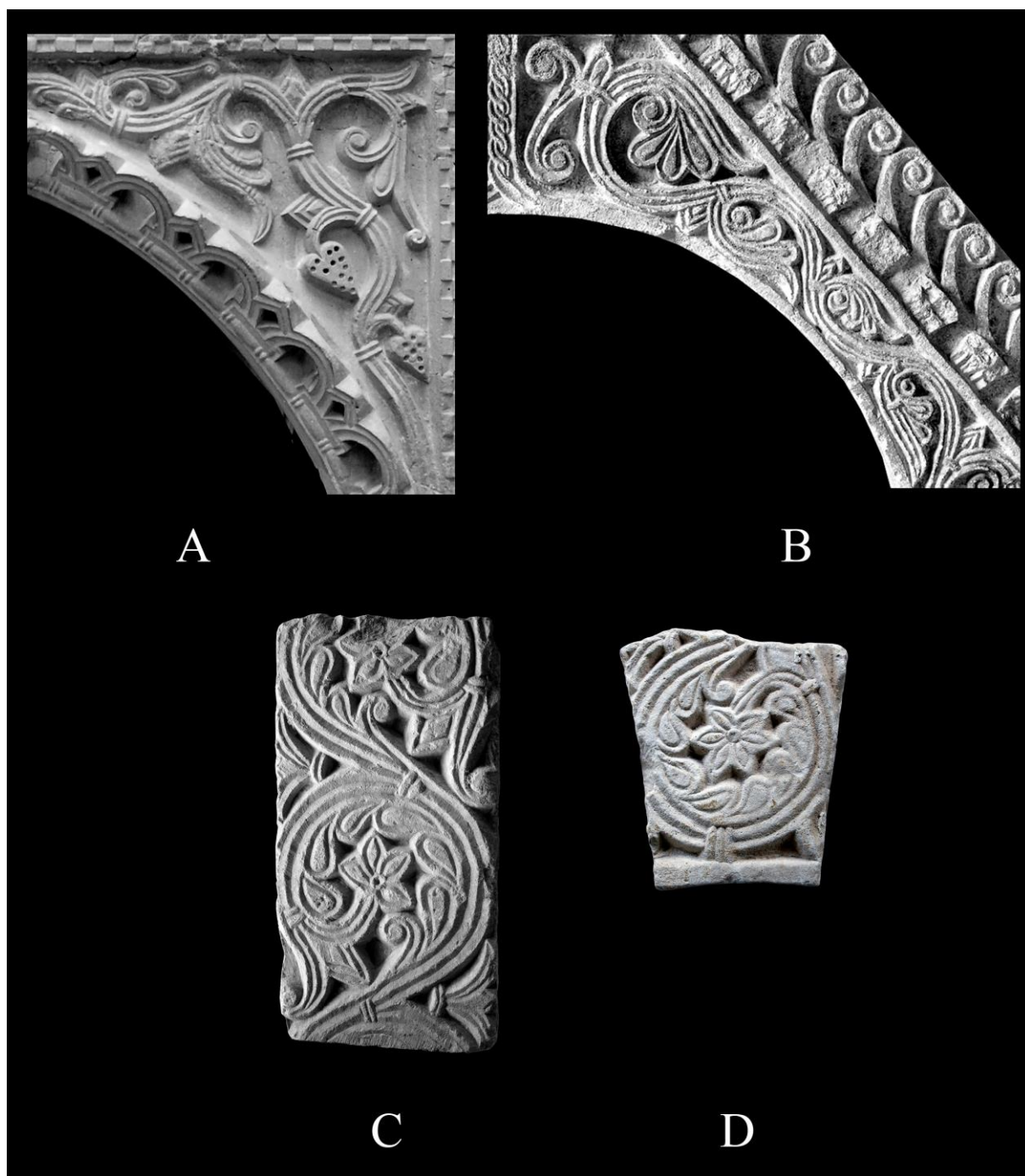
Sl. 72; A - mali ciborij s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 228); B- ulomak pluteja iz crkve sv. Lovre u Zadru.

Na ulomku pluteja iz crkve sv. Lovre u Zadru prikazana je Bogorodica na prijestolju koja sjedi ispod slične arhitektonske konstrukcije. Krov te konstrukcije je prikazan identično kao krov malog i velikog ciborija iz Biskupije (usp. sl. 72 A i B i 70 A).⁴⁷²

Također, prema načinu oblikovanja biljnih ornamenata na stranicama ciborija iz Biskupije i na zabatu iz sv. Donata, posebno zbog kombinacije izvijenih i zaobljenih listova, dvoprutih “S” voluta te naglašenih rombičnih listova na mjestima gdje se razdvajaju dvije troprute lozice, pretpostavljam da je *Zadarsko-kninska radionica* izradila još dva ulomka s Crkvine (usp. sl. 73 A i B s C i D). Zbog širine i debljine ulomaka C i D na sl. 73 pretpostavljam da je riječ o arhitektonskim elementima tj, dijelovima dovratnika ili nadvratnika.

471 Usp. Marasović 1983, str. 142-144, Tab II i Tab. III; Milošević 2002a, str.22; Vežić, Lončar 2009, str. 104.

472 Prema karakterističnoj obradi lica Petricioli je ovaj ulomak atribuirao *Zadarsko-kninskoj radionici*.

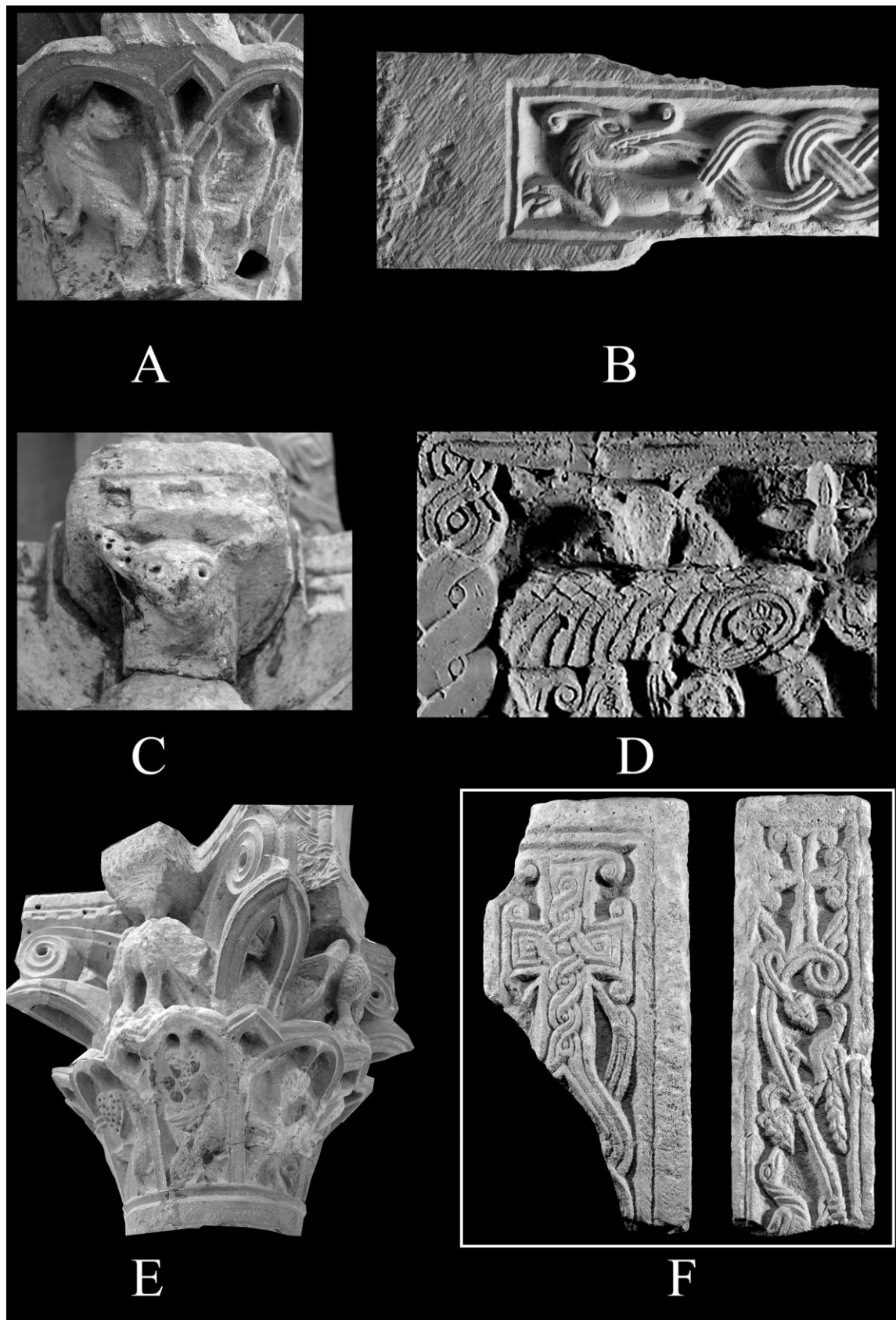

Sl. 73; A - stranica ciborija s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 227); B- dio zabata iz sv. Donata u Zadru; C i D- ulomaci dovratnika i nadvratnika s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 235 i 236)

Za razliku od dekoracija na stranicama košare ciborija, koje su izvedene biljnom ornamentikom, kapiteli su većim dijelom, gotovo u punoj plastici, ukrašeni životinjskim likovima. Od ukupno četiri kapitela tri su rekonstruirana od originalnih dijelova dok je jedan

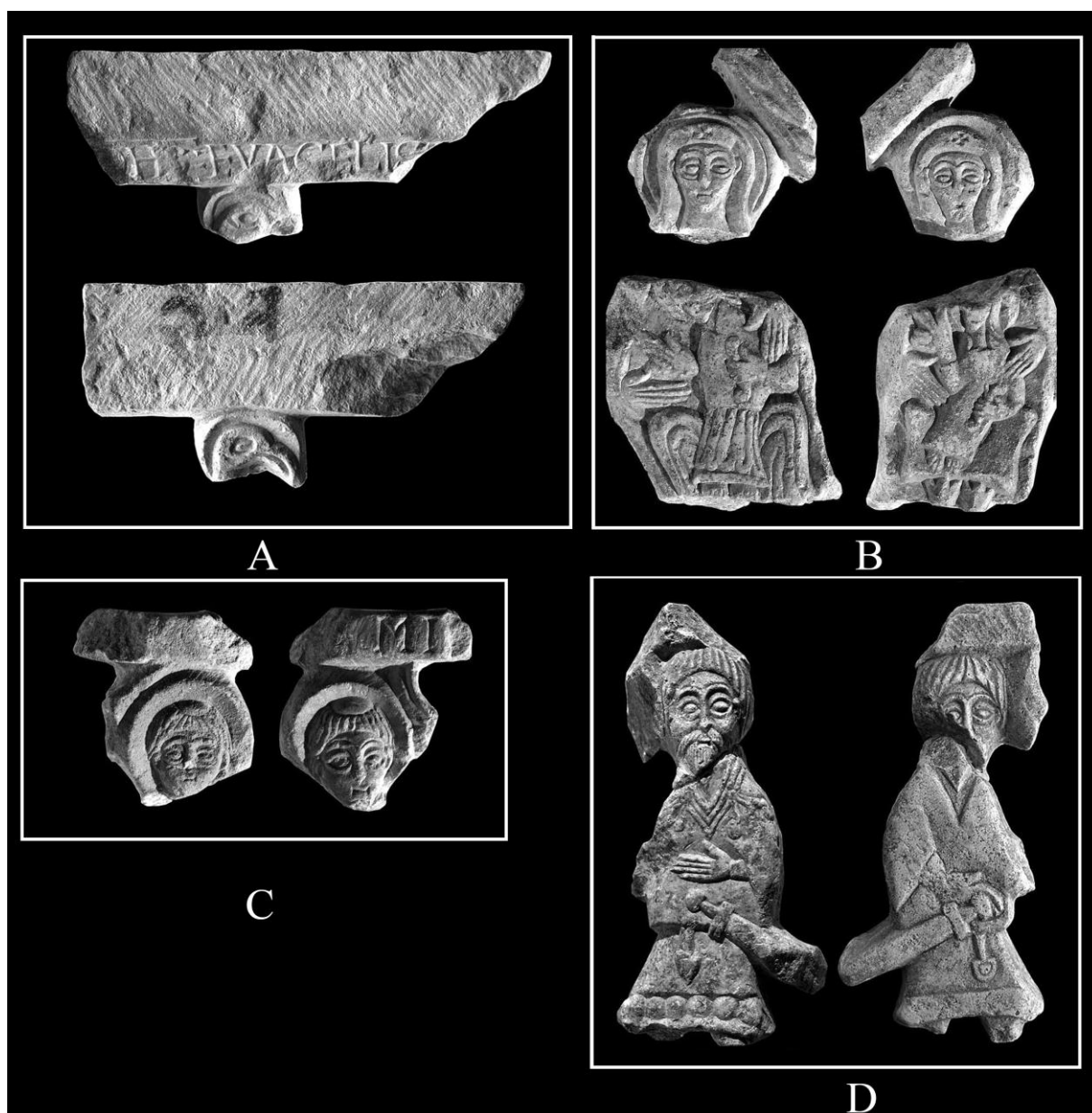
izrađen bez originalnih ulomaka (vidi **sl. 71**). Analizirajući način klesarske obrade dviju fantastičnih životinja, koje su se sačuvale na jednom od rekonstruiranih kapitela, uočio sam veliku sličnost s prikazom životinje na jednoj gredi s Crkvine u Biskupiji. Usporedbom klesarske izrade svih triju životinja došao sam do zaključka da i spomenuta greda s fantastičnom životinjom i pleternom ornamentikom također pripada opusu *Zadarsko-kninske radionice* (**usp. sl. 74A i B**).⁴⁷³ Također sam primjetio, proučavajući ostale kapitеле, da se na jednome od njih nalazi specifično oblikovana glava neke fantastične životinje koju se, prema načinu oblikovanja očiju, ušiju i njuške, može usporediti s glavom goveda prikazanog na pluteju iz crkve sv. Lovre u Zadru (**usp. sl. 74 C i D**). Na trećem, pak, najbolje sačuvanom kapitelu nalaze se reljefni prikazi ptica podijeljeni u dvije zone; u donjoj zoni, unutar arkada, nalaze se prikazi manjih ptica koji jedu grožđe, a u gornjoj zoni, gotovo u punoj plastici, između listova i voluta prikazane su veće ptice. (**usp. sl. 71 F i sl. 72 E**). Površinski sloj na svim pticama je potpuno otučen pa se ne može komparirati s ostalim sličnim prikazima. Prikaz ptica sačuvao se i na jednom ulomku grede s Crkvine u Biskupiji, koji do sada nije bio publiciran. Ulomak grede obrađen je s prednje i bočne strane. Reljefna dekoracija na obje strane uokvirena je udubljenom rubnom profilacijom (kao i kod grede s fantastičnom životinjom, **usp. sl. 74 B i F**). Na široj, prednjoj, strani na vrhu se nalazi latinski križ ukrašen volutama na gornjoj i bočnim hastama, dok je donja hasta razdijeljena na dva dijela te iz nje (najvjerojatnije) teku dvije troprute trake. Uz donju hastu s lijeve i s desne strane smještene su ptičje glave. Unutrašnjost križa ispunjena je dvoprutim prepletom s okulusom u sredini. Reljef na bočnoj strani grede na vrhu započinje latinskim križem ispod kojeg se nalazi izvijena dvopruta lozica s pticama koje jedu grožđe.

473 Jurčević 2014, str. 147, sl. 27. Za datiranje grede s prikazom fantastične životinje vidi: Karaman 1930, str. 111, sl. 106; Petricioli 1960, str. 63, T. XXIV, 3. Oni pretpostavljaju da je riječ o skulpturi iz ranoromaničkog razdoblja dok A. Milošević, (**usp. Milošević 2000b**, str. 205, kat. br. IV. 31; Milošević 2002a, str. 11) smatra da se radi o skulpturi s kraja 8. ili početka 9. st, koju povezuje s ranokarolinškom inzularnom životinjskom ornamentikom. Opširnije o ranokarolinškoj inzularnoj ornamentici vidi Jarak 2013, str. 236-237.

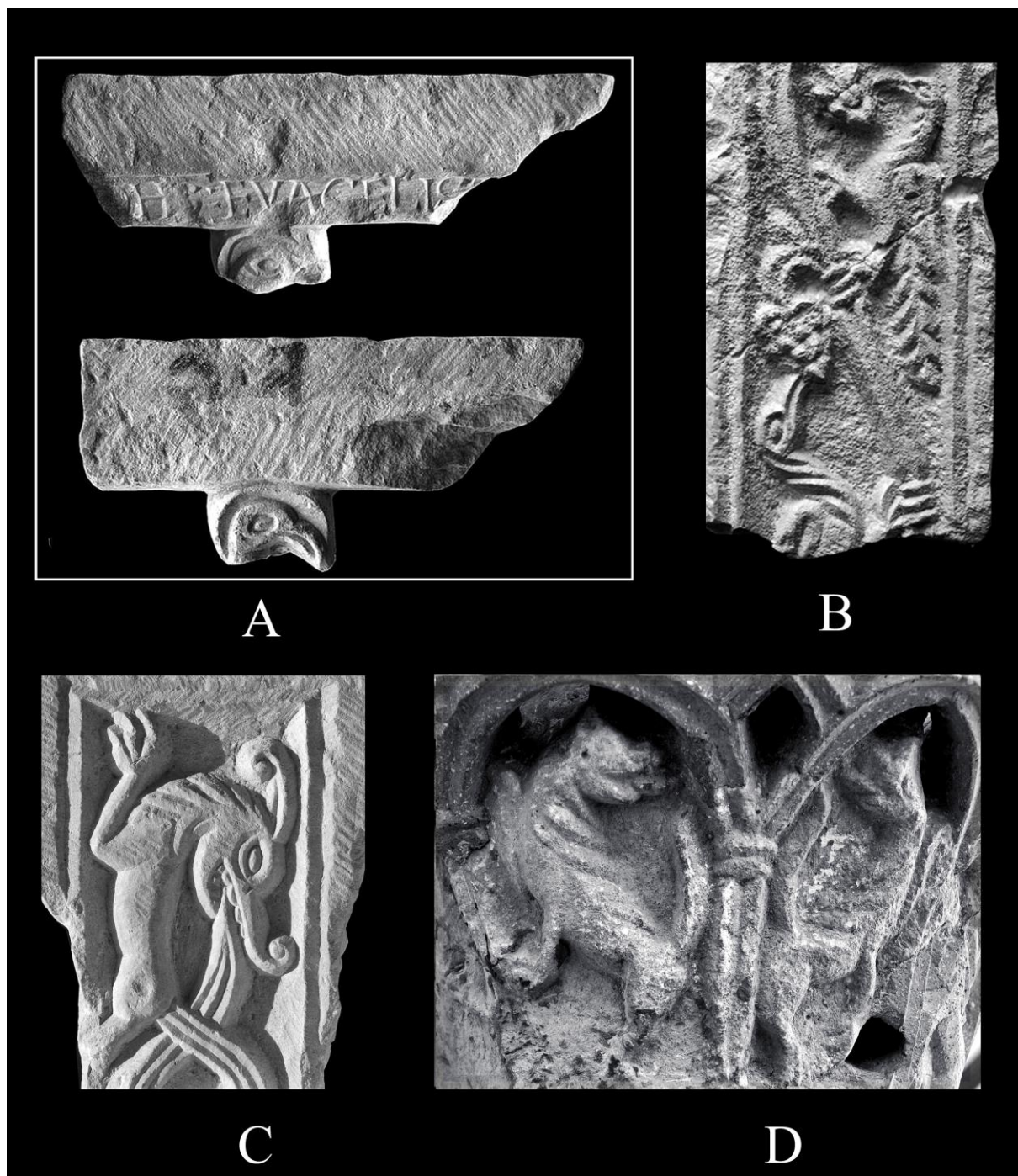
Sl. 74; Reljefi fantastičnih životinja: A, C i E na kapitelima četverostranog ciborija s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 227); B - gredi s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 230); D - s rekonstruiranog pluteja iz sv. Lovre u Zadru; F - gredi s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 231).

Budući da klesarska obrada ptica s ove grede nije usporediva s pticama na kapitelu ovdje ukazujem na još jedan veoma sličan prikaz ptice, koji omogućuje povezivanje ulomka o kojem je riječ s određenom radioničkom produkcijom. Naime, na jednom od ulomaka tranzene s Bogorodicom i evanđelistima sačuvala se glava ptice; radi se o glavi orla, simbola evanđelista Ivana. Usporedimo li oblik očiju na simboličnoj glavi evanđelista Ivana s očima na svim figuralnim prikazima na tranzeni primjetit ćemo da su identično oblikovane (usp.sl. 75 A - D).

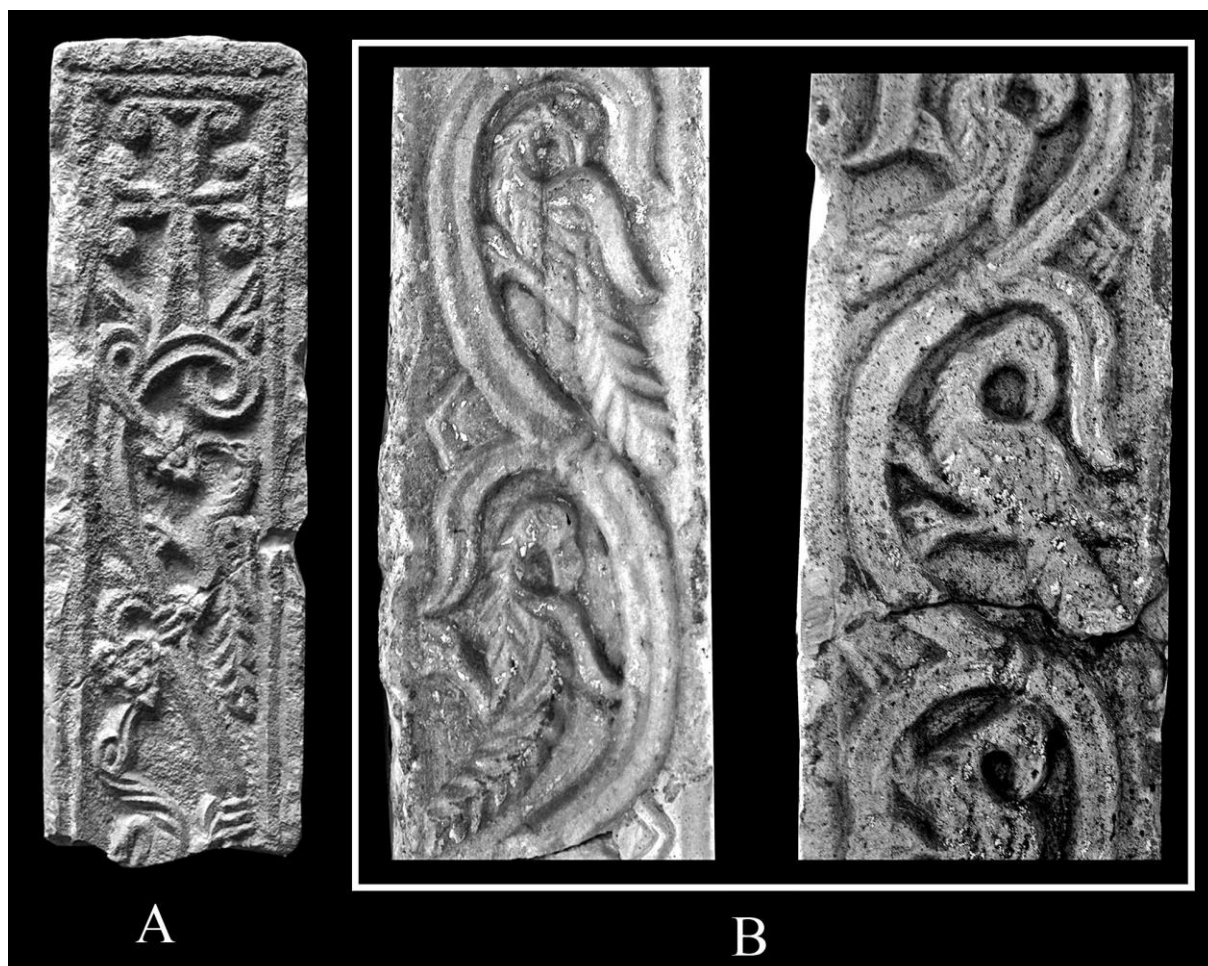
Sl. 75; A-D originalni ulomci tranzene s Bogorodicom s Crkvine u Biskupiji (kat. br.237)

Zatim, ako usporedimo oblik očiju svih likova s tranzene s onim na glavama ptica koje ukrašavaju bočnu stranu grede s križevima, te s očima fantastičnih životinja s kapitela i druge grede, vidjet ćemo da su jako slično klesarski oblikovane na osnovu čega zaključujem da je sve ornamente izradila ista klesarska radionica (**usp. sl. 75 i 76**).

Sl. 76; A- D - ulomci namještaja s prikazima životinjskih likova s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 227, 230, 231,237)

Ovu pretpostavku dodatno potvrđuje i sličan način oblikovanja kandži i vrata na četveronožnim fantastičnim životinjama i pticama na lozici (usp. sl. 76 A-D). Posebno ističem, jer u literaturi dosad nije bilo prepoznato, da se prema klesarskoj obradi tijela ptica i dvoprute lozice *Zadarsko-kninskoj klesarskoj radionici* mogu atribuirati i vratnice iz Gradca kod Drniša.⁴⁷⁴

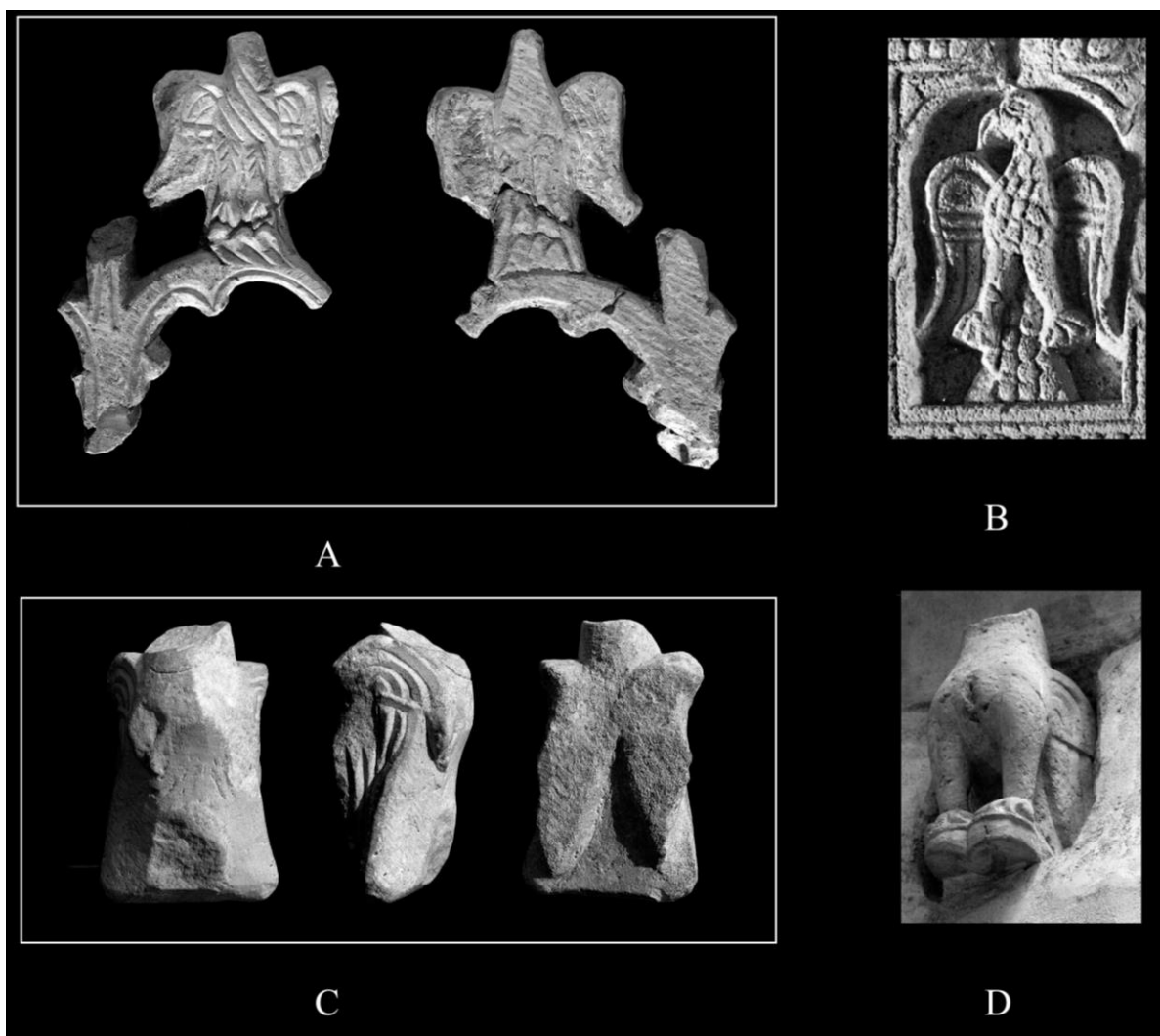

Sl. 77; A- bočna stranica grede s križevima i pticama s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 231); B - detalji s lijevog i desnog dovratnika iz Gradca kod Drniša.

Baveći se ranije istom problematikom pripisao sam produkciji *Zadarsko-kninske klesarke radionice* još nekoliko arhitektonskih ulomaka i elemenata crkvenog namještaja s Crkvine u Biskupiji; tranzenu ukrašenu orlovima, skulpturu orla i jedan plutej.⁴⁷⁵ Analogije za prve dvije skulpture pronašao sam na vijencu (letvi) pluteja iz sv. Lovre u Zadru i u skulpturi orla u niši iznad kapitela u sv. Lovri u Zadru (usp. sl. 78 A i B i 78 C i D).

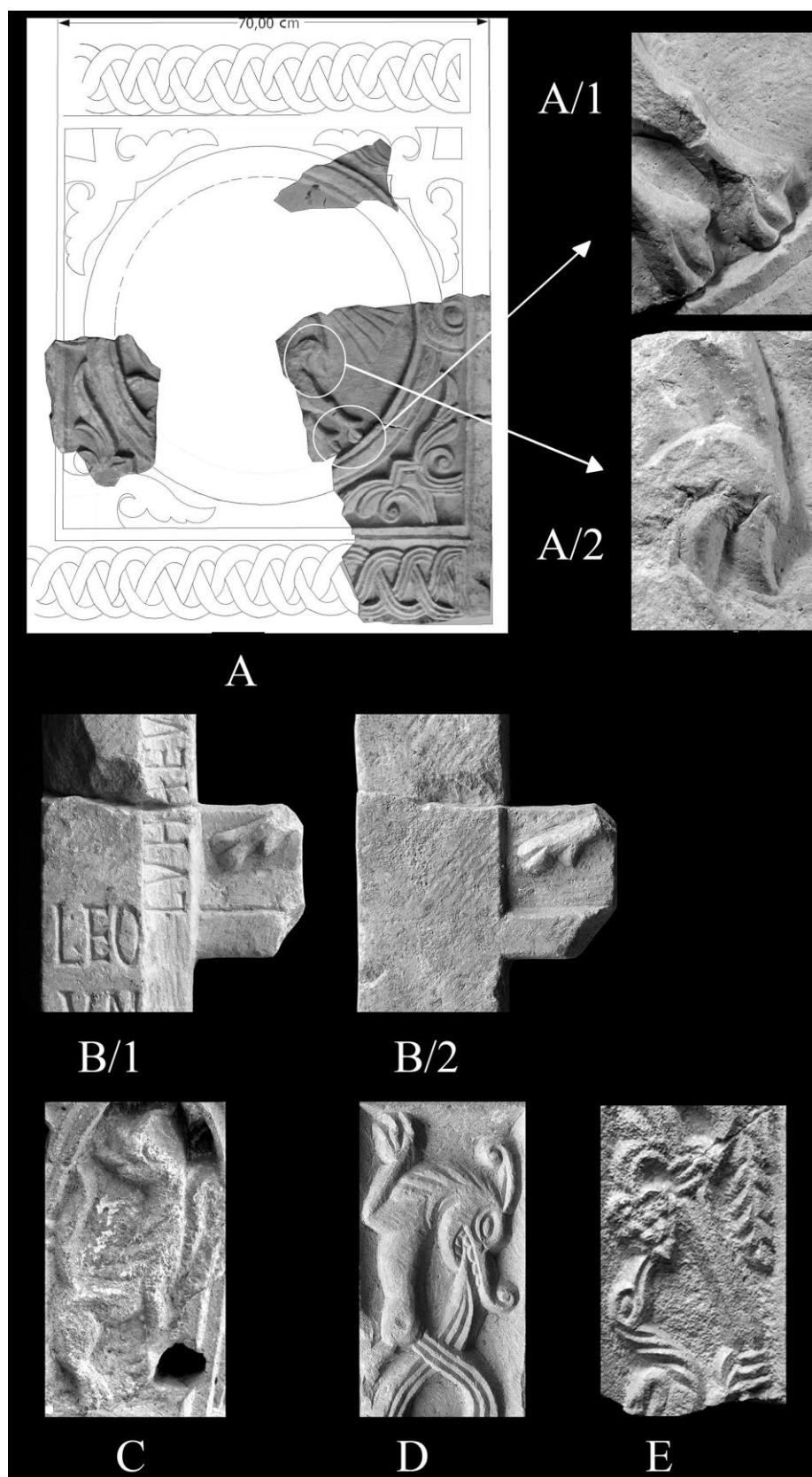
474 Zbog brojnosti skulptura *Zadarsko-kninske klesarske radionice* na Crkvini u Biskupiji na vratnice iz Gradca drniškoga opširnije ću se osvrnuti u nekoj drugoj prigodi.

475 Jurčević 2014, str. 146.

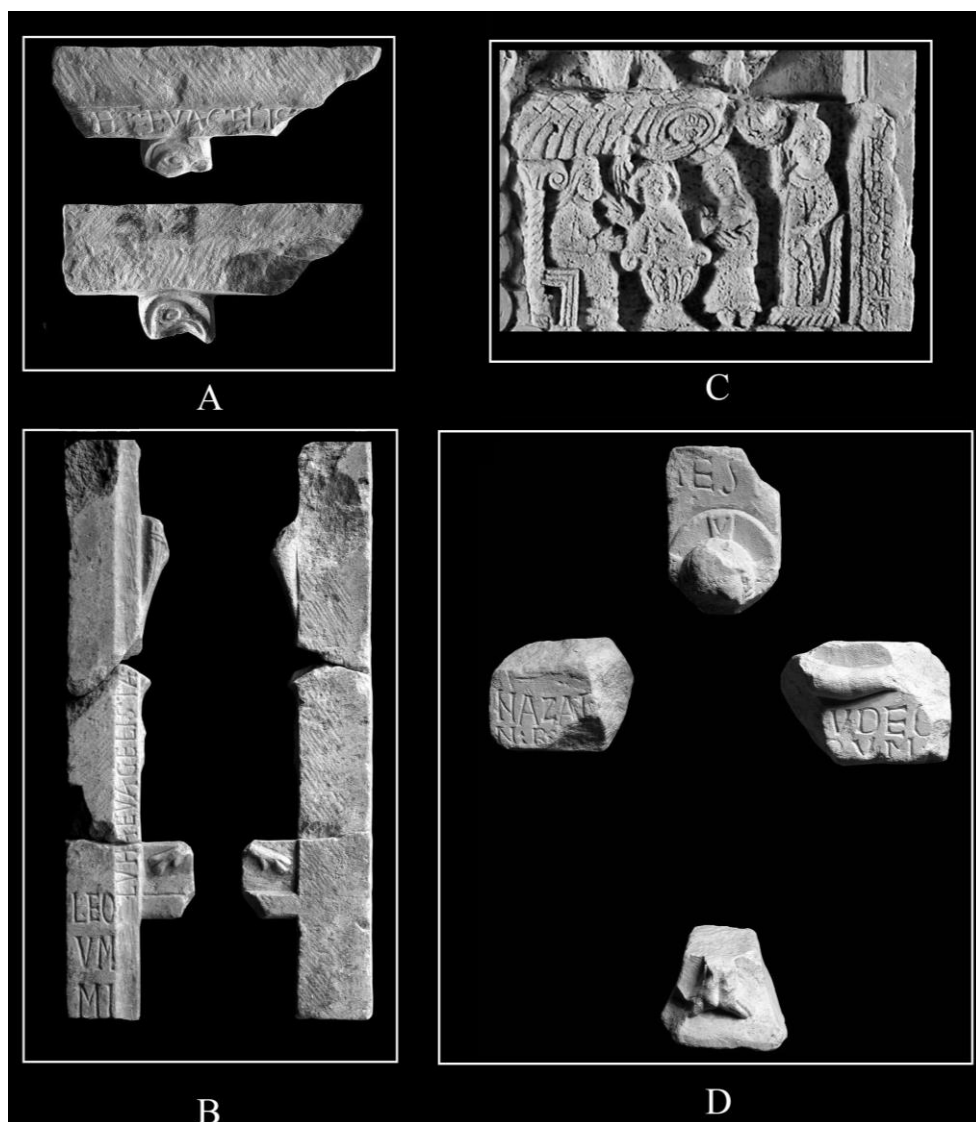
Sl. 78; A - dio tranzene s prikazom orla s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 238); B - detalji s vijenca (letve) pluteja iz sv. Lovre u Zadru; C - oštećena skulptura orla iz Crkvine u Biskupij (kat. br.234); D - skulptura orla u crkvi sv. Lovre u Zadru (D)

Dok sam plutej ukrašen pleternim, biljnim i životinjskim ornamentima atribuirao komparacijom sačuvanih ostataka kandži jedne krilate životinje i triju nogu nekog papkara (najvjerojatnije goveda) s kandžama fantastičnih životinja na kapitelu i gredi, a ovdje još dodajem primjer kandži ptica s novoatribuirane grede, papke sam usporedio s papcima sačuvanim na trazenima s Bogorodicom i evanđelistima (**usp. sl. 79 A-E**).

Sl. 79; A - rekonstruirani plutej s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 225); B- detalji s ulomka tranzene iz Biskupije (kat. br. 237); C - fantastična životinja s kapitela četverostranog ciborija (kat. br. 227); D - fantastična životinja s grede (kat. br. 230); E - greda s prikazom ptica s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 231).

Zadarsko - kninskoj klesarskoj radionici dodao bih još jedan vrlo rijedak nalaz skulpture s Crkvine u Biskupiji - kameno raspelo. Premda su na reljefu Krista otučeni svi za ovu radionicu karakteristični likovni elementi preko kojih bi ga eventuralno mogao povezati s ostalim ljudskim figurama na skulpturama iz njezine produkcije, ipak pronalazim poveznicu u natpisima uklesanim uz reljefe kojima klesar dodatno pojašnjava svoj prikaz. Ti natpisi, karakteristični za *Zadarsko-kninsku radionicu* osim na tranzeni s Bogorodicom i evanđelistima s Crkvine u Biskupiji sačuvali su se i na pluteju iz sv. Lovre u Zadru. Stoga pretpostavljam da se zbog natpisa i raspelo može uvrstiti u opus *Zadarsko-kninske radionice* (usp. sl. 80 A-D).

Sl. 80; A – gornji ulomak tranzene ukrašen s prednje i stražnje strane (kat. br. 237); B - bočni ulomak tranzene ukrašen s prednje i stražnje strane (kat. br. 237); C - izdvojeni detalj s pluteja iz sv. Lovre u Zadru; D - četiri ulomka kamenog raspela s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 229).

6. 6. 2. *Romanička klesarska radionica iz Knina*

Stilske i likovno - morfološke osobine *Romaničke klesarske radionice iz Knina* prepoznao je N. Jakšić na dijelovima crkvenog namještaja i arhitektonskih ulomaka pronađenih na kninskoj tvrđavi. Jakšić je, na osnovu analize klesarske obrade ornamenata na bogato ukrašenim dovratnicima, zaključio da je ova radionica, uz dovratnike, izradila i nekoliko ulomaka oltarnih greda s kninske tvrđave, zabat s Bogorodicom i grede oltarne ograde na Crkvini u Biskupiji te zabat sa Sustipana u Splitu.⁴⁷⁶ Ukrasi s navedenih ulomaka i meni su osnovno polazište za analizu i atribuciju preostalog namještaja s Crkvine u Biskupiji za koji pretpostavljam da ga je izradila *Romanička klesarska radionica iz Knina*.

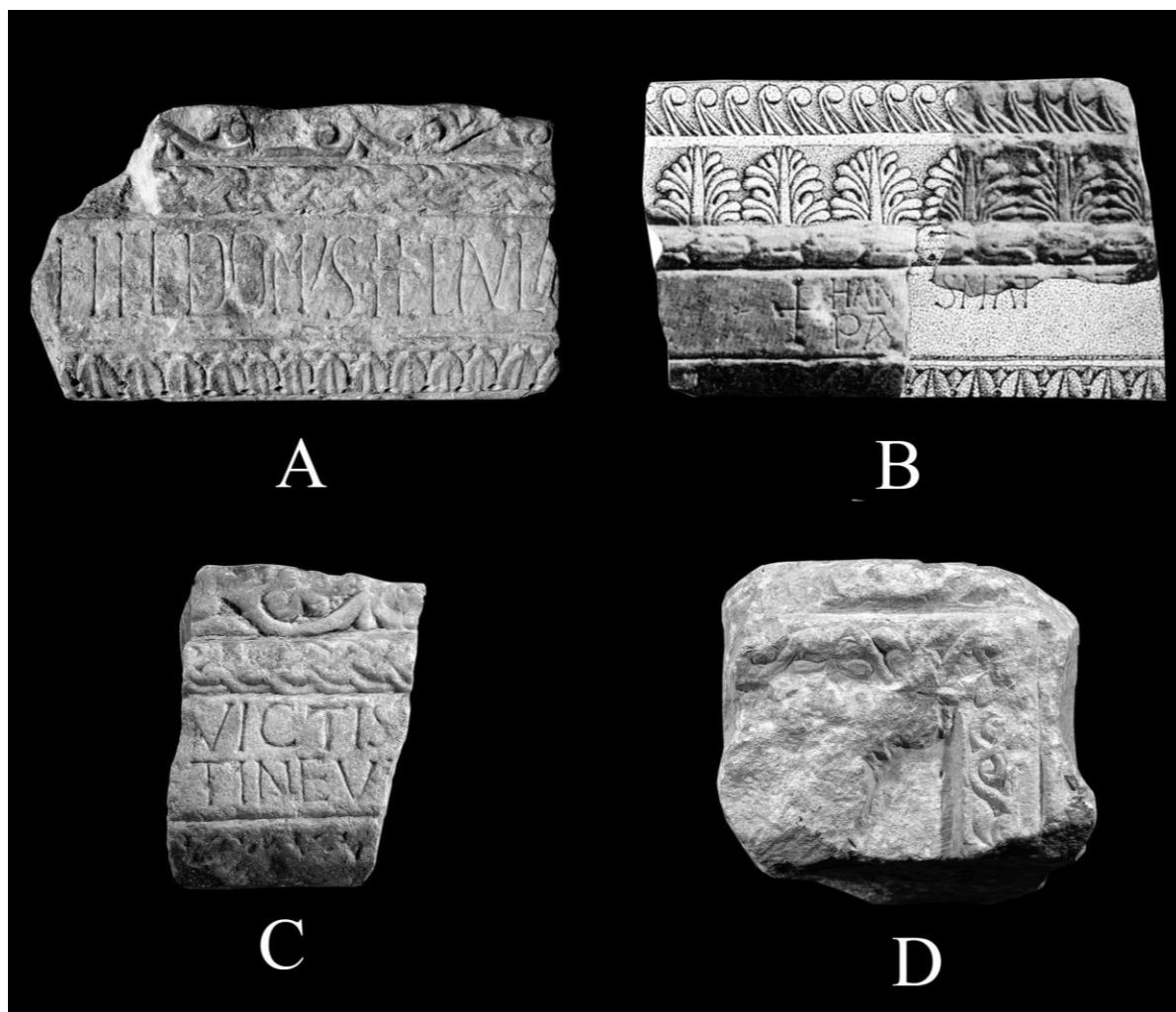

Sl. 81; *Dovratnik s kninske tvrđave; (A) prednja strana s natpisima ljudskim likovima, (B) bočna strana ukrašena lozicom i cik-cak ornamentom.*

Prema kompoziciji i izradi ornamenata s najbogatije ukrašenog dovratnika, na kojemu se uz likovnu dekoraciju sačuvao i natpis STEFATON, uspostavljena je radionička poveznica s gotovo svim atribuiranim ulomcima. Na prednjoj strani dovratnika, iznad i ispod natpisnog polja, smještena su dva ljudska lika uokvirena pravokutnom zakošenom profilacijom, koja je ukrašena gustim nizom listova. Uz vanjske rubove dovratnika nalaze se reljefni cik-cak ukrasi dok je bočna strana ulomka ukrašena jednoprutom lozicom s izvijenim listovima. Potpuno

⁴⁷⁶ Jakšić 1981, str. 27-33.

istovjetnim ornamentima i sličnom kompozicijom ukrašene su i grede s istog lokaliteta (**usp. sl. 81 i 82**).

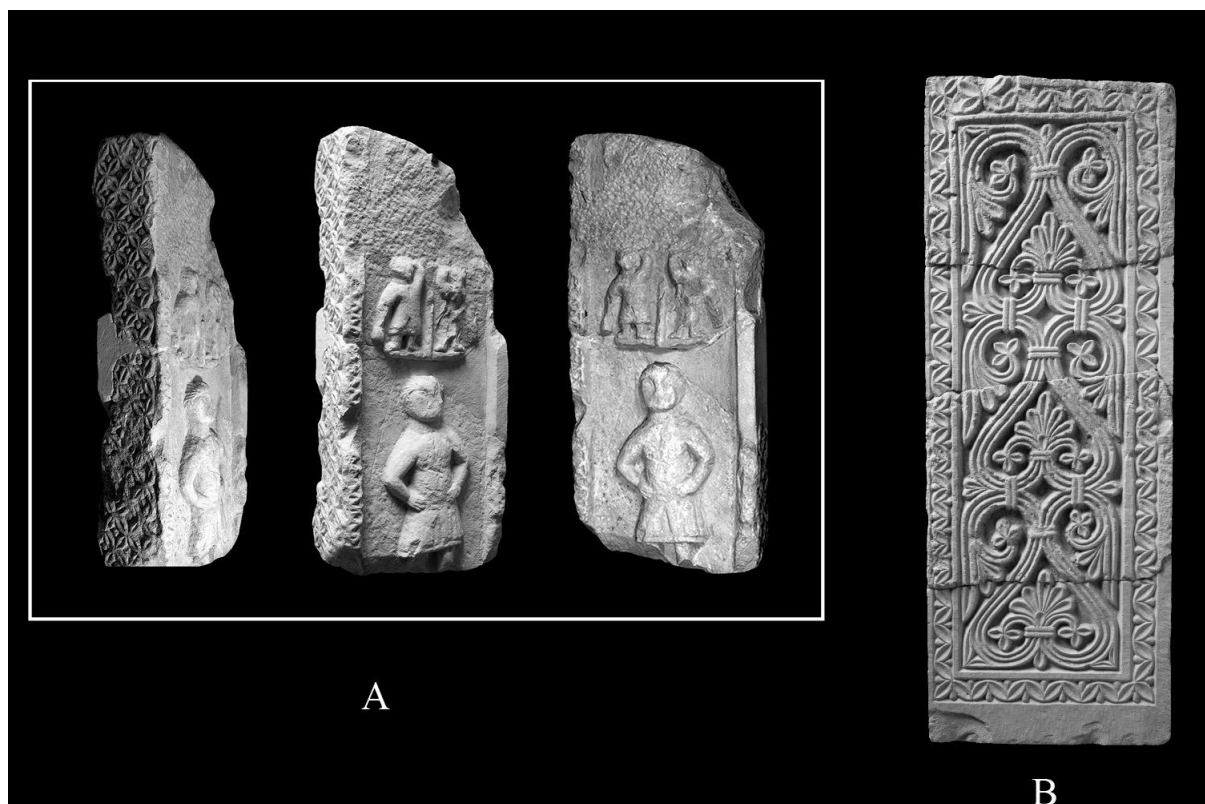

Sl. 82; A- C ulomci greda s kninske tvrđave; D - ulomak dovratnika s kninske tvrđave

Uz gornji rub grede A na sl. 82 teče tanka jednopruta lozica s izvijenim listovima kao i na bočnoj strani dovratnika (**usp. sl. 82 A i 81 B**). Zakošeni najdonji pojas na gredama A-C na sl. 82 ukrašen je istim ornamentom (nizom okomitih listova), jednako kao i pravokutni zakošeni okviri oko ljudskih likova na dovratniku s natpisom STEFATON (**usp. sl. 82 A-C i sl. 81**). Grede u odnosu na dovratnik imaju bogatiji ukrasni repertoar te se na njima uz navedene ornamente pojavljuje još nekoliko ukrasa koji nisu zastupljeni na dovratniku, a karakteristični su za *Romaničku radionicu iz Knina*; to su girlande iznad natpisnih polja na gredama A-C (sl. 82), vodoravni niz palmeta s izvijenim listovima (**sl. 82. B**),⁴⁷⁷ te niz nasuprotno postavljenih palmetica kao na gredi s natpisom TINEV i uz gornji i bočni rub na još jednom ulomku

⁴⁷⁷ Rekonstrukcija preuzeta iz Jakšić 1981, str. 29. sl. 5 (crtež. M. Rogošić)

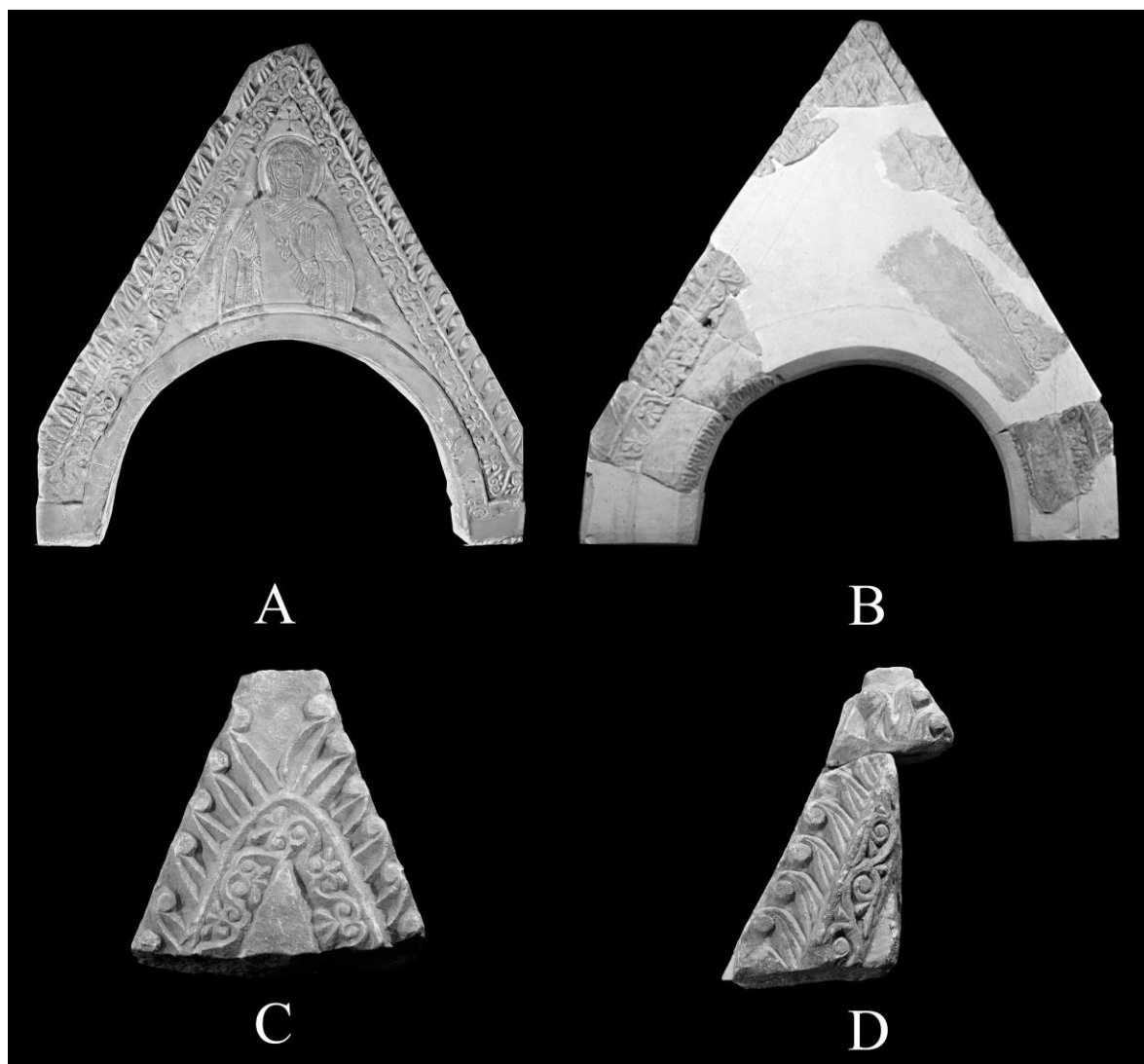
dovratnika (sl. 82 A i D). Kuke s punom zavojnicom i trodijelnom nogom sačuvale su se na samo jednoj gredi (sl. 82 B). Posebnost *Romaničke radionice iz Knina*, u odnosu na prethodno izdvojene radionice koje su djelovale na Crkvini u Biskupiji, očituje se i u broju ukrasnih pojaseva na gredama oltarnih ograda, naime, ova radionica ukrašava pet ornamentalnih zona (računajući i natpisno polje) što je izuzetna pojava na našim prostorima.⁴⁷⁸

Sl. 83; A - rekonstruirani ulomak dovratnika s kninske tvrđave; B - rekonstruirani nadvratnik s kninske tvrđave. Uz elemente crkvenog namještaja i arhitektonske ulomke s kninske tvrđave, koje je prethodno atribuirao Jakšić, *Romaničkoj radionici* pripisao bih još dva s istog lokaliteta; rekonstruirani dovratnik i pilastar. Ukras na prednjoj strani rekonstruiranog dovratnika podjeljen je u dvije zone. Na gornjem dijelu reljef je prilično oštećen, od njega su se sačuvale dvije manje ljudske figure između kojih se nalazi stup dok se na donjem dijelu nalazi jedna veća, bolje sačuvana i plastičnije obrađena ljudska figura. Prema načinu oblikovanja kose, nosa, odjeće i tijela ljudska figura na donjem dijelu dovratnika veoma je srodna s prikazom dvaju muškaraca na već analiziranom dovratniku s natpisom (**usp. sl. 83 A i sl. 81**). Bočna strana dovratnika A na sl. 83 ukrašena je ornamentom koji podsjeća na četverolatični cvijet. Isti takav ornament

⁴⁷⁸ Jakšić 1981, str. 29.

isklesan je uz bočne i gornju stranicu rekonstruiranog pilastra s istog lokaliteta, samo ovdje dominira dvolatična kompozicija (sl. 83 A i B). Središnje ukrasno polje s glavnim prikazom, okomitim nizom triju stiliziranih troprutih lira od kojih svaka na bočnim i unutrašnjim stranama ima izvijene listove i vitice, uokvireno je istaknutom rubnom profilacijom (sl.83B).⁴⁷⁹ Također sam, proučavajući elemente crkvenog namještaja, koje je izradila *Romanička klesarska radionica*, na lokalitetu Crkvina u Biskupiji uočio da je izradila četiri zabata, a ne tri kako se to do sada prikazivalo (sl. 84 A-D).⁴⁸⁰

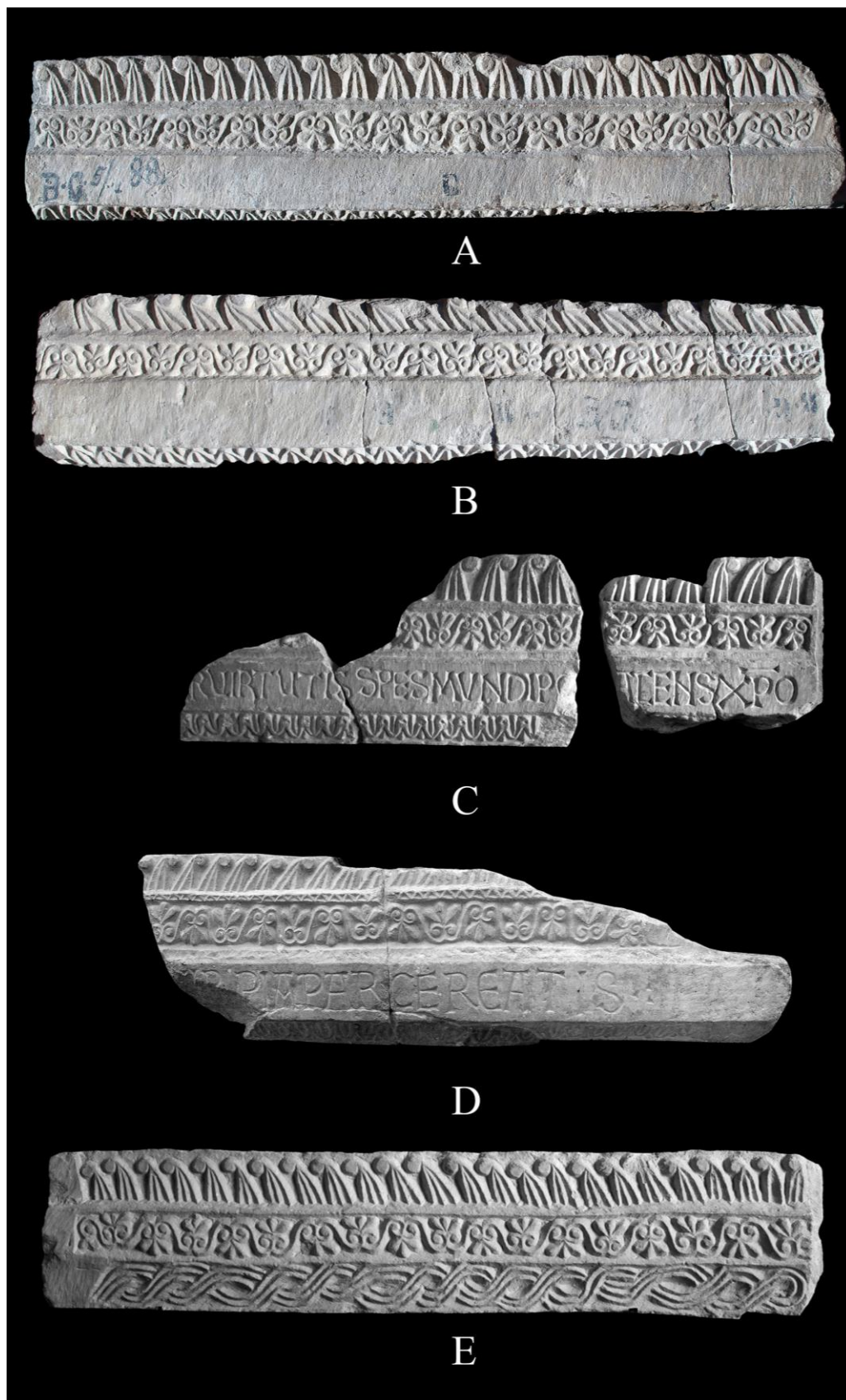

Sl. 84; A – D zabati koje je izradila *Romanička klesarska radionica* iz Knina s lokaliteta Crkvina u Biskupiji (kat. br. 245, 246, 247, 248).

⁴⁷⁹ Gunjača 2009, str. 170-172, sl. 7, br. 7 i sl. 9, br. 9.

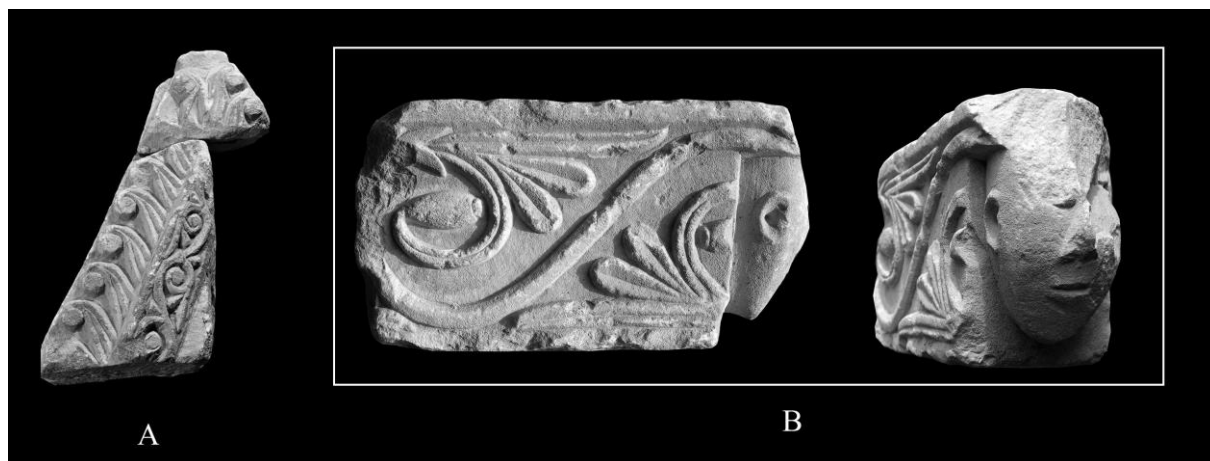
⁴⁸⁰ Jakšić 1981; Jurčević 2014, str. 148, sl. 30.

Navedeni zabati su ukrašeni gotovo istim ornamentima i na isti način kao i oltarne grede s kninske tvrđave ali kao i na gredama i kod zabata se zamjećuju određena odstupanja u načinu ukrašavanja. Tako zabat s prikazom Bogorodice uz centralni prikaz ima još tri izdvojena ukrasna pojasa; gornji s kukama, srednji s palmetama i donji, lučni s natpisom. Za razliku od njega, drugi najcjelovitije sačuvani zabat ove radionice (**sl. 84 B**) ima ukrašen, na zakošenom lučnom dijelu, i peti pojas (**usp. sl. 84 A i B**). Ostale razlike očituju se u tome što se na zabatima A, B i C (**sl. 84**) uz gornji vanjski rub, s lijeve i desne strane, nižu kuke kojima su volute okrenute prema vrhu, dok su na zabatu D one okrenute od vrha prema dolje (**usp. sl. 84**). Također, donji dijelovi kuka na zabatima A, B i D raščlanjeni su na tri dijela, a na zabatu C na dva dijela. Zabat D je u drugoj ornamentalnoj zoni ukrašen motivom lozice (**sl. 84**), za razliku od ukrasa na prethodna tri zabata, gdje su uklesane palmetice (**usp. sl. 84 A-D**). Ornamentalna kompozicija na zabatima trebala bi se preklapati s onom na gredama. Gledajući iz tog ugla problem četvrtog zabata postaje još složeniji jer je većina greda oltarnih ograda s Crkvine u Biskupiji ukrašena na isti način kao i zabati A - C na **sl. 84** tj. nizovima kuka, palmeta, natpisnim poljem i listovima (**usp. sl. 85 A-E**). Međutim i unutar izdvojenih skupina postoje odstupanja te se na gredi D (**sl. 85**), ispod kuka, pojavljuje cik-cak ornament koji nema niti jedna druga greda s Crkvine, a isto tako ni dvostruki preplet troprutih traka poput onog na gredi E na **sl. 85**. Na osnovu iznesenog čini se da greda E (**sl. 85**) odstupa od ostalih pa se može pretpostaviti da su u fazi opremanja bazilike od strane *Romaničke klesarske radionice iz Knina*, osim na oltarnoj ogradi, grede bile i na nekom drugom, zasad поближе neodredivom elementu crkvenog namještaja kao i četvrti zabat.

Sl. 85; A- E grede koje je izradila Romanička klesarska radionica iz Knina s lokaliteta Crkvina u Biskupiji (kat. br.249, 250, 251, 252, 253, 254).

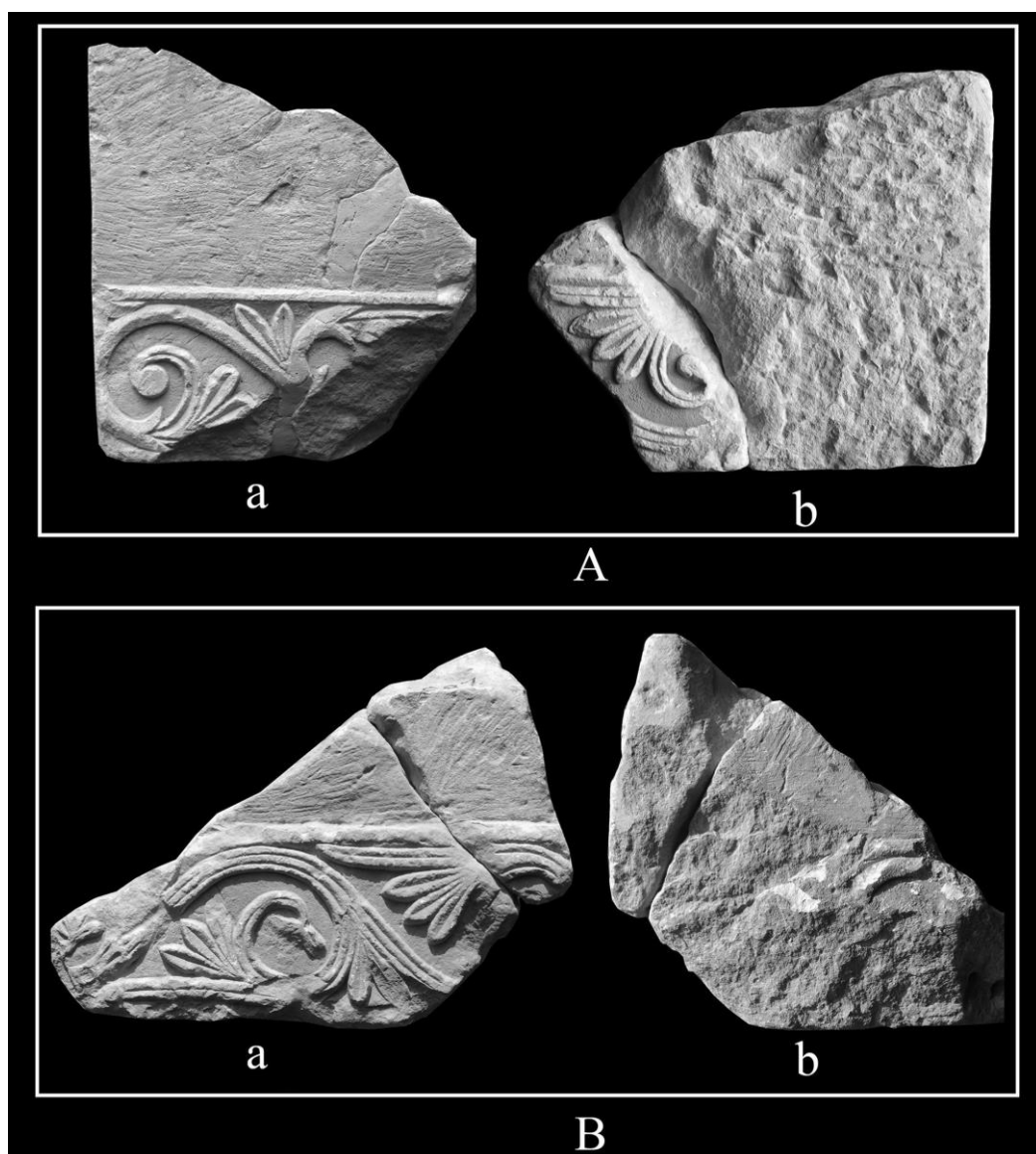
Ornament u obliku izvijene jednoprute lozice, osim na zabatu (**sl. 84 D i 86 A**) prisutan je na još nekoliko elemenata crkvenog namještaja, a pojavljuje se i kao arhitektonska dekoracija. Jednopruta lozica s izvijenim listovima sačuvala se na jednoj gredi koja je oštećena na stražnjoj strani dok je na prednjoj strani, umjesto nje, isklesana ljudska glava (**sl. 86 B**).

Sl. 86; A, B zabat i greda s preklesanim ornamentom jednoprute lozice s lokaliteta Crkvina u Biskupiji (kat. br.245, 296)

Među ostalim elementima koji su ukrašeni s motivom lozice posebno su zanimljiva dva masivna, najvjerojatnije arhitektonska ulomka, dekorirana s obje bočne strane.

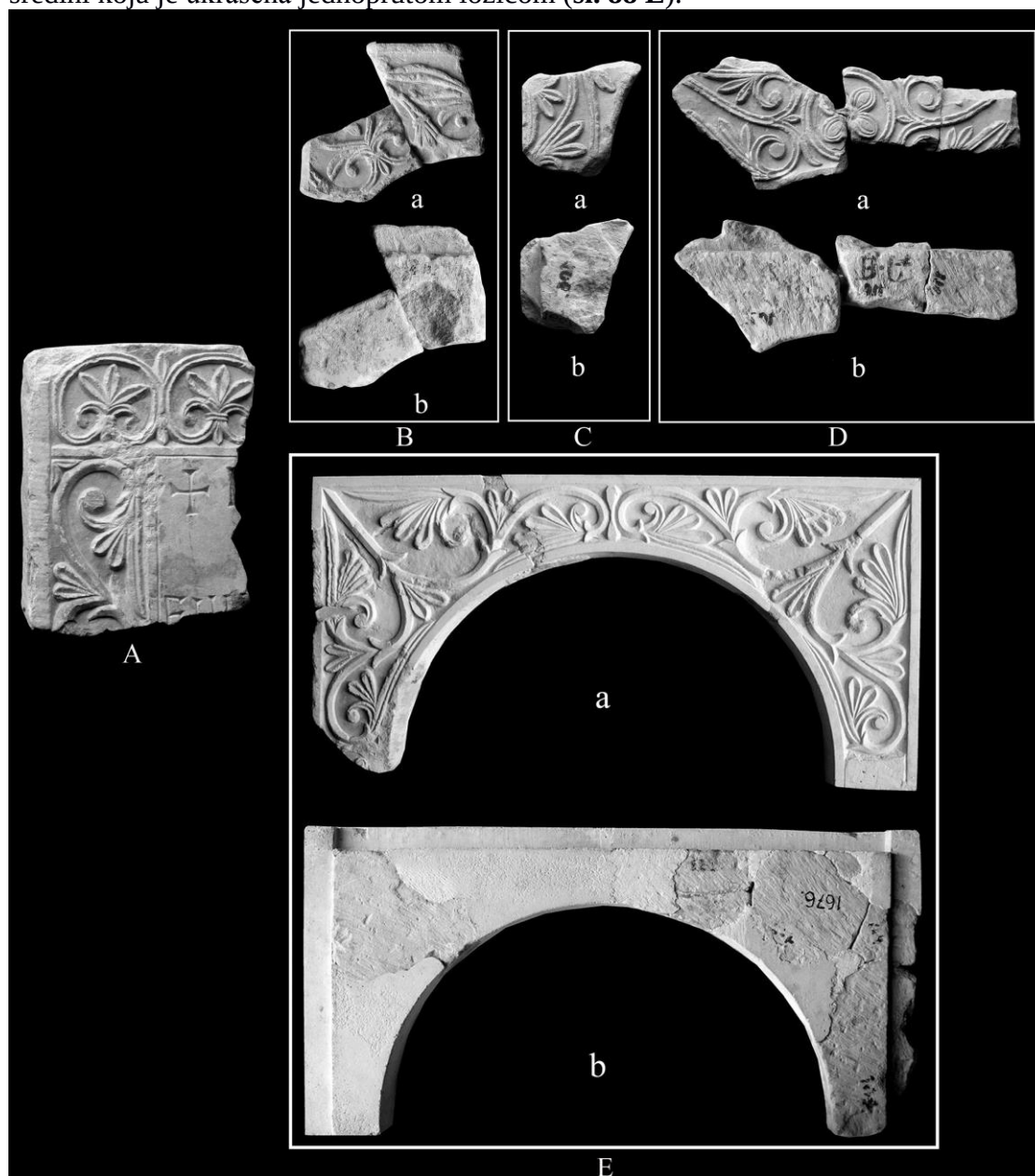
Ulomak na **sl. 87 A** na jednoj je strani dekoriran jednoprutom lozicom omeđenom istaknutom rubnom profilacijom (**sl. 87Aa**), a na drugoj troprutom lozicom dok rubna profilacija nije sačuvana (**sl. 87Ab**). Drugi ulomak s jedne je strane ukrašen troprutom lozicom uokvirenom rubnom profilacijom (**sl. 87 Ba**), a na drugoj strani od ukrasa se sačuvao samo mali dio jednoprute lozice (**sl. 87 Bb**). Listovi na jednoprutoj i troprutim lozicama obrađeni su na isti način; prvi su izduženi i razdijeljeni tankim žlijebom na dva dijela te paralelno prate rubne profilacije, dok su ostali listovi (drugi, treći i četvrti) romboidnog oblika i po sredini imaju romboidni žlijeb. Ispod četvrtog lista nalazi se tanka dvopruta vitica koja na prethodnom ulomku (**sl. 87 Aa**) završava malom volutom (ili pupoljkom), a na ulomku o kojem je riječ iz dvoprute vitice izlaze tri lista (**sl. 87 Ba**).

Sl. 87; A, B arhitektonski ulomci ukrašeni jednoprutom i troprutom lozicom s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 294, 295)

Uz jednoprutu i troprutu lozicu *Romanička radionica* je namještaj na Crkvini u Biskupiji ukrašavala i dvoprutom lozicom. Na sl. 88 A prikazan je ulomak namještaja, ploča s natpisom, kojoj je bočna strana ukrašena jednoprutom lozicom, a gornja dvoprutim arkadama unutar kojih se nalaze palmetice s izvijenim listovima. Ulomci B, C i D na **sl. 88** također su ukrašeni dvoprutom lozicom, a motivi su izrađeni u obliku uvezanih vitica, palmeta, izvijenih listova ili četverolatičnog cvijeta zaokruženog dvoprutom kružnicom. Sva tri ulomka su na donjoj strani zaobljena i imaju istaknute polukružne rubne profilacije (**sl. 88. B, C i D**), a na ulomku s uvezanim viticama i listovima sačuvala se i gornja profilacija (**sl. 88 B**). Na stražnjoj strani navedenih ulomaka, uz gornji ili bočni rub, cijelom dužinom se sačuvao utor dubine oko 5 cm (**sl. 88 Bb, Cb i Db**). Prema navedenim opisima

pretpostavljam da su ulomci B, C i D na sl. 88 dijelovi jedne stranice četverostranog ciborija, a druga stranica, iste košare, mogla bi biti u cjelini rekonstruirana ploča s lučnim otvorom na sredini koja je ukrašena jednoprutom lozicom (sl. 88 E).⁴⁸¹

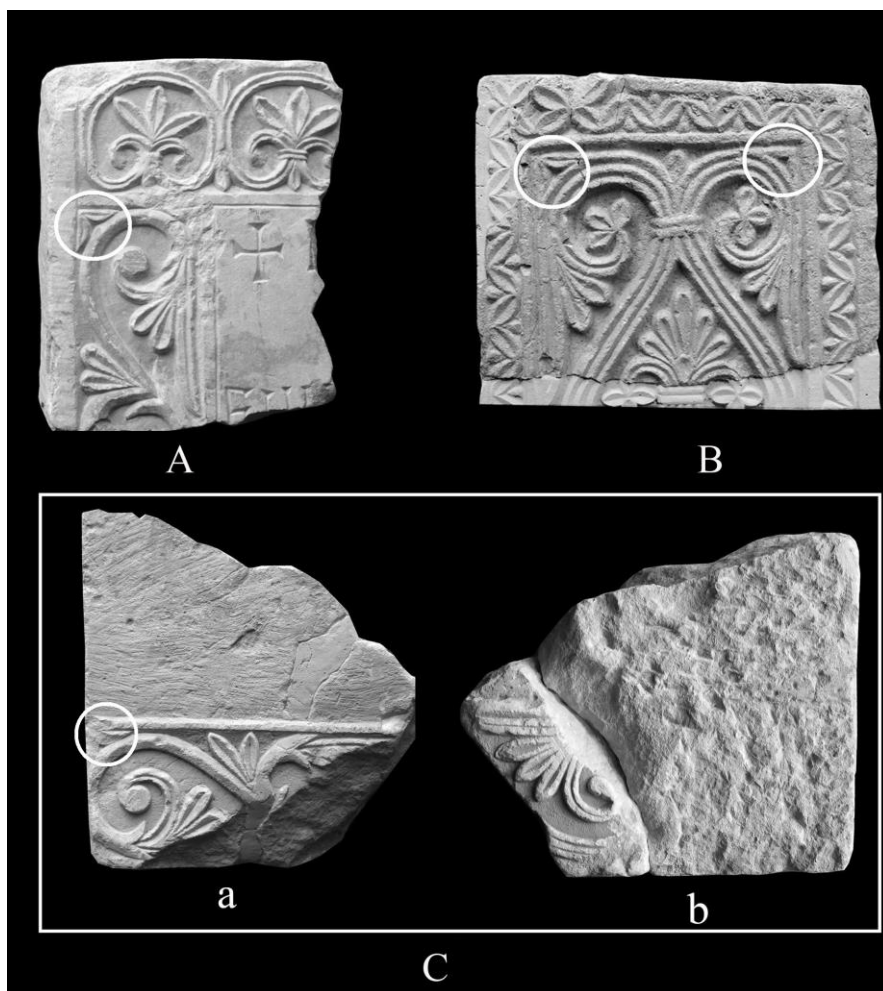
Sl. 88; A, B, C, D i E ulomci namještaja ukrašeni jednoprutom i dvoprutom lozicom s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 271, 283, 285, 290, 291)

Radioničko povezivanje ili atribuiranje jednoprutih, dvoprutih i troprutih biljnih ornamenata *Romaničkoj radionici* uvelike je olakšano time što se navedeni ukrasi nalaze zajedno na

⁴⁸¹ Originalni ulomci jasno se vide na stražnjoj strani (sl. 88E). Moguće je i da su ulomci B, C i D na sl. 88 i dijelovi dviju stranica košare ciborija. Navedene ulomke prvi je objavio F. Radić (usp. Radić 1896b, str. 58).; Kao primjer za konstrukcijsku usporedbu (ne i radioničku!) možemo navesti ciborij iz Novalje na otoku Pagu (Usp. Vežić, Lončar 2009, str. 75-78.).

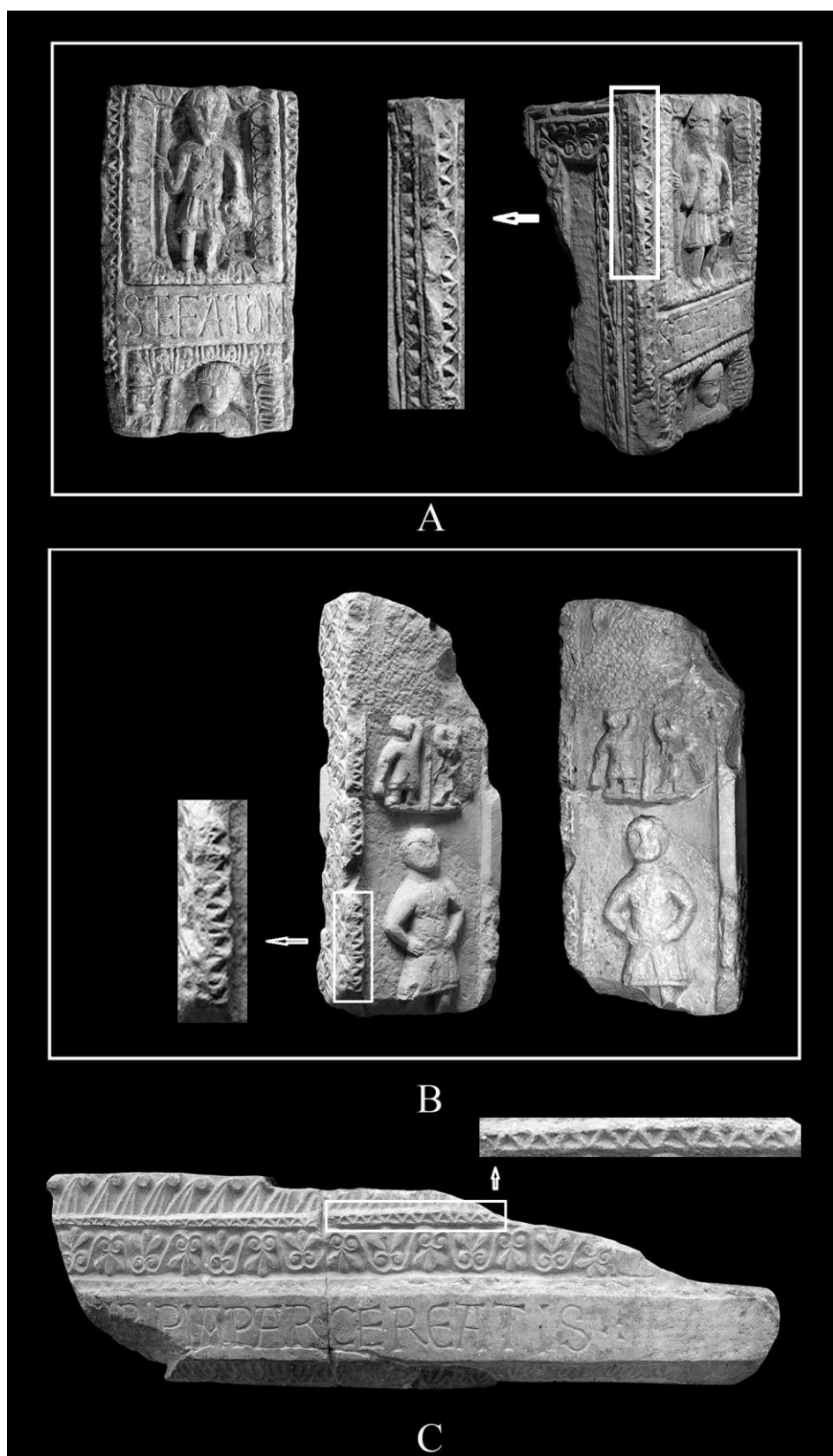
jednom elementu crkvenog namještaja kao npr. na ulomcima A i C na **sl. 89**. Uz navedenu lozicu uvijek se javljaju jednako oblikovani listovi, uvijene lozice koje završavaju s pupoljcima ili trodjelnim listićima te palmetice unutar „lire“ ili „arkade“ (**sl. 89**).

Međutim, *Romanička radionica* ukrašava namještaj i manjim dekorativnim ornamentima - poput dvaju manjih listova postavljenih pod pravim kutem kakve nalazimo u lijevom uglu iza jednoprute lozice na ulomcima A i C iz Biskupije (**sl. 89**, zaokruženi bijelom bojom), kao i na uglovima iza troprutih lozica na pilastru s kninske tvrđave (**usp. sl. 89 A, B i C**).

Sl. 89; A - ulomak natpisa uokviren jednoprutom i dvoprutom lozicom s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 291); B - nadvratnik s kninske tvrđave; C - arhitektonski ulomak ukrašen jednoprutom i troprutom lozicom s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 294).

Također se u njenom repertoaru javlja i cik-cak ukras kojega nalazimo na rubnoj profilaciji dvaju dovratnika s kninske tvrđave i na jednoj gredi oltarne ograde s Crkvine u Biskupiji (**sl. 90. A-C**).

Sl. 90; A i B dovratnici s kninske tvrđave; C greda s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 251)

Zanimljivo je da s Crkvine u Biskupiji, ali i s Kapitula kod Knina i iz Plavna kod Knina, gdje je također potvrđeno djelovanje *Romaničke radionice* (sl. 90 A i B) nisu pronađeni dijelovi

oltarnih ograda koje bi se moglo vezati uz srednje (kapitele) ili donje dijelove (pluteje ili pilastre) oltarnih ograda.⁴⁸²

Sl. 91; Ulomci Romaničke klesarske radionice pronađeni na: A - Kapitolu kod Knina; B - Plavnu kod Knina; C - ulomak pluteja iz Pađena kod Knina (ulomak je bio uzidan u crkvu sv. Đurđa u Pađenama do 1927. - fotografija preuzeta iz: Gunjača 2009, str. 21).

Predodžbu o tome kako su izgledali pluteji ove radionice možemo steći preko fotografije koju donosi S. Gunjača.⁴⁸³ Naime, na kući uz crkvu sv. Đurđa u Pađenama kod Knina kao doprozornici bili su uzidani, s lijeve i desne strane, ulomci predromaničkog namještaja. Za lijevi ulomak, zbog ornamenata izvedenih jednoprutom lozicom, možemo pretpostaviti da je pripadao produkciji *Romaničke radionice*, a zbog veličine i debljine pretpostavljam da je riječ o pluteju (usp. **sl. 91** sa **sl. 88** i **89.**). Na žalost, nemamo podatak o tome što se dogodilo s ovim ulomkom dok je ulomak s desne strane prozora naknadno dospio u *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika*.⁴⁸⁴ Dakle uz Crkvinu u Biskupiji, Kapitul i Plavno možemo reći da je *Romanička radionica* djelovala i u Pađenama kod Knina. Od osobite je važnosti ukazati na još nekoliko elemenata crkvenog namještaja, koje dosad nisu bile uvrštene u opus *Romaničke radionice* pa na ovom mjestu prvi put iznosim argumente u prilog njihovoj atribuciji. Riječ je o jednom nadvratniku, dvjema gredama oltarnih ograda i ulomcima dvaju pilastara iz Splita te

482 Jurčević 2014, str. 148-151.

483 Na fotografiji se vidi da su su na kući uz crkvu sv. Đurđa u Pađenama do 1927. godine bila su uzidana dva ulomka predromaničkog namještaja (Usp. Gunjača 2009, str. 21, br.11, sl.11.).

484 Gunjača 2009, str. 21, br.11, sl.11.

o ulomku pluteja s Čiova kod Trogira.⁴⁸⁵ Nadvratnik se nalazi na pročelju crkve Sv. Mikule u Velom Varošu u Splitu (**sl. 92 B**),⁴⁸⁶ a ornamentiran je izvijenom jednoprutom lozicom. Isti ukras zastupljen je i na gredi oltarne ograde koja je uzidana u sjeverni zid pravokutnog dvorišta zapadnih vrata Dioklecijanove palače (**sl. 92 C**), dok je greda, koja je bila uzidana u južnu fasadu bloka Dosud br. 9 u Splitu, ukrašena troprutom lozicom (**sl. 92 E**).⁴⁸⁷ Gotovo identično je oblikovana i tropruta lozica s izvijenim listovima i dvoprutim mladicama s tri lista na letvi pluteja s Čiova kod Trogira (Usp. **sl. 92 D i 92 E**). Jedina razlika je u tome što se na gredi koja je bila uzidana u zid kuće na Dosudu br. 9 uz gornji rub nalazi cik-cak ukras dok su na pluteju s Čiova vanjski i unutarnji rubovi ukrašeni nizom plastičnih kružića. Na isti način, jednoprutom, dvoprutom i trprutom lozicom ukrašena su dva ulomka pilastara iz splitske katedrale (**sl. 92 D i F**).⁴⁸⁸ Ornament jednoprute lozice povezuje nadvratnik na sv. Mikuli i gredu sa zapadnih vrata Dioklecijanove palače s poznatim zabatom s prikazom "Maiestas Domini" sa Sustipana u Splitu, koji je N. Jakšić već odavno pripisao *Romaničkoj radionici*, ali je smatrao da izvorno potječe iz Knina iz kojeg je u Split prenešen u 16. stoljeću.⁴⁸⁹ Kao jedini argument u prilog takvoj pretpostavci Jakšić je naglasio upravo nepostojanje srodne skulpture u Splitu. Budući da taj argument više ne stoji u potpunosti odbacujem mogućnost da je zabat prenešen iz Knina te smatram da je bio dio interijera neke od splitskih ranoromaničkih crkava, najvjerojatnije upravo bazilike na Sustipanu. Navedeni primjeri jasno dokazuju da je *Romanička klesarska radionica iz Knina* djelovala na većem prostoru nego što se dosada pretpostavljalo.

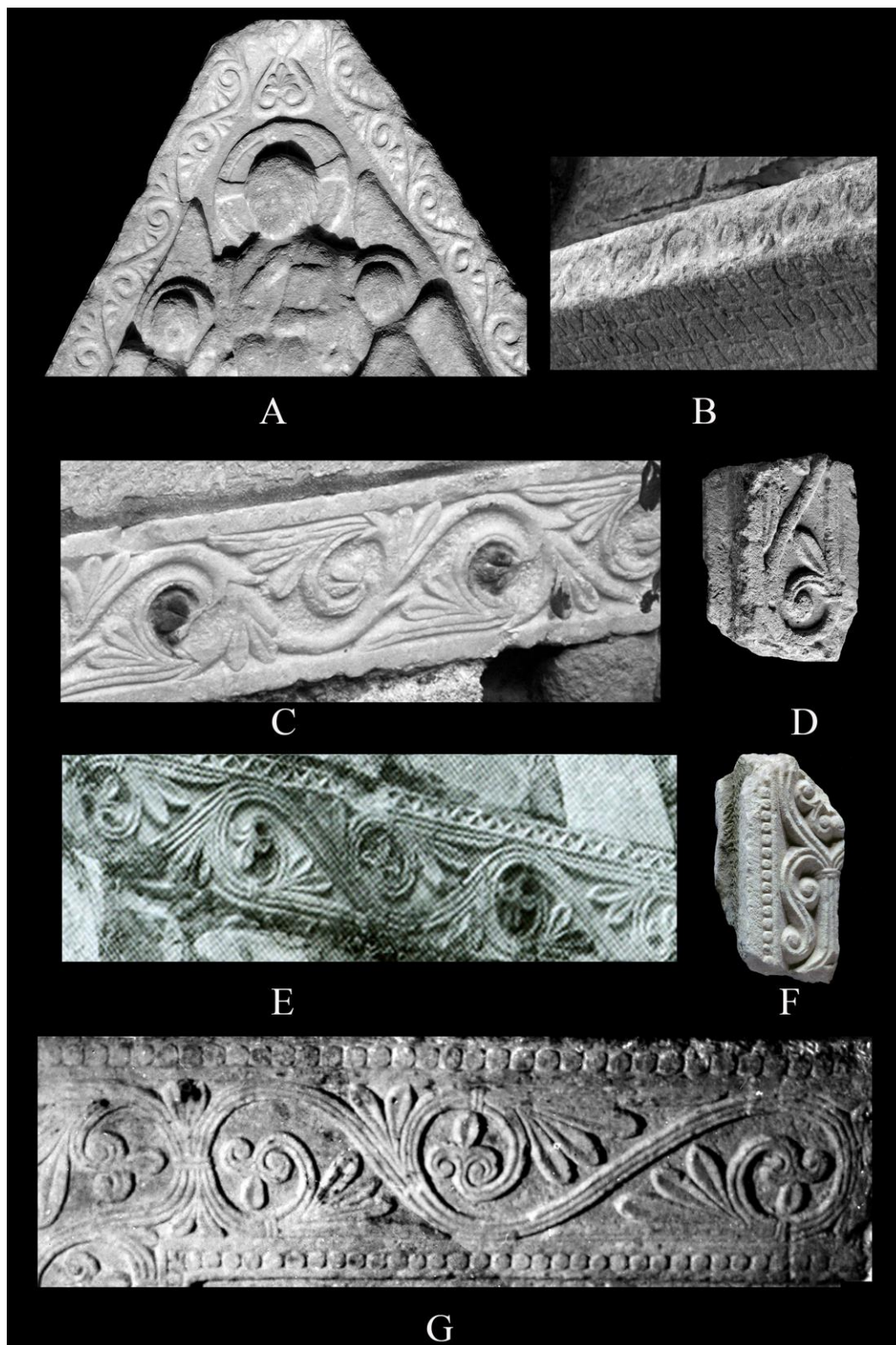
485 T. Burić 1982, Predromanička skulptura u Trogiru, str. 133 Sl. 25a i 25b. Burić donosi dva ulomka iz crkve sv. Teodora u Okrug Gornjem na Čiovu koja su ukrašena troprutom lozicom ; veći sl. 25 a (sl. 92 G) manji 25b.

486 Marasović 2011, str. 360-361, sl. 487-488.

487 Marasović 2011, str. 292-293, sl. 391.

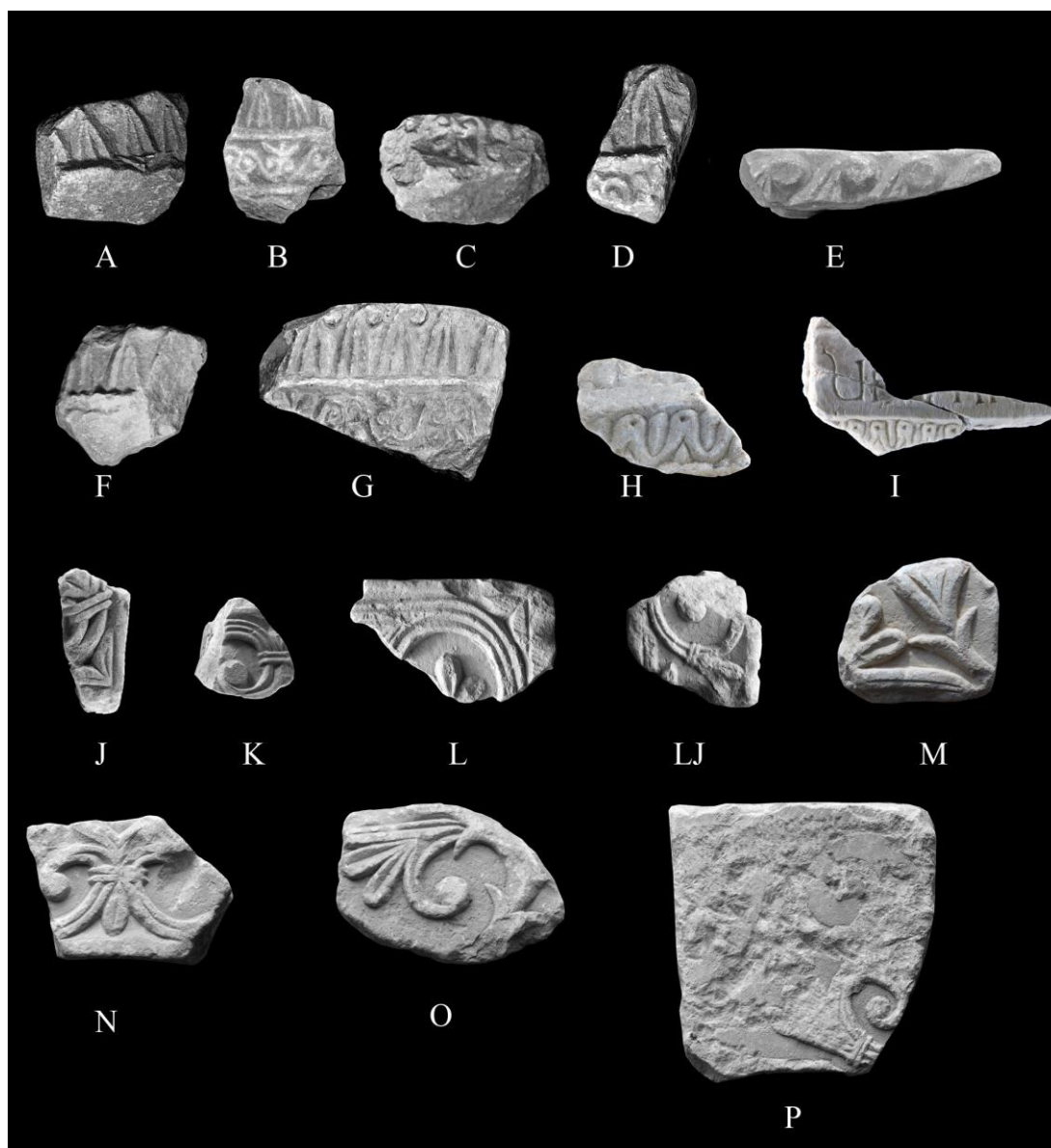
488 Piteša 2012, str. 44 i 55, sl.11 i 23.

489 Jakšić 1981, str. 33 bilj. 24.; Jakšić je isptu pretpostavku iznio i 2013. godine (usp. Jakšić 2013, str. 151).

Sl. 92; A - zabat „*Maiestas Domini*“ sa Sustioana u Splitu; B - greda iznad ulaznih vrata u crkvu Sv. Mikule u Splitu; C - greda uzidana u sjeverni zid kvadratnog dvorišta zapadnih vrata Dioklecijanove palače; D - ulomak pilastra iz Splita; E - greda uzidana u sjeverni zid kuće na Dosudu u Splitu (preuzeto iz: Marasović 2011, sl. 391); F - ulomak pilastra Split (preuzeto iz Piteša, 2012, str. 44 i 55, sl. 44 i 55); G - ulomak (letva pluteja) uzidan unutar crkve sv. Teodora na Čiovu (preuzeto iz Burić 1982, str. 133, kat. 25a.-b).

Prije zaključnih razmatranja vezanih uz *Romaničku klesarsku radionicu iz Knina*, treba dodati da se prema navedenim stilskim i morfološkim karakteristikama, uz već izdvojene arhitektonske dijelove i ulomke crkvenog namještaja, ovoj radionici može pripisati još dvadesetak manjih ulomaka pronađenih na Crkvini u Biskupiji (vidi **kat. str.76 do 84**). Uglavnom je riječ o ulomcima koji su pripadali gredama ili zabatima (**sl.93 A-I**), četverostranom ciboriju (**sl. 93 J – N**) ili dekoriranim arhitektonskim elementima (**sl.93 O i P**)

Sl. 93; A- O ulomci namještaja s Crkvine u Biskupiji koje je izradila Romanička klesarska radionica iz Knina (kat. br. 255, 256, 257, 258, 259, 260, 263, 264, 265, 273, 275, 277, 279, 287, 288, 293, 294).

Kao što sam već naveo, većina autora koja se bavila problematikom vezanom uz namještaj ove radionice, a najčešće je analiziran, kao najreprezentativniji primjerak, samo zabat s likom Bogorodice, prihvatila je Karamanovu dataciju prema kojoj on postavljanje olatarne

ograda s Bogorodicom unutar bazilike sv. Marije u Biskupiji povezao s posvetom katedrale hrvatskog biskupa i godinom 1078.⁴⁹⁰ Navedenu dataciju N. Jakšić je dodatno argumentirao likovno-morfološkom i epigrafskom analizom na nekoliko srodnih elemenata crkvenog namještaja i arhitektonskih dekoracija te je zaključio da je radionica koja je izradila zabat s Bogorodicom djelovala i u Kninu i nazvao ju je *Romanička radionica iz Knina*. Jakšić je, uspoređujući natpis (*HAEC DOMUS HAEC AULA*, ovdje na **sl. 82 A**) s jedne grede *Romaničke radionice* s kninske tvrđave s natpisom iz Kaštel Staroga koji spominje Ljubomira tepčiju primjetio da oba teksta sadržavaju istu frazu, a budući da se osim na natpisu iz Kaštel Starog Ljubomir tepčija spominje i u drugim povijesnim izvorima vezanim uz 1089. godinu smatram da je navedena datacija sasvim prihvatljiva.⁴⁹¹ Petricioli prihvaća Jakšićeve postavke korigirajući svoje prethodno mišljenje.⁴⁹² Nakon analize epigrafskih spomenika iz druge polovice 11. st. s područja Knina, Biskupije, Trogira, Kaštela, Splita i otoka Koločepa V. Delonga je došla do zaključka da su nastali kao odraz duhovnih i kulturnih reformi pape Grgura VII, a realizirani su preko splitskog nadbiskupa Lovre (1059-1099) i benediktinskih redovničkih zajednica.⁴⁹³ Do istog zaključka došao je i M. Jurković analizirajući crkvene reforme i jačanje kulta Bogorodice u jedanaestom stoljeću.⁴⁹⁴ Međutim, za razliku od *Romaničke radionice iz Knina*, djelovanje *Zadarsko-kninske klesarske radionice* na Crkvini u Biskupiji nije uže datirano. Budući da je na tranezeni, koju je izradila *Zadarsko – kninska radionica*, prikazana Bogorodica (s evanđelistima) postoji ikonografsko uporište preko kojega namještaj *Zadarsko - kninske radionice* možemo vremenski približiti *Romaničkoj radionici iz Knina*. Ipak, ovdje treba naglasiti da je, sudeći prema likovno-morfološkim karakteristikama zabata s Bogorodicom i tranzene s Bogorodicom, sasvim sigurno riječ o dvjema različitim klesarskim radionicama. Premda nije pronađena direktna epigrafska potvrda, kao kod *Romaničke radionice*, pretpostavljam da postoji mogućnost da se namještaj *Zadarsko - kninske radionice*, pronađen uz baziliku sv. Marije i sv. Stjepana u Biskupij poveže s određenim povijesnim događajem.

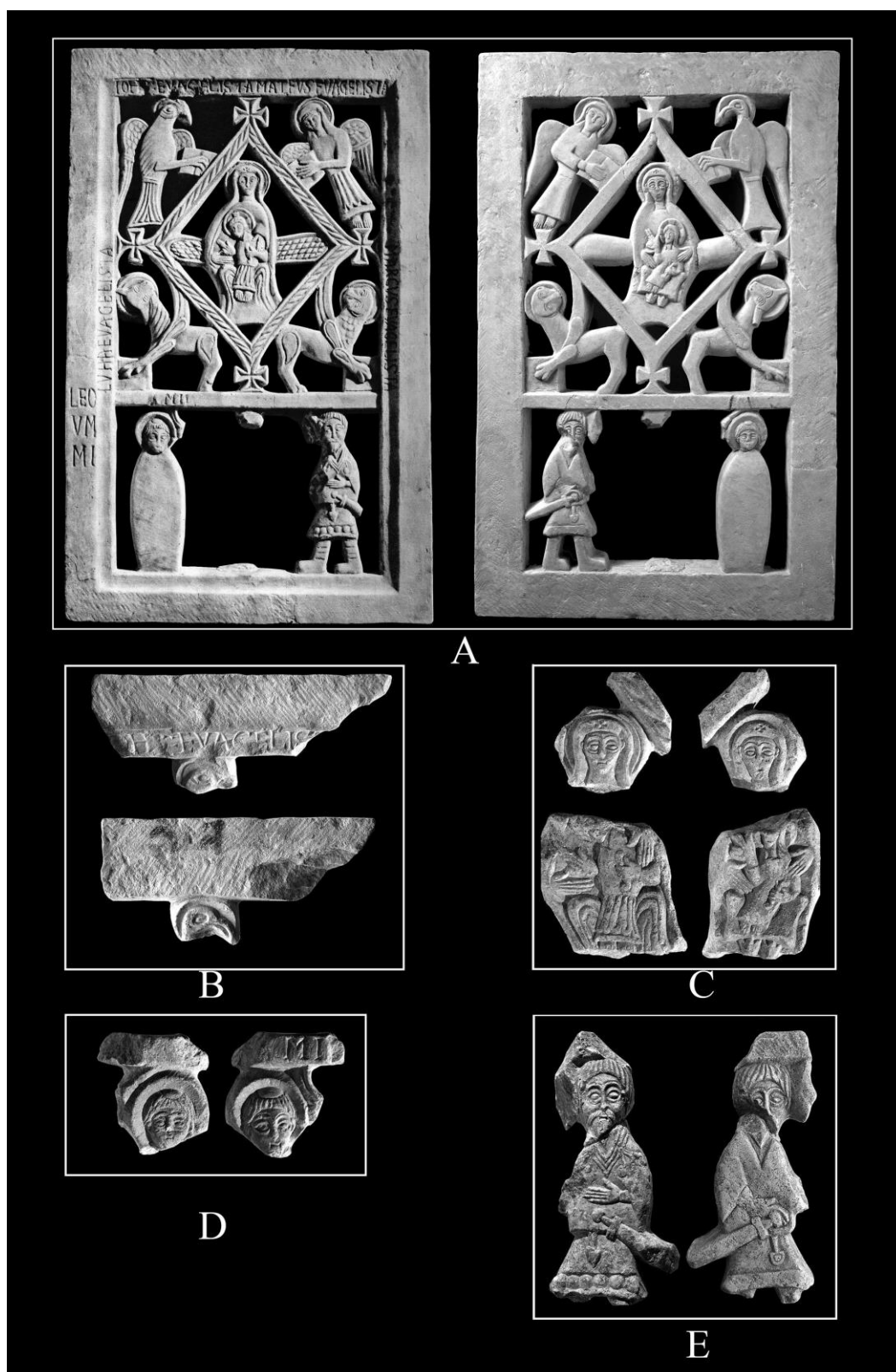
490 Karaman, 1930, 110-115, sl. 111-120; Barada 1931, str. 186-209; Antoljak 1993, str. 58-64; Petricioli 1995a, str. 26. U novije vrijeme većina autora prihvatila je Jakšićeve argumente da se katedrala nalazila na Crkvini u Biskupiji (usp. Jakšić 1988, str.115-133; Petricioli 1995a, str. 26; Delonga 1996b, str. 174; Jurković 1998, str. 67, 75).

491 Usp. Jakšić 1981, str. 32-33

492 Petricioli 1995a, str. 26. Petricioli, 1960, 5-12, 37-47

493 Delonga, 1996,173-180

494 Jurković, 1992, 191-213; 1998, 63-80

Sl. 94; A - Rekonstruirana tranzena s prednje i stražnje strane (bez originalnih ulomaka); B - E originalni dijelovi tranzene s prednje i stražnje (kat. br. 237). Tekst na tranzeni prema V. Delonga: LVHA EVANGELISTA [I]OH(ANNE)S EVANGELIS[ta][Ma]TEVS EVANGLIS[ta] MA[rcvs evangelista]// LEO[...] MI[...]VM MI (Usp. Delonga 1996, str.68).

Naime, raspravljajući o hrvatskom biskupu D. Farlati navodi: „da je kralj Petar Krešimir (IV) uz Crkvu sv. Marije osnovao kanonički zbor i sagradio biskupu dvor“.⁴⁹⁵ Znamo da je F. Bulić Farlatijeve podatke iskoristio kao argumente za pretpostavku da se navedena arhitektura nalazila na Kapitolu kod Knina, a F. Radić na Crkvini u Biskupiji.⁴⁹⁶ Na temelju vlastitog istraživanja i uvida u radove koji su nastali nakon Bulića i Radića skloniji sam mišljenju da je katedrala hrvatskog biskupa nalazila na Crkvini u Biskupiji, a kninskog na Kapitolu kod Knina.⁴⁹⁷ Na žalost, Farlati ne donosi odakle mu navedeni podatak zbog čega ga ne možemo uzeti kao stopostotno siguran argument za potvrdu ove pretpostavke,⁴⁹⁸ ali isto tako smatram da ga ne bi trebalo niti odbaciti, kao što je to učinio S. Gunjača.⁴⁹⁹ Mogućnost da su se *crkva sv. Marije i biskupov dvor* nalazili na Crkvini u Biskupiji, te da je starija arhitektura koja se nalazila na ovome mjestu, za te potrebe, obnovljena i dograđena, prihvatam jer smatram da se u vrijeme o kojem govori Farlati mogu datirati arhitektonski elementi kao što su tranzena s Bogorodicom i evanđelistima, tranzena s orlovima i namještaj koji se nalazio unutar bazilike, a koji je izradila ista radionica.⁵⁰⁰ Ukoliko je to točno, onda bi se i likovi svećenika i hrvatskog dostojanstvenika, isklesanih u donjem dijelu tranzene s Bogorodicom, mogli protumačiti kao izravna potvrda Farlatijeva navoda tj. da prikazuju kralja - donatora i biskupa kojemu je crkva namjenjena (**usp. sl. 94 A, D i E**). Otprilike u ovo vrijeme je i I. Petricioli u svojim ranijim radovima pretpostavljao da je djelovala *Zadarsko-kninska radionica*.⁵⁰¹

Isto tako prema već spominjanoj Zvonimirovoj darovnici, u kojoj kralj („in uilla regali quo in iam dicta ecclesia sancte Marie“) daruje posjede samostanu sv. Benedikta u Splitu, a kao

495 Farlati, *Illiricum Sacrum* IV. str.281, prijevod preuzet iz Bulić 1888, str. 7

496 Bulić 1888, str. 3-12; Radić 1899, 36-37

497 U novije vrijeme većina autora prihvatila je argumente N. Jakšić koji je pretpostavio da se katedrala nalazila na Crkvini u Biskupiji (usp. Jakšić 1988, str.115-133; Petricioli 1995a, str. 26, Delonga 1996b,, str. 174; Jurković 1998, str. 67, 75). Postoje i drugačija mišljenja vezana uz ubikaciju katedrale hrvatskog biskupa, ali to ne mijenja dataciju skulpture (usp. Jarak 2000, str. 129-142). Autorica smatra da ne treba isključiti mogućnost da se katedrala nalazila na Kapitolu kod Knina. Tema svakako zaslužuje širu raspravu te se slažem s M. Jarak da nije zaključena.

498 Bulić 1888, str.7.

499 Gunjača 1949, str. 49-57.

500 Prema povijesnim izvorima, prvi hrvatski biskup zvao se Marko a imenovan je na tu funkciju 1042. g. (1042 - 1078.g) za vrijeme vladavine kralja Stjepana I (vladao od 1030. do 1058.). Zamjenio ga je biskup Petar (1078 - 1111.) koji je imenovan za vrijeme kralja Zvonimira. Farlati, navedene građevinske aktivnosti veže uz kralja Petra Krešimira IV (1058.-1074.) što znači da su se dogodile iza 1058. godine. Povijesne izvore i opširnu biblijografiju vezanu uz ovaj događaj donose S. Antoljak (Usp. Antoljak 1993, str 58 - 62) i J. Barbarić 1993, str. 69-95 Provjeriti lit..

501 Petricioli 1995a, str. 26.

sudionici toga čina spominju se svjedoci: Lovre, splitski nadbiskup, **Petar, hrvatski biskup**, Stjepan, zadarski biskup, Ivan, trogirski biskup, Ivan, opat sv. Bartolomeja, Petar, biogradski opat, Dominik, tepčija i Jurina, župan kninski.⁵⁰² Posebno važan podatak, kao što to ističe i sam S. Antoljak, jest da je povelju napisao, kao svjedok, svećenik Teodor, koji je bio kancelar crkve sv. Dujma i kralja Zvonimira. Antoljak je ovaj dokument, pozivajući se na F. Račkoga, datirao oko 1076 - 1078. godine.⁵⁰³ Ne ulazeći u daljnju raspravu o podacima koje pruža ova darovnica, želim samo naglasiti da se ovdje prvi put spominje drugi po redu hrvatski biskup Petar (1078 – 1111. g). Budući da se već duže vrijeme obnova crkvenog namještaja prilikom koje je postavljena oltarna ograda s likom Bogorodice i ostali namještaj vezan uz *Romaničku klesarsku radionicu iz Knina* na Crkvini u Biskupiji povezuje s 1078. godinom moguće je pretpostaviti se ona dogodila nakon dolaska Petra, drugog po redu hrvatskog biskupa, na tu funkciju. Dakle, pretpostavljam da se djelovanje *Zadarsko-kninske klesarske radionice* na Crkvini u Biskupiji može povezati s uređenjem katedarale za prvog hrvatskog biskupa Marka u vrijeme Petra Krešimira IV, a zatim da je *Romanička klesarska radionica iz Knina* nakon imenovanja drugog po redu hrvatskog biskupa, Petra, u vrijeme kralja Zvonimira ponovo obnovila namještaj i dijelove arhitekture..

502 Antoljak 1993, str. 60-62..

503 Antoljak 1993, str. 60.

Ekskurs

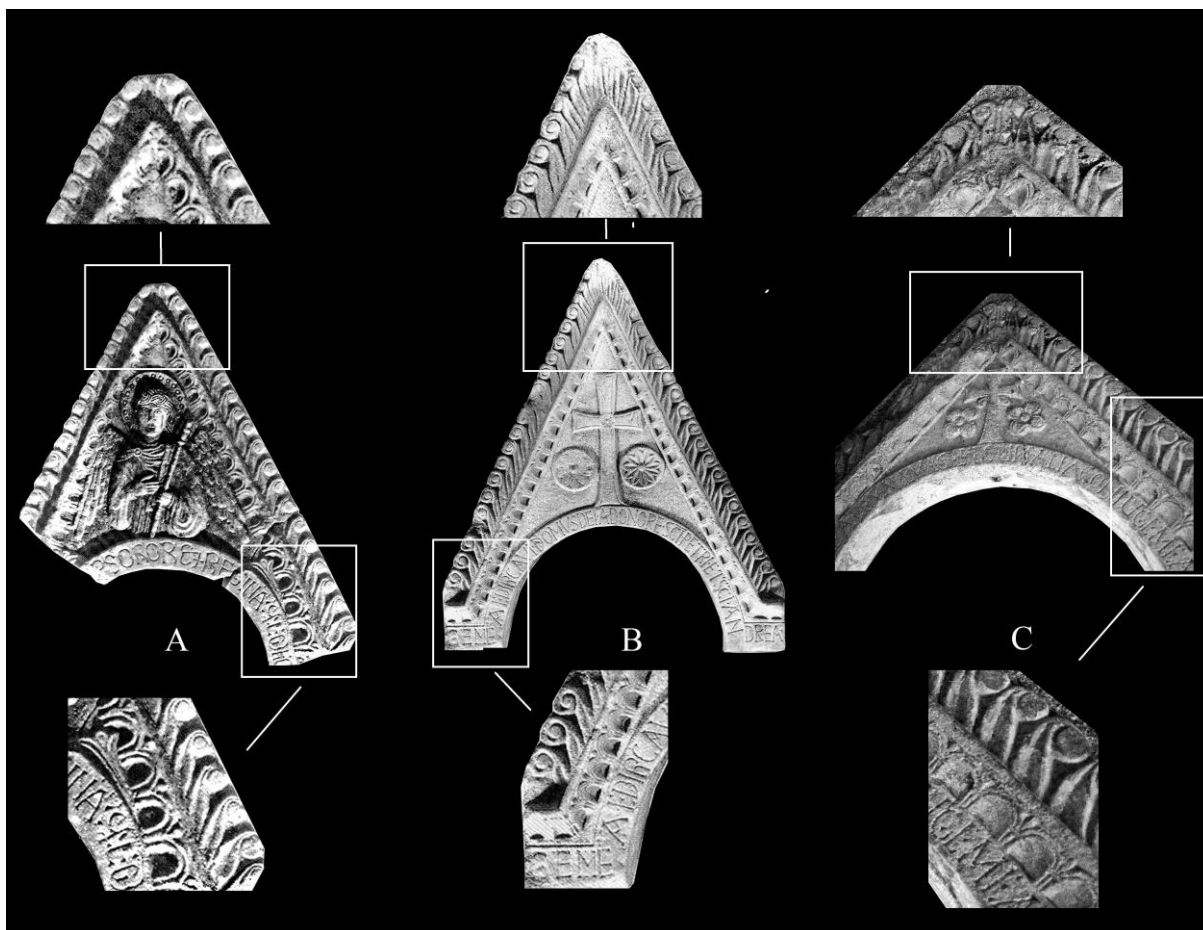
Prije nego što u razmatranje **uzmem** posljednju klesarsku radionicu čija je aktivnost zabilježena na Crkvini u Biskupiji i prije nego što iznesem zaključna razmatranja o svim klesarskim radionicama koje su djelovale na lokalitetu ukazao bih na još jedan rezultat do kojeg sam došao nakon likovno-morfološke analize ornamentalne dekoracije na namještaju i arhitektonskim elementima koje je izradila *Romanička klesarska radionica iz Knina*. Budući da iznošenje cjelokupne problematike zahtjeva znatno opširniji osvrt te bih izišao iz okvira zadane teme, ovdje ću ukazati samo na glavne zaključke.

Uvidom u produkciju svih ranoromaničkih radionica koje su krajem 11. stoljeća djelovale na području Hrvatske Kraljevine, ali i onih na širem dubrovačkom području, primjetio sam radioničku sličnost na velikom broju skulptura koje potječu s naznačenog prostora. Prije mene do sličnih su zaključaka došli i I. Petricioli, V. Delonga, Ž. Peković i P. Vežić, koji su se u svojim radovima osvrnuli i na stariju literaturu vezanu uz istu problematiku.⁵⁰⁴

Petricioli je prvi ukazao na skulptorske i stilske sličnosti oltarnih ograda koje potječu iz crkava sv. Petra na Lučcu i sv. Teodora (Gospe od Zvonika) u Splitu (**sl. 95 B i C**) i sv. Barbare u Trogiru s oltarnom ogradom iz sv. Mihajla na Koločepu (**sl. 95 A**).⁵⁰⁵ Prema gotovo identičnom načinu obrade kuka uz gornje rubove zabatâ i lučnih ornamenta između kojih se nalazi listoliki ukras na kimatijima te srodnoj obradi centralnih križeva na zabatima iz Splita Petricioli je zaključio je da ih je izradila ista radionica.

⁵⁰⁴ Peković 2010; Vežić 2013, str. 21-52.

⁵⁰⁵ Petricioli 2000, Razmišljanja o ulomcima s Koločepa str. 18-22.

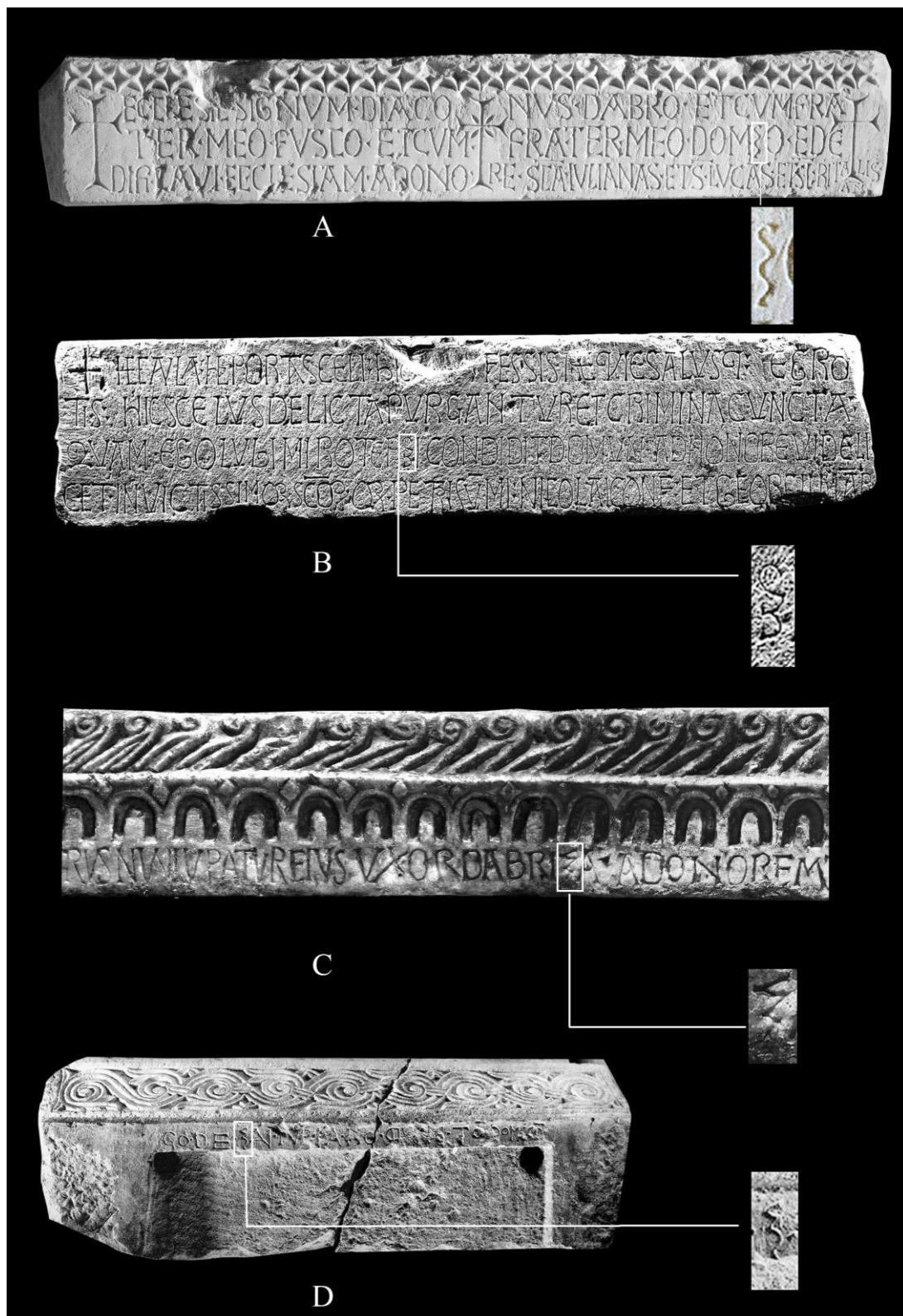

Sl. 95; A- zabat iz crkve Sv. Mihajla na Koločepu; B - zabat iz crkve Sv. Petra na Lučcu u Splitu ; C - zabat iz crkve Sv. Teodora u Splitu .

V. Delonga je, analizirajući latinske natpise iz druge polovice 11. st. počevši od Knina (sv. Stjepan) preko Biskupije (sv. Marija), Splita (sv. Petar na Lučcu, sv. Teodor), Trogira (sv. Barbara) do Koločepa (sv. Mihajlo), došla do zaključka da natpisi pripadaju „pisarsko-klesarskom stilu splitske epigrafičke škole“ koja je djelovala pod benediktinskim utjecajem „na tekovinama južnoitalskog beneventanskog pisarskog kruga“.⁵⁰⁶ Te je na natpisima iz ovog vremena, kao najuočljiviju posebnost, izdvojila grafem ξ , koji se javlja kao zamjena za slavenske simbole Č, C i Z na natpisima vezanim uz đakona Dobru s nadvratnika crkve sv. Julijane u Splitu, zatim uz Ljubomira tepčicu koji se spominje na nadvratniku iz Kaštel Staroga (pretpostavlja se da se izvorno nalazio u opatiji sv. Petra od Klobučca u Kaštelanskom polju), zatim na gredi oltarne ograde iz sv. Barbare u Trogiru na kojoj se spominju Petar i Dobrica te na nadvratniku iz sv. Križa u Ninu na kojem je upisano ime župana Godečaja (**vidi. sl. 96**).⁵⁰⁷

⁵⁰⁶ Delonga 2000, str. 25.

⁵⁰⁷ Delonga 1996, str. 351-358; T. Burić, 1982, 136, sl. 50; Fotografija A na sl. 96 preuzeta je iz : Piteša 2010, str. 71 Sl 34; fotografija B sl. 96 preuzeta je iz: Delonga 1996, sl. 60 tab. XXIX; fotografiju C sl. 96. iz svog osobnog arhiva ustupio mi je T. Burić zbog čega mu se još

Sl. 96; A - nadvratnik iz crkve sv. Julijane u Spltu; B - nadvratnik iz Kaštel Staroga ; C - greda oltarne ograde iz sv. Barbare (?) u Trogiru; D - nadvratnik iz crkve sv. Križa u Ninu.

jednom zahvaljujem. Osim istaknutog grafema na gredi iz Trogira ističu se i kuke, koje su na lijevoj strani grede, u donjem dijelu, trodjelne, a u desnom dvodjelne. Fotografija D na sl. 96. preuzeta je iz: Delonga 1996, sl. 175 tab. LXIX.

Nešto kasnije Ž. Peković je, analizirajući izradu ornamenta i njihovu kompoziciju na portalu crkve sv. Kuzme i Damjana u Dubrovniku primjetio određene poveznice sa skulpturom iz crkve sv. Mihajla na Koločepu i ukrasima na okvirima prozora crkve sv. Mihajla u Stonu ali je portal na crkvi sv. Kuzme i Damjana datirao u prijelazno razdoblje između predromanike i rane romanike tj. u prvu polovicu 11. stoljeća (sl. 98 A).⁵⁰⁸ Dakle, Peković je na skulpturi s portala uočio novi pristup u klesarskoj obradi ornamenata kakav će, po njegovom mišljenju, biti zastupljen na širem području južne i srednje Dalmacije tek pedesetak godina kasnije. Potom je skulpturu s Koločepa, Stona, otoka Lokruma (dva nadvratnika iz samostana sv. Marije) povezao s nadvratnicima iz Trogira koje je obradio T. Burić (usp. sl. 97), a zatim i s onom iz Splita (sv. Petar u Lučcu i sv. Teodor), Trogira (sv. Barbara) i Čiova (sv. Nikola) koju je obradio I. Petricioli.⁵⁰⁹ Radioničku povezanost arhitektonskih dekoracija i ukrasa na oltarnim ogradama Peković je protumačio kao produkt dobrih odnosa Dubrovnika i hrvatske države u 11. stoljeću, a potvrdu za tu pretpostavku nalazi na natpisu s oltarne ograde iz crkve sv. Mihajla na Koločepu na kojoj se spominje hrvatska kraljica.⁵¹⁰ Kao zaključak, nakon likovno - morfološke analize ranoromaničkih ukrasa na arhitektonskoj dekoraciji i namještaju iz katedrale sv. Petra Velikog u Dubrovniku i sličnih nalaza sa šireg dubrovačkog područja, Peković je naveo da ih je izradila *skupina ranosrednjovjekovnih dubrovačkih klesara* koja je duže vrijeme djelovala na ovome području, te pretpostavlja, da je osim u Dubrovniku radionica djelovala i u Splitu, atribuirajući joj izradu okvira dvostrukog prozora koji je bio uzdan u kuću zapadno od Vestibula, a danas se nalazi u Muzeju grada Splita.⁵¹¹ Također smatra da su elementi namještaja iz crkve Gospe od Lužina kod Stona najmlađi proizvod *ranosrednjovjekovnih dubrovačkih klesara* nastali krajem jedanaestog ili početkom dvanaestog stoljeća.⁵¹²

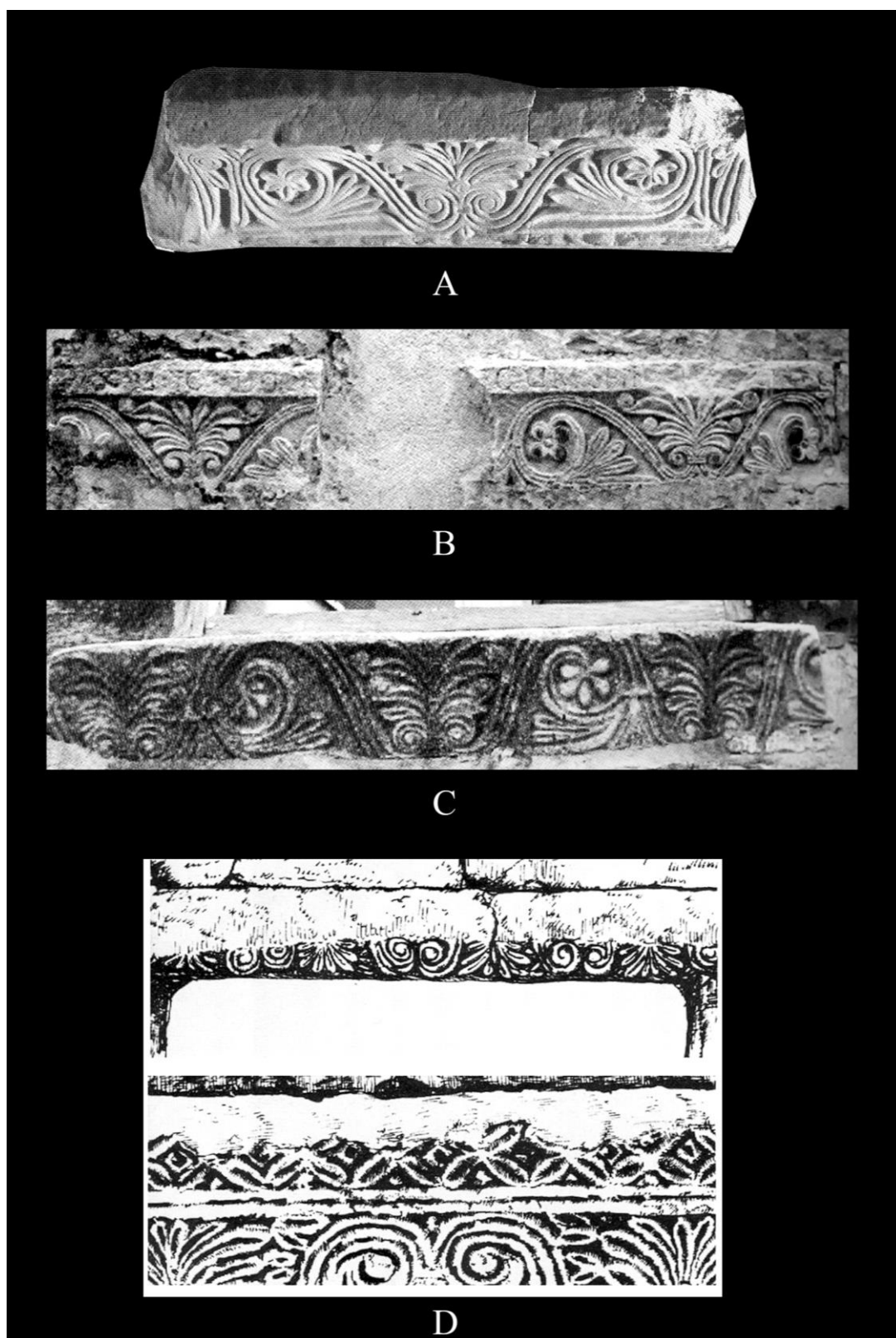
508 Peković u monografiji posvećenoj crkvi sv. Petra Velikog u Dubrovniku donosi cjelokupnu bibliografiju radova starijih autora koji su se bavili arhitekturom i skulpturom srodnom onoj iz sv. Petra (usp. Peković, 2010), stoga smatram da ih ovdje nije potrebno posebno navoditi. Premda je Peković skulpturu tzv. Južnodalmatinske grupe povezao sa skupinom srodne ranoromaničke skulpture iz srednje Dalmacije i time napravio veliki iskorak u proučavanju iste, ipak se ne bih složio s njegovom kronološkom i likovno-morfološkom podjelom skulptura. Samtram da su reljefi iz crkava sv. Jurja u Janjini, sv. Mihajla kod Stona (kapiteli, pluteji, nadvratnici i nadvratnici) sv. Jeronima u Slanome, Sv. Petra Velikog u Dubrovniku (ambon, ciboriji), Sv. Kuzme i Damjana u Dubrovniku (dovratnici i nadvratnici), dio jedne ranoromaničke radioničke produkcije i nikako se ne mogu datirati u rasponu od devetog do dvanaestog stoljeća (Usp. Peković 2010, str. 175 – 202, 238-239). Fotografija preuzeta iz Peković 2010, sl. 183/3.

509 Peković 2010, str 200-202; Burić 1982, str. 128-129, T II, sl. 3 i 4; Petricioli 2000, str. 18-22.

510 Peković prihvaća mišljenje V. Delonga koja je dio teksta s oltarne ograde koji spominje sestru i kraljicu povezala s Jelenom, ženom kralja Zvonimira (Usp. Peković 2010, str. 203, 235; Delonga 2000, str. 26-27).

511 Peković 2010, str. 234-235.; Opširnije o dvostrukom prozoru vidi u Burić, 1992, str. 208-209, uz njega Burić donosi i veći broj srodne skulpture iz Splita koju datira u treću četvrtinu 11. st.

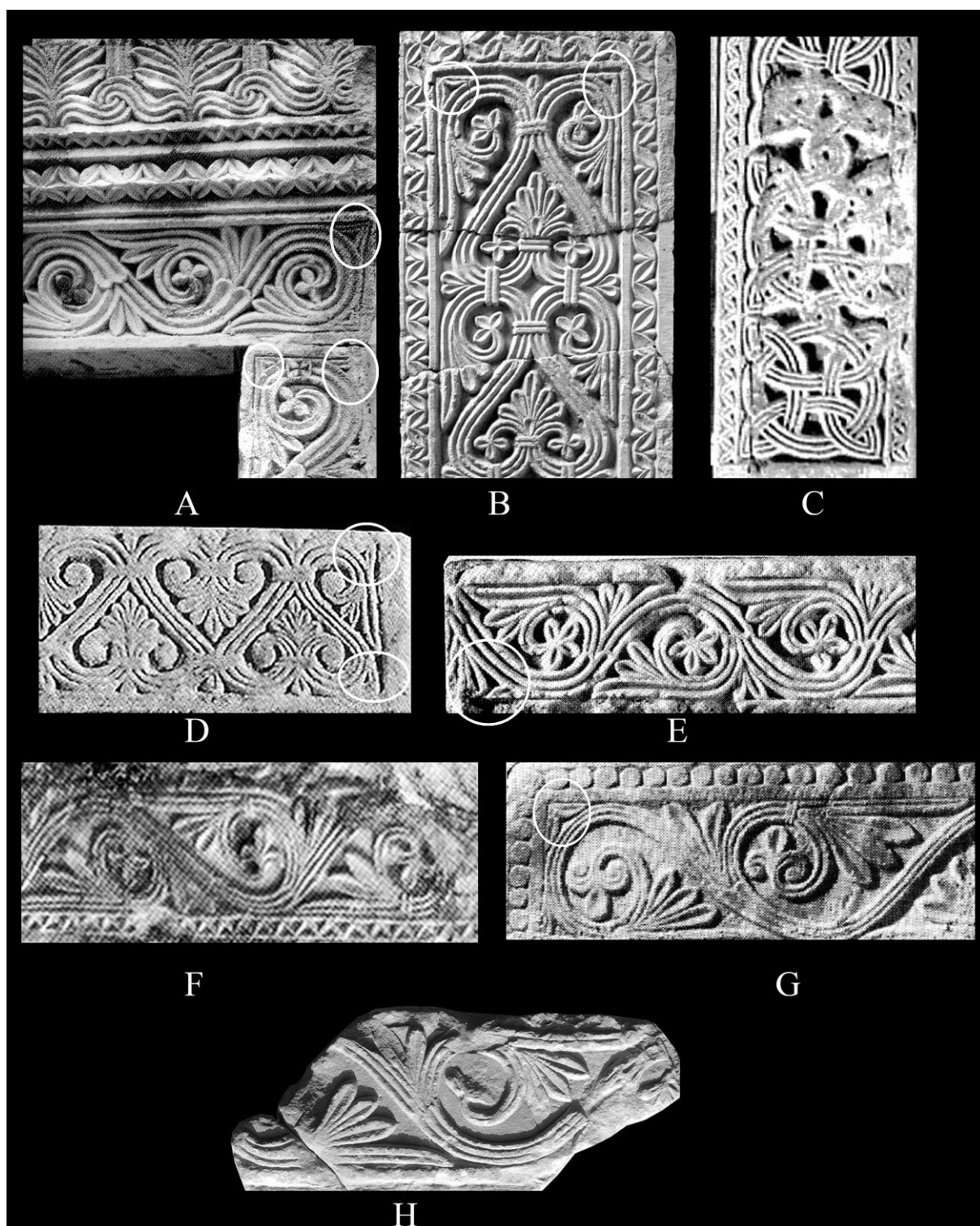
512 Peković 2010, str. 183

Sl. 97; A - nadprozornik iz crkve Sv. Mihajla na Koločepu (fotografija preuzeta iz: Peković 2010, str. 181.); B - nadvratnik uzidan u fasadu kuće u Lucićevoj 10 u Trogiru (fotografija preuzeta iz: Peković 2010, str. 186); C - nadvratnik uzidan na kući u Šubićevoj 12 u Trogiru (fotografija preuzeta iz: Peković 2010, str. 186); D - nadvratnici iz sv. Marije na Lokrumu u Splitu (crtež preuzet iz: Menalo 2003, str. 28)

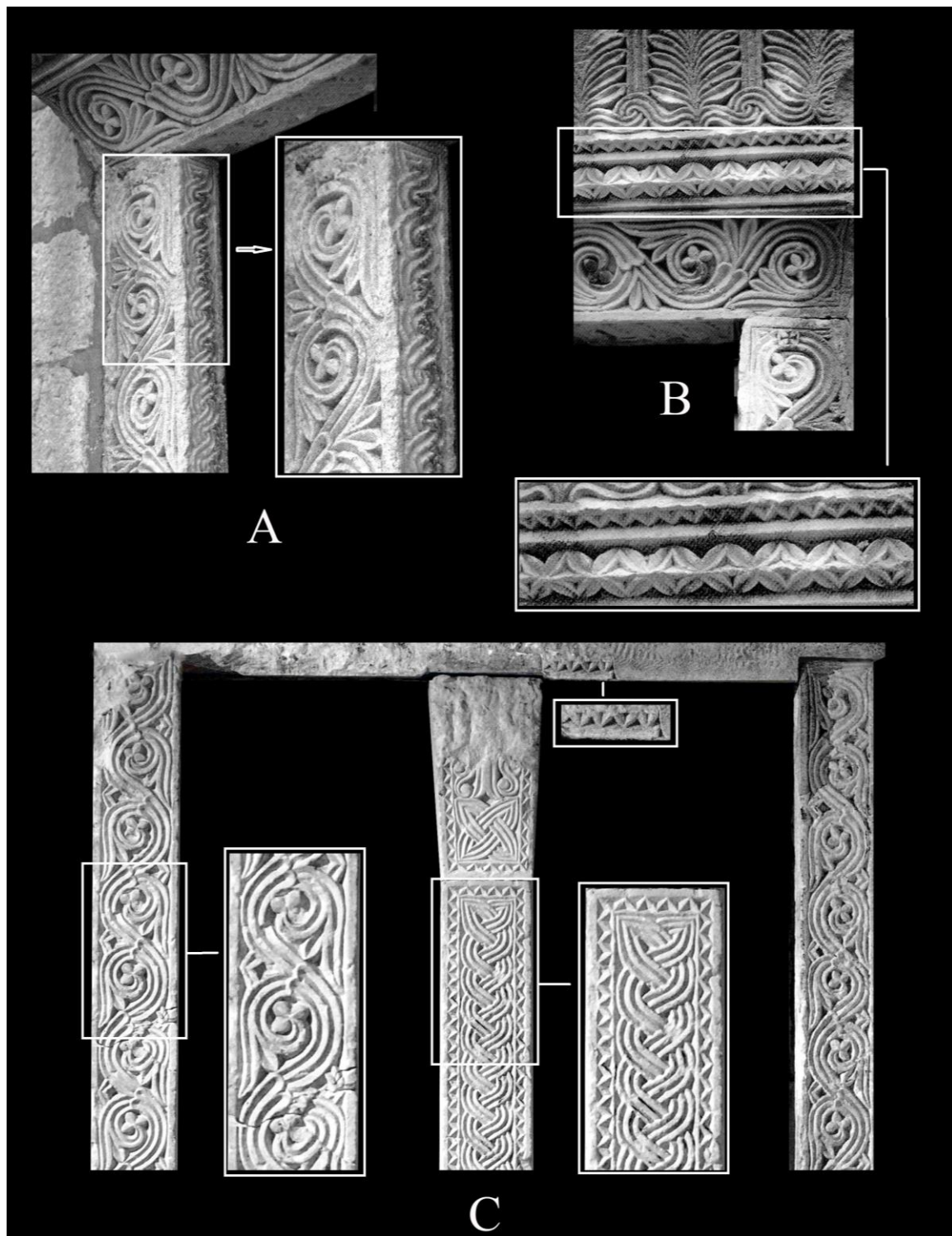
Nekoliko godina nakon Pekovića P. Vežić je ukazao na srodnost likovno-morfološkog prikaza na nadvratniku s imenom župana Godečaja iz crkve sv. Križa u Ninu i prikaza na okvirima prozora na crkvi sv. Mihajla kod Stona.⁵¹³ S većinom pretpostavki iznesenih od strane navedenih autora u potpunosti se slažem. No, ne bih složio s Pekovićevim mišljenjem da je portal crkve sv. Kuzme i Damjana stariji od svih navedenih primjera jer je upravo na njemu prisutan bogat repertoar ornamenata koje se na osnovu klesarske obrade i likovno-morfoloških karakteristika može povezati s velikim brojem ranoromaničkih skulpturâ za koje on pretpostavlja da pripadaju mlađem vremenu. Usporedimo li motiv troprute lozice s izvijenim listovima i uvijenim viticama na nadvratniku i dovratnicima crkve sv. Kuzme i Damjana u Dubrovniku s istim ornamentima uklesanim na pilastru s kninske tvrđave, doprozorniku crkve sv. Mihajla u Koločepu, gredi koja se nalazila na splitskom Dosudu, letvi pluteja iz Trogira i arhitektonskom ulomku iz Biskupije primjetit ćemo da su slično klesarski oblikovani (**usp. sl. 98 A, B, D, E, G i H**). Također je uočljiva radionička srodnost dvolatičnog ukrasa (ponekad se javlja i kao četverolatični), smještenog iznad dovratnika na portalu crkve sv. Kuzme i Damjana i vanjskog rubnog ukrasa na pilastru s kninske tvrđave te rubnog ukrasa na pilastru s Koločepa (**usp. sl. 98 A, B i C**). Ista analogija se može primjeniti i za cik cak ornament na portalu iz Dubrovnika i na gredi iz Splita (**usp. sl. 98 A i F**), te za izvijene palmine listove unutar „liri“ na pilastru s kninske tvrđave, pluteju s Koločepa i listove na najgornjem dijelu portala iz Dubrovnika (**usp. sl. 98 A, B i D**). Dodatnu potvrdu navedenoj pretpostavci da svi arhitektonski dijelovi i elementi crkvenog namještaja pripadaju produkciji iste klesarske radionice vidim u malom ornamentu izrađenom u obliku dvaju listova spojenih pod kutem od devedeset stupnjeva. Listići se nalaze u uglovima pilastra s kninske tvrđave (između troprute lozice i rubne profilacije), nadvratnika i dovratnika iz Dubrovnika, letvi pluteja i doprozorniku s Koločepa te letvi pluteja iz Trogira (**usp. sl. 98 A, B D, E i G**, svi su uokvireni bijelom bojom). Osim gore navedenih primjera pretpostavljam da se na području današnje južne, srednje i sjeverne Dalmacije može pronaći još velik broj radionički srodno ukrašenih arhitektonskih elemenata i dijelova crkvenog namještaja.

513 Vežić 2013, str. 40-41, sl. a i b.

Sl. 98; A - nadvratnik i dovratnik s crkve sv. Kuzme i Damjana u Dubrovniku; B - pilastar s kninske tvrđave; C - pilastar iz crkve sv. Mihajla na Koločepu (fotografija preuzeta iz Peković, 2010 sl 166); D - gornji dio pluteja (letve) iz crkve sv. Mihajla na Koločepu (fotografija preuzeta iz: Peković 2010 sl. 166,); E - doprozornik iz sv. Mihovila na Koločepu (fotografija preuzeta iz: Peković 2010 sl. 167); F - greda uzidana u zid kuće na Dosudu u Splitu (, preuzeto iz: Marasović2011, sl. 391), G - gornji dio (letva) pluteja iz Trogira (Preuzeto iz Burić1982, T VI, sl. 25b); H - arhitektonski ulomak s Crkvine u Biskupiji (kat. br. 295)

Zbog izrazite sličnosti s portalom s crkve sv. Kuzme i Damajana, sudeći prema oblikovanju biljnih, geometrijskih i pleternih ukrasa, najprije bih ovoj radioničkoj produkciji pripisao izradu dvostrukog prozora koji je nekad bio uzidan u zidove jedne kuće zapadno od Vestibula u Splitu (**usp. sl. 99A, B i C**).

Sl. 99; A i B - nadvratnik i dovratnik s crkve sv. Kuzme i Damjana u Dubrovniku ; C - dvostruki prozor koji se nalazi u Muzeju grada Splita.

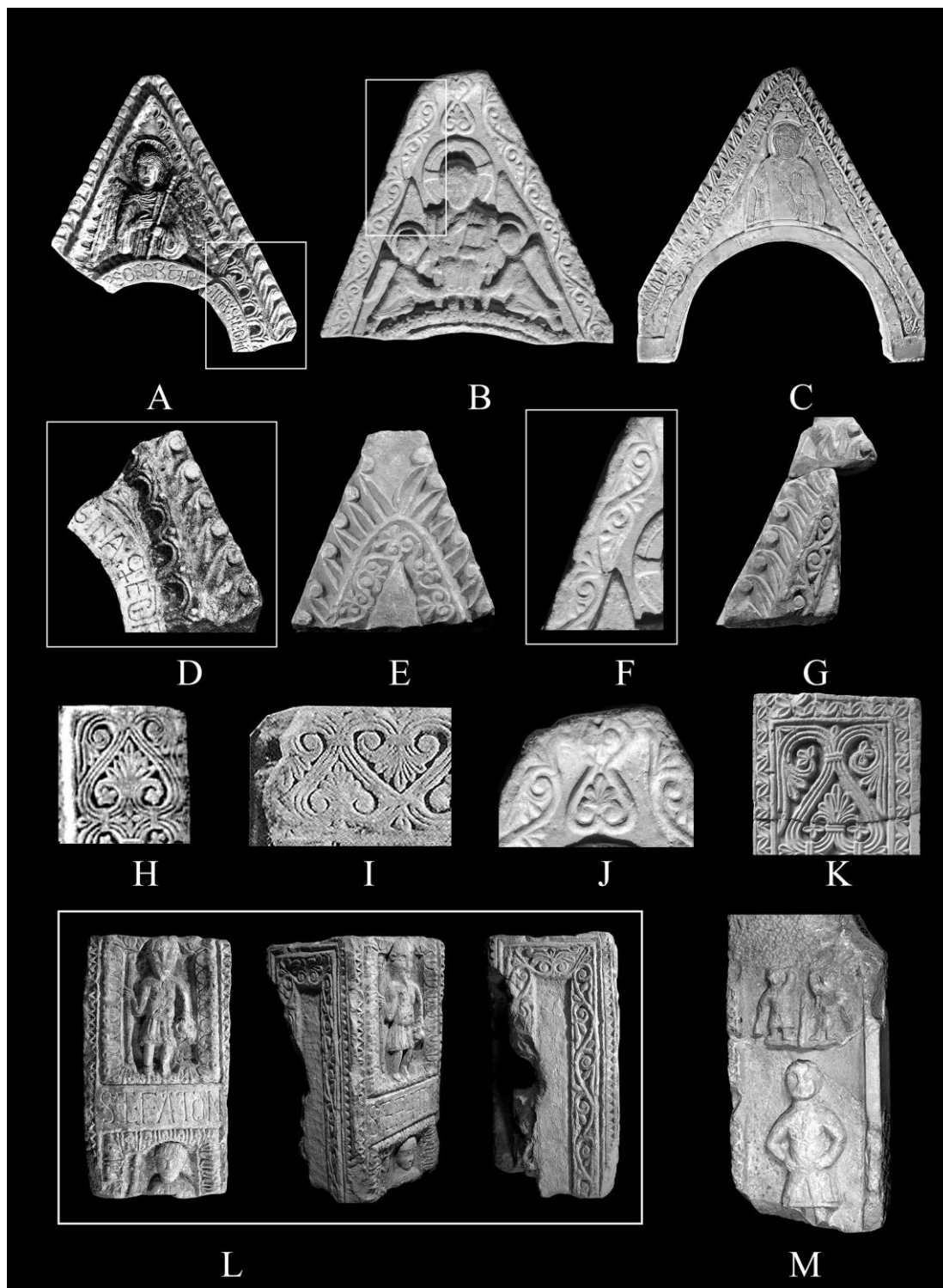
Zatim, zbog vrlo srodne klesarske obrade troprute lozice, listova i rozeta, gore navedenoj skupini pridružio bih, nadvratnik iz crkve sv. Eufemije (Benedikta) u Splitu, ambon iz sv. Petra Velikoga u Dubrovniku, prozoske okvire na crkvi sv. Mihajla u Stonu, dovratnik iz crkve Gospe od Lužina kod Stona, dovratnik iz sv. Jurja u Janjini na Pelješcu te nadvratnik iz crkve sv. Križa u Ninu (**usp. sl. 100 A - H**).

Sl. 100; A - nadvratnik i dovratnik s crkve sv. Kuzme i Damjana u Dubrovniku; B - dio dvostrukog prozora iz Splita ; C - dio dovratnika iz crkve Gospe od Lužina kod Stona; D - dio nadvratnika iz crkve sv. Eufemije u Splitu ; E - dio ambona iz crkve sv. Petra Velikoga u Dubrovniku ; F- dio doprozornih okvira s crkve sv. Mihala u Stonu ; G - dio dovratnika iz crkve sv. Ilije u Janjini na Pelješcu ; H - nadvratnik iz crkve sv. Križa u Ninu.

Na kraju, ukazao bih na još neke stilske i morfološke sličnosti zbog kojih smatram da je izrada gore navedene arhitektonske dekoracije i crkvenog namještaja mogla nastati samo kao produkt jedne klesarske radionice. Usporednom analizom ornamenta koji se nalaze na zabatima iz bazilike sv. Marije i sv. Stjepana u Biskupiji (**sl. 101 C, E, G**), zabatu iz bazilike sv. Stjepana u Splitu (**sl. 101 B**), pilastru i ulomcima dvaju dovratnika s kninske tvrđave (**sl. 101 K, L i M**) i onih koji se nalaze na zabatu i plutejima s oltarne ograde iz sv. Mihajla na Koločepu primjetio sam, da su kuke na ulomku zabata iz Biskupije i zabatu s Koločepa gotovo identično oblikovane (**usp. sl. 101 D, E i G**). Zatim, biljna ornamentika koja je zastupljena na zabatima iz Biskupije i Sustipana te na pilastrima i dovratnicima s kninske tvrđave obrađena je na isti način (**usp. sl. 101 B, F i G, K, L i M**). Dodatne argumente za pretpostavku da je riječ o istoj radioničkoj produkciji možemo pronaći i u činjenici što su zabati s prikazom Bogorodice iz Biskupije, Krista na prijestolju sa Sustipana u Splitu i arkandela Mihaela s Koločepa ujedno i jedini zabati na istočnojadranskoj obali na kojima je prikazan ljudski lik (**sl. 102. A, B i C**). Osim na biljnim ornamentima određene sličnosti mogu se uočiti i u oblikovanju obrva, nosa, očiju i usta na licima arkandela Mihaela, Bogorodice te na figuri s dovratnika iz kninske tvrđave (**usp. sl. 102. A, C i D**). Također su na isti način ukrašene aureole na zabatu s Koločepa i na zabatu sa Sustipana kao i kapa (kruna) i odjeća na Bogorodici iz Biskupije (**usp. sl. 102. A, B i C**). Prikaz Bogorodice na zabatu s Crkvine u Biskupiji izveden gotovo grafički te nedostatkom volumena odudara od spomenutih analogija, ali ipak, prema obradi Bogorodičine ruke, može se zaključiti da klesar vješto oblikuje dijelove ljuskog tijela i u dubljem reljefu.⁵¹⁴ Nakon detaljnog uvida u ornamentalni repertoar zastupljen na arhitektonskim elementima i crkvenom namještaju s Koločepa, iz Dubrovnika, Pelješca, Splita, Trogira, Knina i Nina pretpostavljam da je nastalo pod utjecajem jedne klesarske škole ili jedne klesarske radionice.

514 Jakšić 1981, str. 32-33

Sl. 101; A - zabat iz crkve sv. Mihajla na Koločepu; B - zabat iz bazilike na Sustipanu u Splitu; C- zabat iz crkve sv. Marije i sv. Stjepana u Biskupiji (kat. br. 248); D - detalj sa zabata s Koločepa; E - ulomak drugog zabata iz crkve sv. Marije i sv. Stjepana u Biskupiji (kat. br.247); F - detalj sa zabata sa Sustipana u Splitu; G - treći zabat iz crkve sv. Marije i sv. Stjepana u Biskupiji (kat. br. 245); H - detalj s letve pluteja iz sv. Mihajla na Koločepu ; I - detalj s drugog pluteja iz crkve sv. Mihajla na Koločepu; J - detalj s vrha zabata sa Sustipana u Splitu ; K - detalj s nadvratnika s kninske tvrđave; L - dovratnik s natpisom STEFATON s kninske tvrđave; M - rekonstruirani ulomak dovratnika s kninske tvrđave.

Sl. 102; *A - detalj sa zabata iz crkve sv. Mihajla na Koločepu; B - detalj sa zabata iz bazilike na Sustipanu u Splitu ; C - detalj sa zabata iz crkve sv. Marije i sv. Stjepana u Biskupiji; detalj s dovratnika iz kninske tvrđave.*

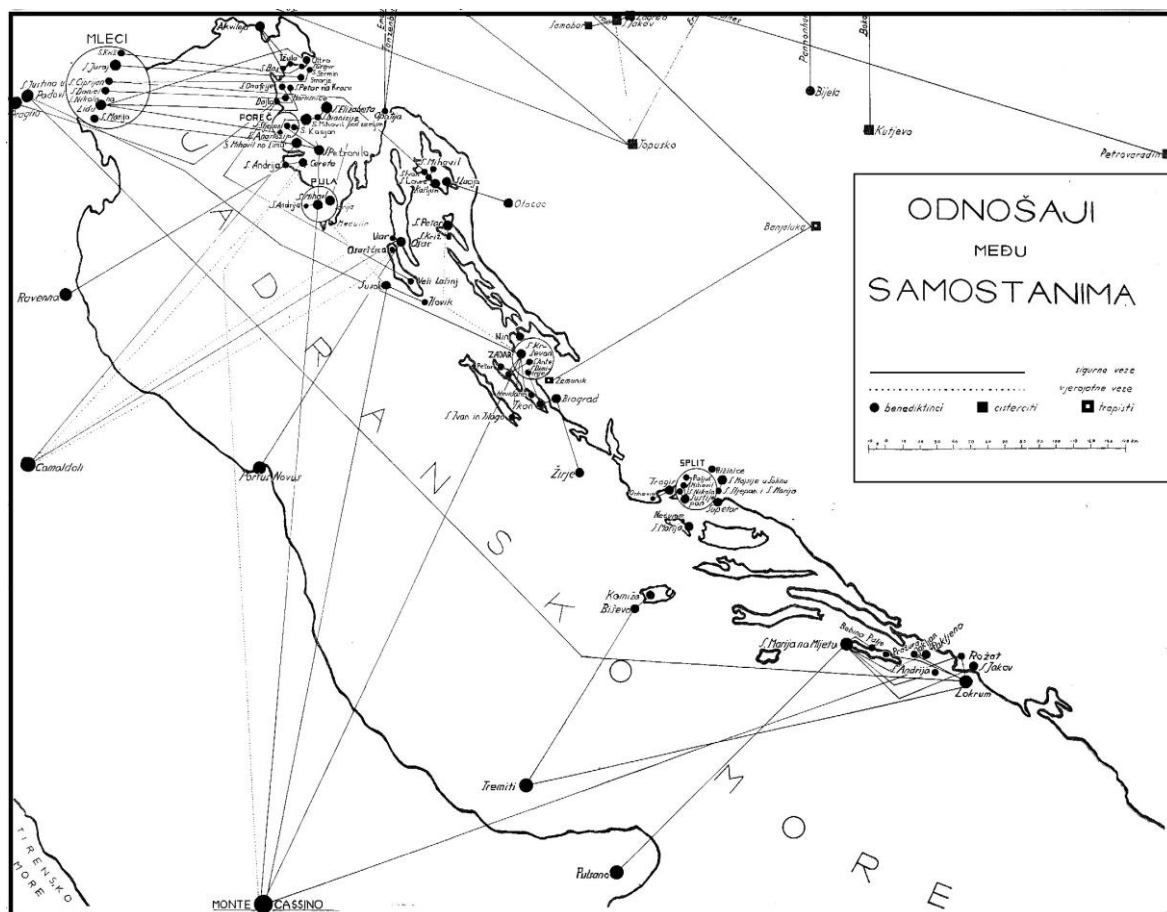
Autori koji su ranije pisali o navedenoj ranoromaničkoj skulpturi nisu je promatrali kao jednu radioničku cjelinu nego su smatrali da je riječ o više stilski srodnih radionica koje su, istovremeno, djelovale na ovome području. Isti su predlagali da se i klesarske radionice nazovu po mjestima ili širem području na kojem je skulptura pronađena, sugerirajući da se i radionica razvila pod utjecajem te sredine. Predloženi nazivi su bili Južno - dalmatinska (Dubrovačka), Splitsko - trogirski, Kninska i Ninska klesarska radionica. Izneseni argumenti u potpunosti su prihvatljivi budući da je na području Dubrovnika, Splita, Trogira i Zadra postojala klesarska tradicija iz koje su se mogle razviti ove radionice. Također su i opravdane

pretpostavke da je nastanak i djelovanje određenih radionica morao biti povezan s jednim od centara crkvene ili svjetovne vlasti u Splitu ili Kninu, budući da su se samo uz veliku financijsku i organizacijsku podršku mogli realizirati veći građevinski projekti.

Međutim, smatram da je uz lokalnu klesarsku tradiciju, splitskog nadbiskupa, hrvatske biskupe i hrvatske kraljeve postojala još jedna pokretačka energija koja je djelovala na višoj (geo)političkoj razini te je i na ovome području štitila i širila papinske interese, a to su bile benediktinske opatije. Pretpostavljam da su i klesarske radionice, kao glavni akteri u izgradnji crkava, klesanju skulptura ili natpisa obrazovane unutar benediktinskih opatija te su kao dio jednog šireg vjerskog i političkog reformamatorskog pokreta koji je nastao u Clunyu krajem desetog i početkom jedanaestog stoljeća, a na područje Hrvatske kraljevine i istočne jadranske obale proširio se preko opatija u Monte Cassinu, Padovi, Raveni, Camaldoliju, Ankoni, Tremitima i Pulsanu sredinom 11. stoljeća (**vidi kartu 7 i 8**).⁵¹⁵ Budući da je jedan od ciljeva reformi bio da se pod rimskom crkvenom jurisdikcijom provede unifikacija zapadnokršćanskog obreda, pretpostavljam da se to između ostalog odnosilo (ili odrazilo) i na arhitekturu i skulpturu.⁵¹⁶

515 O utjecaju benediktinaca na crkvene reforme u 11. st. najbolje govori podatak da se tijekom druge polovice 11. st. izmijenilo sedam papa koji su potekli iz ovoga samostanskog reda (I. Fisković 2002, str. 137- 189; Delonga 1996a, str. 332-333.). Također boravak opata Majnarda na istočnojadranskoj obali govori o tome koliko je Rimu bilo važno uskladiti i proširiti reformatorske ideje na području koje je bilo do 1054. g. pod direktnim utjecajem Bizanta. (opširnije vidi: I. Fisković 2002, str. 143-155.); Ostojić 1963, sv. I, str. 9-18.

516 M. Jurković je još 1990. godine jasno izložio utjecaj reformi na arhitekturu 11. st.: „Prestiž i snaga reformirane crkve 11. st. u formalnom i funkcionalnom smislu sasvim su jasno morale biti izražene i u arhitekturi. S jedne strane, to se odražava u principu »eksteriornosti« romaničke arhitekture, izvanjskim dosljednim obilježavanjem građevine, u početku stidljivom pojavom skulpture na fasadi, a potom potpunijim stapanjem arhitekture i skulpture u jedinstvenu tektonsku masu. Nova uloga reformirane crkve u društvu 11. st. tako se jasno odrazila na promjenu stila u formalnom smislu (...) U 11. st. procesionalna liturgija ustupa mjesto manje-više statičnoj liturgiji koncentriranoj u svetištu crkve. Stoga se s jedne strane razvija upravo svetište (uspostava dubokog benediktinskog kora, troapsidalitet, deambulatorij, itd.), dok se, s druge strane, odvija postupno stapanje elemenata u jedinstven prostor, što onda u stilskom smislu rezultira korelacijom vanjskog plašta i unutrašnjeg prostora. Razmatranja ranoromaničke arhitekture na istočnoj obali Jadrana moraju početi od iznesenih postavki. Na temelju niza podataka može se dokazati da je ona doista rezultat reformiranja dalmatinske crkve u 11. stoljeću.“ (Jurković, 1990. str. 195-196); O unifikaciji liturgijskih knjiga, pisma i liturgijskog obreda vidi u Delonga 1996, str. 332- 333. Opširnije o ovoj problematici vidi kod: Jurković, 1990, str. 191-213., 1996, str. 325-338., 1998, str. 63-80., 2008, str. 7 - 30., 2012, str. 103-129; Delonga 1996a, 331-354, 1996b, str. 173-180, 2007, str. 199-211, 2009 (shp. 36), 125-161; I. Fisković 2002. Premda su gore navedeni autori vrlo iscrpno raspravljali o utjecaju reformi na izgradnju crkvene arhitekture, epigrafske spomenike, i oblikavanje crkvenog namještaja i arhitektonske dekoracije, smatram da je temeljna problematika vezana uz benediktince na istočnoj jadranskoj obali, premda je potrebno nadopuniti i ispraviti pojedine podatke, još uvijek najcjelovitije prikazana u radu I. Ostojića „Benediktinci u Hrvatskoj“ (vidi: Ostojić 1964, sv. I-3).

Karta 7; Prikaz međusobnih utjecaja benediktinskih opatija na zapadnoj i istočnoj jadranskoj obali (preuzeto iz Ostojić 1964, sv. I, str. 111 sl. 19.)

Presudan događaj, koji je omogućio graditeljsku ekspanziju i širenje političkog i vjerskog utjecaja sa zapadne jadranske obale, odnosno iz Rima, na područje dalmatinskih gradova, elafitskih i kvarnerskih otoka, koje se dotad nalazilo pod bizantskom upravom, bio je crkveni raskol 1054. godine. Nakon odlaska bizantske (crkvene) vlasti s ovoga područja na njihovo mjesto kao „rasadnici nove vjere pročišćene od svih opterećujućih zaostataka iz prošlosti“ dolaze benediktinsko samostanske – redovničke zajednice,⁵¹⁷ a glavni pokretači, nosioci i pokrovitelji crkvenih i društvenih reformi na istočnoj jadranskoj obali bili su splitski nadbiskup Lovro i hrvatski kraljevi Petar Krešimir IV i Dmitar Zvonimir.⁵¹⁸ Za vrijeme

517 I. Fisković 2002, str. 142, 171-172. Važnu ulogu u osnivanju samostana na južnom i srednjdalmatinskom području (Lokrum, Biševo, Split) imala je benediktinska opatija na Tremitima. Opširnije vidi u Fisković 2002, str.172 bilj. 35, Ostojić 1964, sv. II, str. 319, 420.

518 Ostojić 1964, sv. I, str. 65 sl. 9.; U ovome kontekstu može se promatrati i snažna graditeljska aktivnost na području Stona i Pelješa (opširnije vidi u A. Dračevac 2016, str. 29-65; 69-79; str. 79-101.) kao i na širem zahumsko- dubrovačko- dukljanskom prostoru. Političku i versku situaciju najbolje ocrtavaju citati Lj. Karamana : „Ovu pretpostavku najbolje potvrđuju politički događaji na istočnoj obali Jadrana u ono doba. Ma da je zetska država bila skroz samostalna i neodvisna od Hrvatske, postoji u to doba neka nutarnja veza između Zete i Hrvatske, a to je u jednakoj politici, koju provodaju u to doba vladari tih dviju država. Kralj Zvonimir dao se je god. 1076. na solinskom polju kruniti tradicionalnom hrvatskom krunom po papinom legatu i zakleo se na vjernost papi kao svom gospodaru primivši od pape vazalsku zastavu. Time je Zvonimir, prema shvaćanju onog vremena a u smislu doktrina Grgura VII., ušao u savez jednakopravnih

njihovog upravljanja na ovome području osnovano je oko četrdesetak benediktinskih samostana.⁵¹⁹ Sam biskup Lovro osobno je sudjelovao u osnivanju ili darivanju kod njih desetak, a njegov primjer slijedili su i hrvatski kraljevi budući da su u ovome razdoblju nastali i svi kraljevski samostani.⁵²⁰ Osim samostana podizane su i brojne crkve čiju su izgradnju financirali bogati stanovnici dalmatinskih gradova ili pojedini župani.⁵²¹

Ovdje treba naglasiti da je razgranata građevinska djelatnost benediktinske zajednice nakon crkvenog raskola bila olakšana i time što se već početkom jedanaestog stoljeća na istočnoj jadranskoj obali afirmiralo nekoliko značajnih benediktinskih opatija kao što su opatija sv. Petra na Osoru, sv. Krševana u Zadru, sv. Bartolomeja na Kapitolu kraj Knina, sv. Stjepana na Sustipanu kraj Splita i sv. Marije na Lokrumu kraj Dubrovnika.⁵²² Također je, kao što sam već naveo, desetak godina prije crkvenog raskola, ponovno osnovana hrvatska biskupija i imenovan hrvatski biskup.⁵²³ Budući da se njegova jurisdikcija protezala od sjevernih granica priobalnih biskupija do Drave, i on je savim sigurno doprinio da se i u unutrašnjosti hrvatske kraljevine prošire utjecaji navedenih reformi.

samostalnih vladara, koji su nad sobom priznavali samo vrhovnu vlast pape kao božjeg namjesnika. Iz sačuvana pisma pape Grgura VII. kralju Mihajlu iz g. 1077. vidimo, da je i Mihajlo udario istim putem, i obratio se papi, da mu podijeli zastavu (vexillum) kao vasalu sv. Petra; papa pridržava sebi, da o tome još odluči, ali u pismu već tituliše Mihajla kraljem.“ (Usp. Karaman 1928, str.114 Lj. Karaman, VHAD, 1928, STR 114 (CRKVICA SV. MIHAJLA KOD STONA, 81-116) i V. Lupis: „U doba kulturnih, političkih i religioznih gibanja na području zapadne kršćanske ekumene, kralj Mihajlo se poput kralja Dmitra Zvonimira vezuje uz reformnu politiku pape Grgura VII. (1073.-1085.) . Sveta Stolica, uvidjevši oslonac u novoj državi, ukida Dubrovačku metropoliju i uspostavlja prema buli Klementa III. od 8. Siječnja 1089. novu Barsku nadbiskupiju. Zahumsko-stonska biskupija ostaje i dalje sufraganom Metropolitije u Splitu“ (vidi u Lupis 2001, str. 202-203, Pregled povijesti Stonske biskupije od osnutka do 1541. godine, str.197- 217)

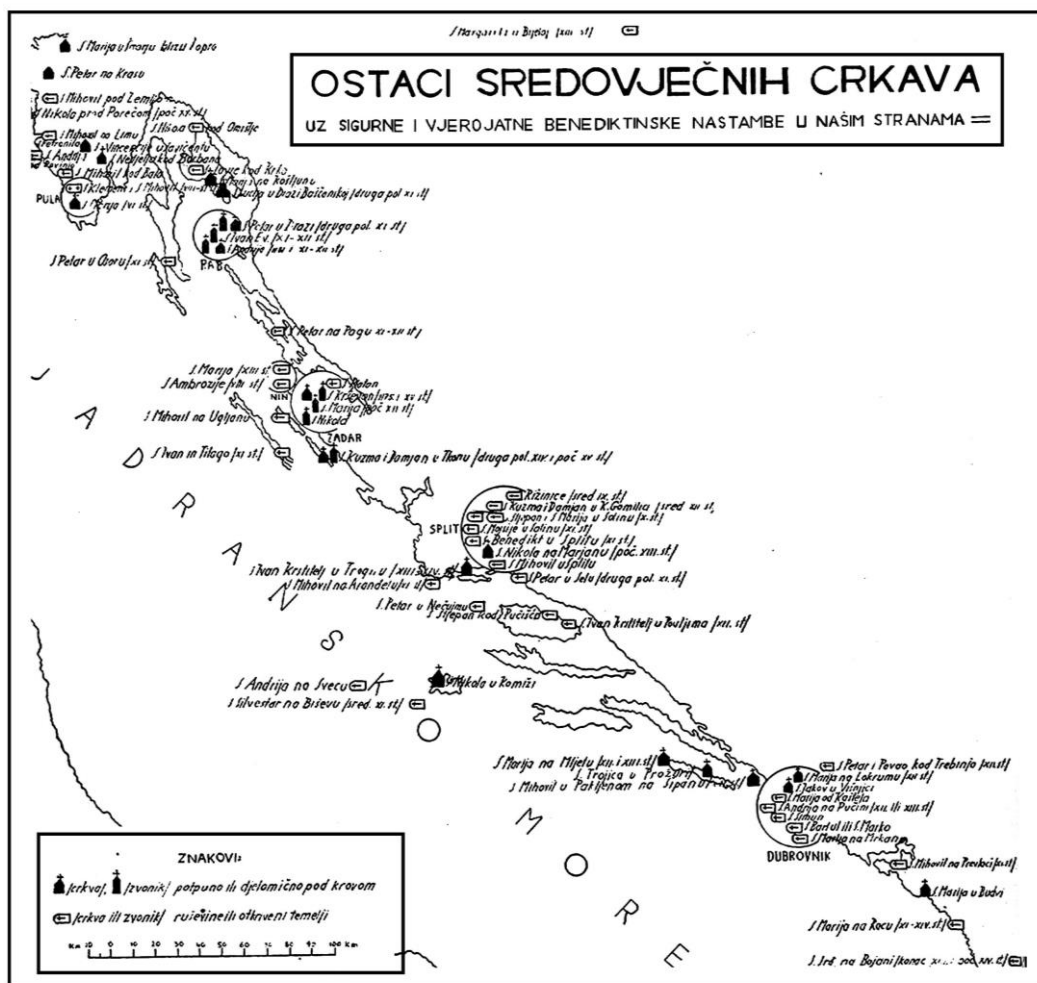
519 Najutjecjniji samostan iz kojeg su potekli osorski biskop a kasnije i splitski nadbiskup Lovro (1060 – 1099. g.) i trogirski biskup Ivan (1063 – 1111 g.) bio je samostan sv. Petra na Osoru, usp. Ostojić 1964, sv. II, str. 149-156.; I Fisković 2002, str. 142-143.

520 Ostojić 1964,sv. I, str. 85

521 Delonga 1996, str. 335-347.

522 Fisković 2002, str. 140-147.

523 I. Ostojić smatra da je i prvi hrvatski biskup bio benediktinac (usp. Ostojić 1964, sv. I, str. 110). S. Antoljak donosi cjelovitu bibliografiju i povjesne izvore vezane za ovaj događaj. Usp. Antoljak 1993, str 58.

Karta 9; Prikaz rasprostranjenosti benediktinskih objekata na istočnoj jadranskoj obali (preuzeto iz Ostojić 1964, sv. I, str. 174 sl. 37.)

Stilske karakteristike kojima dominiraju ornamenti poput troprute lozice, povijenih vitica, palmeta i češera, fantastičnih životinja, golubica, orlova, paunova i ljudskih likova, ne javlju se samo u klesarskom repertoaru *Romaničke radionice iz Knina* već su zastupljeni i kod drugih radionica i na drugim materijalima.⁵²⁴ Na području Splita,⁵²⁵ Biograda,⁵²⁶ Zadra⁵²⁷ i Nina⁵²⁸ pronađene su četiri terakotne ploče ukrašene sličnim ornamentima. Ukrašavanje arhitekture terakotnim pločama široko je zastupljeno na području sjeverne Italije i ako usporedimo ulomke iz Hrvatske s onima koji ukrašavaju crkvenu arhitekturu opatije u Pomposi kod Ravene primjetiti ćemo da su gotovo identični.⁵²⁹ Stoga bih se složio s Jakšićem

524 Jakšić, Hilje 2008, str. 29-32.

525 Piteša 2012, str. 70, sl. 32.

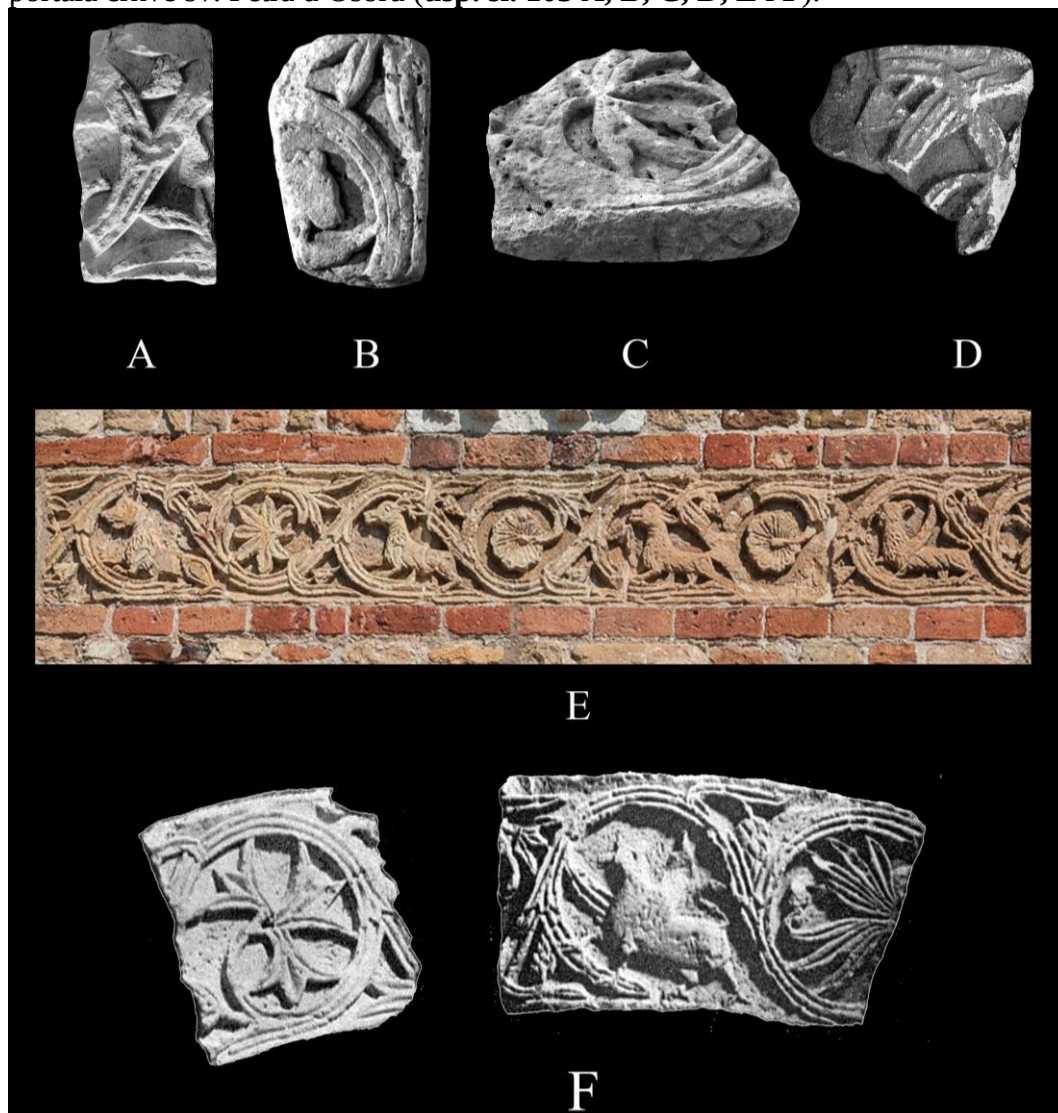
526 Uroda, 2005, str. 20, sl. 21.

527 Jakšić, Hilje 2008, str.

528 Karaman 1930, sl. 102.

529 Ubaciti i ostale analogije

koji smatra da su terakotni reljefi, kao gotov proizvod, dospjeli u Hrvatsku s područja zapadne jadranske obale (**usp. sl. 103 A, B, C, D i E**) i da su se prema određenom obrascu, kao što je vidljivo prema broju na donjem dijelu ulomka iz Zadra (**sl. 103 C**), postavljali na predviđena mjesta. Prikazi ornamenata na terakotnim reljefima iz Hrvatske i Italije u potpunosti odgovaraju stilskim i kompozicijskim karakteristikama reljefa na kamenim ulomcima s portala crkve sv. Petra u Osoru (**usp. sl. 103 A, B, C, D, E i F**).⁵³⁰

Sl. 103; Terakotni ulomci iz; A - Splita; B – Biograda; C - Zadra ; D - Nina; E – Pulsana; F - kameni ulomci iz Osora.

Prema načinu obrade osorskih reljefa i njihovoj kompoziciji može se zaključiti da se razlikuju od onih atribuiranih *Romaničkoj radionici iz Knina*. Isto tako, sudeći prema stilskoj analizi, i ornamentika isklesana na ulomcima s dovratnika i pluteja s Bribira pokraj Skradina (**sl. 104 A**) i s nadvratnika i pluteja pronađenih u crkvi sv. Pretra u selu Kula Atlagića pored

⁵³⁰ Opširnije o bazilici i portalu sv. Petra u Osoru vidi u : S. Bully, M. Jurković, M. Čaušević-Bully, I. Marić 2012, str.115, sl.10

Benkovca (**sl. 104 B**),⁵³¹ Posebno je zanimljiva skulptura pronađena u Zadru (**sl. 104 C**), radionički srodna onoj koju je izradila kninska romanička radionica, ali se na nju, zbog posebne kvalitete izrade i važnosti benediktinskih samostana u kojima je pronađena (crkva i zvonik sv. Marije i sv. Krševan) ovdje nije moguće opširnije osvrnuti.⁵³² Isto tako, u ovo razdoblje, datiraju se i pluteji oltarnih ograda pronađeni u opatijskoj crkvi sv. Lucije u Baškoj na Krku (Baščanska ploča, sl. 104 D),⁵³³ Senju (Senjska ploča, **sl. 104 E**)⁵³⁴ i ulomci (najvjerojatnije) zabata s Kapitula kod Knina (**sl. 104 F**).⁵³⁵ Navedeni elementi oltarnih ograda, uz biljnu ornamentiku sadržavaju i natpise pisane glagoljicom te se iz njih, isto kao i s gore navedenih latinskih natpisa, mogu isčitati kojoj redovničkoj zajednici su pripadali i u vrijeme kojeg vladara su napisani (*Az opat Držiha (...) da Zvanimir, kralj hrvatskij v dni svoje...*).⁵³⁶ Stoga pretpostavljam da se sličnosti u izradi i ukrašavanju crkvenog namještaja i arhitektonskih elemenata na području od Krka, Osora, Nina, Zadra, Biograda, Knina, Biskupije, Trogira, Splita, Stona, Koločepa, Lokuma i Dubrovnika mogu objasniti jedino nastankom jedne ili više klesarskih radionica koje su razvile iz jedne klesarske škole, koja je prema istim predlošcima u različitim kompozicijama ukrašavala navedene sakralne građevine. Da li su se klesari obrazovali u jednom od samostana na zapadnoj ili istočnoj obali Jadrana nije od presudne važnosti jer su i samostani na istočnoj obali nastali pod utjecajem onih na zapadnoj obali.⁵³⁷ Zbog neospornih razlika u izradi analiziranih skulptura pretpostavljam da je *Romanička klesarska radionica iz Knina* izrađivala najkvalitetniji namještaj od svih *Ranoromaničkih benediktinskih klesarskih radionica* i da je bila vezana uz vladajući društveni sloj.

531 Za navedene arhitektonske ulomke kao i ulomke crkvenog namještaja ukrašene ranoromaničkom dekoracijom I. Ostojić pretpostavlja da potječu iz crkve sv. Petra u Bojišću odnosno iz benediktinskog samostana koji se nalazio južno od današnjeg sela Kula Atlagić (usp. Ostojić, 1964, sv. II, str. 107-108).

532 Ostojić 1964, sv. II, str. 39-54, 73-90.

533 Ostojić 1963, sv- I, 346-348; Fučić 1982, str. 44-60,

534 Fučić 1982, str. 315-316.

535 Fučić 1982, str. 214; Jurčević 2014, str. 148 bilj. 109.

536 Fučić 1982, str. 44

537 Slanje obrtnika na izučavanje u udaljenije krajeve u srednjem vijeku bilo je uobičajeno, o tome najbolje govori podatak iz kronike Tome Arhidakona, da je biskup Lovro poslao svoga slugu u Antiohiju da izuči zlatarski zanat (opširnije vidi u Karaman 1930, str. 107)

Sl. 104; A - ulomci iz Bribira kod Skradina; B - sv. Petra u selu Kula Atlagića kod Benkovca; C – Zadra: sv. Marija (C/1), sv. Krševan (C/2), impost kapitel iz zvonika sv. Marije (C/3); D - plutej iz crkve sv. Lucije u Baškoj na Krku; E - ulomci pluteja iz Senja; F ulomak zabata s Kapitula kod Knina.

6. 7. Šesta klesarska radionica

Stilska i vremenska podudarnost, koja se očitovala ne samo na skulpturi, kako sam naveo u prethodnom poglavlju, već i na arhitekturi i u slikarstvu na zapadnoj i istočnojadranskoj jadranskoj obali nastala je zahvaljujući zajedničkim interesima hrvatskih vladara, biskupa, i opata te rimskih papa (odnosno crkvenih reformi). Možemo dakle konstatirati da je razdoblje ranoromaničke umjetnosti jedino stilsko razdoblje na istočnojadranskoj obali koje nije zaostajalo za sličnim zapadnoevropskim dostignućima upravo zahvaljujući navedenim geopolitičkim okolnostima, za razliku od svih prethodnih ali i kasnijih kulturnih stilova koji su se javljali na ovim prostorima.⁵³⁸

Po završetku djelovanja *Romaničke klesarske radionice iz Knina* odnosno najsjajnijeg i najluksuznijeg razdoblja koje je *doživjela* arhitektura i skulptura na Crkvini klesarske promjene koje se mogu uočiti na namještaju i arhitekturi odnose se na preklesavanje već postojećeg crkvenog namještaja. Već sam prethodno naveo da je jedna greda prepravljena u konzolu s ljudskom glavom (sl. 93).

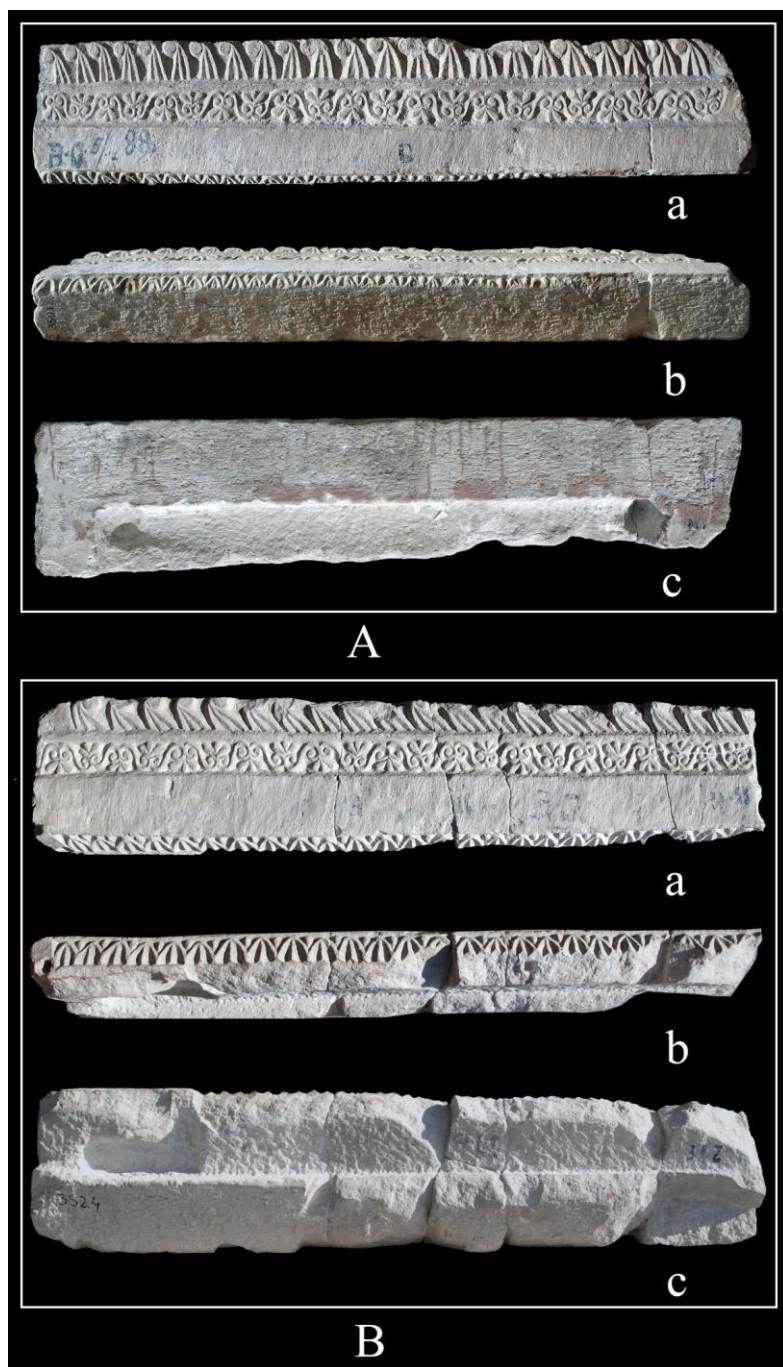

Sl. 105; A - greda s preklesanim ornamentom jednoprute lozice kanije prepravljena u konzolu s ljudskom glavom (kat. br. 296)

Na njoj se jasno vidi da je lozica *Romaničke radionice iz Knina* namjerno presječena s lijeve strane, kako bi se montirala na zid, a s desne strane je preko nje isklesana ljudska glava (sl. 105 A i B). Drugi primjer preklesavanja, također dijelova oltarne ograde koju je izradila *Romanička radionica iz Knina*, su grede od kojih je gornja preklesana za prag (sl. 106 A), a

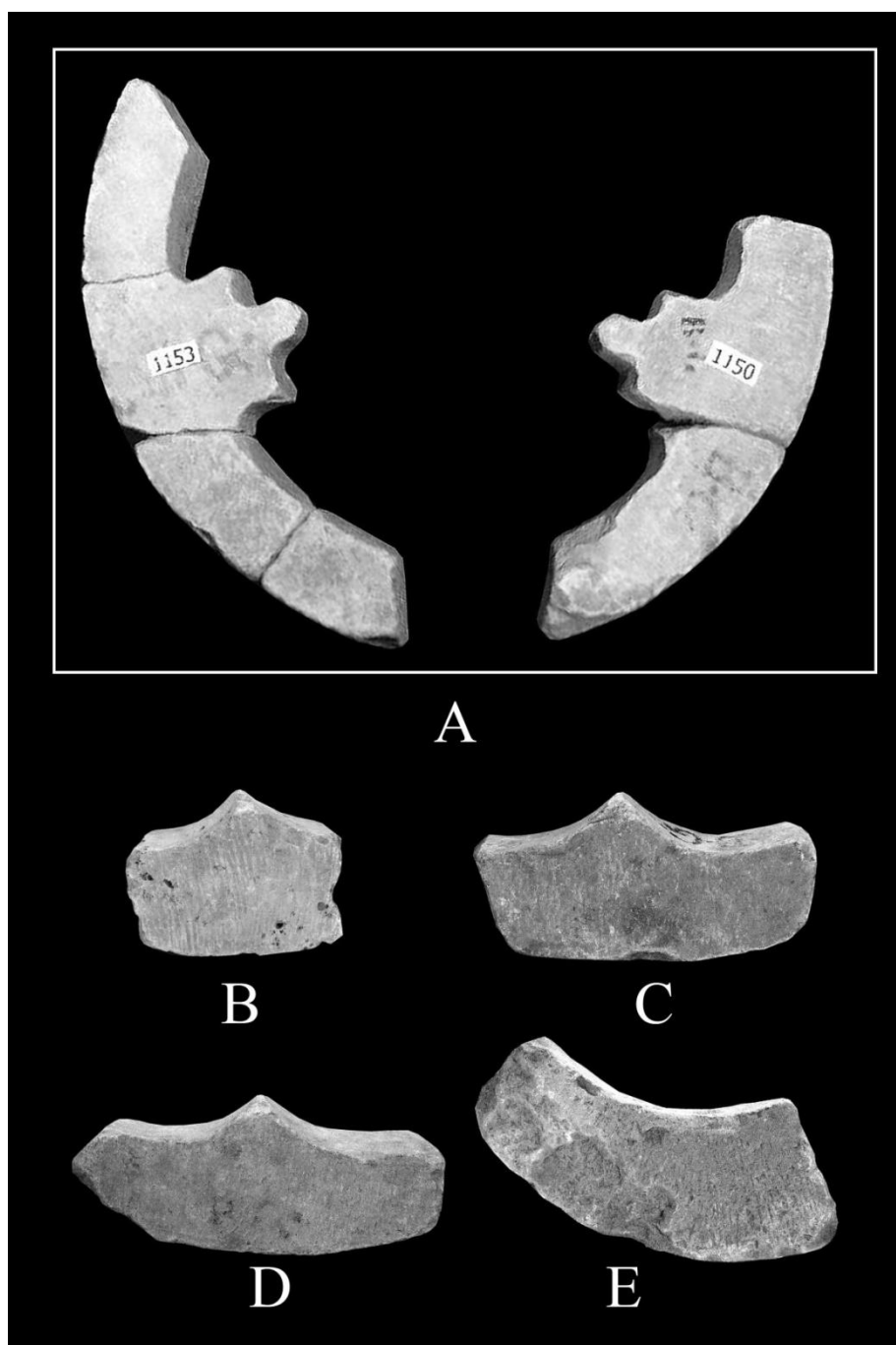
⁵³⁸ Fisković 2002, str 190.

donja na **sl. 106 B** za nadvratnik.

Sl. 106; Grede Romaničke klesarske raionice s Crkvine u Biskupiji preklesane u: A - prag i B- nadvratnik.

U pokušaju pronalaženja odgovora na pitanja jesu li konzola s glavom i spomenute grede preklesane u isto vrijeme te može li se utvrditi kad se to dogodilo, poslužio sam se istom komparativnom metodom kao i kod analize namještaja svih prethodnih klesarskih radionica koje su djelovale na Crkvini u Biskupiji. Izdvojio sam i analizirao dio preklesanih i slično oblikovanih ulomaka te sam ih pokušao spojiti u jednu cjelinu.

Sl. 107; A-E ulomci rozeta s Crkvine u Biskupiji (kat. br.308, 309, 310, 312 i 313)

Radi se o ulomcima sa sl. 95 na kojima su vidljivi tragovi preklesavanja ornamenata. Kako ti ornamenti nisu raspoznatljivi ne može se utvrditi o kojoj je od prethodnih biskupijskih radionica riječ. Stoga ne možemo ni okvirno odrediti vrijeme njihova preklesavanja, kao u slučaju konzole i greda (**usp sl. 105 i 106**). Pri pokušaju rekonstrukcije nisam uspio sve ulomke na spojiti u jednu cjelinu nego samo one na sl. **107 A**. Razmišljajući o tome kakvu funkciju su oni mogli imati, kao jedini logični zaključak, zbog njihovog zaobljenog oblika,

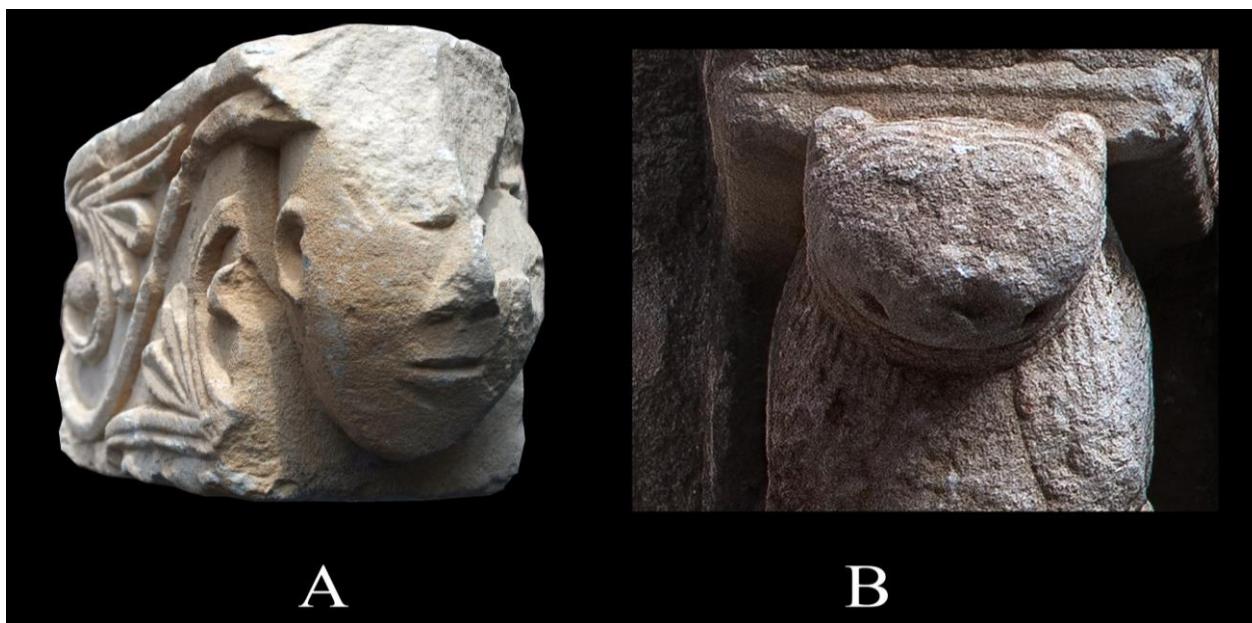
nametnula se ideja da je riječ o većoj rozeti koja se mogla nalaziti na pročelju crkve. Naime, iz Marunovih, Radićevih i Gunjaćinih izvještaja poznato je da je posljednja graditeljska aktivnost na Crkvini u Biskupiji vezana uz izgradnju crkve koju oni nazivaju sv. Luka.⁵³⁹ Riječ je o manjoj izduženoj građevini podignutoj na srednjem brodu bazilike Sv. Marije i Sv. Stjepana, koja je svojim vanjskim zidovima sjela na pilone bočnih brodova te ih inkorporirala u svoj vanjski plašt.⁵⁴⁰ Vrijeme izgradnje crkve Sv. Luke navedeni autori smještaju u doba osmanske vlasti na ovom prostoru.⁵⁴¹ S navedenom datacijom izgradnje crkve ne slažem se iz više razloga. Prvi je što se za vrijeme turske vladavine na prostoru Kliškog sandžaka nisu smjele graditi katoličke crkave, a one koje su preživjele rušenje mogle su se održavati samo uz posebno odobrenje vlasti. Drugi razlog je što unutar sv. Luke, dakle srednjeg broda bazilike sv. Marije, nije bilo ukopa pod stećcima za razliku od sjevernog i južnog broda, dakle zbog nekog razloga je respektiran prostor srednjeg broda.⁵⁴² Treći je razlog što su se ukopi s kraja 12., 13. i 14. stoljeća morali vršiti uz crkvu, a četvrti i posljednji, kao što sam naveo u uvodu, u turskim izvorima iz 16. stoljeća selo Biskupija spominje se kao *mezra* dakle kao pustoselina. Stoga pretpostavljam da je crkva sv. Luke sagrađena ranije. Već sam naveo da je reduciranje crkvene arhitekture povezano s preklesavanjem greda *Romaničke radionice* u konzolu s ljudskom glavom i u dijelove nadvratnika i praga ulaznih vrata crkve sv. Luke te da je postavljanje rozete na pročelje povezano s navedenom građevinskom aktivnošću. Od svih navedenih arhitektonskih elemenata samo glavu na konzoli možemo stilski i likovno analizirati. Sličnu arhitektonsku dekoraciju ima crkva sv. Mikule u Splitu (**usp. sl 108 A i B**). Opširnije o vremenu izgradnje tzv. crkve sv. Luke na Crkvini u Biskupiji raspravljat ću u poglavlju o arhitekturi.

539 Riječ je titularu koji je nastao nakon odlaska Osmanlija i odnosio se na katoličko groblje u Biskupiji.

540 Iz vanjskih zidova sv. Luke je izvađeno oko pedeset ulomaka ukrašenih pletenom i biljnom ornamentikom usp. Gunjača 1953, str. 14-15.

541 Gunjača 1953, str. 12-13.

542 O odnosima srednjeg broda i grobova pod stećcima opsežnije ću raspravljati u poglavlju o arhitekturi gdje ću pokušati odrediti i vrijeme do kada je crkva sv. Luke mogla biti u funkciji.

Sl. 108; A - konzola s glavom s Crkvine u Biskupiji; konzola s pročelja crkve Sv. Mikule u Splitu.

Budući da nova klesarska radionica izrazito negira skulpturu *Romaničke radionice iz Knina*, koja je datirana vladavinom kralja Zvonimira (1074-1089), postavlja se pitanje što je moglo uzrokovati tako drastične promjene u relativno kratkom razdoblju? U pokušaju odgovora na postavljeno pitanje ukazao bih na provalu Tatara koja se dogodila 1242. godine. Znamo da su oni poharali hrvatsku obalu i njeno zaleđe progoneći ugarsko-hrvatskog kralja Belu IV, te su u tom naletu mogli porušiti i baziliku Sv. Marije i Sv. Stjepana, a njena obnova, odnosno, izgradnja Sv. Luke, mogla bi se povezati s obnovom opustjelih krajeva koju je organizirao Bela IV nakon njihova povlačenja.⁵⁴³ Stoga, na osnovu stilskih karakteristika arhitekture na pročelju crkve Sv. Luke i povijesnih događaja koji su uslijedili nakon zadnje velike obnove bazilike krajem 11. stoljeća, pretpostavljam da se posljednja graditeljska i klesarska aktivnost na lokalitetu Crkvina dogodila sredinom trinaestog stoljeća.

⁵⁴³ Gunjača 2009, str. 98-99.

6. 8. *Zaključna razmatranja o skulpturi*

Detaljnom analizom i komparacijom stilskih i morfoloških karakteristika na ukrašenim elementima crkvenog namještaja i dekoriranih arhitektonskih elemenata na Crkvini u Biskupiji izdvojio sam šest različitih radioničkih cjelina. Navedene klesarske radionice po svojim stilskim i likovno morfološkim karakteristikama već su bile prepoznate na području Kneževine ili Kraljevine Hrvatske te dalmatinskih gradova te se datiraju u razdoblje od početka 9. do sredine 13. stoljeća, dakle od početka sustavnog pokrštavanja u vrijeme kneza Borne (810.-821.) do vladavine ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV (1235-1270).

Promjene na arhitekturi i promjene crkvenog namještaja na bazilici Sv. Marije i Sv. Stjepana vremenski i radionički su se podudarale s istim promjenama na širem području i vjerojatno su bile uvjetovane istim političkim, financijskim ili vjerskim motivima. Prema izdvojenim radioničkim produkcijama možemo zaključiti slijedeće:

I. faza

Klesarska radionica Majstora koljanskog pluteja izrgadila je trobrodnu baziliku bez narteksa, sakofag s hipokampima, šesterostrani ciborij, oltarnu ogradu (na kojoj se sačuvao titular sv. Marija i sv. Stjepan) i kamenicu za blagoslovljenu vodu. Osim na Crkvini u Biskupiji djelovala je i na lokalitetima s kojih potječu najznačajniji epigrafski nalazi sa spomenom hrvatskih vladara Trpimira (Rižinice), Muncimira (Uzdolje) i Stjepana Držislava (Kapitul), dakle na vladarskim posjedima. Vrijeme djelovanja radionice vezao sam uz početak sustavnog pokrštavanja na području Hrvatske Kneževine, odnosno u završno razdoblje vladavine kneza Borne i početak vladavine kneza Vladislava (820.-830.).

II. faza

Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira na vrhuncu je svog djelovanja, kao što joj i ime govori, u vrijeme vladavine spomenutog kneza. Na namještaju iz njezine produkcije uz vladarska imena pojavljuju se i imena nižeg plemstva (župani Gastika i Priština). Lokalitete na kojima je zabilježena njezina aktivnost ne povezuje samo karakteristično ukrašen namještaj već i specifična arhitektura sa zvonikom na pročelju i ojačanjima u obliku obliha kontrafora na vanjskom plaštu (Sv. Spas). *Dvorska klesarska radionica* na Crkvini u Biskupiji promjenila je oltarnu ogradu i izradila nekoliko impost kapitela, koje sam povezao s određenim arhitektonskim promjenama koje su se dogodile u doba njezina djelovanja. Vrijeme djelovanja je oko 879. – 900. godine.

III. faza

Benediktinska klesarska radionica koja je djelovala u vrijeme kneza Branimira (i Muncimira). Prije atribucije *Benediktinskoj radionici* elementi crkvenog namještaja ove faze bili su pripisani tzv. ***Klesarskoj radionici koja je izradila ambon ili Anepigrafskoj.*** Radionica je na Crkvini u Biskupiji izradila ambon i oltarnu ogradu. Budući da je njezino djelovanje vezano i uz oltarnu ogradu iz Uzdolja na kojoj se spominje knez Muncimir i godina 895., a na Crkvini je već prethodno bila prisutna jedna radionica iz vremena kneza Branimira, pretpostavljam da je *Benediktinska radionica* obnovila interijer bazilike početkom 10. st.

IV. faza

Kninsko-zadarska klesarska radionica. Sa sigurnošću se može reći da je ova radionica izradila najviše arhitektonskih elemenata; tranzenu s Bogorodicom, tranzene s orlovima i dovratnike. Namještaju iz njezine produkcije pripadaju i četverostrani ciborij, oltarna ograda (plutej), greda s prikazom fantastične životinje i križevi s prikazom ptica. Radionica je najvjerojatnije u potpunosti renovirala interijer, a dijelom i arhitekturu bazilike sv. Marije oko sredine 11. st. Vrijeme djelovanja je oko 1050. – 1074. godine.

V. faza

Romanička klesarska radionica iz Knina. Izradila je (manji) četverostrani ciborij, oltarnu ogadu (zabat s Bogorodicom), a ukasila je i pojedine arhitektonske elemente (najvjerojatnije dovratnike). Djelovanje ove radionice prepoznato je na širem području Knina, Splita i Dubrovnika i povezano je s reformama koje su provodili benediktinci u drugoj polovini i krajem 11. stoljeća. Vrijeme djelovanja je oko 1075. – 1089. godine.

VI. faza

Šesta radionica koja je načinila kozolu s ljudskom glavom sagradila je i tzv. crkvu sv. Luke na srednjem brodu bazilike sv. Marije. Osim konzole s ljudskom glavom preklesala je i grede *Romaničke radionice* u prag i nadvratnik te izradila rozetu. Pretpostavljam da djelovala nakon tatarske provale u Hrvatsku oko 1250. godine.

U slijedu u kojem su se izmjenjivale klesarske radionice na Crkvini u Biskupiji, a i na širem području onodobne hrvatske države da je postojao duži vremenski period u kojem nije bilo nikakvih promjena niti na arhitekturi niti u interijeru bazilike sv. Marije. Riječ je o razdoblju od vladavine kralja Tomislava do vladavine Petra Krešimira IV. (od oko 920. do oko 1050. godine). Prema povijesnim podacima, bez obzira na povremene političke uspone i padove civilne ili crkvene vlasti, ekonomska situacija zacijelo nije bila lošija nego u vrijeme kneza Branimira. Stoga pretpostavljam da je razlog potpune stagnacije u obnovi i izgradnji crkava u zaleđu bio povezan s gubitkom institucije hrvatskog biskupa. Ne treba zaboraviti da je u vrijeme kneza Branimira i (hrvatskog) biskupa Teodozija samo *Dvorska radionica* zastupljena na oko 40 lokaliteta.⁵⁴⁴ Ponovnom uspostavom institucije hrvatskog biskupa (1042.) ponovo se pokreće i izgradnja i obnova crkava. Dolaskom mađarskih vladara na hrvatsko prijestolje i ponovnim ukidanjem hrvatske biskupije u potpunosti prestaje izgradnja crkava i zaustavlja se razvoj crkvene arhitekture izvan urbanih središta. Ako usporedimo broj predromaničkih s romaničkim ili gotičkim crkvama u zaleđu primjetiti ćemo da je nesrazmjer toliko veliki da se može reći da je srednjovjekovna hrvatska država doživjela svoj politički i kulturni maksimum u vrijeme vladara iz narodne dinastije tj. od Borne do Stjepana II (810.-1091.). O tome najbolje svjedoči upravo bazilika sv. Marije i sv. Stjepana na Crkvini u Biskupiji.

⁵⁴⁴ Opširnije o odnosima kneza Branimira i crkve vidi u M. Matijević Sokol i V. Sokol 2005.

7. ARHITEKTURA

Prije no što prijeđem na raspravu vezanu uz arhitekturu smatram da je nužno ukratko ponoviti osnovne podatke o položaju, istraživanjima i valorizaciji lokaliteta Crkvina u Biskupiji od prvog spomena do danas.

Ostatci arhitektonskog kompleksa na Crkvini u Biskupiji nalaze se na blagoj uzvisini sa svih strana okruženoj cestama. Jedna od njih, ona koja se nalazi na sjevernoj strani, i pruža se u pravcu istok - zapad odavno je razdvojila arhitektonski kompleks nas dva dijela; sjeverni koji se naziva Mala Crkvina i južni Velika Crkvina. Na južnom dijelu sačuvali su se ostaci trobrodne bazilike, a na sjevernom veći broj manjih prostorija (**sl. 109**).

Sl. 109; Pogled na Veliku i Malu Crkvinu (fotografirao Z. Alajbeg)

Prema podacima kojima raspolažemo, a detaljno su prethodno izneseni u 4. poglavlju, izgled lokaliteta tijekom vremena se mijenjao, te je, prema izvještaju iz 1746. godine kada je prvi put opisan do posljednjeg revizijskog istraživanja 2015. godine doživio nekoliko velikih

transformacija. Prvi spomen arhitekture na Crkvini u Biskupiji pronalazimo kod G. Vinjalića sredinom 18. stoljeća, koji navodi da se na kataoličkom groblju sv. Luke u Biskupiji nalaze ruševine jedne izdužene građevine i veliki broj grobova sa stećcima u njezinu okruženju.⁵⁴⁵ Prema drugom opisu koji donosi S. Zlatović krajem 19. st., prije nego što će Marun započeti svoja istraživanja (1886. godine), razvidno je da je arhitekturu prekrila zemlja, da su se na površini zapažali samo tragovi kreča te da se unutar njezinih ostataka vrše ukapanja pokojnika.⁵⁴⁶ Zatim slijede brojni Marunovi opisi, najčešće samo onih djelova arhitekture ili grobova koje je u tom trenutku istraživao. Nakon Marunovih istraživanja lokalitet je zapušten, a zidovi cijelog kompleksa ostali su nezaštićeni iznad zemlje, što se jasno vidi na dokumentaciji iz tog vremena (usp. **sl. 110 i 111**).

Sl. 110; *Pogled prema istoku (uzvisina prije izgradnje crkve Naše Gospe, snimljeno 1930. godine, arhiv Mhas-a)*

⁵⁴⁵ Gunjača 1949, str. 40-41.

⁵⁴⁶ Zlatović 1883, str. 53.

Sl. 111; *Pogled prema zapadu (srednji i bočni brodovi bazilike, snimljeno 1930. godine, arhiv Mhas-a)*

Na **sl. 111** osim zidova arhitekture, koji su dosta visoko sačuvani, vidljiva je i uzvisina koja se nalazila iznad istočnog dijela crkve. Ta je uzvisina krajem tridesetih godina 20. stoljeća, zaravnjena te je na njoj sagrađena župna crkva Naše Gospe prema projektu I. Meštrovića.⁵⁴⁷ U toj prigodi površina oko novosagrađene crkve nasuta je iskopanom zemljom te je zatrpan velik broj grobova pod stećcima koji su se nalazili uokolo. Neposredno prije posvete nove župne crkve, 1938. godine, napravljena je i prva konzervacija zidova ali samo na Velikoj Crkvini (vidi **sl. 112**).

⁵⁴⁷ Ivan Meštrović crkvu je ukrašio skulpturama, a oslikao ju je Jozo Kljaković. Posvete crkve prisustvovao je i kardinal (blaženi) Alojzije Stepinac te joj u toj prigodi darovao zvono.

Sl. 112; Pogled prema istoku, posveta crkve Naše Gospe 1938. godine (na fotografiji se također vide i konzervirani zidovi srednjeg i bočnih brodova, arhiv Mhas-a)

Sljedeća istraživačka kampanja uslijedila je nakon 2. svjetskog rata tijekom kojeg je župna crkva u potpunosti devastirana, a lokalitet zarastao u šikaru. U razdoblju od 1950. do 1957. S. Gunjača je započeo sustavna revizijska istraživanja koja su se izvodila u više kampanja.

Sl. 113; Pogled prema zapadu, početak istraživanja S. Gunjače 1950. godine (arhiv Mhas-a)

Nakon istraživanja Gunjača je detaljno dokumentirao sve zidove ali je, na žalost, i on konzervirao samo arhitekturu na Velikoj Crkvini, dok su zidovi na Maloj Crkvini ostali izloženi različitim oblicima devastacije. Nakon Gunjače arhitekturu na Velikoj Crkvini ponovo je konzervirao i dokumentirao M. Budimir 1983. g. On je tom prilikom pronašao grob koji se nalazio u bazi temelja pregradnog zida južne prostorije narteksa, a sadržavao je nalaze ostruga iz karolinškog vremena. Navedena grobnica, kao i drugi podaci vezani uz položaj grobova s karolinškim nalazima, o čemu je opširno bilo riječi u poglavlju o grobovima, dokumentirani su 2000. godine, nakon revizijskih istraživanja koja je na prostoru narteksa i uz južni zid bazilike proveo Lj. Gudelj. U najnovijim (revizijskim) istraživanjima koje vodi M. Petrinc, a provode se na Maloj Crkvini od 2008. godine, i sam sudjelujem. Zatečeno stanje lokaliteta bilo je jako loše jer se neposredno nakon Gunjačinog istraživanja na ovom mjestu formiralo odlagalište otpada i kao takvo koristilo do 2008. godine. Navedena cesta koja je razdvajala lokalitet krajem 1999. godine je asfaltirana te je tom prilikom uklonjen (najveći) dio kulturnog sloja koji se nalazio ispod nje (vidi **sl.114**).

Sl.114; Početak revizijskih istraživanja na Maloj crkvini (foto A. Jurčević 2008. godine).

U razdoblju od 2008. do 2015. g. lokalitet je u potpunosti očišćen od raslinja i otpada, a uklonjen je i asfalt na dijelu ceste kojim je ona prelazila preko ostataka arhitekture. Nakon toga započela su revizijska istraživanja koja su obuhvatila, većim dijelom, Malu Crkvinu, a

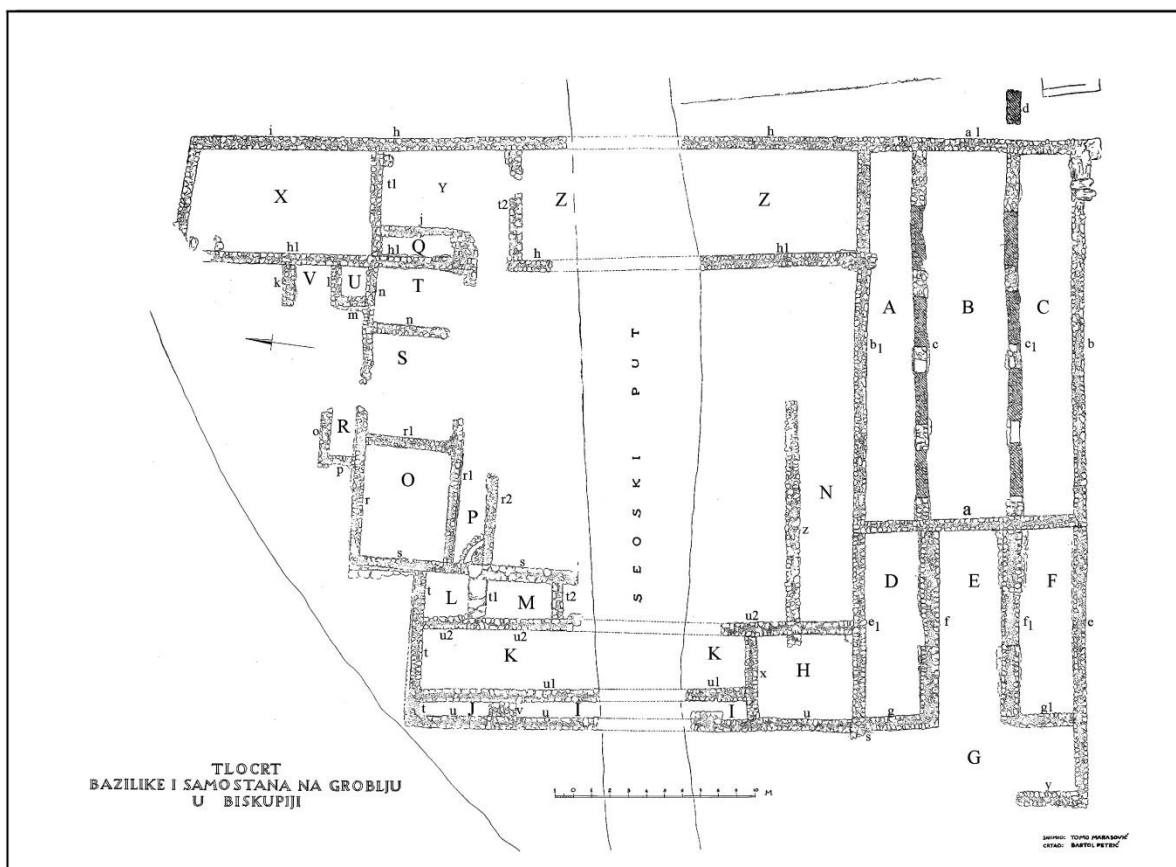
djelomično i sjeverni dio Velike Crkvine s ciljem da se oba dijela lokaliteta povežu u jednu cjelinu (vidi. **sl. 115**).

Sl.115; *Pogled na Veliku i Malu Crkvinu nakon što je lokalitet spojen u jednu cjelinu (snimljeno 2015. godine).*

U novije vrijeme, neovisno o revizijskim istraživanjima pronađeni su i zagubljeni snimci arhitekture koje je dao nacrtati Marun 1890. godine te smo dobili dragocjene podatke o stanju arhitekture na samim počecima istraživanja u 19. stoljeću.

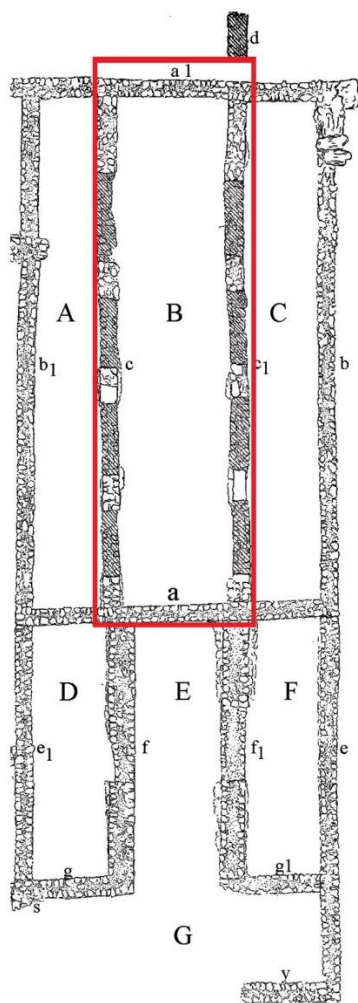
Uzimajući u obzir sve navedeno, pretpostavljam da se sakupilo dovoljno novih podataka koje je potrebno uvrstiti u raspravu u okviru koje bi se preispitala i nadopunila i djelomično revidirala dosadašnja razmišljanja vezana uz ostatke arhitekture trobrodne bazilike sv. Marije i Sv. Stjepana i arhitektonskog kompleksa s kojim je organski povezana na sjevernoj strani. Kao glavno polazište za analizu arhitekture na Crkvini poslužio sam se Gunjačinim tlocrtom iz 1953. godine, a ne najstarijim Marunovim, zbog toga što je tehnička dokumentacija iz 1953. godine najkvalitetnije napravljena i sadrži najpotpuniju arhitektonsku snimku preko koje je lakše obrazložiti nove podatke i povezati ih s najstarijom dokumentacijom (vidi **tl. 10**).

Tlocrt 10; Rezultati istraživanja na Crkvini 1950. god. (preuzeto iz: Gunjača, 1953.)

Težište rasprave biti će na problematici vezanoj uz oblik bazilike, razvojne faze izgradnje, problem svetišta i zapadnog pročelja te problem funkcije arhitektonskog kompleksa sjeverno od crkve.

7. 1. Arhitektonski ostatci tzv. crkve Sv. Luke

Prema Gunjačinim i Marunovim navodima unutar središnjeg broda trobrodne bazilike nalazili su se ostatci najmlađe arhitekture tzv. crkve sv. Luke (vidi tl. 11 sl. B uokvireno crvenom bojom).⁵⁴⁸ Uz arhitektonske ostatke crkve, koji su se na nekim mjestima sačuvali do visine od 1, 5 m, Marun navodi da su ovoj fazi pripadale i dvije kućice sjeverno od bazilike za koje je smatrao da su bile u funkciji župskih stanova. Ostatke tih prostorija Gunjača tijekom revizije nije pronašao. Kao što je vidljivo iz tlocrta br. 11, graditelji tzv. crkve sv. Luke iskoristili su ostatke istočnih i zapadnih zidova srednjeg broda kao i pravokutne pilone s južne i sjeverne strane te ih ugradili u vanjske zidove nove crkve. Ulaz u novosagrađenu crkvu nalazio se, prema Marunovim zabilješkama *između prvoga i drugoga pilona sa istočne strane*. Budući da nema pilona na istočnoj strani Gunjača je ovaj navod protumačio Marunovim pogrešnim orijentiranjem te pretpostavio da se ulaz najvjerojatnije nalazio na južnoj strani građevine (vidi tl. 11).⁵⁴⁹

Tlocrt 11; Položaj crkve Sv. Luke na Crkvini u Biskupiji (preuzeto iz: *Gunjača*, 1953).

Međutim, Gunjača nije pronašao ostatke ulaznih vrata ni na južnoj ni na istočnoj strani, ali je ipak, prema Marunovom opisu, iznio pretpostavku da su se takva vrata zidala u tursko vrijeme kako bi se spriječilo „Turke“ da ulaze u crkvu na konjima. Na tragu ovog razmišljanja datirao

⁵⁴⁸ Pretpostavljam da je naziv crkva Sv. Luke koji se odnosi na građevinu na srednjem brodu bazilike Sv. Marije i Sv. Stjepana u Biskupiji pogrešno izveden jer se nigdje u izvorima ne spominje crkva sv. Luke nego samo groblje sv. Luke u Biskupiji ili rimokatoličko groblje sv. Luke. Na to prvi ukazuje još F. Bulić navodeći kninske mrtvačke upisnike od 1670. do 1710: Coemeterio S. Luce in Biskupia ...inter mura antiquae Ecclesiae Episcopalis jam destructe rure Biskupi.(usp. Bulić 1888, str. 12). U kasnijim kninskim mrtvačkim upisnicima također se navodi isključivo groblje sv. Luke: npr. ...1714. Joannes Vidović sepultus est in cimiterio S. Luca extra urbem..., 1780....in cimeterio Sant. Lucae Biskupija... ili što je još značajnije stara razrušena crkva; npr. 1802. god. ... Franciscus Vidović ex rure Biskupia...eujus cadaver tumulatum fuit inter mura antike ecclesiae jam destructae in eodem rure... (usp. Marun 1890, str. 66, 68.).

⁵⁴⁹ Gunjača 1953, str. 12.

je izgradnju sv. Luke u „tursko“ vrijeme u 16. ili 17. st.⁵⁵⁰ Međutim, ako pažljivo proučimo Marunov opis („*Na pročelju nenadjosmo vrata, dočim izmed prvoga i drugoga pilona sa istočne strane odkrismo uzahna vratašca izkrpljena davnijim gradivom*)⁵⁵¹ možemo primjetiti da se određivanje položaja *izmed prvoga i drugoga pilona sa istočne strane* može tumačiti i na drugačiji način nego što je to pretpostavio Gunjača. Teško je vjerovati da bi Marun kao svećenik pogriješio u orijentaciji sakralnog objekta te da ne bi bio svjestan činjenice na kojoj strani crkve se nalazi svetište, a na kojoj *pročelje* tj. glavni ulaz, a na kojoj piloni (vidi tl. 11). Stoga pretpostavljam da mu je bilo važno naglasiti da se ulaz nalazio na istočnom dijelu crkve između prvog i drugog pilona, a ne na zapadnom (između prvog i drugog pilona) ali je na žalost zaboravio navesti s koje strane istočnog dijela. U istoj rečenici Marun navodi još jedan važan podatak, a to je „*davnije gradivo*“ od kojeg su vrata izrađena. Pretpostavljam da je Marun na ovom mjestu pronašao prag i nadvratnik koji su izrađeni od preklesanih greda *Romaničke klesarske radionice iz Knina* (usp. **slika 106.**). U prethodnom poglavlju u kojem sam raspravljao o skulpturi *Šeste klesarske radionice* na Crkvini pretpostavio sam da se izgradnja tzv. crkve Sv. Luke, odnosno reduciranje crkve Sv. Marije i Sv. Stjepana, dogodila sredinom 13. st. i da se za ukrašavanje arhitektonskih djelova nove crkve najviše preklesavala skulptura *Romaničke radionice*.⁵⁵² Stoga bi se Gunjačina pretpostavka o reduciranju vrata mogla uzeti u obzir samo ako je crkva ostala u funkciji i u 16. i 17. stoljeću. Međutim, na osnovu turskih izvora, pouzdano znamo da u tom razdoblju u Biskupiji nema stanovištva, a niti svećenika. Isto tako, ni novopridošlo katoličko stanovništvo koje je pristiglo krajem osmanske vladavine i nakon oslobođenja Knina nije zateklo sačuvanu crkvu u funkciji, jer se upravo oni ukapaju unutar njezinih ostataka. Prema kninskim mrtvačkim upisnicima od 1679. - 1710. godine, koje donosi F. Bulić, vidljivo je da u tom razdoblju na Crkvini u Biskupiji nema sakralne građevine koja bi bila u funkciji.⁵⁵³ Isto tako, već sam nekoliko puta naglasio da je 1746. godine Vinjalić na groblju sv. Luke zatekao ruševine izdužene zgrade. Stoga pretpostavljam da je reducirana crkva Sv. Marije i Sv. Stjepana napuštena u vrijeme osmanskog osvajanja Knina 1522. godine i nakon toga više nije bila u funkciji. Smatram i da je naziv groblje sv. Luke lokalitet dobio nakon dolaska novog stanovništva u postosmanskim razdoblju, jer se isti naziv koristi za još nekoliko sličnih lokaliteta u bližoj okolici. Tako je upravo u istom razdoblju poznati lokalitet s crkvom sv. Ivana u Čenićima (Uzdolje)

550 Gunjača 1953, str. 13

551 Marun, 1890, str. 141.

552 Ovo mišljenje dijeli i A. Milošević, (usp. Milošević 2002b, str. 201; Milošević, 2002a, str.7)

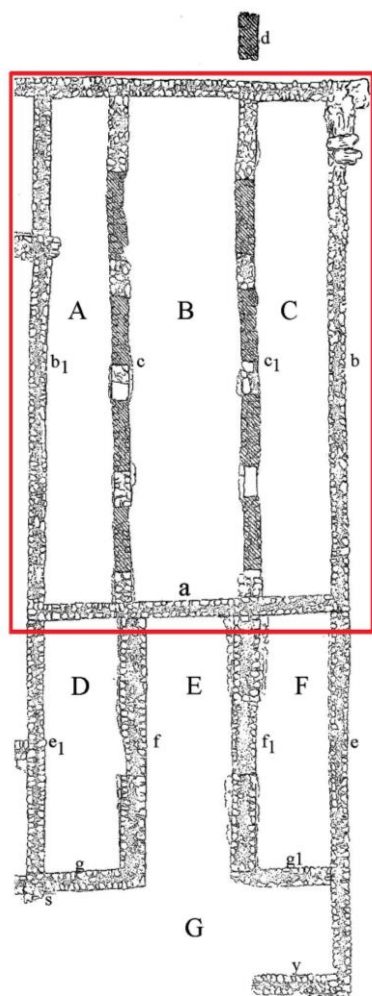
553 Bulić 1888, str. 12; Marun 1890, str. 66, 68.

preimenovan u groblje sv. Luke premda predosmanski i osmanski povijesni izvori izričito govore da se tu nalazila crkva sv. Ivana.⁵⁵⁴ U obližnjem Turiću (danas dio sela Polača kod Knina) na položaju Bilbijina livada nalazi se lokalitet s temeljnim ostacima jednobrodne romaničke crkve okružene stećcima, koji se također naziva Sv. Luka, premda titular nije potvrđen u povijesnim izvorima. Zanimljivo je da i dvije crkve u obližnjem selu Štikovo (vidi **kartu 5**) imaju titular sv. Luka. Na rimokatoličkom groblju nalazi se romanička crkva okružena stećcima za koju se zna da je bila razorena u doba mletačko-osmanskih ratova te obnovljena 1780. godine i tada je posvećena sv. Luki. U istom selu postoji još jedna nekropola sa stećcima na kojoj je 1816. godine podignuta pravoslavna crkva i također posvećena sv. Luki. Sve navedene crkve i groblja dobili su titulare u novome vijeku, odnosno po oslobođenju od osmanske vlasti. Na temelju iznesenog pretpostavljam da je i titular sv. Luka na Crkvini u Biskupiji iz novovjekovnog razdoblja i da je isključivo vezan uz groblje te se ne može odnositi na reduciranu građevinu nastalu na srednjem brodu bazilike Sv. Marije i Sv. Stjepana. Reducirana crkva na srednjem brodu vjerojatno je zadržala svoj stari titular sve dok Biskupiju pred osmanskim opasnošću nije napustilo njezino izvorno stanovništvo. Također zbog dijelova rozete koja se kao arhitektonska dekoracija nalazila na pročelju tzv. crkve sv. Luke (vidi **sl. 107**), pretpostavljam da je ispod nje postojao i glavni ulaz u crkvu.⁵⁵⁵

554 Delonga 1998, str. 11-12; Gudelj 2005, str. 55; Јаковљевић, Исаиловић 2013a, str. 49, bilj. 40. Na isti se lokalitet odnosi i bilješka iz kninskih mrtvačkih upisnika iz 1679. do 1710. godine, koju donosi Bulić, a u kojoj se navodi Coemeterio S. Luce in Cossovo. Usp. Bulić 1888, str. 12; Gunjača 1953, str. 15.

555 Gunjača je među autorima, koji su se bavili problematikom vezanom uz arhitekturu i skulpturu s Crkvine, jedini koji ukazuje i na arhitektonske ulomke iz razdoblja zrele romanike; dijelove lunete i rozetona (?). Usp. Gunjača, 1953, str. 15.

7. 2. Trobrodna bazilika

Opisujući arhitekturu trobrodne bazilike Sv. Marije i Sv. Stjepana Gunjača je, odmah na početku, jasno naglasio da se izvan brodova na istočnoj strani bazilike ne nalaze apside te da prostorije smještene na zapadnom dijelu (D, E i F) ne čine jedinstvenu organsku cjelinu s tri glavna broda (vidi tl. 12 A, B i C), nego su zidane odvojeno, što znači da su kasnije dograđene uz pročelje bazilike.⁵⁵⁶ Tako je došao do zaključka da je najstarija faza u gradnji arhitektonskog kompleksa pravokutna (pačetvorinasta) građevina koja je pilonima podjeljena na tri broda. Zidovi trobrodne bazilike kao i prostorija uz zapadno pročelje građeni su od poluobrađenog, a ponegdje i neobrađenog kamena te nigdje ne pokazuju idealan pravac. Posebne nepravilnosti u gradnji uočavaju se usporedimo li dužinu zapadnog zida na pročelju (a) koji je kraći od istočnog začelnog zida (a1) za 55 cm. Razlika se pojavljuje u dužini bočnih zidova pa je tako sjeverni zid (b) duži od južnog.⁵⁵⁷

Tlocrt 12; Trobrodna bazilika Sv. Marije i Sv. Stjepana (preuzeto iz: Gunjača, 1953.).

Ovakav način gradnje uzrokovao je i nesimetričan odnos brodova unutar arhitekture, te je sjeverni brod na vrhu uži za pola metra nego na dnu. Vrhovi zidova c i c1 na istočnom dijelu građevine također nisu organski vezani za začelni zid a1. Dijelovi navedenih zidova koji dijele crkvu na tri broda, a na Gunjačinom tlocrtu su grafički označeni kosim linijama (vidi tl. 12, c i c1) zapravo su ostatci vanjskih zidova tzv. crkve sv. Luke i sagrađeni su kasnije. Piloni koji su bili ugrađeni unutar zidova c i c1, po četiri u svakom zidu, dijelili su baziliku na tri broda. Prema Gunjačinom mišljenju piloni su nosili lukove koji su se na istočnom (začelnom) dijelu naslanjali na dva zida (vidi tlocrt 12.usp. zidovi c i c1). Opisujući zidove (c

⁵⁵⁶ Gunjača 1953, str. 20.

⁵⁵⁷ Gunjača 1953, str. 21-22

i **c1**) koji su istočni dio bazilike dijelili na tri dijela Gunjača otvara raspravu o problemu i obliku apside navodeći Marunove i Buličeve opise arhitekture te negirajući njihove pretpostavke da je bazilika imala jednu (polukružnu) apsidu izvan perimetralnih zidova. Osim što isključuje mogućnost polukružne apside on također osporava i pravokutnu apsidu koju sugerira ostatak zida **d**, smješten izvan istočnog začelnog zida **a1**, a ide u pravcu okomitog zida **c1** (vidi tl. 12). Zid **d** dug je 180 cm, a širok 80 cm i nije povezan sa začelnim zidom, nego je udaljen od njega 80 cm.⁵⁵⁸

Ovom vrlo složenom i kompleksnom problematiku bavio se nakon Gunjače veći broj autora pa ću je obraditi kao posebnu cjelinu, a ovdje donosim samo Gunjačino razmišljanje o razlozima zbog kojih smatra da su se apside nalazile unutar pravokutnog plašta. Također treba naglasiti da je, godinu dana ranije, Gunjača iznio zanimljivu pretpostavku vezanu uz apsidalni prostor bazilike na Crkvini. Zaključio je da zbog nepravilnosti zidova, načina gradnje i rustičnosti same građevine, graditelji nisu bili u stanju sazidati vanjsku apsidu i da su zbog toga, unutar pravokutnog plašta bazilike, uklopili tri pravokutne apside.⁵⁵⁹ U novijem radu Gunjača iznosi i dodatne argumente za koje smatra da idu prilog navedenoj pretpostavci. Naime, analizirajući Marunove bilješke, Gunjača je došao do zaključka da je Marun u jednoj od svojih prvih kampanja naišao na ostatke oltarne ograde i prezbiterialnog dijela srednjovjekovne bazilike, ali ih nije prepoznao jer je smatrao da pripadaju mlađoj arhitekturi tzv. Sv. Luki.⁵⁶⁰ Kao što sam već naveo nekoliko puta Marun je svoja istraživanja započeo unutar srednjeg broda (Sv. Luka) te je na istočnom dijelu pronašao ostatke postolja oltarne ograde *in situ* te dvije podnice koje su se po svojoj strukturi bitno razlikovale; istočno od postolja, unutar svetišta, podnica je bila popločana mramornim pločama (ulomcima sarkofagâ) dok je zapadno od nje, podnica bila *taracana* (napravljena od mješavine opeke, vapna i kamena).⁵⁶¹ Budući da je Marun, *taracanu* podnicu pronašao i izvan Sv. Luke tj. u sjevernom i u južnom brodu bazilike Gunjača je zaključio da je riječ o podnici i o svetištu trobrodne bazilike Sv. Marije i Sv. Stjepana. Međutim Marun je u kasnijim kampanjama uklonio postolje oltarne ograde te danas nije poznato na kojem se mjestu ona nalazila.

558 Gunjača 1953, str. 23-25.

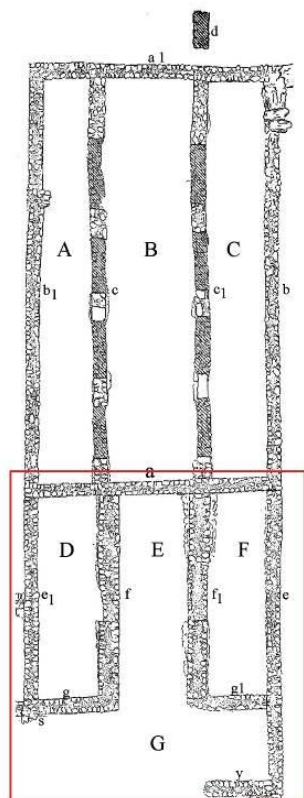
559 Gunjača 1952c, str. 292-295.

560 Usp. Gunjača 1953, str. 24 i Marun 1890, str. 142

561 Usp. Marun 1890 str. 142; Malo niže po crkvi na tri mjesta preostalo je po malo taracana tla, koji je sastojao iz primjese stučene opeke, kamena i vapna...

Gunjača pretpostavlja da je najprirodnije mjesto za oltarnu ogradu ispred istočnih zidova (c i c1) na kojima završavaju lukovi koji su dijelili baziliku na tri broda.⁵⁶²

7

Na pročelni (zapadni) zid bazilike, prema Gunjačinom mišljenju „prislonila se dogradnja“ dviju prostorija (D i F vidi tlocrt 13), i trijema od kojeg su se sačuvala dva zida spojena pod kutem od devedeset stupnjeva (prostorija G). Glavni razlog zbog kojeg on smatra da je riječ o dogradnji jest da istočni zidovi prostorija D, E i F nisu organski vezani s pročelnim zidom **a**, a samim tim ni s prostorijama A, B i C. U Gunjačinoj dokumentaciji je također jasno naznačeno da su zidovi navedenih prostorija samo priljubljeni na pročelni zid (**a**) trobrodne bazilike (vidi tlovrst br. 13). Osim neorganske povezanosti on smatra da ne postoji niti jedan drugi argument na temelju kojega bi se mogao uspostaviti kronološki odnos gradnje između prostorija na zapadnom pročelju i bazilike na istočnom dijelu.

Tlocrt 13; Zapadno pročelje bazilike Sv. Marije i Sv. Stjepana (preuzeto iz: Gunjača, 1953.).

Širina vanjskih bočnih, pročelnih i začelnih zidova prostorija D i F jednaka je širini zidova bazilike, dok su zidovi s unutrašnjih strana obiju prostorija dosta širi (prostorija E). Debljina bočnih zidova prostorije E (zidovi **f** i **f1**) kreće se oko 108 cm, a njihova širina u temeljnoj stopi iznosi čak 190 cm.⁵⁶³ Na bočnim zidovima prostorije E sačuvali su se prolazi čija je širina nešto manja od 3m. F. Radić i Lj. Karaman pretpostavljali su da su prostorije D i F na zapadnom pročelju ostatci dvaju zvonika (vidi tlocrt 13), dok je Gunjača iznio drugačije mišljenje.⁵⁶⁴ Gunjača, naime smatra da zvonici nisu mogli stajati na mjestu današnjih prostorija D i F zbog statičkih razloga. Kao što vidimo na tl. 13 tri vanjska zida na prostorijama D i F puno su tanja od unutrašnjih te takva konstrukcija nije mogla nositi veliku

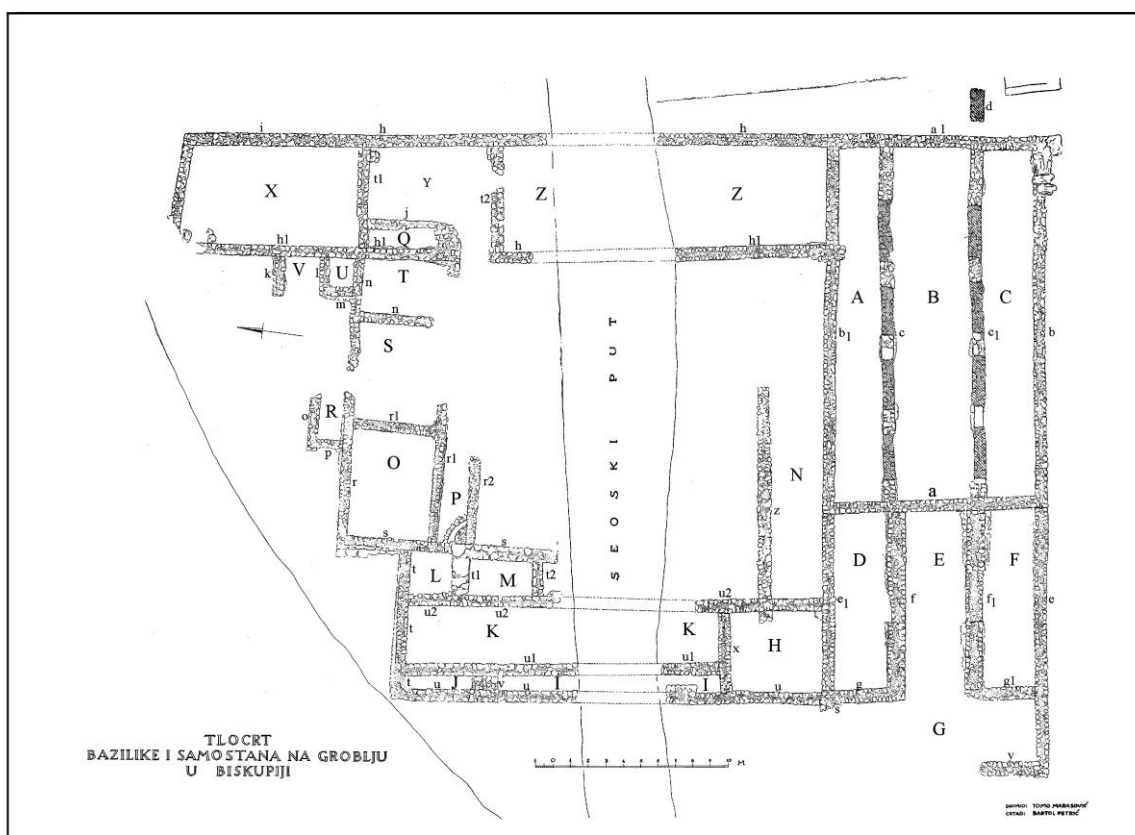
⁵⁶² Također terba navesti podatak da je S. Gunjača provjerio mogu li se dijelovi pluteja pronađenih na Crkvini u Biskupiji ugraditi u postolje oltarne ograde (koje je Marun pronašao) te je zaključio da širina žlijeba za usađivanje odgovara širini pluteja te da su bili dio jedne cjeline. Usp. Gunjača 1953. str. 25

⁵⁶³ Gunjača 1953, str. 23-25.

⁵⁶⁴ Gunjača 1953, str. 27.

zidnu masu koja bi bila viša od bazilike. Zbog toga Gunjača pretpostavlja da se pred pročeljem nalazio samo jedan zvonik i da je stajao na gore opisanim masivnim zidovima tj. iznad prostorije E, ali se nije protezao cijelom dužinom prostorije nego se nalazio ili odmah na ulazu u prostoriju E ili uz pročelni zid bazilike (a) a tlocrtna mu je površina bila kvadratna. Za prostorije D i F u kojima su pronađeni sarkofazi pretpostavlja da su bile u funkciji mauzoleja.

7. 4. Sjeverna dogradnja

Tlocrt 14; Kompleks prostorija sjeverno od bazilike Sv. Marije i Sv. Stjepana (preuzeto iz: Gunjača, 1953.).

Prema Gunačinu mišljenju arhitektonski kompleks koji je, na sjevernoj strani, povezan s bazilikom i mauzolejem, a po sredini razdvojen novovjekovnom prometnicom, bio je samostan i to nekog ženskog reda.⁵⁶⁵ Vanjski zidovi samostana koji su ga povezivali s bazilikom na sjeveroistočnom te mauzolejem na sjeverozapadnom dijelu iste su širine i zidani

⁵⁶⁵ Gunjača 1953, str. 30-31, isto je pretpostavljao i L. Marun usp (usp. Marun 1894, str. 67)

su na isti način kao i oni s kojima se vežu na južnoj strani. Ostale prostorije koje su se nalazile unutar sjevernog kompleksa imaju različitu debljinu zidova, što prema Gunjači, pretpostavlja i njihovu različitu funkciju. Kao glavni argument za svoju pretpostavku o samostanu Gunjača navodi postojanje pravokutnog zatvorenog dvorišta u samom središtu kompleksa. Dodatnu potvrdu pronalazi u Radićevom opisu ovog dijela lokaliteta nastalom krajem 19.st. za vrijeme Marunovih istraživanja.⁵⁶⁶ Ovdje treba naglasiti da je Radić uz navedeni opis dvorišta (*...dočim se kod Sv. Marije jasno opažaju tragovi velika dvorišta. Ono je četvrtasto i prislonjeno bilo uz sjeverno platno crkve. Obkoljeno je sve unaokolo hodnikom, koji je po svoj prilici sačinjavao otvoren trijem na stupiće sa arkadama*) ukazao i na nalaze otkrivene na ovome mjestu (*...Ulomaka stupićâ sa dotičnim nadstupinama izkopalo se veliko mnoštvo između ruševina na tom mjestu. Iza hodnika stoje pak na tri strane priprosti stanovi...*). Na žalost navedene *stupiće* i *nadstupine* ne može se sa sigurnošću identificirati unutar korpusa kamenih nalaza s Crkvine, ali za neke od njih, s određenom rezervom, može se pretpostaviti da su se nalazili u ovom dvorištu, kao što je i Gunjača pretpostavio da pojedini impost kapiteli koje je pronašao u sekundarnoj upotrebi potječu upravo s ovog dijela lokaliteta.⁵⁶⁷ Osim opisa arhitekture i pretpostavke da je riječ o samostanu Gunjača nije ulazio u daljnju raspravu o navedenoj problematici.

7. 5. Rasprava nakon objave rezultata Gunjačinih revizijskih istraživanja

Nakon objave Gunjačinog izvještaja s detaljnim opisom i prve objave tlocrtne snimke arhitektonskog kompleksa, koju se čekalo gotovo 60 godina, te iznošenja novih interpretacija vezanih uz dataciju, oblik i funkciju ovog važnog ranosrednjovjekovnog lokaliteta uslijedile su i prve reakcije. Tako Karaman 1955. godine, izražava neslaganje s Gunjačom u pogledu izgleda svetišta bazilike Sv. Marije.⁵⁶⁸ On ističe da trobrodne bazilike bez istaknute apside nisu zabilježene na području Dalmacije nego samo u Istri,⁵⁶⁹ te pretpostavlja da bi već spomenuti zid *d*, koji je okomito položen prema istočnom začelnom zidu bazilike, mogao biti ostatak pravokutne apside.⁵⁷⁰ Kao glavni argument za svoju pretpostavku Karaman navodi sličnosti tlocrta trobrodne bazilike Sv. Marte u Bijačima i trobrodne bazilike na Crkvini s razlikom da Sv. Marta ima istaknutu pravokutnu apsidu. No Karaman prihvaća Gunjačine

⁵⁶⁶ Gunjača 1958, str. 31; Radić 1895c, str. 93.

⁵⁶⁷ Gunjača 1958, str. 37, sl. 19.

⁵⁶⁸ Karaman 1955, str. 209-219.

⁵⁶⁹ Karaman 1955, str. 214.

⁵⁷⁰ Karaman 1955, str. 214.

pretpostavke vezane uz funkciju prostorija koje se nalaze na zapadnom pročelju bazilike Sv. Marije kao i prijedlog da se na pročelju nalazio samo jedan zvonik.⁵⁷¹ Međutim, za ostatke arhitekture koji se nalaze sjeverno od bazilike ostaje pri svojoj prvotnoj pretpostavci da je riječ o dvoru hrvatskog biskupa, jer da je u pitanju samostanski kompleks, kao što to Gunjača predlaže, on bi sigurno bio spomenut u povijesnim dokumentima.⁵⁷² U odgovoru na Karamanove kritike Gunjača dodatno argumentira svoje ranije izneseno mišljenje o obliku apside, zapadnom pročelju i dogradnji sa sjeverne strane bazilike,⁵⁷³ te decidirano tvrdi da ostatak zida *d* ispred začelja bazilike nije ostatak pravokutne apside.

Navedene Gunjačine argumente, krajem sedamdesetih godina 20. stoljeća, u okviru tipološko-morfološke razrade predromaničke arhitekture T. Marasović u potpunosti prihvaća.⁵⁷⁴ On navodi da se uz baziliku na Crkvini nalazi samostan s klaustrom, a baziliku sv. Marije definira kao trobrodnu longitudinalnu građevinu s trima upisanim izduženim pravokutnim apsidama i tragovima zvonika na zapadnom pročelju.⁵⁷⁵

Detaljniju rasčlambu arhitektonskog kompleksa na Crkvini u Biskupiji nakon Gunjače donosi V. Gvozdanović (V. P. Goss). Goss iz ostataka arhitekture prvi iščitava povijesni kontekst u kojem je bazilika nastala ukazujući na karolinške (zapadne) utjecaje,⁵⁷⁶ koji se očituju u pojavi zapadnog aneksa odnosno *westwerka* u formi dvokatnog dodatka s zvonikom.⁵⁷⁷ Također naglašava da je pojava zapadnih dogradnji karakteristična za vladarske zadužbine te se na Crkvini ona može tumačiti kao potvrda Gunjačine teze o vladarskom maozoleju.⁵⁷⁸ U svojoj kasnijoj monografiji o predromaničkoj arhitekturi Goss se još jednom opširnije osvrnuo na arhitektonski sklop na Maloj i Velikoj Crkvini.⁵⁷⁹ Opisujući arhitekturu bazilike navodi da je riječ o građevini s ravnim istočnim završetkom, dvokatnim *westwerkom* i poprečnim trijemom, pretpostavivši da skup zgrada na sjevernoj strani pripada samostanu. Zidovi *westwerka* nisu organski vezani za zidove crkve nego su povezani sa zidovima

571 Karaman 1955, str. 217.

572 Karaman 1955, str. 217-218.

573 Gunjača 1956b, str. 21-32.

574 Marasović 1978, str. 16, T. IV 64, 67. Ovdje treba naglasiti da je T. Marasović sudjelovao u revizijskim istraživanjima S. Gunjače na Crkvini u Biskupiji te da je izradio svu arhitektonsku dokumentaciju vezanu uz istraživanja 1950. i 1951. godine. (usp. Gunjača 1953, str. 18 i tlocrtni planovi).

575 Marasović 1978, str. 64, T. XLIII, 93.

576 Goss (Gvozdanović) 1978, str. 133-148.

577 Goss (Gvozdanović) 1978, str. 135.

578 Goss (Gvozdanović) 1978, str. 139.

579 Goss 2006, str. 165-167.

samostana, no Goss naglašava da nema razlike u strukturi zidova niti na jednoj građevini unutar kompleksa. Bočne prostorije *westwerka* u funkciji su grobnih komora. Pristup galeriji na prvom katu *westwerka* moguć je jedino iz samostana. Zidovi između prizemnog prolaza i pogrebnih prostorija vrlo su debeli, što upućuje na to da je nad sredinom bio neki istaknuti pokrov ili toranj. Crkveni su svodovi bili poduprti pravokutnim stupcima, a crkvu je vjerojatno natkrivao jedinstven zabatni krov, koji je počivao neposredno na svodovima. Na kraju zaključuje da su na Crkvini rezidirali hrvatski vladari te da je *westwerk* nesumnjivo u funkciji mauzoleja.⁵⁸⁰ Gossovo mišljenje o *westwerku* u svojim je prvim radovima prihvatio i dodatno razradio M. Jurković ukazujući na značajne franačke utjecaje na sakralnu arhitekturu na našim prostorima. Ovaj autor zaključio je da je i arhitektura na Crkvini nastala pod jakim franačkim utjecajem, a za zapadni dio crkve pretpostavio da je riječ o *atrofiranom westverku*.⁵⁸¹ Desetljeće i pol kasnije Jurković vrlo opširno raspravlja o franačkom (karolinškom) utjecaju na arhitekturu u Istri, u bizantskim gradovima Dalmacije i u Hrvatskoj Kneževini.⁵⁸² Smatra da se analizom arhitekture može najbolje procijeniti koliko su inovacije proizišle iz jednog logičkog „lokalnog“ stilskeg razvoja, a koliko su pristigle pod utjecajima izvana.⁵⁸³ Primjenjujući taj kriterij na arhitekturu s područja Istre, Bizantske Dalmacije i Hrvatske kneževine, odnosno razlučujući „lokalna“ i karolinška arhitektonska obilježja izdvaja novonastale građevine na navedenom prostoru.⁵⁸⁴ Kada je u pitanju teritorij Hrvatske Kneževine treba imati na umu da upravo posredstvom Franaka, iz područja Akvileje, dolazi do pokrštavanja Hrvata. Ovo je važno istaći zbog činjenice da i arhitektonski objekti koji se grade nastaju pod utjecajem onog arhitektonskog stila koji je zastupljen na području iz kojeg dolaze misionari.⁵⁸⁵ To se u prvom redu odnosi na novoizgrađene sakralne objekte - na Crkvini u Biskupiji i Crkvini u Gornjim Koljanim te na obnovljene starokršćanske crkve poput Sv. Marte u Bijaćima (ili Sv. Bartula u Galovcu). Takve objekte Jurković naziva „misionarskom“ arhitekturom (**usp. sl. 116**). Baziliku Sv. Marije i Sv. Stjepana u Biskupiji Jurković prikazuje kao najreprezentativniji primjer takve arhitekture, kao trobrodnu baziliku s tri apside upisane u začelnom zidu, s *westwerkom* na zapadnoj strani, unutar kojeg se još od ranog 9. stoljeća nalazio mauzolej hrvatskih vladara.

580 Goss 2006, str. 167.

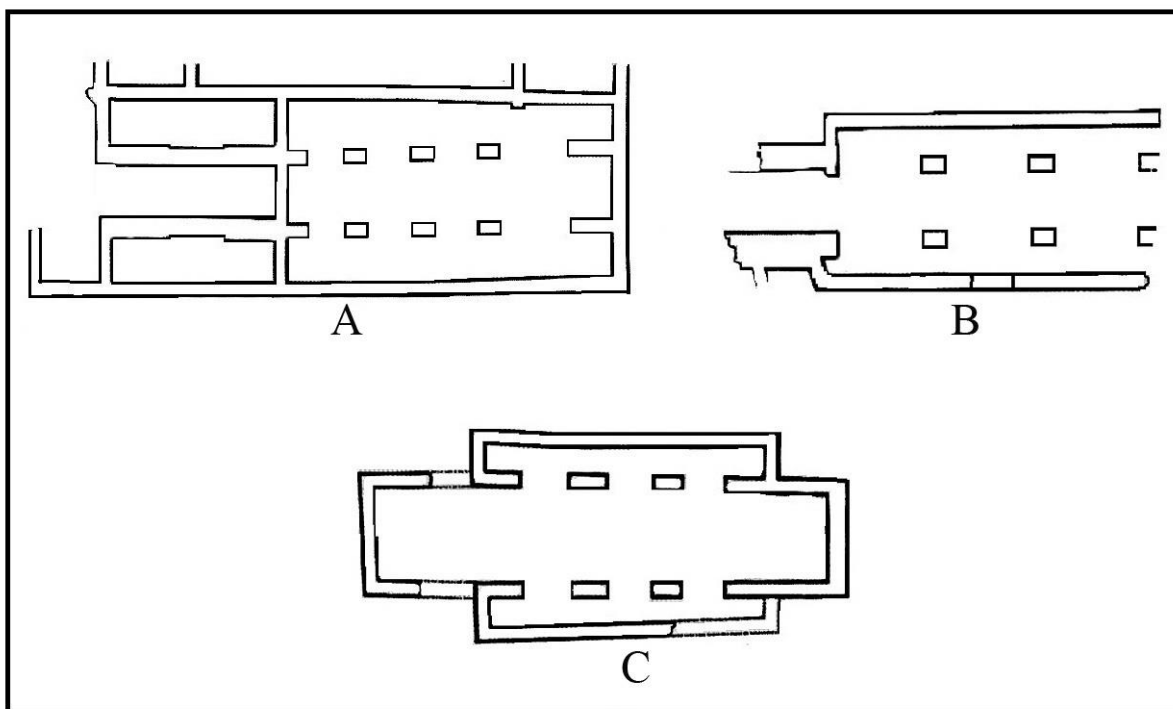
581 Jurković 1987, str. 61-86.

582 Jurković 2000, str. 164-189.

583 Jurković 2000, str. 164.

584 Jurković 2000, str. 164-189.

585 Jurković 2000, str. 181.

Sl. 116; Tlocrtni prikaz arhitekture: A- bazilike Sv. Marije i sv. Stjepana u Biskupiji; B - bazilike s Crkvine u Gornjim Koljanima; C - bazilika Sv. Marte u Bijaćima.

Za ovaj tip arhitekture pronalazi analogije na području Istre, sjeverne Italije i južne Švicarske, dakle na području koje je pod jurisdikcijom akvilejskog patrijarha.⁵⁸⁶

S Jurkovićem se u potpunosti slaže i N. Jakšić koji prihvaća Gunjačin tlocrt bazilike i pretpostavlja da se o mauzoleju brinula redovnička zajednica koja je boravila u sjevernoj dogradnji. Kao glavnu analogiju trobrodnoj bazilici na Crkvini Jakšić navodi trobrodnu baziliku u Guranu u Istri.⁵⁸⁷

Poptuno različito od prethodnih autora o redoslijedu izgradnje pojedinih objekata, izgledu svetišta te funkciji arhitektonskog kompleksa na sjevernoj strani lokaliteta razmišlja A. Milošević. Svoje prve interpretacije arhitekture na lokalitetu Crkvina u Biskupiji Milošević objavljuje u publikacijama nastalim povodom izložbe *Hrvati i Karolinzi*.⁵⁸⁸ On pretpostavlja da se na temelju Gunjaćinih istraživanja može utvrditi da zidovi „narteksa“ nisu konstruktivno (organski) vezani uz perimetralne zidove crkve te na osnovu toga izvodi zaključak da "narteks" može biti stariji ili mlađi od crkve.⁵⁸⁹ U pretpostavljenom kronološkom slijedu

⁵⁸⁶ Jurković 2000, str. 183.

⁵⁸⁷ Jakšić 2000, str. 198-199.

⁵⁸⁸ Milošević 2000a, str. 106-161.

⁵⁸⁹ Milošević 2000a, str. 123.

razvoja arhitekture najprije navodi malu starokršćansku nekropolu, iznad koje se tijekom 8. st., formiralo groblje na redove. Nakon toga su presvođene, po njegovu mišljenju izvorno starokršćanske grobnice preuporabljene, a u središnjem dijelu, iznad njih, sagrađen je, u prvoj polovici 9. st. mauzolej (ili grobna kapela) kao jednostavna pravokutna građevina. Ta je građevina stupovima bila uzdužno podijeljena na tri dijela, a grobovi u sarkofazima nalazili su se u bočnim brodovima.⁵⁹⁰ Potom je uz istočni zid mauzoleja sagrađena trobrodna crkva posvećena sv. Mariji, a nakon toga sa sjeverne strane crkve dograđuje se i samostan. I ovaj se autor slaže da se arhitektura zapadnog pročelja crkve može promatrati u kontekstu karolinškog utjecaja navodeći primjer iz Flonheima.⁵⁹¹

Milošević međutim ubrzo mijenja mišljenje i iznosi nove pretpostavke bitno različite od prethodnih. Analizirajući naknadno pronađeni tlocrt iz 1890. godine, koji se u međuvremenu zagubio te nije bio poznat drugim autorima,⁵⁹² Milošević zaključuje da je bazilika na Crkvini bila trobrodna građevina, podijeljena s dva reda masivnih pilona, a na istočnoj strani nalazile su se tri apside; dvije bočne su bile pravokutne, a srednja istaknuta i polukružna (vidi sl. 105 A). Sjevernu dogradnju uz baziliku interpretira kao vladarski dvor sagrađen prije sredine 9. st. koji je u toj funkciji ostao do sredine 11. st. kada se crkva sv. Marije pretvara u stolnu crkvu hrvatskog biskupa.⁵⁹³ Cijeli kompleks postaje biskupsko sjedište i u toj je funkciji do kraja 13. st. tj. do osnivanja kninske biskupije kada se gradi nova katedrala na Kapitolu kod Knina. Dogradnju na zapadnom pročelju bazilike Milošević tumači na način da su prostorije u prizemlju služile kao mauzolej hrvatskih vladara, a one na katu kao privatna vladarska kapela (*westwerk*). Vrijeme nastanka zapadne dogradnje datira u prva desetljeća 9. st.

Nešto kasnije Milošević ponovo mijenja mišljenje te iznosi nove pretpostavke o obliku apside, pozivajući se ponovo na pronađeni tlocrt iz 1890. godine,⁵⁹⁴ a sjevernu dogradnju uz baziliku sada interpretira isključivo kao vladarski dvor koji je u funkciji od 9. do 11. stoljeća, te ju više ne povezuje s rezidencijom hrvatskog biskupa.⁵⁹⁵

590 Milošević 2000a, str. 123. Kao analogiju navodi kriptu u crkvi Saint-Germain u Auxerru.

591 Milošević 2000a, str. 123.

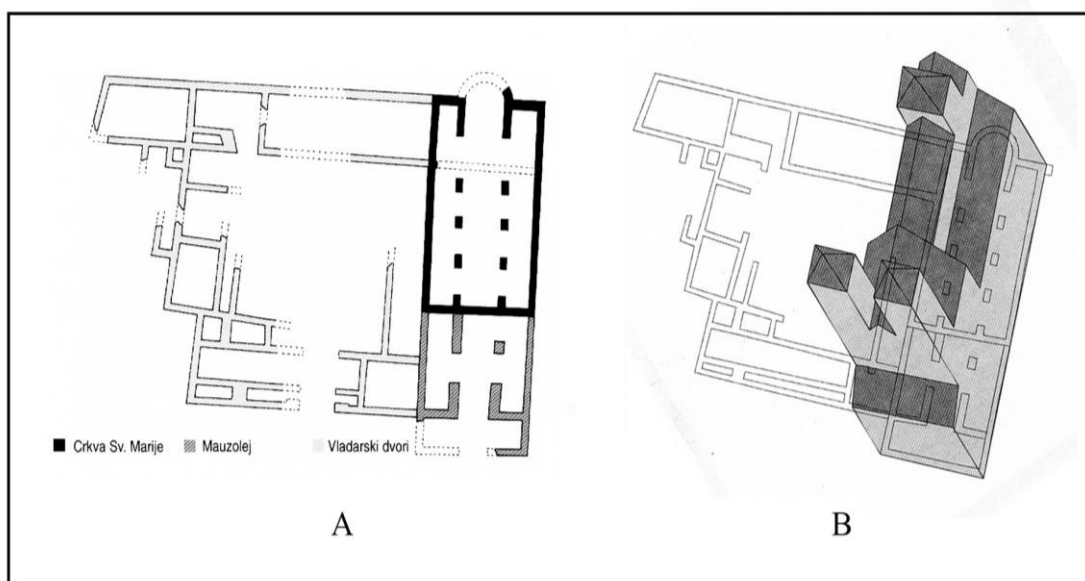
592 Usp. Milošević 2000, str. 124; Mirnik 2004, str. 206-207. Ovaj tlocrt iz 1890. godine objavljen je i kod I. Mirnika i kod A. Miloševića nepotpuno, naime, za potrebe tiska, s njega su uklonjene (ili barem nisu vidljive) naknadno nadocrtane apside kojima je postojeći tlocrt nadopunio vjerojatno sam Marun.

593 Milošević 2002a, str. 17-23. Pretpostavljeni Miloševićev tlocrt (Milošević 2002a, str. 10) usporedi s Gunjačinićem koji se nalazi s unutarnje strane prednje korice vodiča.

594 Milošević 2002b, str. 200-207; Milošević 2002b, str. 201. O problematici vezanoj uz polukružnu apsidu vidi opširnije Milošević 2002b, str. 206. bilj. 17.

595 Milošević 2002b, str. 205.

Posljednja razmišljanja vezana uz arhitekturu bazilike sv. Marije na Crkvini Milošević donosi 2009. godine kada objavljuje i aksonometrijsku rekonstrukciju crkve.⁵⁹⁶ Ovom rekonstrukcijom predložen je novi izgled crkve s dva zvonika na pročelju i s kupolom, koja se uzdizala iznad svetišta na istočnoj strani (vidi **sl. 117 B**). Tu najnoviju pretpostavku ne temelji na analizi arhitektonskih ostataka, niti ju uopće argumentira uz napomenu da će o tome naknadno raspravljati na drugome mjestu.⁵⁹⁷ Kao glavnu analogiju kojom nastoji potkrijepiti novi prijedlog rekonstrukcije navodi crkvu sv. Marije i Marka na otoku Reichenau na Bodenskom jezeru.⁵⁹⁸

Sl. 117; Tlocrtni prikaz arhitekture bazilike Sv. Marije i sv. Stjepana u Biskupiji prema A. Miloševiću; A - bazilike s istaknutom polukružnom apsidom (preuzeto iz Milošević 2002, str. 203.); B - bazilika s dva zvonika i kupolom (preuzeto iz Milošević, Peković, 2009, str.156 sl.157.).

U svojim dosadašnjim radovima u kojima sam se bavio problematikom klesarskih radionica na Crkvini u Biskupiji došao sam do zaključka da je vrlo vjerojatno *Radionica Majstora koljanskog pluteja* koja je izradila prvu oltarnu ogradu (i ostale dijelove crkvenog namještaja i arhitektonske dekoracije) na Crkvini u Gornjim Koljanima i bazilici Sv. Marije i Sv. Stjepana u Biskupiji ujedno izgradila i crkve na oba lokaliteta (bez zapadne dogradnje).⁵⁹⁹ Budući se svetište na crkvi u Gornjim Koljanima nije sačuvalo predložio sam rekonstrukciju prema opisu samoga istraživača P. Stanića koji je naveo da je *svetište je bilo sa dva zida razdijeljeno*

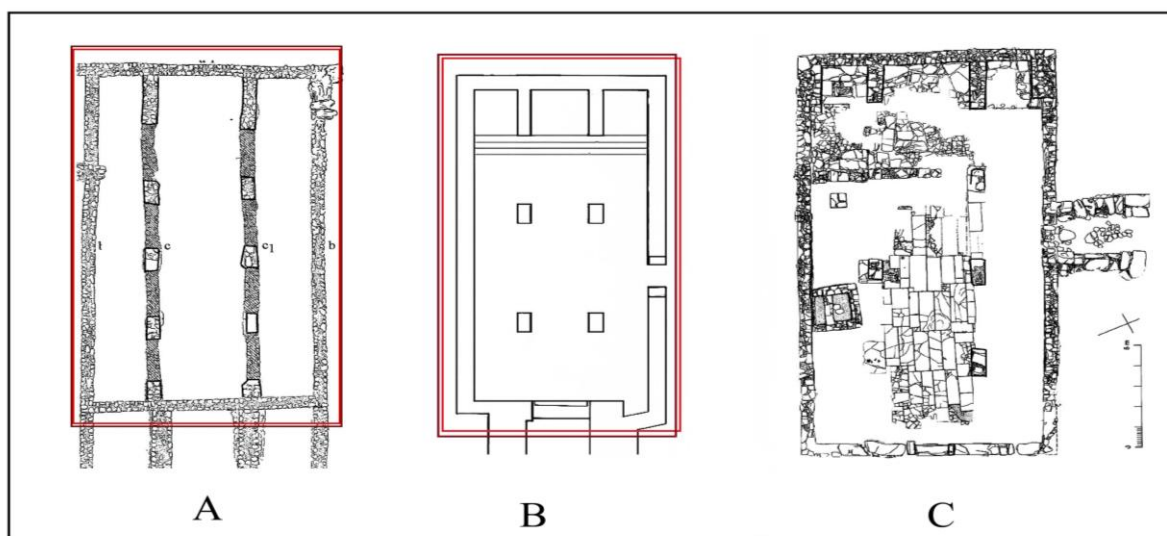
⁵⁹⁶ Milošević, Peković 2009, str. 155-156, sl. 157 a i b.

⁵⁹⁷ Milošević, Peković 2009, str. 155.

⁵⁹⁸ Milošević, Peković 2009, str. 156, sl. 158.

⁵⁹⁹ Jurčević 2009, str. 56-58, 68-69.

na tri dijela, koja su bila jednako duga t.j. 3 m. ali nisu bila jednako široka, jer sjeverni je prostor širok 1, 44 m, srednji 1,80, a južni 1,58.”⁶⁰⁰ Iz ovog opisa sasvim je jasno da je crkva završavala ravnim zidom i trodijelnim svetištem i ako ga usporedimo s gore navedenim Gunjačinim opisom vidjet ćemo da obje crkve imaju jednako pravokutno trodijelno svetišće zatvoreno ravnim zidom s najmanjom prostorijom na sjeveroistočnom dijelu kod obje crkve. Raspored pilona kod obje crkve prati širinu pregradnih zidova svetišta, iz čega proizlazi da su i bočni brodovi različitih dimenzija, tj. južni je veći od sjevernog. Ova podudarnost u izgradnji nije slučajna, a ako tome još dodamo i činjenicu da ih je ista klesarsku radionica opremila namještajem u prvoj fazi, onda se nameće zaključak da je ona izgradila i obje crkve. Stoga smatram da je Gunjača dobro pretpostavio da je najstarija faza izgradnje na Crkvini u Biskupiji nepravilna pačetvorina s ravnim začelnim zidom na istočnoj strani. Također, arhitektura trobrodne bazilike u Guranu, koja je svojim oblikom i načinom gradnje najbližnja crkvama u Biskupiji i Koljanima potvrđuje Jurkovićevu pretpostavku da su misionari s područja Istre i sjeverne Italije zapravo nosioci promjena koje se uočavaju na novosagrađenim sakralnim objektima u vrijeme karolinške dominacije (vidi **sl. 118**).⁶⁰¹

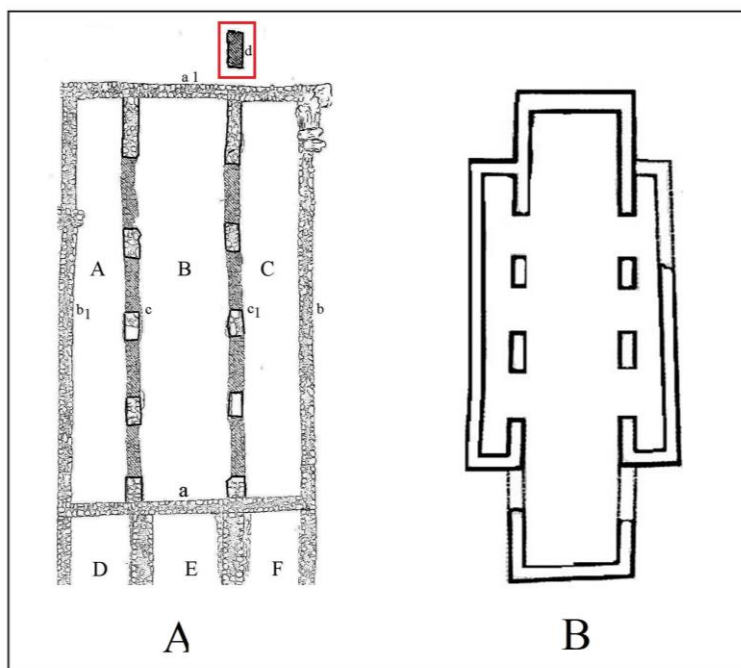
Sl. 118; Tlocrtni prikaz trobrodних bazilika; A – Crkvina u Biskupiji; B – Crkvina u Gornjim Koljanima; C- Guran (tlocrt preuzet iz Jurković, Terrier, Marić, 2008, Slika 2. crtež: M. Berti, I. Plan, D. Burnand)

600 Stanić 1892, str. 75.

601 Sličnosti trobrodne bazilike Sv. Marije i Sv. Stjepana u Biskupiji s trobrodnom bazilikom u Guranu osim u trobrodnoj podjeli masivnim pilonima, trodijelnom svetišću, rustičnoj izgradnji i po tome što su i u Guranu podnice bočnih brodova izrađene u tehnici opus spicatum, a velikim kamenim pločama popločen je središnji brod i svetišće (Usp. Jurković, Terrier, Marić 2008, str. 113) kao što su i u Biskupiji podnice u svetišću i u brodovima izrađene od različitog materijala.

7. 6. Problem pravokutne apside i zida *d* ispred začelnog (istočnog) zida bazilike na Crkvini.

Kao što sam već naveo jedan od problema oko kojega se nisu složili Lj. Karaman i S. Gunjača bio je i oblik svetišta bazilike na Crkvini. Karaman je, za razliku od Gunjače, smatrao da je bazilika na Crkvini imala istaknutu pravokutnu apsidu kao crkva Sv. Marte u Bijaćima (sl. 119 B). Karamanov glavni argument za tu pretpostavku bio je ostatak zida *d* ispred začelnog zida

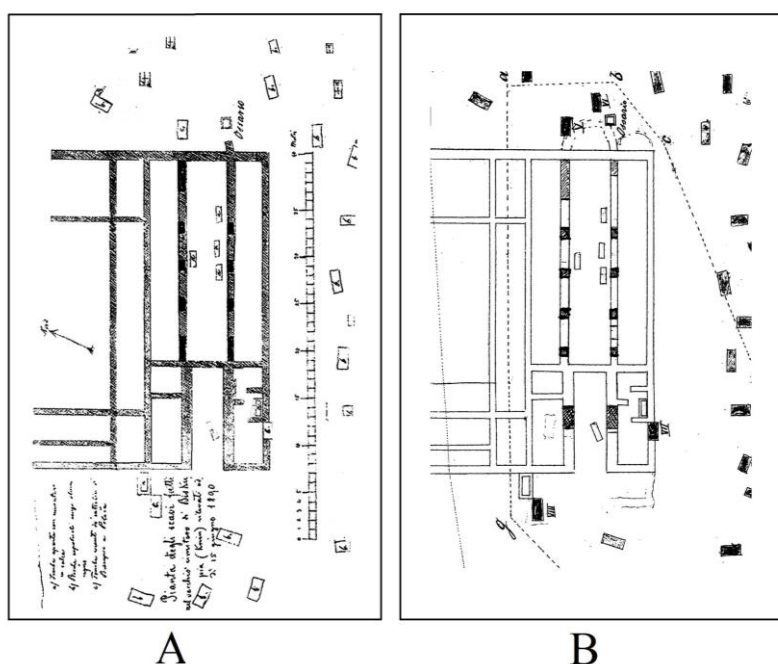
bazilike u Biskupiji (sl. 119 A, uokviren crvenom bojom). Gunjača je osporavao Karamanovu pretpostavku navodeći da zid *d* nije vezan sa začelnim zidom bazilike te da s njom nema nikakve veze. Moram priznati da Gunjačin argument nije uvjerljiv jer zid *d* je morao imati poveznicu s ostalom arhitekturom iz razloga što nije mogao stajati sam za sebe.

Sl. 119 ; Tlocrtni prikaz trobrodних bazilika; A - Sv. Marija i Sv. Stjepan u Biskupiji; B - Sv. Marta u Bijaćima (B)

Zid *d* se sačuvao u dužini od 180 cm i širini od 80 cm, a udaljen je od ostale arhitekture 80 cm. Prema načinu zidanja i vrsti kamena koji je u njega ugrađen ne razlikuje se od ostale arhitekture. Njegov završetak na istočnoj i zapadnoj strani je nasilno prekinut tako da mu ne znamo prave dimenzije ni funkciju. S obzirom na položaj koji sugerira da ide u pravcu južnog zida srednjeg broda (zid *c1*) moglo bi se zaključiti da je Karaman u pravu. Da bi potvrdili tu pretpostavku trebali bi znati postoji li slična konstrukcija, paralelna sa zidom *d*, koja se spušta prema sjevernom zidu srednjeg broda (zid *c*). Nažalost, Gunjača o tome ne donosi nikakve podatke. Postoje i suprotni argumenti koje bi trebalo uvrstiti u raspravu. Naime, usporedimo li tlocrtni prikaz arhitekture crkve Sv. Marte s istim prostorom na Crkvini u Biskupiji vidjet ćemo da je prostor ispred pravokutne apside kod Sv. Marte otvoren prema srednjem brodu

dok je na Crkvini zazidan čime se osporava mogućnost pravokutne apside. Zid **d** je mogao imati i drugu funkciju jer se prema ostacima žbuke na jugoistočnom uglu zida **a1** jasno vidi da se arhitektura nastavlja prema jugu (na ovome dijelu nije napravljena konzervacija). Prema tome moguće je da je zid **d** dio neke građevine koja se nalazila izvan zidova bazilike. Stoga bih problem pravokutne apside ili mogućih prostorija na jugoistočnom dijelu bazilike ostavio otvorenim. Možda će buduća revizijska istraživanja dati konkretniji odgovor na ovo pitanje.

7. 7. Problem polukružne apside i zida d ispred začelnog (istočnog) zida bazilike na Crkvini

Tezu o polukružnoj apside, kao što sam već naveo, zastupali su Marun i Bulić, a ponovo ju je aktualizirao A. Milošević na temelju pronađene skice zagubljenog tlocrta koji Marun dao izraditi 1890. godine (vidi sl. 120 A).⁶⁰²

Sl. 120; Tlocrtna snimka Crkvine u Biskupiji iz 1890. g: A - iz arhiva Mhas-a (preuzeto iz Milošević 2002 str. 201); B - tlocrtna snimka iz 1890, arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu

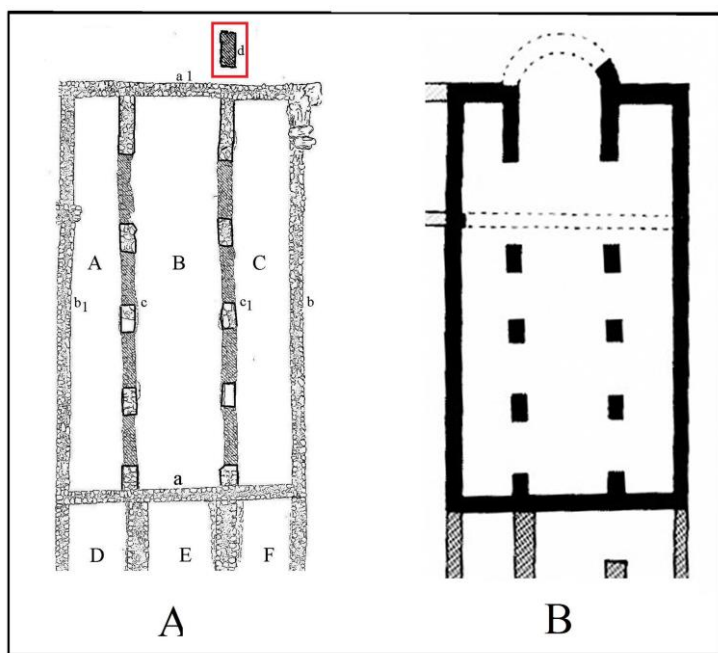
Navedena skica koju je Milošević objavio (sl. 120 A) gotovo je identična tlocrtnoj snimci arhitekture s Crkvine iz 1890. koju je pronašao I. Mirnik u Arheološkom muzeju u Zagrebu (sl. 108 B), samo je kod Miloševića arhitektura obojena crnom bojom. Jedine razlike koje se uočavaju na ova dva tlocrta su na istočnom dijelu arhitekture tlocrta B (sl. 120) gdje su prostoručno ucrtane dvije apside te na zapadnom dijelu gdje je na isti način ucrtan zid trijema. Ove crteže povezao bih s podatkom iz Marunova dnevnika u kojem on navodi: *Bio sam u*

⁶⁰² Milošević 2002b, str. 206 bilj. 17. Milošević navodi da je skicu pronašao u Arhivu Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (usp. Milošević 2002b, str. 200-207; Milošević 2002a, str. 11-14).

*Biskupiji i sravnjivao nacrt Radićev sa odkopanim sgradjam i našao ga netočna, te ga sam preinačio.*⁶⁰³ Zanimljivo je da je zid trijema potvrđen Gunjačinim revizijskim istraživanjima te je na tlocrtu iz 1953. taj prostor označen slovom G. Međutim dvije apside s navedene skice nisu potvrđene revizijskim istraživanjima kao ni apsida koja je naznačena na tlocrtu koji je publicirao Milošević. Na Gunjačinom tlocrtu na tome mjestu ne nalazi se ništa (usp. **sl. 121 A i B**). Istočno se nalazi zid **d**, a zapadno zid **a1** odnosno začelni zid koji zatvara trodijelno svetište. Stoga iznenađuje Miloševićev prijedlog za izgled svetišta jer se ne slaže ni s

tlocrtnom skicom iz 1890. godine, koju je on objavio, ali ni s Gunjačinim tlocrtom (usp. **sl. 121 A i B**).

Sl. 121; Tlocrtni prikaz arhitekture na Crkvini u Biskupji; A- prema S. Gunjači; B - A. Miloševiću

Milošević u potpunosti zanemaruje začelni zid **a1** na mjestu gdje on zatvara srednji brod, a taj je zid prisutan kao nepobitna činjenica na tlocrtima iz 1890. i 1953. godine (usp. **sl. 120 i 121**). Milošević također zanemaruje odnos zida **d** i polukružne apside. Pretpostavljam da ukoliko se polukružni dio arhitekture s tlocrta iz 1890. godine, koji je objavio Milošević, odnosi na apsidu onda bi ona mogla pripadati arhitekturi reducirane građevine iz sredine 13. st. tzv. sv. Luki, te je mogla biti razgrađena u Marunovim istraživačkim kampanjama nakon 1890. godine, kada je u potpunosti razgrađen i ostatak spomenute crkve. Budući da su vanjski zidovi sv. Luke sjeli na arhitekturu srednjeg broda starije bazilike moguće je da su njeni graditelji nadogradili i apsidu te su tom prilikom probili zid **d** i na taj način ga odvojili od

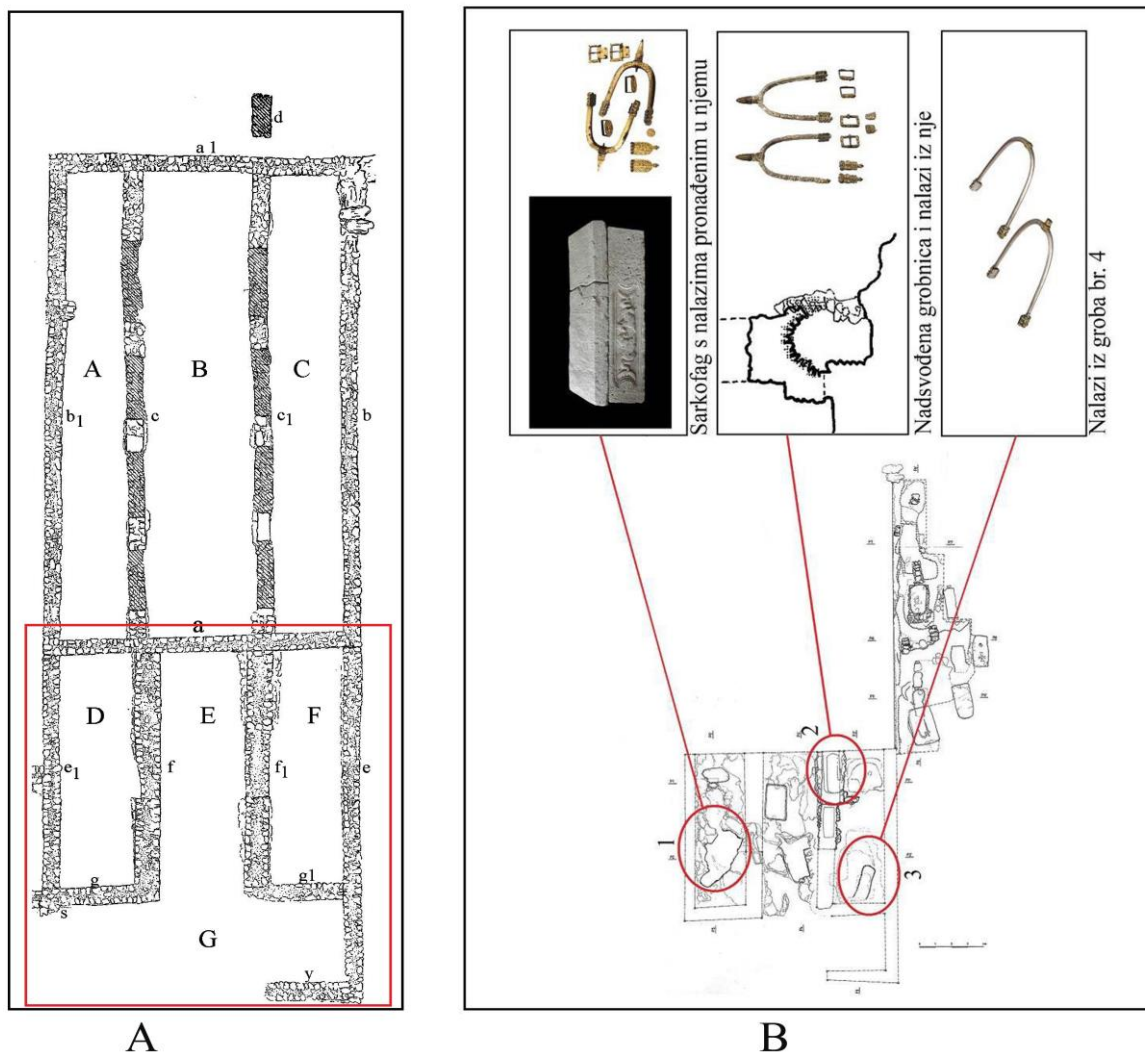
603 Marun 1998, str. 34 (Biskupija-Crkvina 12. 06. 1891.).

ostatka starije arhitekture. Stoga se ne bih složio s Miloševićevim prijedlogom da je trobrodna bazilika sv. Marije i sv. Stjepana imala istaknutu polukružnu apsidu. Međutim, u potpunosti se slažem s Miloševićevim prijedlogom položaja oltarne ograde (vidi **sl. 121 B**) iz razloga što se oltarna ograda i kod sličnih građevina u Koljanima ili Guranu nije nalazila odmah ispred svetišta, kako je to za Crkvinu u Biskupiji predlagao S. Gunjača.

7. 8. Problem izgradnje i funkcije prostorija na zapadnom pročelju bazilike na Crkvini u Biskupiji

O prostorijama koje se nalaze na zapadnom pročelju ispred trobrodne bazilike na Crkvini u Biskupiji, raspravljao sam ovdje u više navrata te iznio mišljenja gotovo svih autora koji su se bavili tom problematikom neovisno o tome je li tema bila arhitektura, skulptura ili grobovi i grobni nalazi pronađeni unutar njih. U opsežnoj literaturi prevladavajuće je mišljenje da se na pročelju nalazio samo jedan zvonik koji je stajao na masivnim zidovima **f i f1** tj. iznad prostorije **E** dok su sjeverna i južna (**D i F**) služile kao prostorije za ukop elitnih slojeva društva s tog područja (vidi **sl. 122 A**).⁶⁰⁴ I sam se slažem s navedenim mišljenjem ali bih prije konačnog zaključka iznio razloge zbog kojih podržavam takvu pretpostavku. Najstariji kulturni sloj pronađen ispod zapadnih prostorija su grobovi s franačkim nalazima (sarkofag s hipokampima, zidana grobnica i grob u drvenom sanduku), a ostatci tih grobova pronađeni su prilikom revizije 2000. godine (vidi **sl. 122B**).

⁶⁰⁴ Budući da Milošević nije obrazložio svoje pretpostavke o postojanju dvaju zvonika i kupole na temelju arhitektonske analize smatram da ne bi bilo prikladno raspravljati o ovoj temi.

Sl. 122; A - tlocrtni prikaz trobrodne bazilike i zapadnog pročelja (uokviren crvenom bojom); B - prikaz arhitekture i grobova ispod prostorija na zapadnom pročelju nakon revizije 2000. godine.

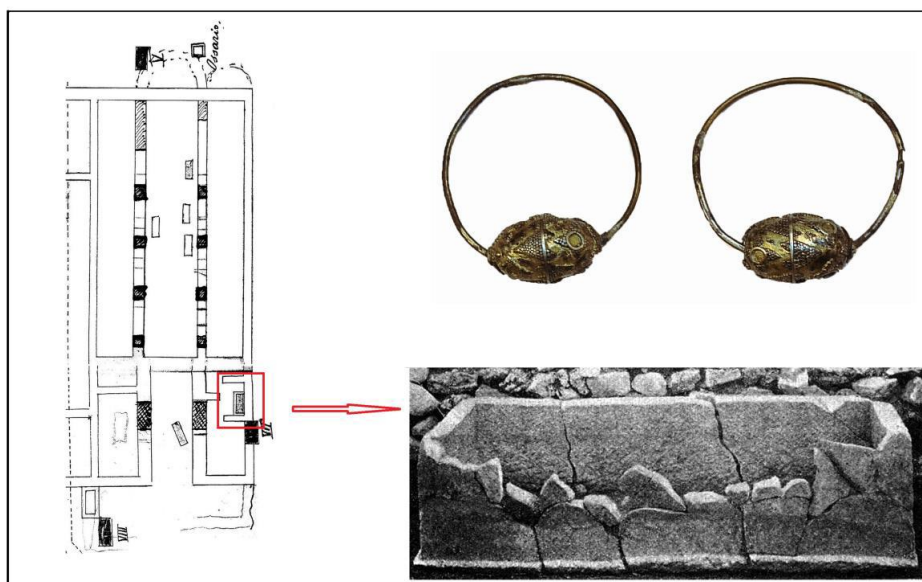
Istom kulturnom sloju pripadaju i grobovi otkriveni na širem području lokaliteta Crkvina jer sadrže slične nalaze kao i grobovi ispod zapadnog pročelja (vidi **sl . 123**).

Sl.123; Tlocrtni prikaz lokaliteta Crkvina s grobovima koji pripadaju tzv. horizontu Biskupija Crkvina

Navedeni grobovi mogu se datirati u zadnja desetljeća 8. stoljeća do 20-tih godina 9. stoljeća te pripadaju sloju koji je u znanstvenoj literaturi poznat kao *horizont Biskupija Crkvina*. Prethodno sam već opširnije raspravljao o tome zašto pretpostavljam da svi oni prethode nastanku arhitektonskog sklopa. Glavna poveznica između ukopa i izgradnje bazilike jest upravo kameni sarkofag (vidi **sl. 122 B**). Sarkofag s hipokampima povezuje se s djelovanjem klesarske *Radionice Majstora koljanskog pluteja* za koju pretpostavljam da je izgradila prvu oltarnu ogradu kao i trobrodnu baziliku (bez narteksa) na Crkvini, a prema nalazima koji iz njega potječu pretpostavljam da se to dogodilo u vrijeme najintenzivnijih odnosa Franačkog

carstva i Kneževine Hrvatske.⁶⁰⁵ Savim različit položaj i odnos prema arhitekturi narteksa ima drugi tzv. spaljeni sarkofag koji je, prema Marunovim riječima pronađen na podnici južne prostorije ograđen s dva tanka zida.⁶⁰⁶ Marunov navod potvrđuje i tlocrt iz 1890. godine na kojem je ucrtan spomenuti sarkofag (vidi **sl. 124**). U sarkofagu i ispod njega pronađena je po jedna velika jednojagodna srebrna pozlaćena sljepoočnica. Sljepoočnice čine par, a pripadale su pokojnici koja je izvorno bila pokopana u sarkofagu. Ovakav nakit ne pojavljuje se prije zadnje trećine 9. stoljeća, a u uporabi je tijekom cijelog 10. i u prvoj polovini 11. stoljeća.⁶⁰⁷ Sama činjenica da se sarkofag nalazio na podnici svjedoči da je ukop izvršen u vrijeme kad je uz baziliku već bio dograđen narteks sa zvonikom, a prema nalazima u njemu, možemo pretpostaviti da se to dogodilo najranije u zadnjoj trećini 9. stoljeća.

Sl.124; *Položaj spaljenog sarkofaga unutar južne prostorije narteksa i nalazi iz njega.*

Budući da znamo da je u zadnjoj trećini 9. stoljeća na Crkvini u Biskupiji djelovala *Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira* koja je otprilike u isto vrijeme sagradila i crkvu sv. Spasa na vrelu Cetine sa zvonikom na pročelju (ili reduciranim *westwerk*om) možemo pretpostaviti da je ova radionica mogla sagraditi i zvonik na Crkvini u Biskupiji. U prilog toj pretpostavci može se navesti da su na Crkvini pronađena i dva impost kapitela (s pripadajućim stupovima) koje je izradila *Dvorska radionica*, a oni su se mogli nalaziti upravo

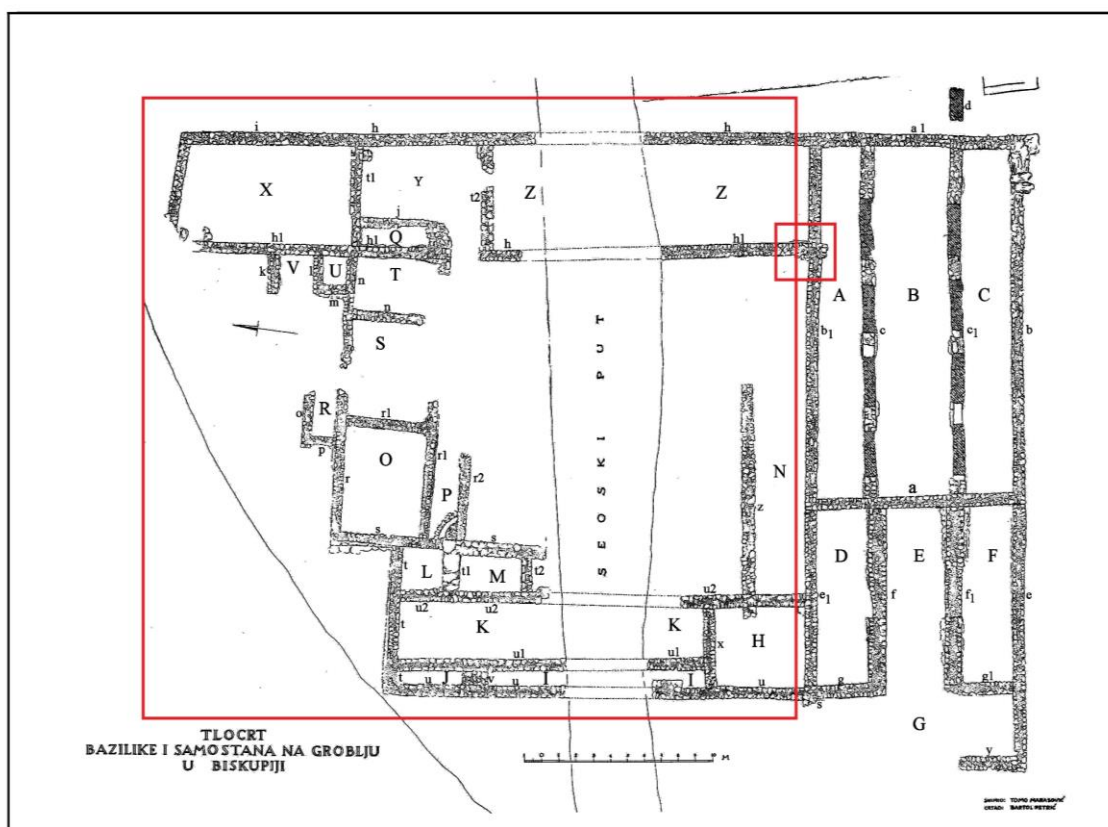
605 U poglavlju o Klesarskoj radionici Majstora koljanskog pluteja detaljno sam obrazložio zašto smatram da je sarkofag ukopan prije izgradnje narteksa.

606 Marun 1998, str. 28.

607 Petrincec 2009, str. 208-212.

na zvoniku. Dakle za prostorije **D, E, F i G** koje se nalaze na zapadnom pročelju ispred trobrodne bazilike pretpostavljam da su nastale u vrijeme djelovanja *Dvorske radionice* na Crkvini te da se od tada (nakon 879. godine) ovaj prostor može nazivati mauzolej. Za razliku od toga grobove koji pripadaju horizontu Biskupija Crkvina ne možemo smatrati ukopima unutar mauzoleja premda su oni (najvjerojatnije) razlog što je na ovome mjestu izgrađen cijeli arhitektonski kompleks.⁶⁰⁸

7. 9. Problem datacije i funkcije sjevernog dijela arhitektonskog kompleksa

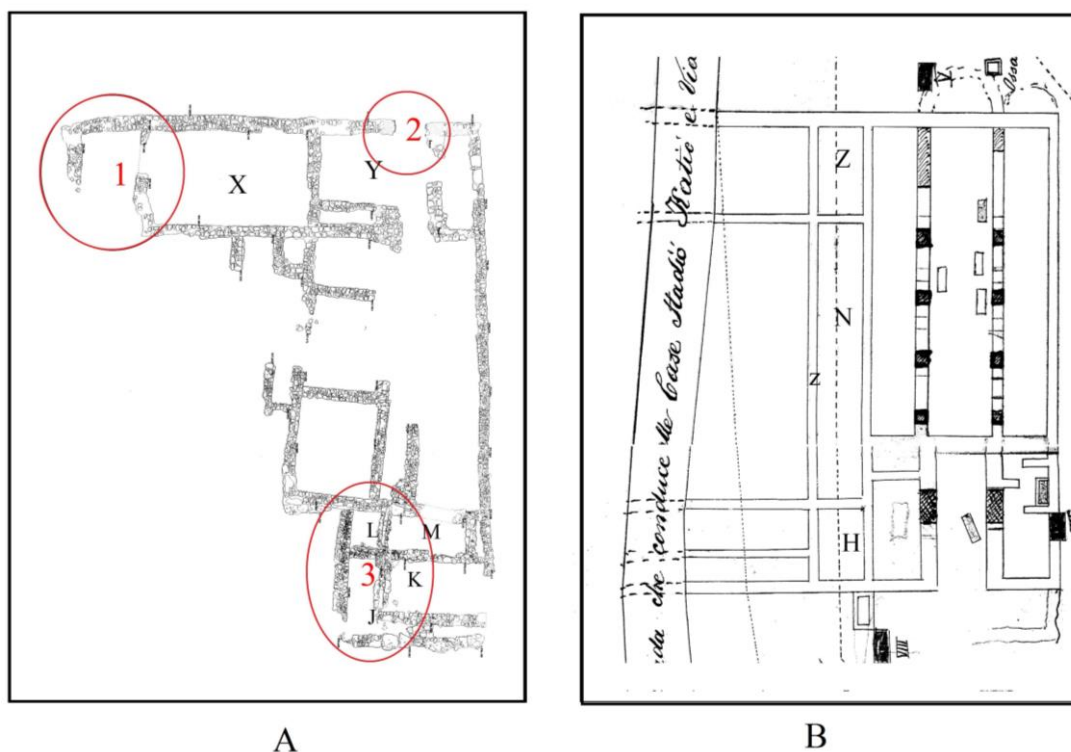
Sl. 125; Tlocrtni prikaz kompleksa na lokalitetu Crkvina arhitektura koja pripada tzv sjevernoj dogradnji uokvirena je crvenom bojom.

Sjeverni arhitektonski kompleks na lokalitetu Crkvina u Biskupiji čini (najmanje) petnaest prostorija koje su formirane oko kvadratnog dvorišta i u literaturi se najčešće interpretira kao samostanskim kompleks, rezidencija hrvatskog biskupa ili vladarski dvor. Navedeni kompleks je zidovima **h, h1, u2** i **u** na južnom dijelu povezan s trobrodnom bazilikom i narteksom. Ti se zidovi po strukturi i načinu zidanja ne razlikuju od zidova arhitekture na južnoj strani

608 Petrinec, Jurčević 2015, str. 354.

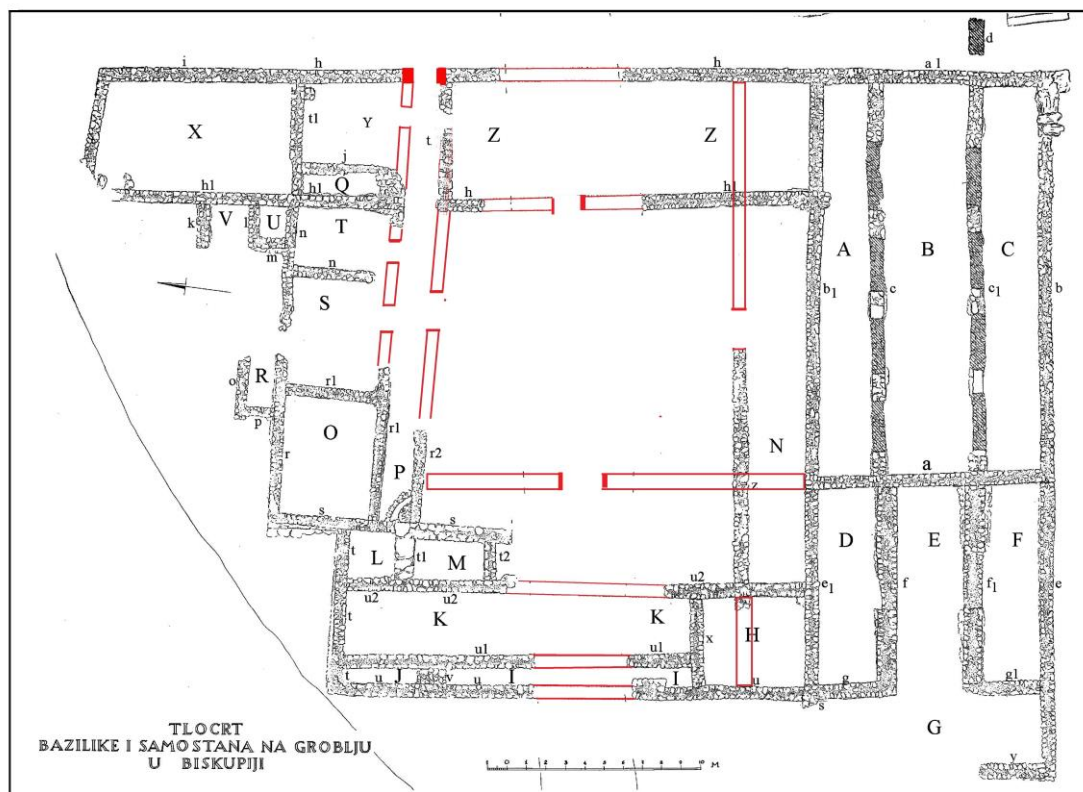
lokaliteta. Zidovi **u2** i **u** nisu inkorporirani u sjeverni zid narteksa (**e1**) dok zidovi **h** i **h1** čine jednu cjelinu sa zidovima bazilike (**a1** i **b1**). Posebno treba naglasiti da zid **h1** *presijeca* sjeverni zid (**b1**) i ulazi u sjeverni brod bazilike te pretpostavljam da se na njega naslanjala oltarna ograda.⁶⁰⁹ Međutim, za raliu od navedenih zidova, zidovi **t1**, **t2**, **j**, **h**, **n**, **n1**, **m**, **r1**, **r2** i **s** po svojoj strukturi i načinu zidana razlikuju se od gore navedenih. Također je vidljivo, na mjestima gdje se spajaju zidovi **h** i **t1**, **r** i **r1**, **t** i **u2**, da nije riječ o istovremenoj arhitekturi jer se zidovi **t1**, **r1** i **u2** samo naslanjaju na **h**, **r** i **t** i ne čine jedinstvenu konstrukciju. Zbog toga smatram da postoje najmanje dvije faze izgradnje i na sjevernom djelu kompleksa. Nakon svih istraživanja od 1886. do 2015. godine ne raspolažemo niti jednim arheološkim nalazom kojim bi mogli potvrditi ili osporiti navedene pretpostavke o funkciji ovih objekata. Prema podacima do kojih smo došli prilikom revizijskih istraživanja te već spominjanih tlocrta nastalih nakon prvih istraživanja, pokušati ću rekonstruirati izgled sjevernog kompleksa. Revizijskim istraživanjima u razdoblju od 2010.-2015. godine došlo se do ostataka arhitekture koju je iza sebe ostavio S. Gunjača. Tada se ustanovilo da su zidovi gotovo svih objekata sačuvani do visine temeljne stope te da se u niti jednoj prostoriji nije sačuvala podnica. Unatoč lošem stanju arhitekture došlo se i do zanimljivih podataka. Utvrđeno da se arhitektura nastavlja prema sjeveru, dakle ne završava prostorijom X, kako je Gunjača pretpostavljao (vidi **sl. 125 i 126 A1**). Pronađen je istočni ulaz koji se nalazio unutar prostorije Y (**sl. 126 A2**) kao i kanal za otjecanje oborinskih voda koji je prolazio kroz prostorije L, M, K i J (usp. tl. na **sl. 125 i 126 A3**).

609 Tako smatra i A. Milošević o čemu je prethodno bilo riječi.

Sl. 126; A - tlocrtni prikaz arhitekture na Maloj Crkvuni nakon revizijskih istraživanja 2012. godine; B - tlocrtni prikaz arhitekture na Velikoj Crkvuni nakon istraživanja 1890. godine.

Nove podatke o izgledu sjevernog kompleksa pronalazimo i na tlocrtu iz 1890. godine. Na njemu se jasno vidi da se zid **z** (oznaka preuzeta s Gunjačinog tlocrta) protezao od zapadnog pročelja do istočnog začelja kompleksa, dok se na Gunjačinom tlocrtu iz 1953. sačuvao samo djelomično te je kao takav i ucrtan (usp.tl. na **sl. 125 i 126B**). Ako prenesemo podatke dobivene najnovijim revizijskim istraživanjima te one iz 1890. na Gunjačin tlocrt dobiti ćemo sliku koja otprilike odgovara opisu F. Radića iz 1895. g; *...dočim se kod Sv. Marije jasno opažaju tragovi velika dvorišta. Ono je četvrtasto i prislonjeno bilo uz sjeverno platno crkve. Obkoljeno je sve unaokolo hodnikom, koji je po svoj prilici sačinjavao otvoren trijem na stupiće sa arkadama. Ulomaka stupićâ sa dotičnim nadstupinama izkopalo se veliko mnoštvo između ruševina na tom mjestu. Iza hodnika stoje pak na tri strane priprosti stanovi.*

Sl. 127; Prijedlog rekonstrukcije sjeverne dogradnje

Osim impost kapitela i stupova koje spominju Radić i Gunjača s ovog dijela lokaliteta potječe i velik broj žrvnjeva i mužara (vidi **kat. str 188 br. 879-883** i **str. 201-203**). Na žalost oni nemaju nikakvu datacijsku vrijednost niti je na osnovu njih moguće odrediti funkciju kompleksa. Jedino što se sa sigurnošću može reći vezano uz arhitekturu, jest da nije sagrađena prije početka 9. stoljeća. Gunjača je na ovom dijelu lokaliteta, unutar prostorije P, pronašao grob (88) u kojem su se uz noge pokojnika nalazile brončane ostruge te je naglasio da je ukop stariji od arhitekture. Već sam prethodno naveo da ostruge iz groba 88 pripadaju skupini nalaza *horizonta Biskupija-Crkvina* i datiraju se na kraj 8. i početak 9. stoljeća. Ostatke ovog groba kao i pokojnika pronašli smo tijekom revizijskih istraživanja 2015. godine. Tom prilikom, u neposrednoj blizini groba 88, otkriven je još jedan grob (125) koji se nalazio ispod južnog zida prostorije O (zid **r1**). Uz sjevernu obložnicu groba 125 pronađeni su ostatci posude i košanog recipijenta ukrašenog polegnutom “S” spiralom (vidi sl. 128). Imajući u vidu analogne nalaze iz Đevrsaka i sa Ždrijca u Ninu, pretpostavljam da i grob 125 pripada navedenom horizontu.⁶¹⁰

610 Petrinec 2009, str. 188-190.

GROB 88

GROB 125

Sl. 128; *Položaj grobova 88 i 125*

Budući da arhitektonski kompleks na sjevernoj strani lokaliteta Crkvina u Biskupiji još uvijek nije u potpunosti definiran jer se pojavljuju nove prostorije i zidovi na sjeveroistoku, a postoje naznake da i na sjevernom i zapadnom dijelu Male Crkvine treba očekivati nastavak arhitekture. Također se ustanovilo da i „istraženi“ dijelovi lokaliteta nisu iskopani do zdravice pa se pronalaze novi grobovi. Na osnovu dosadašnjih rezultata revizijskih istraživanja bilo bi suviše smjelo donositi zaključke o funkciji sjeverne dogradnje uz baziliku. Stoga ovo pitanje ostavljam otvorenim do okončanja istraživanja. Kao što sam naglasio na donju vremensku granicu za nastanak sjeverne dogradnje upućuju grobovi 88 i 125, pa je ona najranije mogla biti podignuta početkom 9. stoljeća istovremeno kad i trobrodna bazilika (bez narteksa). No to se moglo dogoditi i krajem 9. stoljeća prigodom dogradnje narteksa sa zvonikom.

8. Zaključak

Najstarijim kulturnim slojem na Crkvini u Biskupiji mogu se smatrati dvije međusobno odvojene skupine grobova – grobovi s drvenim ljesovima, zidane grobnice i sarkofag s hipokampima ukopani na Velikoj Crkvini te grobovi broj 88 i 125 na Maloj Crkvini. Obje skupine grobova, prema nalazima franačkog oružja i konjaničke opreme, koji su pronađeni u njima, datiraju se u rasponu od zadnjeg desetljeća 8. stoljeća do 20-tih godina 9. stoljeća odnosno tvore horizont Biskupija - Crkvina. Navedeni grobovi prethode nastanku arhitektonskog kompleksa na Crkvini. Prema nalazima u grobovima možemo zaključiti da su pokojnici pripadali najvišim slojevima društva te se može pretpostaviti da su oni i razlog nastanka cijelog arhitektonskog kompleksa. Niti jedan od grobova nije ukopan unutar postojeće građevine, neovisno o tome je li riječ o grobnoj kapeli, narteksu ili unutrašnjosti bazilike. Približno vrijeme izgradnje bazilike određuje grob u sarkofagu s hipokampima ukopan ispod sjeverne prostorije narteksa. Premda je sarkofag s hipokampima načinjen je od antičkih spolija njegova se izrada povezuje se s djelovanjem *Klesarske radionice Majstora koljanskog pluteja*, koja je izgradila trobrodnu baziliku i opremila je crkvenim namještajem. Nalazi u sarkofagu mogu datirati u najmlađu fazu horizonta Biskupija - Crkvina odnosno u vrijeme između 820. i 830. godine, tj. u vrijeme kada dolazi do organiziranog pokršćavanja na području hrvatske kneževine, a o kršćanskoj pripadnosti pokojnika u sarkofagu svjedoči križ urezan na njegovu poklopcu i izostanak oružja kao priloga uz pokojnika. Imajući u vidu vremensko opredjeljivanje grobova horizonta Biskupija-Crkvina, a napose ukopa u sarkofagu treba u potpunosti odbaciti mogućnost da je riječ o posmrtnim ostacima kneza Branimira. U prilog tome govori i činjenica da su se najintenzivniji kontakti s Franačkim carstvom odvijali početkom 9. stoljeća pa je najvjerojatnije da je i najveći broj karolinškog naoružanja i konjaničke opreme došao na ovo područje upravo u tome razdoblju. Stoga se, s obzirom na brojnost i skupocjenost takvih nalaza u Biskupiji, ali i u širem arealu Knina, može pretpostaviti da je ovdje bilo središte upravo-političke moći, odnosno mjesto odakle je vladao knez. Franački povjesni izvori iz tog razdoblja (*Vita Hludowici Imperatoris 818, Annales regni Francorum 819 and Annales Sithienses 821*) spominju kneza Bornu, vladara Liburnije i Dalmacije, koji se kao franački saveznik borio protiv panonskog kneza Ljudevita Posavskog i u tom svojstvu posjetio je i dvor Ludovika Pobožnog u Aachenu. Stoga je ispravnije pokojnika u sarkofagu povezati s knezom Bornom ili s nekim drugim visokim

dostojanstvenikom iz njegovog vremena. Premda za ovu pretpostavku nema izravnih dokaza ukop nedvojbeno pripada vremenu vladanja toga kneza. Osim na Crkvini u Biskupiji *Klesarska radionica Majstora koljanskog pluteja* djelovala je i na Kapitolu kod Knina, Kninu, Uzdolju, Gornjim Koljanima, sv. Bartulu u Galovcu i na Rižinicama kod Solina, dakle na najvažnijim vladarskim posjedima s kojih potječu i najznačajniji natpisi s imenima hrvatskih vladara Stjepana Držislava, Muncimira i Trpimira. Od namještaja koji je izradila *Radionica Majstora koljanskog pluteja* na Crkvini u Biskupiji sačuvali su se ulomci oltarne ograde (na kojoj je sačuvan prvi i najstariji spomen titulara crkve – sv. Marije i sv. Stjepana), zatim šesterostranog ciborija, kamenice za blagoslovljenu vodu te sarkofaga s hipokampima u kojem je bio sahranjen, sudeći po nalazima jedan od najviših dostojanstvenika toga vremena. Kako se dalje razvijao arhitektonski kompleks na Crkvini u Biskupiji i groblje oko nje nije u potpunosti jasno ali postoje neke uporišne točke koje omogućavaju približnu rekonstrukciju. Najprije treba ukazati na već spominjani spaljeni sarkofag u južnoj prostoriji nartekse. Prema Marunovim riječima taj se sarkofag, za razliku od sarkofaga ispod sjeverne prostorije, nalazio na podnici između dva pregradna zida što potvrđuje i tlocrt iz 1890. godine. Činjenica da se nalazio na podnici svjedoči da je ukop izvršen u vrijeme kad je uz baziliku već bio dograđen nartekse sa zvonikom, odnosno da je riječ o ukopu unutar postojeće arhitekture. U sarkofagu i ispod njega pronađena je po jedna velika jednojagodna srebrna pozlaćena sljepoočničarka. Sljepoočničarke čine par, a pripadale su pokojnici koja je izvorno bila pokopana u sarkofagu. Ova vrsta nakita se okvirno datirata, no nedvojbeno je da se takav nakit ne pojavljuje prije zadnje trećine 9. stoljeća, a u uporabi je tijekom cijelog 10. i u prvoj polovini 11. stoljeća. U zapisima s prvih istraživanja u nartekse bazilike navodi se još grobova no teško je procijeniti kojem su razdoblju pripadali i u kakvom su odnosu prema arhitekturi bili. Nalaz spomenutih sljepoočničarki u spaljenom sarkofagu omogućava približno određivanje donje i gornje vremenske granice za dogradnju nartekse sa zvonikom. Nartekse je najranije mogao biti dograđen nakon ukopa u sarkofagu s hipokampima, negdje u drugoj trećini 9. stoljeća, a najkasnije krajem 10. ili početkom 11. stoljeća. U tom vremenskom rasponu interijer crkve doživio je dvije promjene. Prva se dogodila krajem 9. stoljeća kada je oltarnu ogradu izradila *Dvorska radionica iz vremena kneza Branimira*, koja djeluje u razdoblju od 879. do 892. godine. Toj ogradi pripada i ulomak zabata s ostatkom natpisa [...] DVX GLO[rius...] Ubrzo, već početkom 10. stoljeća, baziliku novom oltarnom ogradom oprema *Benediktinska radionica koja je djelovala u vrijeme kneza Branimira i Muncimira*. Stoga je najvjerojatnije da se prigodom jedne od ovih obnova dograđuje i nartekse sa zvonikom. Na takvu mogućnost

upućuje i činjenica da obje radionice intenzivno djeluju i na drugim biskupijskim crkvama; *Dvorska radionica* na Lopuskoj glavici, Bukorovića podvornici i na crkvi čiji se ostaci nalaze ispod današnje pravoslavne crkve sv. Trojice, a *Benediktinska radionica* na Lopuskoj glavici, Bukorovića podvornici i Stupovima. Premda su obje radionice osim opremanja interijera namještajem ujedno same gradile i crkve sa zvonnicima na pročelju (npr. *Dvorska Sv. Spas* na vrelu Cetine, a *Benediktinska* baziliku na Stupovima u Biskupiji) zbog nalaza impost kapitela i pripadajućih im stupova-nosača smatram da je zvonik i prostorije na zapadnom pročelju na Crkvini u Biskupiji sagradila *Dvorska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*. Otprilike u isto vrijeme započinje se razvijati veliko groblje uz baziliku. O brojnosti grobova koji se mogu datirati u rasponu od kraja 9. do sredine 11. stoljeća svjedoče nalazi luksuznog nakita otkriveni u doba Marunovih istraživanja.

Slijedeće velike promjene događaju se sredinom 11. stoljeća, u vrijeme vladavine kraljeva Stjepana I (1030-1058) i Petra Krešimira IV (1058-1074) kad dolazi i do (ponovnog) uvođenja institucije hrvatskog biskupa (prvi poznati biskup Marko spominje se 1042. g) i izdvajanja velikog područja pod njegovom upravom. U ovome razdoblju dogodio se i crkveni raskol (1054. g.) koji je uzrokovao velike promjene unutar same crkvene organizacije kako u Hrvatskoj tako i u Europi, a posljedice tog raskola vidljive su i danas. Budući da se prostor Kraljevine Hrvatske nalazio na graničnom području između Istočne i Zapadne crkve reforme su se provodile pod budnim okom rimskog pape o čemu svjedoče i zaključci crkvenog sabora održanog u Splitu 1060. godine na kojemu je sudjelovao, uz biskupe i opate benediktinskih samostana s ovog područja, kao poseban papin izaslanik ugledni benediktinski opat Majnard. Na našem području protagonisti novih reformi bili su uz benediktince, splitskog nadbiskupa Lovru i trogirskog Ivana i hrvatski kraljevi Petar Krešimir IV i Dmitar Zvonimir. Te se promjene, osim na Crkvini u Biskupiji, istim intenzitetom očituju i na cijeloj istočnoj jadranskoj obali. U ovo vrijeme, sudeći prema nalazima arhitektonske dekoracije i elemenata crkvenog namještaja, bazilika sv. Marije i sv. Stjepana u Biskupiji u potpunosti se preuređuje. Obnovu vrši *Kninsko-zadarska radionica* koja je isklesala oltarnu ogradu, četverostrani oltarni ciborij, grede s prikazima životinja i tranzene s ljudskim i životinjskim likovima. Ubrzo potom, u zadnjoj četvrtini 11. stoljeća, na Crkvini djeluje i *Romanička radionica iz Knina*. Produkciji ove radionice pripisuje se uz ciborij, dovratnike, grede oltarne ograde i najpoznatiji nalaz s Crkvine u Biskupiji - zabat s prikazom Bogorodice. Sudeći prema nalazima u grobovima i u ovome razdoblju uz crkvu se vrše ukapanja pokojnika.

kao i tijekom 12. stoljeća, te se može se pretpostaviti da je crkva i dalje bila u funkciji. Sredinom 13. stoljeća dolazi do potpune devastacije bazilike na Crkvini, najvjerojatnije tijekom tatarske provale. Trobrodana bazilika je tada u potpunosti bila srušena, a na njezinom srednjem brodu podignuta je jednobrodna izdužena građevina. Kao građevinski materijal za izgradnju nove crkve poslužio je crkveni namještaj koji je izradila *Romanička klesarska radionica*, dio za arhitektonsku dekoraciju a većina kao popuna u zidovima. Tijekom 13. i 14. stoljeća uz novosagrađenu crkvu i dalje se ukapa bogatiji društveni sloj o čemu svjedoče nalazi luksuznog nakita i gotičkih konjaničkih ostruga. Ti grobovi negiraju bočne brodove stare bazilike i arhitekturu sjeverne dogradnje, a prekriveni su rustično ukrašenim kamenim pločama (stećcima). O vremenu nastanka sjeverne dogradnje uz baziliku kao i o njezinoj funkciji zasad se ne može mnogo reći. Sigurno je samo da je arhitektura sagrađena nakon ukopa grobova 88 i 125, tj. kad i sama bazilika ali se mogla sagarditi i u vrijeme kad je bio dozidan narteks sa zvonikom. Ovo pitanje do završetka revizijskog istraživanja ostaje otvoreno. Osmanlijskim osvajanjem Knina 1522. godine stanovništvo napušta selo Biskupiju koja se u prvim turskim popisima navedena kao *mezra* ili pustoselina. U razdoblju koje je uslijedilo po oslobođenju Knina od osmanske vlasti (1688. godine) u Biskupiju se naseljava posve novo stanovništvo. Dio tog novodoseljenog življa koji je bio rimokatoličke vjeroispovjesti započinje se ukapati na Crkvini, koju otad nazivaju grobljem sv. Luke.

LITERATURA:

Abramić 1927

M. Abramić, Prigodom 70-godišnjice Oca Luje Maruna, *Starohrvatska prosvjeta*, N. S. I, 3-4, Zagreb-Knin 1927, str. 316-319.

Antoljak 1993

S. Antoljak, Knin u doba hrvatskih narodnih vladara, u: *Kninski zbornik* (ur. S. Antoljak, T. Macan, D. Pavličević), Zagreb 1993, str. 51-67.

Barada 1931

M. Barada, Episcopus Chroatensis, *Croatia Sacra*, *Arkiv za crkvenu povijest Hrvata*, god. 1, Zagreb 1931, str. 161-215.

Barbarić 1993

J. Barbarić, Kninski biskupi i njihova biskupija (o. 1050-1490) u svijetlu novih arhivskih istraživanja, u: *Kninski zbornik* (ur. S. Antoljak, T. Macan, D. Pavličević), Zagreb 1993, str. 68-95.

Batarjelo-Jelavić 2011

M. Batarjelo-Jelavić, Novootkriveni ostatci upućuju na novu interpretaciju, *Solinska kronika*, god. XVIII, br. 205, Solin, 15. Listopada 2011.

Beghelli 2013

M. Beghelli, *Scultura altomedievale dagli scavi di Santa Maria Maggiore a Trento*, Bologna 2013.

Belošević 1989

J. Belošević, Prethodni izvještaj o rezultatima istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovac kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 28 (15), Zadar 1989, str. 71-82.

Belošević 1992

J. Belošević, Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 31 (18), Zadar 1992, str. 121-142.

Belošević 1993

J. Belošević, Dva predromanička ciborija iz Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 32 (19), Zadar 1993, str. 177-216.

Belošević 1995

J. Belošević, Novopronađeni ulomci predromaničkih ciborija i oltara s Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 34 (21), Zadar 1995, str. 151-162.

Belošević 1996

J. Belošević, Predromanička kamena plastika s Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 35 (22), Zadar 1996, str. 149-204.

Belošević 1996

J. Belošević, Dva kamena sarkofaga s Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Arheološki radovi i rasprave* 12, Zagreb 1996, str. 327-341.

Bialeková 1979

D. Bialeková, Zur Datierungsfrage archäologischer Quellen aus der ersten Hälfte des 9. Jh. bei den Slawen nördlich der Donau, u: *Rapports du IIIe Congrès international d'archéologie slave*, Bratislava 1979, str. 93-103.

Bojanovski 1974

I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela, knj. XLVII, Centar za balkanološka istraživanja ANU BiH, knj. 2., Sarajevo 1974.

Budimir 1992

M. Budimir, Arheološka topografija kninske općine, u: *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini*, *Izdanja hrvatskog arheološkog društva*, 15 (1987), 1992, str. 23-32.

Bulić 1888

F. Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolini uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije*, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. VIII, Zagreb 1888.

Burić 1982

T. Burić, Predromanička skulptura u Trogiru, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 12, Split 1982, str. 127-160.

Burić 1988

T. Burić, Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 18, Split 1988 (1990), str. 91-117.

Burić 1995

T. Burić, Predromanička skulptura iz crkve sv. Spasa u Cetini, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 22, Split 1995, str. 91-116.

Cambi 1983-1984

N. Cambi, Il reimpiego dei sarcofagi romani in Dalmazia, *Marburger Winckelmann-Programm*, Marburg 1983-1984, str. 75-92.

Cambi 2010

N. Cambi, Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji, Split 2010. g.

Delonga 1980

V. Delonga, Nekoliko ranosrednjovjekovnih latinskih natpisa s Crkvine u Biskupiji u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu u: *Gunjačin zbornik* (ur. I. Erceg, A. Horvat, I. Mažuran, M. Suić), Zagreb 1980, str. 149-162.

Delonga 1981

V. Delonga, Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 11, Split 1981, str. 201-208.

Delonga 1988

V. Delonga, Starohrvatska crkva na „Manastirinama“ u Kašiću kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 18, Split 1988, str. 39-83.

Delonga 1994

V. Delonga, Latinski epigrafički spomenici starohrvatske županije Livno, u: *Livanjski kraj u povijesti* (ur. B. Marijan), Split - Livno 1994, str. 81-98.

Delonga 1995

V. Delonga, Donatorski natpis župana Gostihe iz crkve Sv. Spasa u Cetini (Vrh Rici), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III., sv. 22, Split 1995, str. 117-140.

Delonga 1995a

V. Delonga, Predromanički spomenici iz crkve Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35 (Petriciolijev zbornik I), Split 1995, str. 303-325.

Delonga 1996a

V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj*, Split 1996.

Delonga 1996b

V. Delonga, Dvorska epigrafika Zvonimirovog doba i odjeci Grgurovih reformi, u: *Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža* (ur. M. Jurković, T. Lukšić), Zagreb 1996, str. 173-180.

Delonga 1998

V. Delonga, Natpis župana Ivana iz Uzdolja kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 25, Split 1998, str. 7-37.

Delonga 2000

V. Delonga, Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci- latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima, u: *Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela* (ur. A. Milošević), Split 2000, str. 216-249.

Delonga 2007

V. Delonga, Pisana uspomena na jednu „sestru i kraljicu“ s Koločepa, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 34, Split 2007, str. 199-211.

Delonga 2009,

V. Delonga, *Državni arhiv u kamenu/National archive in stone*, Split 2009, str. 3-23.

Donelli, Miliša, Kundić 2014

I. Donelli, M. Miliša, V. Kundić, Mjerenje vremena potrebnog za izradu predromaničkog crkvenog namještaja, *Starohrvatska prosvjeta*, s. III, sv. 41, Split 2014, str. 259-275.

Dračevac 2016

A. Dračevac, Izabrane studije, Dubrovnik 2016.

Dragičević 1996

M. Dragičević, Kamen i duhovni izričaj u starohrvatskoj plastici, u: *Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža* (ur. M. Jurković, T. Lukšić), Zagreb 1996, str. 305-314.

Fisković

I. Fisković, Reljef Petra Krešimira IV, *Starohrvatska prosvjeta*, sv. 28-29/2001.-2002.

Fučić 1982

B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, Zagreb 1982.

Giesler 1980

J. Giesler, Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 10, München 1980, str. 85-98.

Giesler 1974

U. Giesler, Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen, *Studien zur vor- und frugesichlichten Archäologie*, München 1974, str. 521-543.

Glamuzina, Fuerst-Bjeliš 2015

N. Glamuzina, B. Fuerst-Bjeliš, *Historijska geografija Hrvatske*, Split 2015.

Glavaš 2016

I. Glavaš, *Vojno značenje cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji za vrijeme Principata*. Doktorska disertacija, mentor Ž. Miletić, Zadar 2016.

Goss (Gvozdanović) 1978

V. P. Goss (V. Gvozdanović), Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest hrvatske predromanike, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture* (ur. A. Mohorovičić), Split-Zagreb 1978, str. 131-148.

Goss 2006

V. P. Goss, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj*, Zagreb 2006.

Gudelj 2005

Lj. Gudelj, Ruševine sv. Ivana u Uzdolju kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 32, str. 53-75.

Gunjača 1930-1934

S. Gunjača, Na ulomcima natpisa iz crkve sv. marije u Biskupiji nema spomena o knezu Zdeslavu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. LI, Split 1930-1934, str. 197-202.

Gunjača 1949a

S. Gunjača, Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv 1, Zagreb 1949, str. 279-294.

Gunjača 1949b

S. Gunjača, O položaju kninske katedrale, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv 1, Zagreb 1949, str. 38-86.

Gunjača 1952a

S. Gunjača, Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 2, Zagreb 1952, str. 221-232.

Gunjača 1952b

S. Gunjača, Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 2, Zagreb 1952, str. 57-80.

Gunjača 1952c

S. Gunjača, Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir s dodatkom O grobu kralja Zvonimira na Kapitolu kod Knina, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Odjel za filozofiju u društvene nauke knjiga IV.*, Zagreb 1952, str. 205-324.

Gunjača 1953

S. Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina 1950, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 57, Zagreb 1953, str. 9-49.

Gunjača 1954a

S. Gunjača, Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 3, Zagreb 1954, str. 7-30.

Gunjača 1954b

S. Gunjača, Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1951., *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 3, Zagreb 1954, str. 185-194.

Gunjača 1955a

S. Gunjača, Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1952., *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 4, Zagreb 1955, str. 221-234.

Gunjača 1956a

S. Gunjača, Ostatci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 5, Zagreb 1956, str. 65-172.

Gunjača 1956b

S. Gunjača, Oko revizije iskopina u Biskupiji, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 5, Zagreb 1956, str. 21-32.

Gunjača 1956c

S. Gunjača, Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1953., *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 5, Zagreb 1955, str. 201-216.

Gunjača 1956d

S. Gunjača Reconstitution d'une dalle à représentation du „dignitaire croate“, *Archeologia Jugoslavica* II, Beograd 1956, str. 111-118.

Gunjača 1958a

S. Gunjača, *Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji*, Zagreb 1958.

Gunjača 1958b

S. Gunjača, Rad osnivača Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika i utemeljitelja Satrohrvatske prosvjete (Povodom stogodišnjice rođenja fra Luje Maruna 1857.-1957.), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 6, Zagreb 1958, str. 7-28.

Gunjača 1958c

S. Gunjača, Oko položaja kninske katedrale, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 6, Zagreb 1958, str. 45-59.

Gunjača 1960

S. Gunjača, Radovi na Crkvini u Biskupiji, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 64, Zagreb 1960, str. 201-203.

Gunjača 1975a

S. Gunjača, Hrvatsko historijsko Kosovo, u: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, Knjiga III, Zagreb 1975, str. 131-168.

Gunjača 1975b

S. Gunjača, Tretiranje ubojstva kralja Zvonimira u historiografiji, u: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, Knjiga III, Zagreb 1975, str. 169-286.

Gunjača 1975c

S. Gunjača, Hrvatska od zborovanja u Kosovu do vojne kralja Ladislava 1091. godine, u: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, Knjiga III, Zagreb 1975, str. 287- 330.

Gunjača 2009

S. Gunjača, *Tiniensia archaeologica historica – topographica*, Split 2009.

Gunjača, Jelovina 1976

S. Gunjača, D. Jelovina, *Starohrvatska baština*, Zagreb 1976.

Isailović, Jakovljević 2012

A. Jakovljević, N. Isailović, Srednjovjekovno Brečevo i Polje Kanjane- još jedan pokušaj ubikacije, *Povijesni prilozi*, Zagreb 2012, str. 31-58.

Јаковљевић, Исаиловић 2013а

А. Јаковљевић, Н. Исаиловић, Попис нахије Косово из 1574. године, Мешовита Грађа - *Miscellanea* 34, Београд 2013, str. 25-70.

Јаковљевић, Исаиловић 2013б

А. Јаковљевић –Н. Исаиловић, Попис нахије Петрово поље из 1574. године, *Иницијал* 1, Београд 2013, str. 255-290.

Jakšić 1980

N. Jakšić, Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina, *Prilozi povijesti umjetnosti* 21 (Fiskovićev zbornik I), Split 1980, str. 97-110.

Jakšić 1981

N. Jakšić, Romanička klesarska radionica iz Knina, *Peristil*, br. 24, Zagreb 1981, str. 27-33.

Jakšić 1984

N. Jakšić, Majstor koljanskog pluteja, u: *Izdanja hrvatskog arheološkog društva*, 8, Split 1984, str. 243-262.

Jakšić 1988

N. Jakšić, O katedralama hrvatske i kninske biskupije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, sv. 27, (14), Zadar 1988, str. 115-133.

Jakšić 1995

N. Jakšić, *Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 22, Split 1995, str. 141-150.

Jakšić 1997

N. Jakšić, Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century, *Hortus artium medievalium* 3, Zagreb-Motovun 1997, str. 41-54.

Jakšić 2000a

N. Jakšić, Klesarstvo u službi evangelizacije, u: *Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela* (ur. A. Milošević), Split 2000, str. 192-213.

Jakšić 2000b

N. Jakšić, Biskupija kraj Knina, Crkvina, u: *Hrvati i Karolinzi, Katalog* (ur. A. Milošević), Split 2000, str. 198-199, 208.

Jakšić 2000c

N. Jakšić, Vladarska zadužbina Sv. Bartula u srednjovjekovnom selu Tršci, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Sv. 42, Zagreb-Zadar 2000, str. 17-64.

Jakšić 2000d

N. Jakšić, *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*, Split 2000.

Jakšić 2002

N. Jakšić, Skulptura Branimirova doba u Hrvatskoj, u: *Zbornik radova s znanstvenog skupa "Hrvatska u doba kneza Branimira" održanog u Benkovcu 12. lipnja 1998. godine* (ur. Š. Batović), Zadar, str. 111-121.

Jakšić 2006

N. Jakšić, *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti*, Katalog izložbe, Zagreb 2006.

Jakšić 2013

N. Jakšić, U selu Uzdolju nije bilo izgrađene crkve u vrijeme kneza Muncimira, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 40, Split 2013, str. 135-153.

Jakšić, Hilje 2008

N. Jakšić, E. Hilje, *Kiparstvo I, od IV. do XVI. stoljeća*, Zadar 2008.

Jarak 2000

M. Jarak, Katedrala hrvatskog biskupa, Iuxta castrum Tiniensie“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* sv. 38, (25), Zadar 2000, str. 129-142.

Jarak 2008

M. Jarak, Ulomak arhitravne grede iz zvonika franjevačkog samostana na Košljunu, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 24, Zagreb 2008, str. 429-435.

Jarak 2013

M. Jarak, *Crkvena arhitektura 7. i 8. stoljeća (uvod u studij predromanike)*, Split 2013.

Jelovina 1984

D. Jelovina, Ranosrednjovjekovni položaj Crkvina u Gornjim Koljanima kod Vrlike, u: *Arheološka baština Cetinske krajine, Izdanja hrvatskog arheološkog društva*, sv. br. 8, Split 1984, str. 227-242.

Jelovina 1986

D. Jelovina, *Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*, Split 1986.

Josipović 2010

I. Josipović, „Majstor koljanskog pluteja“ u stlskom razvrstavanju predromaničke skulpture iz Galovca kod Zadra, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 34, Zagreb 2010, str. 7-18.

Josipović 2013

I. Josipović, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. st.*, Doktorski rad, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 2013.

Jurčević 2009

A. Jurčević, Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 36, Split 2009, str. 55-77.

Jurčević 2011

A. Jurčević, Nalazi ranokarolinškog oružja i konjaničke opreme u doba formiranja Hrvatske kneževine, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 38, Split 2011, str. 111-147.

Jurčević 2014

A. Jurčević, O klesarskim radionicama koje su djelovale na Crkvini u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 41, Split 2014, str. 127-163.

Jurišić 1979

K. Jurišić, *Fra Lujo Marun osnivač starohrvatske arheologije*, Split 1979.

Jurković 1987

M. Jurković, Crkve s westverkom na istočnom Jadranu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split 1987, str. 61-86.

Jurković 1992

M. Jurković, Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 20, Split 1992, str. 191-212.

Jurković 1996

M. Jurković, Pojava romaničke arhitekture u Hrvatskoj, u: *Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža* (ur. M. Jurković, T. Lukšić), Zagreb 1996, str. 325-338.

Jurković 1998

M. Jurković, Skulpture s prikazom Bogorodice u Dalmaciji u okviru političkog programa reformirane crkve, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 25, Split 1998, str. 63-80.

Jurković 2000

M. Jurković, Arhitektura karolinškog doba, u: *Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela* (ur. A. Milošević), Split 2000, str. 164-189.

Jurković 2008a

M. Jurković, Benediktinci na sjevernom Jadranu, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatiji 17. i 18. studenoga 2006. godine*, Opatija 2008, str. 7-30.

Jurković, Terrier, Marić 2008b

M. Jurković, J. Terrier, I. Marić, Guran – Ranosrednjovjekovno naselje i njegove crkve (Istraživanja 2002. – 2006. godine), I. porečki susret arheologa – rezultati arheoloških istraživanja na području Istre, *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Poreču 29. rujna 2006.*, Poreč 2008, str. 111-123.

Jurković, Bully, Čaušević-Bully, Marić 2012

S. Bully, M. Jurković, M. Čaušević-Bully, I. Marić, Benediktinska opatija sv. Petra u Osoru-arheološka istraživanja 2006.-2013., *Zbornik radova sa znanstvenog skupa: Istraživanja na otocima održanog na Velom Lošinju 2012. godine*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb 2015, str. 103 - 129.

Lupis 2001

V. Lupis 2001, Pregled povijesti Stonske biskupije od osnutka do 1541. godine, str. 197- 217,

Karaman 1921

Lj. Karaman, Zlatni nalaz na Trilju nedaleko od Sinja, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 44, Split 1921, str. 3-20.

Karaman 1928

Lj. Karaman, Crkvica sv. Mihajla kod Stona, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 44, Split 1928, str. 81-116.

Karaman 1930

Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930.

Karaman 1940

LJ. Karaman, Iskopine društva 'Bihaća' u Mravincima i starohrvatska groblja, *Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 268, Zagreb 1940, str. 24-25.

Karaman 1952

Lj. Karaman, Osvrti na neka pitanja iz arheologije i povijesti umjetnosti, *Starohrvatska prosvjeta* ser. III, sv. 2, Zagreb 1952, str. 81- 104.

Karaman 1955

Lj. Karaman, O reviziji iskopina u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III. sv. 4, Zagreb 1955, str. 209-219.

Karaman 1958

Lj. Karaman, O putovima bizantskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 6, Zagreb 1958, str. 61-76.

Karaman 1963

Lj. Karaman, O porijeklu pregradnih zabata starohrvatskih crkava, *Peristil* 3, Zagreb 1963, str. 97-103.

Kind 2007

T. Kind, Westliche Einflüsse auf der östlichen Balkanhalbinsel im Spiegel der früh und hochmittelalterlichen Reitausrüstung, in: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement* (J. Henning, ed.), vol. 1, Berlin-New York 2007, str. 543-612.

Kleeman 2010

J. Kleeman, Karolingisches Fundgut im Südosten und das Verhältnis lokaler Eliten zum Karolingreich, *Anteus* 31-32, 2010, str. 81-91.

Koch 1984

U. Koch, *Der Runde Berg bei Urach V. Die Metallfunde der frühgeschichtlichen Perioden aus den Plangrabungen 1967-1981*, Teil 1: Text, Heidelberg 1984.

Kolak 2009

T. Kolak, Trojagodne naušnice iz groba 53 s lokaliteta Čovini – Crikvine u Smiljanu, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 36, Split 2009, str. 221-228.

Kolak 2014

T. Kolak, Smiljan – Čovini, Crkvine 2004. -2014., desetljeće arheoloških istraživanja, *Senjski zbornik* 41, Senj 2014, str. 131-158.

Kolniková 1967

E. Kolniková, Obolus mrtvých v častnostredovekých hroboch na Slovensku, *Slovenska Archeologia*, 15/1, Bratislava 1967, str. 189-245.

Lennartsson 1997-1998

M. Lennartsson, Karolingische Metallarbeiten mit Pflanzenornamentik, *Offa*, 54-55, 1997-1998, str. 440-619.

Marasović 1978

T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranostrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture* (ur. A. Mohorovičić), Split-Zagreb 1978, str. 7-129.

Marasović 1983

T. Marasović, Projektni modeli u graditeljstvu ranoga srednjeg vijeka, *Starohrvatska prosvjeta*, s. III, sv. 13, Split 1983, str. 139-145.

Marasović 2009

T. Marasović, *Dalmatia Preromanica* 2, Split-Zagreb 2009.

Marasović 2011

T. Marasović, *Dalmatia Praeromanica* 3, Split 2011.

Marasović 2012

T. Marasović, *Dalmatia Praeromanica* 4, Split 2012.

Marić Baković 2014

M. Marić Baković, Ranosrednjovjekovna crkva Beati Petri Apostoli u Rapovinama kraj Livna i rezultati arheoloških istraživanja, *Starohrvatska prosvjeta* (3. Dani S. Gunjače), ser. III, sv. 41, Split 2014, str. 33-62.

Marun 1890

L. Marun, Bilješke kroz starinske iskopine u Kninskoj okolini od god. 1885.-1890., Glasnik starinarskog društva u Kninu, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva*, vol. 12, Zagreb 1890, str. 45-72.

Marun 1891

L. Marun, Bilješke kroz starinske iskopine u Kninskoj okolini od god. 1885.-1890., Glasnik starinarskog društva u Kninu, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva*, vol. 13, Zagreb 1891, str. 60-64.

Marun 1892a

L. Marun, Bilješke kroz starinske iskopine u Kninskoj okolini od god. 1885.-1890., Glasnik starinarskog društva u Kninu, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva*, vol. 14, Zagreb 1892, str. 26-32.

Marun 1892b

L. Marun, Glasnik starinarskoga društva u Kninu, Redovito tromjesečno izvješće Kninskoga starinarskoga društva, *Vjestnik hrvatskoga arheološkoga društva*, vol. 14, Zagreb 1892, str. 86-96.

Marun 1894

L. Marun, *Spomen - knjiga otvora Prvog muzeja hrvatskih spomenika uz izvješće šeste glavne skupštine Hrvatskog starinarskog društva održane u Kninu 24. kolovoza 1893*, Zagreb 1894.

Marun 1898

L. Marun, O najznamenitijim starohrvatskim grobovima na groblju otkrivene biskupijske bazilike S. Marije U Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, god. 1898 (IV. br. 3 i 4), str. 113-118.

Marun 1998

L. Marun, *Starinarski dnevници* (prepisala i za tisak pripremila M. Petrincec), Split 1998.

Matas 2009

M. Matas, *Krš Hrvatske, Geografski pregled i značenje*, Hrvatsko geografsko društvo Split, Zagreb 2009.

Matejčić 2000

I Matejčić, Katedra iz Poreča u: *Hrvati i Karolinzi, Katalog* (ur. A. Milošević), Split 2000, str. 58-59 kat I, 47.

Matijević Sokol, Sokol 2005

M. Matijević Sokol, V. Matijević, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, Zagreb 2005.

Miletić 1992

Ž. Miletić, Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 32 (19), Zadar 1992 (1993.), str. 117–150.

Milošević 2000a

A. Milošević, Karolinški utjecaji u kneževini Hrvatskoj u svjetlu arheoloških nalaza, u: *Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela* (ur. A. Milošević), Split 2000, str. 106-139.

Milošević 2000b

A. Milošević, Ulomak stupića, 8/9. stoljeće, u: *Hrvati i Karolinzi, Katalog* (ur. A. Milošević), Split 2000, str. 205, kat. IV, 31.

Milošević 2000c

A. Milošević, *Nove akvizicije Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1995. do 2000. godine*. Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, sv. 27, split, 2000., str. 322-325.

Milošević 2002a

A. Milošević, *Crkva sv. Marije mauzolej i dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Kulturno - povijesni vodič 18, Split 2002.

Milošević 2002b

A. Milošević, Dvori hrvatskih vladara na Crkvini u Biskupiji kod Knina, u: *Zbornik Tomislava Marasovića* (ur. I. Babić, A. Milošević, Ž. Rapanić), Split 2002, str. 200-207.

Milošević 2009

A. Milošević, Sarkofag kneza Branimira, *Histria Antiqua* 18-2, Pula 2009, str. 355-370.

Milošević 2011

A. Milošević 2011, Il Sarcofago del duca Branimir, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 40, Sarajevo 2011, str. 221-241.

Milošević, Peković 2009

A. Milošević, Ž. Peković, *Predromanička crkva sv. Spasa u Cetini*, Dubrovnik-Split 2009.

Mirnik 2004

I. Mirnik, Novac iz starohrvatskih grobova, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. Zagreb 2004, str. 205-250.

Morrisson 1970

C. Morisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale II*, Paris, 1970.

Nowotny 2005

E. Nowotny, Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Hohenberg, Steiermark, *Archaeologia Austriaca* 89, Wien 2005, str. 177-250.

Opširni popis

Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine, obradili: F. Dž. Spaho-A. S. Aličić, priredila: B. Zlatar, Sarajevo 2007.

Peković 2000

Ž. Peković, Oltarna ograda crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa, u: *Oltarna ograda s Koločepa* (ur. A. Milošević), Split 2000, str. 9-17.

Peković 2010

Ž. Peković, *Crkva sv. Petra Velikoga Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*, Dubrovnik-Split 2010.

Peković, Viočić, Brajnov 2005

Ž. Peković, D. Viočić, D. Brajnov, Oltarna ograda crkve sv. Mihajla s otoka Koločepa, *Prostor*, 1 (29) 13, Split 2005, str. 1-10.

Petricioli 1960

I. Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960.

Petricioli 1980a

I. Petricioli, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka, u: *Gunjačin zbornik* (ur. I. Erceg, A. Horvat, I. Mažuran, M. Suić), Zagreb 1980, str. 113-120.

Petricioli 1980b

I. Petricioli, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima, u: *Arheološka baština Cetinske krajine, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 8, Split 1984, str. 221-226.

Petricioli 1983

I. Petricioli, *Tragom srednjovjekovnih umjetnika*, Zagreb 1983.

Petricioli 1986

I. Petricioli, Plastika kod Hrvata u ranom srednjem vijeku, u: *Rani srednji vijek na tlu Jugoslavije*, Beograd-Zagreb-Mostar 1986, str. 39-46.

Petricioli 1990

I. Petricioli, *Od Donata do Radovana, Pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*, Split 1990.

Petricioli 1994

I. Petricioli, Na tragu klesarske radionice iz 11 stoljeća, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86, Split 1994, str. 287-292.

Petricioli 1995a

I. Petricioli, Ciborij katedrale hrvatskog biskupa u Ninu, *Peristil* 38, Zagreb 1995, str. 23-26.

Petricioli 1995b

I. Petricioli, Crkva sv. Spasa na vreli Cetine, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 22, Split 1995, str. 19-28.

Petricioli 1996

I. Petricioli, *Srednjovjekovnim graditeljima u spomen*, Split 1996.

Petricioli 1997

I. Petricioli, Skulptura od VIII. do XI. stoljeća, Rano doba hrvatske kulture, u: *Hrvati i Europa*, Zagreb 1997, str. 475-491.

Petricioli 2000

I. Petricioli, Razmišljanja o ulomcima s Koločepa, u: *Oltarna ograda s Koločepa* (ur. A. Milošević), Split 2000, str. 18-22.

Petrinec 1998

M. Petrinec, *Starohrvatska groblja u Biskupiji kod Knina* (magistarski rad obranjen 1998 na filozofskom fakultetu u Zagrebu, mentor. M. Zaninović), Zagreb 1998.

Petrinec 2003

M. Petrinec, Grob 29 na Crkvini u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 30, Split 2003, str. 159-175.

Petrinec 2009a

M. Petrinec, Groblje na Crkvini u Biskupiji – rezultati revizijskih istraživanja Stjepana Gunjače, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 36, Split 2009, str. 163-197.

Petrinec 2009b

M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split 2009.

Petrinec 2015

M. Petrinec, Fruhmittelalterliche Graber aus Orlic Angesichts Bisheriger Erkenntnisse uber den Horizont mit Heidnischen Bestattungsmerkmalen, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 42, Split, 2015, str. 82-131.

Petrinec, Jurčević 2015

M. Petrinec, A. Jurčević, Crkvina – Biskupija Insights into the Chronology of the Site from Late 8th to 15th Century, u: *Swords, Crowns, Censers and Books* (ur. M. Vicelja-Matijašić), Rijeka 2015, str. 327- 372.

Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999

M. Petrinec, T. Šeparović, B. Vrdoljak, *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999.

Piteša 2012

A. Piteša, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u arheološkome muzeju u Splitu*, Split 2012.

Prijatelj 1954

K. Prijatelj, Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3 sv. 3, Zagreb 1954, str. 65-91.

Radić 1889

F. Radić, Kritika: Hrvatski spomenici u kninskoj okolini uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne dinastije, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva*, vol. 11, Zagreb 1889, str. 50-55, 82-85, 115-119.

Radić 1890

F. Radić, Kritika: Hrvatski spomenici u kninskoj okolini uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne dinastije, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva*, vol. 12, Zagreb 1890, str. 12-24, 45-54, 90-95, 122-134.

Radić 1895a

F. Radić, Tegurij starohrvatske biskupske crkvine sv. Marije u Biskupiji kod Knina sa plosnoreznim Gospinim poprsjem, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. I. sv. I, Knin 1895, str. 7-9.

Radić 1895b

F. Radić, Primjetbe na izvještaj „Katoličke Dalmacije“, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. I. sv. II, Knin 1895, str. 112-128.

Radić 1895c

F. Radić, Hrvatska biskupska crkva sv. Marije u Biskupiji i kaptolska crkva sv. Bartula na sadašnjem Kapitolu kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. I, sv. III, Knin 1895, str. 150-156.

Radić 1895d

F. Radić, Nekoliko ulomaka lezena pluteja, vratnih pragova i lukova sa starohrvatske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. I, sv. III, Knin 1895, str. 166-173.

Radić 1895e

F. Radić, Starohrvatski ratni mač, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. I, sv. IV, Knin 1895, str. 242-247.

Radić 1895f

F. Radić, Hrvatsko-bizantske nadstupine Prvoga muzeja hrvatskih spomenika, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. I, sv. IV, Knin 1895, str. 205-211.

Radić 1896a

F. Radić, Hrvatsko-bizantske nadstupine Prvoga muzeja hrvatskih spomenika (II. dio), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. II, sv. I, Knin 1896, str. 10-13.

Radić 1896b

F. Radić, Ulomci s jedanaest tegurija oltarskih ciborija i jednog vratnog okvira starohrvatske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. III, sv. II, Knin 1896, str. 51-59.

Radić 1896c

F. Radić, Grobna raka iz starohrvatske biskupske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, i u njoj nadjeni mrtvački ostanci, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. II, sv. II, Knin 1896, str. 71-86.

Radić 1896d

F. Radić, Nekoliko ulomaka kamenitih rešetaka (transennae) i krstova pripadajućih bazilici S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. II, sv. IV, Knin 1896, str. 211-216.

Radić 1896e

F. Radić, Nekoliko ulomaka kamenitih rešetaka (transennae) i krstova pripadajućih bazilici S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. II, sv. IV, Knin 1896, str. 211-216.

Radić 1897

F. Radić, Ulomci s jedanaest tegurija oltarskih ciborija i jednog vratnog okvira iz starohrvatske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. III, sv. II, Knin 1897, str. 51-59.

Radić 1898a

F. Radić, Pločaste nadstupine sa srednjih stupčića dvostrukih prozora (bifora) staro-hrvatskih zvonika, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. IV, sv. I, Knin 1898, str. 21-26.

Radić 1898b

F. Radić, Kitnjasti akroterij sa razvalina bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. IV, sv. I, Knin 1898, str. 34-36.

Radić 1898c

F. Radić, Postanak razvitak i rad Hrvatskog starinarskog društva, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. IV, sv. II, Knin 1898, str. 89-95.

Radić 1898d

F. Radić, Izvješće o radu Hrvatskoga starinarskoga društva u Kninu u obće, a napose o kršćanskim starinama do sada otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. IV, sv. III-IV, Knin 1898, str. 57-174.

Radić 1900a

F. Radić, Hrvatsko-bizantski slog, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. V, sv. I, Knin 1900, str. 3-36.

Radić 1900b

F. Radić, Još o hrvatsko-bizantskom slogu, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. V, sv. III i IV, Knin 1900, str. 123-130.

Radić 1901

F. Radić, Župna crkva Sv. Martina u Pridrazi kod Novigrada, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. VI, sv. I i II, Knin 1901, str. 43-48

Radić 1903

F. Radić, Tragovi crkve na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. VII, Knin 1903, str. 35-38.

Radić 1904

F. Radić, Pregrade svetišta (septum) i snjima spojene kamenite grede (trabes) starohrvatskih crkava, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. I, god. VIII, sv. I i II, Knin 1904, str. 35-40.

Rapanić 1981

Ž. Rapanić, Bilješka uz četiri Branimirova natpisa, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 11, Split 1981, str. 179-190.

Rapanić 1987

Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987.

Smiljanić 1988

F. Smiljanić, Teritorij i granice kninske županije u srednjem vijeku, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 14 (1987-1988), Zadar 1988, str. 125-149.

Schulze-Dörrlam 1995

M. Schulze-Dörrlam, Bestattungen in den Kirchen Grossmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts, *Jahrbuch des Romisch– Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 40 (1993), Mainz, 1995, str. 557-619.

Schulze-Dörrlam 2012

M. Schulze-Dörrlam, Gräber mit Münzbeigabe im Karolingerreich, *Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 57/1 (2010), 2012, str. 339-386.

Tomičić 1995

Ž. Tomičić, Prilog istraživanju karlinškog oružja u Međimurju i varaždinskoj regiji, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III/14 (1984), Split 1985, str. 209-230.

Šišić 1925

F. Šišić, *Povijest hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.

Ungerman 2010

Š. Ungerman, Tzv. blatnicko-mikulčický horizont a jeho vliv na chronologii raného středověku, *Zborník Slovenského národného múzea - Archeologia*, Supplementum 4, Bratislava 2011, str. 135-151.

Unković 2009

I. N. Unković, Odraz nacionalne ideologije i kulturnog nacionalizma u djelima Ljube Karamana, *Kulturna baština*, Split 2009, str. 263-282.

Unković 2011

I. N. Unković, U povodu 40. obljetnice smrti Ljube Karamana (1971. -2011.), *Kulturna baština* 37, Split 2011, str. 339-350.

Urlić 1911

Š. Urlić, O. Gašpar Vinjalić, *Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj.189, Zagreb 1911, str. 277-287.

Vežić, Lončar 2009

P. Vežić, M. Lončar, *HOC TIGMEN, Ciboriji ranoga srednjega vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar 2009.

Vežić 2013

P. Vežić, Memorijske križne tlocrte na tlu Istre i Dalmacije, *Ars Adriatica* 3, Zadar 2013, str. 21-52.

Vinski 1957

Z. Vinski, O nekim zajedničkim značajkama slavenskih nekropola s područja Dalmatinske Hrvatske, Blatnoga jezera i Moravske u 9. stoljeću, *Peristil*, n. II, Zagreb 1957, str. 71-79.

Vinski 1970

Z. Vinski, Oružje na području starohrvatske države do godine 1000. u: *I międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, Warszawa 14-18 IX 1965*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, str. 135-158.

Vinski 1977-1978

Z. Vinski, Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, X-XI, Zagreb 1977-1978, str. 143-208.

Vinski 1981

Z. Vinski, O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 11, Split 1981, str. 9-53.

Vinski 1984

Z. Vinski, Ponovno o karolinškim mačevima u Jugoslaviji, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, XVI-XVII (1983-1984), Zagreb 1984, str. 183-210.

Vinski 1986

Z. Vinski, Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv.15 (1985), Zagreb 1986, str. 61-117.

Vinjalić 2010

G. Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514.-1769.* (preveo B. Pezo, prilagodio V. Kapitanović), Split 2010.

Wachowski 1983

K. Wachowski, Das Problem der Chronologie der karolingischen Einflüsse auf das Gebiet von Jugoslawien, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 11, Bonn 1983, str. 163-167.

Zekan 1993

M. Zekan, Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa, *Kačić* 25, Split 1993, str. 405-420.

Werner 1978-1979

J. Werner, Zur Zeitstellung der altkroatischer Grabfunden von Biskupija-Crkvina (Marienkirche), *Schild von Steiet*, n. 15/16, Graz, Festschrift Modrijan, 1978-1979, str. 227-237.

Zekan 1992

M. Zekan, K novoj atribuciji nalazišta mačeva karolinškoga obilježja iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, u: *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini, Izdanja hrvatskog arheološkog društva* 15, Zagreb 1992, str. 131-139.

Zekan1994

M. Zekan, Karolinški i poslijekarolinški nalazi iz Bosne i Hercegovine, u: *Livanjski kraj u povijesti* (ur. B. Marijan), Split-Livno 1994, str. 55-73.

Zekan 2008

M. Zekan, *Vizionarova misija*, Split 2008.

Zlatović 1883

S. Zlatović, Stare narodne zadužbine hrvatskih kralja u Dalmaciji, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva*, vol. 5, Zagreb 1883, str. 52 -55.

Zlatović 1887

S. Zlatović, Nešto o slogu gradjevinah i ornatih starih Hrvata, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva*, vol. 9, Zagreb 1887, br. 1, str. 4-9.

INTERNETSKI IZVORI

Hrvatska enciklopedija

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=67312>

ŽIVOTOPIS AUTORA

Ante Jurčević rođen je u Imotskome 1972. godine. Osnovnu i srednju školu; *Škola za primjenjenu umjetnost i dizajn* smjer fotografski dizajner, zvaršio je Splitu. Nakon toga upisuje Arheologiju i Grčki jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Zadru gdje je i uspješno diplomirao. U razdoblju od 1996. do 2005. godine sudjeluje na brojnim arheološkim istraživanjima na području od Istre do dubrovačkog zaleđa. Od 1. 04. 2005 radi u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

Popis radova i aktivnih sudjelovanja na znanstvenim skupovima:

Kasnoantičko i srednjovjekovno groblje na lokalitetu Crkvine u Klapavicama,
Starohrvatska prosvjeta, 34, Split, 2007.

Groblje u Crkvini u Gornjim Koljanima- istraživanja godine
2007. ,Starohrvatska prosvjeta, 35, Split, 2008.

Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanima i
Crkvina u Biskupiji kod Knina, Starohrvatska prosvjeta, 36, Split, 2009.

Nalazi ranokarolinškog oružja i konjaničke opreme u doba formiranja
Hrvatske Kneževine, Starohrvatska prosvjeta, 38, Split, 2011.

O klesarskim radionicama koje su djelovale na Crkvini u Biskupiji kod Knina, Starohrvatska prosvjeta, 41, 2014.

M. Petrinc, A. Jurčević, *Crkvina – Biskupija Insights into the Chronology of the Site from Late 8th to 15th Century*, u: Swords, Crowns, Censers and Books (ur. M. Vicelja-Matijašić), Rijeka 2015.

U tisku:

Funde fruhkarolingscher Waffen und Reiterzubehor aus der Grundugzeit des

Kroatischen Furstentums, Internationale Tagungen in Miklučice IX, Spisi arheološkog
instituta Češke Akademije u Brnu

Sudjelovanje na znanstvenim skupovima:

Međunarodni znanstveni skup: *Stjepan Gunača i hrvatska povijesno-arheološka baština s predavanjem: Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina*, Split, 3.- 6- studeni 2009.

Međunarodni znanstveni skup: *Bewaffnung und Reiterausrustung des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, s predavanjem: *Funde fruhkarolingischer Waffen und Reiterzubehor aus der Grundugzeit des kroatischen Furstentums*, Mikulčice, 25.-27. svibanj, 2011.

Međunarodni znanstveni skup: *Dani Stjepana Gunjače s predavanjem: Najnoviji srednjovjekovni nalazi iz Orlića kraj Knina*, Split, 18.- 21. studeni 2011.

Međunarodni znanstveni skup: *Dani Stjepana Gunjače s predavanjem: Šest klesarskih radionica s Crkvine u Biskupiji kod Knina*, Split, 22.-24. listopada 2013.

Znanstveni skup „*Rezultati arheoloških istraživanja na prostoru Šibensko -kninske županije*“, Hotel Vrata Krke, Lozovac bb, 5.- 9. listopada 2015. s predavanjima :

Maja Petrinc, Ante Jurčević, Goran Bilogrivić, Ante Alajbeg, *Rezultati arheoloških istraživanja i rekognosciranja antičkih i srednjovjekovnih nalazišta na području šibensko-kninske županije u razdoblju od 2007. do 2015.*

Maja Petrinc, Ante Jurčević, *Rezultati revizijskih istraživanja na Crkvini (Sv. Majra) u Biskupiji kod Knina u razdoblju od 2009. do 2015.*

Ante Jurčević, Maja Petrinc, Mirja Jarak, Goran Bilogrivić, *Revizijska istraživanja na Kapitolu kod Knina od 2009 do 2015.*